

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Siyasi–Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu**

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 1(11)

BAKI-2008

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Baş redaktor:

Yusif RÜSTƏMOV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Baş redaktor müavini:

Bəhram ZAHİDOV

Hüquq elmləri doktoru

Məsul katib:

Həbib HÜSEYNOV

Redaksiya heyətinin üzvləri:

Səlahəddin XƏLİLOV

AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əlikram TAĞIYEV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Əbülhəsən ABBASOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Adil ƏSƏDOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Elmira ZAMANOVA

Fəlsəfə elmləri doktoru

Mayis ƏLİYEV

Hüquq elmləri doktoru

Həsən ƏLİBƏYLİ

Tarix elmləri doktoru, professor

Solmaz RZAQULUZADƏ

Fəlsəfə elmləri namizədi

Tahirə ALLAHYAROVA

Fəlsəfə elmləri namizədi

Redaksiya heyətinin ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,

Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IX mərtəbə.

Tel.: 403-15-11; Faks: (99412) 439-34-61; e-mail: west-east @ lan.ab.az

ISBN 9952 428-03-0

AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur. (protokol № 4. 16.04.2008)

*Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 22.IX.2006 il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

İÇİNDƏKİLƏR

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Adil ƏSƏDOV, Ruhid ƏKBƏROV Hüququn və siyasətin ontoloji əsaslarına dair: fəlsəfə və din	5
Aytək MƏMMƏDOVA Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılıq irsindən	11
КЫЗЫЛГЮЛЬ АББАСОВА Философия в системе культуры как объект исследования.....	17
Ziba AĞAYEVA Tənhalığın transsedental kökləri	22
Rauf MƏMMƏDOV Zərdüştilikdə kamil insan fəlsəfəsi	28
Adil AXUNDOV Folklor və müasirlik.....	36
Гюльнар КАСУМОВА Диалог в системе социокультурного пространства.....	43
Nailə ƏSƏDOVA Virtual reallıq və irreal məzmun estetik təfəkkürün ontoloji əsasları kimi	50

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Аида ЮСИФЗАДЕ Демократизация мира и интеграция как тенденции современного этапа развития.....	55
Rəna MİRZƏZADƏ Gender siyasəti: «gender» anlayışının fəlsəfi mahiyyəti və kateqoriyaları	63
Гюльнара ГАСАНОВА Постфрейдистский психоанализ и Эго-психология	71
Afaq RÜSTƏMOVA Tərcümənin pragmatik məsələlərinə dair	76
Sərdar MUSTAFAYEV Qloballaşma və sosial inkişafın ziddiyyətli problemləri.....	82
İlham MİRZƏYEV Ailədaxili streslərin uşaqlara təsiri	87
Səidə KAZIMOVA ABŞ-in xarici siyasətinin formalaşmasında hökumət lobbisinin yeri və rolu	96
Firuddin HƏSƏNOV Cəmiyyətin inkişaf prosesinə sivilizasiya və formasiya yanaşmalarının vəhdəti	102
Aytən HACIYEVA Terrorizm, terror aktları və beynəlxalq humanitar hüquq	115

Gündüz ƏLİYEV

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun regional təhlükəsizliyə təsiri 121

Fəxrəddin MEHDİYEV

İnsan potensialının inkişafında təhsilin rolu 128

Elnur HƏMİDBƏYLİ

Milli dövlət quruculuğunda ideologiyanın rolu 132

Sabit MƏMMƏDOV

Korrupsiya kölgə lobbizminin forması kimi 137

Süleyman SƏFƏROV

Siyasətin funksional mahiyyəti 143

Ramil HACIYEV

XIX əsr klassik alman geopolitikası və «Böyük Ermənistan» utopik
konsepsiyası: reallıqlar və illyuziyalar 150

Sona ƏLİYEVA

Separatçılıq regional təhlükəsizliyə təhdiddir 159

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Mayis ƏLİYEV

Sosial xidmət üzrə hüquq normalarının sosial təminat hüququ
sistemində yeri 163

Aqşin QULİYEV

«Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi» nin problemlərinin tədqiqində böhranlı vəziyyət 171

Ромелла ГЮЛЬАЛИЕВА

Общая характеристика и вопросы совершенствования дополнительных наказаний 176

Əli RZAYEV

Dövlət qulluğu: yaranması və inkişafının tarixi və qnoseoloji kökləri 184

Səidə HƏSƏNZADƏ

Əlillərin sosial müdafiəsinin bəzi aspektləri 191

Ziya FƏTƏLİYEV

Beynəlxalq hüquqda terrorizm və onun hüquqi əsasları 196

Sevinc HÜSEYNOVA

Ehtiyatsızlıqdan adam öldürmə anlayışı və onun ictimai təhlükəliliyi 201

HƏSƏN HÜSEYN OĞLU QULİYEV 208

I FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Adil ƏSƏDOV

Fəlsəfə elmləri doktoru

Ruhid ƏKBƏROV

Dissertant

HÜQUQUN VƏ SIYASƏTİN ONTOLOJİ ƏSASLARINA DAİR: FƏLSƏFƏ VƏ DİN

Məqalə 2

Qanunlar və hüquq, sözün tam mənasında, siyasi təkamülün yalnız monarxiya mərhələsində formalaşır. Qanun yazılı hüquq olaraq o halda meydana gəlir ki, təbəə hökmdarın iradəsinə və siyasi instinktlərinə artıq bütün qəlbi ilə bağlı olmur və buna görə də hökmdarın göstərişlərinə əslində barmaqarası baxır, bu göstərişləri bəzən düzgün anlamır, bəzən unudur və bəzən də qəsdən təhrif edir. Nəticədə hökmdardan gələn sərəncamlar lazımınca yerinə yetirilə bilmir və yerinə yetirilmir. Belə halda hökmdar təbəə kütləsinin bir hissəsinin, ilk növbədə isə mürəkkəb iş görən hissəsinin nə etməli olduğunu yazıya köçürtdürərək mütləqləşdirir. Beləliklə, qanunlar yaranmış olur. Qanunlar yaxşı adətlərin icrası və pis adətlərin qadağan olunması barədə yazılı sərəncamdır. Adətlər qanunların mənbələri və başlanğıclarıdır. Amma bununla belə, qanunların özləri də hansısa bir məntiqi əsasa söykənməlidir. Qanunlar, əvvəla, onu yaradan dövlətin təbiətinə və prinsiplərinə uyğun gəlməlidir. Qanunlar qanunvericinin məqsədləri ilə, mövcud nizam ilə şərtlənir, öz yaranma şəraiti ilə bilavasitə bağlıdır. İkinci tərəfdən, qanunlar ölkənin fiziki xassələrinə, iqliminə torpağının keyfiyyətlərinə, vəziyyətinə, ölçülərinə uyğunlaşmalıdır. Aqlın xarakteri və ürəyin ehtirasları müxtəlif iqlimlərdə tamamilə müxtəlif olduğu üçün qanunlar da müxtəlif olmalıdır. Üçüncüsü, qanunlar bir-biri ilə bağlı olmalıdır. Və nəhayət, dördüncü və ən başlıcası, qanunlar hansı xalq üçün yaradılmışsa, o xalqın xarakteri ilə sıx bağlı olmalıdır. Qanun xalqın azadlıq səviyyəsindən, dinindən, meyllərindən, zənginliyindən, sayından, adətlərindən, həyat tərzindən asılı olaraq qəbul edilməlidir. Çox nadir hallarda mümkündür ki, bir xalq üçün yaradılmış qanunlar başqa xalq üçün də yararlı olsun.

Qanun o şəraitdə meydana gəlir ki, təbəə kütləsi kölə sistemi olmaqdan nökrə sistemi olmağa doğru təkamül edir və hökmdarın rəşional iradəsi dövlətin bir bütöv orqanizm kimi üzvi iradəsi ilə üst-üstə düşmür, ondan fərqlənir. Bu fərq artdıqca hakimiyyət öz təbiiliyini daha çox itirir, qanun əxlaqdan daha uzaq düşür, dövlətin bir bütöv orqanizm kimi üzvi iradəsi hətta hökmdarın özü üçün də qeyri-müəyyən olur, onun sözü bu qeyri-müəyyən iradənin təsadüfi ifadəsi olduğundan etinasızlıqla qarşılır. Gizli və min hiylə ilə olsa da, hökmdarın sözünə məhəl qoyulmur. Hökmdarın iradəsi rəşional olaraq müəyyənləşdirilərkən və sanksiyalaşdırılarkən isə onun sözü də əhəmiyyətini artırır, qanuniləşir.

Qanun elə yarandığı andan əvəz prinsipini bu və ya digər şəkildə özünə ehtiva edir. Əksər qanunlarda məmurun və ümumiyyətlə təbəənin təkə nə etməli yox, həm də bunun əvəzində necə mükafatlandırılacağı aşkar və ya qeyri-aşkar şəkildə göstərilir, xidmət və haqq arasındakı münasibətlər birmənalılışdırılır.

Demokratiya o şəraitdə formalaşır ki, hakimiyyət idarə edə bilmədiyi şəhərli kütləsi üzərində öz nəzarətini tədricən itirməyə başlayır. Mənşəyi etibarlı ilə təbəəlikdən törəyən şəhərli kütləsi ilə ali hakimiyyət arasında subordinasiya münasibətləri itir, hakimiyyətdən qopub ayrılan mülki cəmiyyət formalaşır və şəhər mədəniyyəti bununla da burjualaşmağa doğru üz qoyur.

Şəhərli artıq təbəə statusunun hüquqi çərçivələrinə sığmır, özünün davranış prinsiplərinin özünə yad olan hakimiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilməsi ilə qane olmur və özünün davranış prinsiplərinin özü tərəfindən müəyyənləşdirilməsini arzulayır, qanunların hazırlanmasında iştirak etmək istəyir. Təbəəlikdən vətəndaşlığa doğru istiqamətlənən tarixi proses də öz təşəkkülünü elə buradan götürür.

Vətəndaşlıq ideyası şəhərli kütləsinin hakimiyyət üzərində hikkəsinin tarixi təzahür formalarından birinə çevrilir. Heç də təsadüfi deyildir ki, bir çox dillərdə vətəndaş sözü şəhərli mənasını verir. İngilis dilindəki *city* (şəhər) sözündən törəyən *citizen* (vətəndaş) sözündə və ya rus dilindəki *горожанин* (şəhərli) ifadəsindən törəyən *гражданин* (vətəndaş) sözündə olduğu kimi.

Təbəəlikdən vətəndaşlığa doğru istiqamətlənən tarixi təkamül demokratizmin doğuluşunu və hətta qələbəsini şərtləndirən mühüm problemlər kimi məna kəsb etdikcə isə xalq millətləşir, millət statusunu kəsb edir.

Əgər xalq kəndin əsasında formalaşsınsa, millət şəhərin əsasında formalaşır.

Millət ideyasının özü şəhər mədəniyyətinin icma mənşəli olduğunu bir daha xatırladır.

Digər tərəfdən, hökmdarın özü də öz siyasi qüdrətsizliyini hiss etdikcə dövləti problemlərin həlli üçün xalqla məsləhətləşməyə ehtiyac duyur.

Sözün tam mənasında siyasətin özü də məhz o zaman meydana gəlir ki, hakimiyyət dövləti idarə etmək üçün kənardan məsləhət almağa ehtiyac duyur və cəmiyyət dövləti necə idarə etmək barədə hakimiyyətə məsləhət verməyə ehtiyac duyur. Ümumxalq, daha doğrusu, ümummilli problemlər hakimiyyətin hüduqları daxilində həll edilə bilmədiyindən bu hüduqları aşır, siyasi xarakter daşımağa başlayır.

Siyasətçi heç də həmişə hakimiyyətə malik olan adam olmadığı kimi, ali hakimiyyətə malik olan adam – hökmdar - da heç də həmişə siyasətçi deyildir. Siyasətçi ali hakimiyyətə malik olan adamın - hökmdarın - əməlləri haqqında mühakimə yürüdən kəsdir, bir qədər kəskin və birbaşa deyilsə, hökmdarın qeybətçisidir. Siyasət o zaman başlayır ki, insanlar ali hakimiyyətin özünü necə aparması və aparmalı olması barədə mühakimə yürüdürlər, elə bil, ali hakimiyyətə məsləhət vermək istəyirlər.

Dövlətin demokratikləşməsi yolunda birinci konkret addım Parlamentin təsis olunmasıdır. Parlament hökmdarın dövləti problemlərin həlli üçün «xalqla məsləhətləşmə» ehtiyacından yaranır və özünün tarix meydanına çıxarılması ilə dövlətin demokratiyaya doğru təkamülünə əslində başlanğıc verir.

Parlament mülki cəmiyyətlə hakimiyyət arasında razılaşma və müvazinət aləti kimi meydana çıxır. Mülki cəmiyyət tabe olacağı qanunların və verəcəyi vergilərin hakimiyyətlə razılaşdırılması işini rəsmi olaraq məhz parlament vasitəsilə həyata keçirir. Bununla da, mülki cəmiyyətin hakimiyyətdən azad olunma işi məhz parlament vasitəsilə qanunlaşdırılır.

Oliqarxiya formalaşarkən burjuanı real olaraq öz nəzarətində saxlaya bilən, iqtisadi cəhətdən ən qüdrətli olan iri sənaye və maliyyə maqnatları ilə ordunu real olaraq öz nəzarətində saxlaya bilən komandan arasında ilkin olaraq dövlətin yaranması zamanı

cəngavər tayfa və kənd icması arasında əldə olunmuş razılaşmaya bənzər razılaşma əldə edilir.

Bu razılaşmaya görə maddi təminat funksiyasını iri maqnatlar, mühafizə funksiyasını isə ordunu öz real nəzarətində saxlaya bilən komandan öz üzərinə götürür. Üstünlük və suveren statusu isə sənaye maqnatlarına məxsus olur.

Aristokratik hakimiyyətin subyektini aristokratiya adlandırıldığı kimi oliqarxik hakimiyyətin subyektini də bir sıra hallarda oliqarxiya adlandırılır. Heç də təsadüfi deyildir ki, oliqarxik hakimiyyətdə suveren rolunda çıxış edən sənaye və maliyyə maqnatlarının özləri də bəzən sənaye və ya maliyyə oliqarxları və ya sadəcə olaraq oliqarxlar adlandırılır.

Oliqarxik dövlətin klassik təsviri qədim yunanlar - Platon, Aristotel və Polibi tərəfindən verilmişdir. Polibi oliqarxiyanı siyasi sistemin ümumi təkamülü kontekstində təqdim edir və doğru olaraq qeyd edir ki, oliqarxiya aristokratiyanın cırlaşması ilə bağlı meydana çıxır. Lakin aristokratiyadan oliqarxiyaya keçid Polibidə olduğu kimi bilavasitə deyil, vasitəli şəkildə, politiya və demokratiya kimi aralıq elementləri vasitəsilə, aristokratiya – politiya - demokratiya - oliqarxiya zənciri üzrə baş vermişdir.

Oliqarxiya öz parlamentini yaradır və bu parlament əslində iri sənaye maqnatlarının iradəsinin ifadəçisi olur. İri sənaye və maliyyə maqnatları dövləti bilavasitə idarə etmək öhdəliyini öz üzərinə götürməsələr də, məhz parlament vasitəsilə siyasətə iqtisadi təsir mexanizmlərini həyata keçirirlər və bununla da bütövlükdə dövlət strukturlarının fəaliyyətini öz nəzarəti altında saxlaya bilirlər. İri sənaye və maliyyə maqnatları müəyyən siyasi partiyaların, siyasi institutların, siyasi rejimlərin, siyasi kampaniyaların, siyasi aksiyaların, informasiya vasitələrinin, deputat qruplarının məhz maliyyələşdirilməsi yolu ilə hakimiyyətin fəaliyyətini istiqamətləndirə bilirlər və istiqamətləndirirlər.

Oliqarxiya haqqı ödənilməklə alınan hakimiyyətdir.

Parlamentin oliqarxik sistemdəki siyasi statusu onun silki monarxiyadakı siyasi statusuna yaxındır və onu xatırladır.

Oliqarxiya bəzən təkcə demokratik hakimiyyət strukturlarını deyil, həm də aristokratik hakimiyyət strukturlarını da imitasiya edir. Parlamentin yuxarı palatası statusunu alan və bir çox hallarda Senat adlandırılan təsisatın meydana gəlməsi belə bir imitasiyadır. Lakin oliqarxik sistemdə parlamentin yuxarı palatasının aristokratik sistemin senatına bənzərliyi əsasən zahiri xarakter daşıyır.

Marksizmin ümumiyyətlə dövlətə aid etdiyi səciyyə, yəni dövlətin istismarçının istismar olunan üzərində hakimiyyət aparatı kimi səciyyəsi oliqarxiyaya münasibətdə özünü demək olar ki, tam şəkildə doğruldur. Siyasətin iqtisadi baza üzərində üstqurum olması barədə marksist müddəa da oliqarxiyanın ruhuna son dərəcə uyğundur. İri sənaye və maliyyə maqnatları arasındakı iqtisadi mübarizə və razılaşmalar oliqarxik dövlətin bu və ya digər transformasiyasını şərtləndirir. Dövlətin ərazisinin genişləndirilməsindən tutmuş parçalanmasına qədər, öz dövlətinin özgə dövlətlərin təsir dairəsinə salınmasından tutmuş özgə dövlətləri öz dövlətinin təsir dairəsinə salınmasına qədər, sərt siyasi rejimdən yumşaq siyasi rejimə qədər geniş diapazonlu siyasi gerçəkliklər öz əksini bu transformasiyada tapır.

Müasir Qərb dövlətləri, mahiyyət etibarını ilə, oliqarxik təbiətlidirlər. Burada real hakimiyyətin mənbəyi rolunda Rokfellerlərin, Mellonların, Rotşildlərin və digər iri maqnatların çıxış etməsi faktı heç vaxt ciddi olaraq şübhə altına alınmır.

Oliqarxik siyasi sistem özünü olduğu kimi, yəni oliqarxiya kimi deyil, demokratiya adlandırır. Bu halda demokratiyasının əsas prinsipi kimi isə hakimiyyətin seçkili olması prinsipi nəzərdə tutulur.

Prezident institutunu təsis etməklə oliqarxik sistem müəyyən mənada ənənəvi olaraq mütləq monarxiya adlandırılan politianın baş naziri statusunu bərpa edir. Lakin oliqarxiyada iri maqnatlara mənsub olan hakimiyyət mütləq və müddətsiz, prezidentə mənsub olan hakimiyyət isə nisbi və müddətlidir. Elə buna görə də, maqnatların hakimiyyəti sülaləvi, prezidentin hakimiyyəti isə seçkili və müvəqqəti xarakter daşıyır.

Lakin prezident institutunu formalaşdırmaqla oliqarxik sistem öz sonunun başlanğıcını qoymuş olur.

Prezident tarix meydanına təhlükəsizliyin qarantı kimi çıxır. Məhz təhlükəsizliyin qarantı statusunun ciddiliyi onu Parlamentin fəvqünə yüksəldir. Prezident baş nazirin statusunu xatırladan hakimiyyət sahibliyindən, monarx statusunu xatırladan hakimiyyət sahibliyinə yüksəldiyi an dövlətin özü də parlamentli respublikadan prezidentli respublikaya transformasiya edir.

Əgər parlamentin deputatları müəyyən regionun əhalisi tərəfindən seçilsə və həmin regionun əhalisinin iradəsini ifadə etməyə təyinatlıdırsa, prezident bütün əhali tərəfindən seçilir və bütün xalqın iradəsini ifadə etməyə təyinatlıdır. Demokratiyanın öz prinsipinə görə, bütün xalqın iradəsi əhalinin müəyyən hissəsinin iradəsi fəvqündə durduğundan prezident ayrılıqda hər bir deputatın və bütövlükdə isə parlamentin fəvqündə durmalıdır.

Prezident, ümumiyyətlə, dövlətin başçısı olmaqla əslində həm də məhkəmə hakimiyyətinin fəvqündədir. Məhkəmə hakimiyyətinin maliyyələşdirilmə formasının və miqdarının faktiki olaraq prezident tərəfindən müəyyənləşdirilməsi heç də təsadüfi deyildir. Prezidentin bağışlama, amnistiya hüququ onun təkə qanunverici hakimiyyətin fəvqündə deyil, həm də məhkəmə hakimiyyətinin fəvqündə durduğuna daha inandırıcı bir işarədir.

İmperializm diktatura rejimindən törəyir və mahiyyət etibarilə diktaturanın milli sərhədləri aşmasını ifadə edir.

İmperiya elə buna görə də diktatura ilə eyni iqtisadi əsaslara söykənir. Diktatura kimi imperiyanın da iqtisadi əsasını iri sənaye və maliyyə inhisarları təşkil edir.

Əgər iri sənaye və maliyyə maqnatları arasında mütəmadi olaraq yaranan rəqabət, iqtisadi ixtilaflar razılaşmalarla nəticələnmədikdə dövləti ümumi siyasi xaos vəziyyətinə, siyasi separatizmə, ölkənin parçalanmasına gətirib çıxara bilirlərsə, belə bir razılaşma hakimiyyətin aktiv müdaxiləsi ilə əldə edildikdə dövlət özgə xalqların istismar bazasına çevrilir.

İmperialist meyllərin məhz sənayenin güclü inkişaf etdiyi ölkələrdə formalaşması heç də təsadüfi deyildir. Əgər ticarətin güclü inkişaf etdiyi və ön planda olduğu ölkələrin xarici siyasəti üçün əsasən hər bir millətin öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi səciyyəvidirsə, sənayenin güclü inkişaf etdiyi və ön planda olduğu ölkələr üçün əsasən imperialist xarici siyasət səciyyəvidir və ön plandadır. Əgər ölkədə sənaye güclü inkişaf etməkdədirsə, ölkənin xarici siyasəti getdikcə daha çox imperialist xarakter daşıyır. Yox, əgər ölkədə sənayenin inkişafı ölgünləşirsə, onun xarici siyasətində imperialist meyllər də zəifləyir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, dövlətin xarici siyasətinin onun daxili siyasəti ilə müəyyənləşməsi barədə məşhur fikir əsas etibarilə sənayenin güclü inkişaf etdiyi və inkişaf etməkdə olduğu böyük ölkəyə, fəvqəldövlətə aiddir. Sənayenin güclü inkişaf etdiyi və inkişaf etməkdə olduğu böyük ölkənin, fəvqəldövlətin sənayenin güclü inkişaf etmədiyi ölkələrə, kiçik dövlətlərə münasibəti çox zaman onun öz daxili inkişaf təmayüllərindən

irəli gəlir. Kiçik dövlətlərin xarici və daxili siyasətləri arasındakı münasibət isə bir qədər bunun əksinədir. Kiçik dövlətlərin daxili siyasəti çox zaman fəvqəldövlətin onlara olan münasibətindən irəli gəlir. Onların xarici siyasəti buna görə də çox zaman fəvqəldövlətin mənafeyini, daha dəqiq deyilsə, əcnəbi maliyyə və sənaye inhisarlarının mənafeyini ifadə edir. Kiçik dövlətləri əhatə edən xarici siyasət şəraiti, beynəlxalq vəziyyət bununla da onların daxili siyasətinin xarakterinə əsaslı təsir göstərir. Böyük dövlət beynəlxalq vəziyyətin yaradıcısı, kiçik dövlət isə beynəlxalq vəziyyətə uyğunlaşandır.

Kolonializm şəraitində xalq rəiyyət olaraq himayə olunmadığı üçün bəndə olaraq himayə olunmaq istəyir. Xalqın rəiyyətlik duyğusu korşalır, bəndəlik duyğusu isə son dərəcə inkişaf edir.

Din çox zaman, görünür, elə buna görə məhz kölə xalqın içərisində formalaşır. Xatırladılmalıdır ki, iudaizm Misir tərəfindən kölələşdirilmiş yəhudi xalqı içərisində, xristianlıq Roma tərəfindən kölələşdirilmiş yunan xalqı içərisində təşəkkül tapmışdı. İslamın formalaşması bir qədər spesifik şəraitdə baş versə də, əsarətdən xilas olma istəyi onun da özəyini təşkil etmişdi. Əgər iudaizm və xristianlıq özgə xalqın zülm və əsarətindən qurtulmaq həsrətindən doğulmuşsa, islam daha çox təbiətin zülmündən xilas olmaq həsrətindən doğulmuşdu.

Dini hakimiyyət dünyəvi hakimiyyəti sıxışdıraraq arxa plana atdıqca dövrün dominant təfəkkürü statusu avtoritar təfəkkürə məxsus olur. Tanrı mütləq şəxsiyyət olaraq qəbul edilir.

Tanrı ədalətin mütləq mənbəyi və gerçəkləşdiricisi olaraq davranılır. Tanrı burada mütləq varlıq statusuna malik olmaq etibarını əslində dünyanın transsendent mahiyyəti, dünya isə onun təzahür forması kimi çıxış edir. Əgər aristokratik təfəkkürdə dünyanı hərəkətə gətirən səbəb dünyanın özündən ayrıla bilməyən ruhudursa, dini təfəkkürdə belə bir səbəb mövcudata transsendent olan yaradıcı başlanğıcdır. Kainat da, insan ruhu da Tanrının birəcə «ol» kəlməsi ilə yaranmışdır.

Tanrını yaradıcı başlanğıc kimi səciyyələndirən fəlsəfə öz başlanğıcını Sokratdan götürür. Ənənəvi olaraq Platonun adı ilə bağlanan ideyalar real və dəyişməz olmaqla yanaşı hisslərlə qavranılan dünyada öz təcəssümünü tapmalıdırlar. İdeya həmişə nəyinsə haqqında olduğu üçün yoxluqdan varlığa keçidi müəyyənləşdirən yaradıcılıq aktı ləbüddür. «Fikir insan ruhundan qeyri bir yerdə yarana bilərmi?» sualına cavab verərkən Sokrat Tanrıya iqtibas edir: əgər hansısa öz-özlüyündə bilik mövcuddursa, o, bizim biliklərimizdən çox mükəmməldir. Tanrıdan başqa heç kəs bu biliyə sahib ola bilməz. Tanrı bütün biliklərə sahib olduğundan müdrikdir.

Müdriklik əlaməti Tanrının çoxsaylı səciyyələrindən yalnız biridir. Tanrının keyfiyyətləri onun səciyyələndirilməsindəki çoxcəhətlilikdə əks olunur: Tanrı qadirdir, qüdrətlidir, fəvqəltəbiidir, əbədidir, kamildir, qüsursuzdur, dərkedilməzdir, haqdır, rəhmlidir, şəfqətlidir, yaradılması və məhvi mümkün deyildir, vahiddir, həqiqiliyi şübhə altına alına bilinmədiyi üçün müqəddəsdir, dünyanın sahibidir. Hər bir səciyyə Tanrının bu və ya digər adına uyğun gəlir. İslam təfəkkür ənənələrində Allahın yüz adı vardır. Rəbbüləmin (dünyaların ağası), haqq (ədalətli). Rəhman (rəhmlisi), səməd (əbədi)...

Teokratiya qərarlaşdıqca ədalətin Yer üzərində bərqərar edilməsi öhdəliyi bəndə kimi, Allahın qulu kimi, rəhmət və mərhəmətə möhtac olan fani bir məxluq kimi qavranılan insanın üzərindən götürülərək, dünyanın ağası kimi, ədalətin mərhəmətin və rəhmin dayacağı kimi qavranılan əbədi Tanrının üzərinə qoyulur.

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək istərdim ki, din rəiyyət dünyaduyumunun ifadəçisi olduğundan, əlbəttə ki, ədalətin də rəiyyət anlaşmasından çıxış edir. Əgər

zadəgan Allahı ədalətin keşiyində duran əbədi qüdrət olaraq insan qəlbində, öz ürəyində duyursa, rəiyyət bu qüdrəti özünün və dünyanın fəvqündə dərk edir.

Göründüyü kimi, dövlət, siyasət və hüquq institutlarını qarşılıqlı surətdə analiz edərkən məlum olur ki, bu anlayışlar vahid bir sistem kimi fəaliyyət göstərən orqanizmin tərkib üsürləridir. Əgər göstərilən bu “orqanizm”in fəaliyyətində hər hansı bir qüsür meydana çıxarsa, onda bunun səbəblərini tərkib elementlərin hər hansı birində axtarmaq lazımdır. Çünki sistem elə bir anlayışdır ki, onun normal fəaliyyət göstərməsi üçün daxili elementlər qarşılıqlı surətdə əlaqəli işləməlidir. Məhz bu yanaşmadan çıxış edərək göstərməliyə ki, istənilən dövlət və cəmiyyət həyatında siyasi və hüquqi doktrina bir-biri ilə uzlaşmayanda onda həmin dövlət gec-tez məhvə məhkumdur, ya da stabillikdən uzaqdır. Beləliklə, siyasi və hüquqi doktrina dövləti yaşadan, onun mövcudluğunu şərtləndirən, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərən, sistem yaradan elə bir normalar, qanunauyğunluqlar və kateqoriyalar məcmusudur ki, dövlət və cəmiyyət həyatı onlarsız mövcud ola bilməz.

Адилъ АСАДОВ, Рухид АКПЕРОВ

**К ОНТОЛОГИЧЕСКОМУ ОБОСНОВАНИЮ
ПОЛИТИКИ И ПРАВА: ФИЛОСОФИЯ И РЕЛИГИЯ**

Статья 2

Резюме

Статья А.И.Асадова и Р.Р.Акперова посвящена онтологическо-философским основаниям политики и права. Такими основаниями у авторов выступают принципы волюнтаризма, теизма, детерминизма и спиритуализма. Спиритуализм является онтологическо-философским основанием аристократической политической доктрины. Государство достигает соответствия своей сущности только в том случае, когда оно осуществляет идею естественного предназначения каждой личности, т.е. когда оно основывается на принципах аристократического политического мышления. Аристократизм является первичным и начальным принципом политического мышления. Приобретая потестарный характер политическое мышление создает исторические варианты искажения политической сущности.

Adil ASADOV, Ruhid AKPEROV

**ON ONTOLOGIC SUBSTANTIATION OF POLITICS
AND LAW: PHILOSOPHY AND RELIGION**

Article 2

Summary

The article by A.I.Asadov and R.R.Akperov is devoted to the philosophy-ontological principles of politics and the law. From the author's point of view principles of voluntarism, theism, determinism and spiritualism are such bases. Spiritualism is the basis of political doctrine. The state reaches conformity to the essence only in that case, when it realizes the idea of natural predestination of each personality, i.e. when it is based on principles of aristocratic political thinking. Aristocraticism is a primary and initial principle of political thinking. Acquiring potestar character the political thinking creates historical versions of distortion of political essence.

Aytək MƏMMƏDOVA
fəlsəfə elmləri namizədi

HİLMİ ZİYA ÜLKƏNİN YARADICILIQ İRSİNDƏN*

Türk mütəfəkkiri Hilmi Ziya Ülkən (1901-1974) zəngin yaradıcılıq yolu keçmiş dahi şəxsiyyətdir. O, elmi və bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, filosof, sosioloq, şair və nasir kimi tanınmışdır.

Türkiyənin elmi-mədəni həyatında fəal iştirak edən Hilmi Ziya Ülkən yaradıcılığı ilə fəlsəfi fikrin inkişafında əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Mütəfəkkir yaradıcılığa müxtəlif liseylərdə müəllimlik etməklə başlamışdır. Tədqiqat işi ilə əlaqədar bir il Berlində çalışan alim 1933-cü ildə qayıdaraq İstanbul Universitetinə müəllim təyin edilmişdir.

Hilmi Ziya Ülkən 1927-1929 illərdə fəaliyyət göstərən «Fəlsəfə və İctimaiyyət Cəmiyyəti»nin yaranmasında iştirak etmiş, cəmiyyətin nəşr orqanı olan «Fəlsəfə və İctimaiyyət Dərgisi»ndə məqalələr çıxarmışdır. Dərgini «cümhuriyyət dövrü gəncliyinin ilk fəlsəfi ortaqlıq çalışması» kimi dəyərləndirən filosof bildirmişdir: «Cəmiyyət, İstiqlal liseyində M.Sərvət, Hatəmi Senih, Rəqib Hülusi, Hilmi Ziya, Orxan Sadəddin və b. tərəfindən qurulmuşdu. Dərginin sahibi lisey müdiri Ağah Sırrı (Levend), müdiri Sərvət (Berkin) idi. Cəmiyyətin lisey müəllimləri arasında başlayan fəaliyyəti demək olar ki, darülfünun müəllimlərini də cəkmək bütün fikir həyatının qatıldığı bir çevrə halını aldı». (4, 439)

Fəlsəfə cəmiyyəti ikinci dəfə Hilmi Ziya Ülkənin təklifi ilə fəaliyyətə başlamışdır. Mütəfəkkir bu barədə yazmışdır: «1931-ci ilin əvvəlində Mustafa Şekip, Kərim Erim və Şövkət Əzizlə görüşərək cəmiyyəti yenidən qurmağı təklif etdim. «Türk Fəlsəfə Cəmiyyəti» ikinci dəfə Mustafa Şekipin sədrliyi ilə quruldu və toplantılarını İstanbul Müəllimlər Birliyində (Sultan Əhməd Taşməktəb) etdi».

«Türk Fəlsəfə Cəmiyyəti»nin toplantılarının sonra xüsusi Hayriyə liseyində keçirildiyini bildirən filosof belə bir faktı da göstərir ki, Əhməd Ağaoğlu toplantılarda iştirak etmiş və «Fərd və cəmiyyət» mövzusunda mühazirə oxumuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1931-ci ildən çap edilən və «Türk Fəlsəfə Cəmiyyəti»nin nəşr orqanı olan «Fəlsəfə İlliyi» Hilmi Ziya Ülkənin şəxsi vəsaiti ilə çıxmışdır.

1933-cü ildən cəmiyyətin çalışmasının kəsildiyini göstərən mütəfəkkir yazır: «Fəlsəfə cəmiyyəti ancaq 1934-cü ildə yenə həmin liseydə üçüncü dəfə qurulsada liseydəki yangın əsnasında cəmiyyət kağızlarının məhv olması fəaliyyəti dayandırdı».

«Türk Sosiologiya Cəmiyyəti»ni 1949-cu ildə yaradan Hilmi Ziya Ülkən cəmiyyətin fəaliyyəti barədə yazır: ««Türk Sosiologiya Cəmiyyəti» «Beynəlxalq Sosiologiya Cəmiyyəti»nə girmək və sosiologiya dünyasına çıxmaq sürətilə fəaliyyətini yaxın illərə qədər davam etdirdi».

Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılığından bəhs edərkən onun fəlsəfəyə və sosiologiyaya aid bir çox beynəlxalq konfranslarda iştirak etdiyini də göstərmək lazımdır. Belə ki, filosof XX əsrin 30-cu illərindən konqreslərdə məruzələrlə çıxış etmişdir. Tədqiqatçı 1937-ci ildə Parisdə keçirilən IX Beynəlxalq Fəlsəfə konqresinin və 1948-ci ildə Amsterdamda keçirilən X Beynəlxalq Fəlsəfə konqresinin iştirakçılarından olmuşdur.

Hilmi Ziya Ülkən 1950-ci ildə İstanbulda Farabının vəfatının 1000 illiyinə görə tədbir keçirmiş və bununla əlaqədar «Farabi tədqiqləri» adlı kollektiv kitabını çapa hazırlamışdır. Mütəfəkkir 1960-cı ildə Suriyada keçirilən Qəzali və 1961-ci ildə Qahirədə

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru R.Əzimova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

keçirilən tədbirlərə tezislər göndərmişdir. 1962-ci ildə Bağdadın və Kindinin 1000 illiyi ilə əlaqədar konfransda da iştirak etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Hilmi Ziya Ülkən 1949-cu ildə Osloda «Beynəlxalq Sosiologiya Cəmiyyəti»ni («Association Internationale de Sociologie») qurmaq üçün YUNESKO-nun hazırladığı komitəyə dəvət edilmiş və Oslodan qayıtdıqdan sonra «Türk Sosiologiya Cəmiyyəti» nin əsasını qoymuşdur.

Dünyanın müxtəlif şəhərlərində beynəlxalq konfransların iştirakçısı olan Hilmi Ziya Ülkən 1962-ci ildə altı ay Vyanada çalışmış və Rosenmayerin seminarında Çağdaş Türk Düşüncəsinə dair konfransda məruzəçi kimi çıxış etmişdir.

Hilmi Ziya Ülkən fəlsəfə terminlərinin Türk dilində işlənilib hazırlanması sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Professor Bedia Akarsu bununla əlaqədar yazmışdır ki, 1950-53 illər arasında fəlsəfə terminlərinin Türk dilinin qaydalarına uyğun düzəldilməsini təmin etmək məqsədilə Türk Dil Qurumu İstanbul Univesiteti Ədəbiyyat Fakültəsi Fəlsəfə Bölümü ilə birlikdə toplantılar keçirirdi və bu toplantılarda Hilmi Ziya Ülkən də iştirak etmişdir.

Hilmi Ziya Ülkən XX əsrin 30-cu illərindən Türk təfəkkürü, düşüncəsi haqqında tədqiqat işinə başlamış, iki cildlik «Türk təfəkkür tarixi» kitabını yazmışdır. Tədqiqatçı bu mövzunu bir fənn kimi də tədris etmişdir. Hilmi Ziya Ülkən hələ 1962-ci ildə Vyanada çalışdığı zaman tələbəsi, professor Süleyman Hayri Bolayın «Türkiyədə ruhçu və maddəçi görüşün mücadiləsi» kitabına yazdığı «Kitab haqqında bir neçə söz» də bu barədə göstərmişdir: «Farabi, İbn Sina adında böyük Türk filosoflarının olduğunu ilk dəfə 1921-23 illərdə İstanbul Universitetində hocamız professor İsmail Haqqı İzmirli söylədi. Fəqət bu mövzu orta təhsildə də keçirilməli idi. 1931-32 ildə rəsmi proqramda yeri olmadığı halda, Qalatasaray liseyində «Türk təfəkkür tarixi» adı ilə bir dərs oxutmağa başladım. O illərin cəhdli tələbələri, başda Nihat Erim olmaqla məktəbdə bir kooperativ qurdular və ilk dəfə bu dərslərimizi «Türk təfəkkür tarixi» adı ilə nəşr etdilər (2 cild, 1932-1933). 1933-cü ildən etibarən yeni qurulan İstanbul Universitetində bu dərsləri getdikcə genişləndərək 1960-cı ilə qədər oxutduq» (5, 5-6).

Filosofun yaradıcılığında mühüm yer tutan «Türk təfəkkür tarixi» kitabı müəllifinə şöhrət qazandırmışdır. Türkiyə Respublikasının ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürk kitabı yüksək qiymətləndirmiş, Hilmi Ziya Ülkənlə görüşmüşdür

Türk təfəkkürünün, düşüncəsinin tarixi ilə əlaqədar apardığı araşdırmanın əhəmiyyəti barədə Hilmi Ziya Ülkən 1966-cı ildə qələmə aldığı «Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi» kitabında yazmışdır: «Türk düşüncəsi tarixini yazmağa otuz üç il öncə başlamışdıq. (Hilmi Ziya. Türk tefekkür tarihi. 2 cilt. Matbaa-i Ebüzziya. İstanbul, 1933). O zamankı başlıca qaygımız orta təhsildə ədəbiyyat tarixilə yanaşı Türk fikir tarixini də tanımaq ehtiyacı idi».

Elmi-mədəni irsə yiyələnmək üçün tərcümənin mühüm əhəmiyyət daşdığını bildirən Hilmi Ziya Ülkən Berlində işlədiyi dövrdə bu istiqamətdə çalışmağa başladığını 1935-ci ildə nəşr etdiyi «Oyanış dövrlərində tərcümənin rolu» kitabında yazmışdır: «Mərhum Rəşid Qalib bəy məni tədqiq üçün Almaniyaya göndərdiyi dövrdə bu məsələ ilə işləmək istədiyimi söyləmişdim. O zaman Berlin Dövlət Kitabxanasında və daha sonra İstanbul kitabxanalarında buna aid bəzi qeydlər topladım. Bunlardan böyük bir qismini İstanbul Universitetində «Türk təfəkkür tarixi» seminarlarında araşdırma mövzusu olaraq anladım. Renessansdan sonrakı qisimləri birləşdirmək və bəzi bəhsləri dərinləşdirmək sürətilə bu kitab meydana gəldi» (2, 5).

Yaradıcılığının ilk illərindən Hilmi Ziya Ülkənin düşüncə tarixi ilə maraqlandığını qeyd edən Arslan Kaynardağ filosofun «Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi» kitabına yazdığı «Hilmi Ziya Ülkənin düşüncə tarixi ilə bağlı çalışmaları» adlı müqəddimədə

bildirmişdir: «Ülkəni, «düşüncə»nin tarix daxilindəki yeri hər zaman maraqlandırmışdır. Kitab və yazılarına baxdığımızda düşüncə tarixinə göstərdiyi marağı bütün ölçüləri ilə görürük. Daha çox 1927-ci ildə gənc bir lisey müəllimi ikən yazdığı «Bizdəki fikir cərəyanları» başlıqlı yazısında, tariximizdəki düşüncənin əhəmiyyətini və onun cəmiyyət məsələləri ilə əlaqəsini müəyyən etmişdir» (6,7).

Hilmi Ziya Ülkənin düşüncə tarixinin tərbiyəvi tərəfini də gördüyü üçün bir fənn kimi liseylərdə tədris edilməsini istədiyini və buna görə «Türk təfəkkür tarixi» kitabını nəşr etdiyini göstərən Arslan Kaynardağ yazmışdır: «Ancaq bu kitab, nə o illərdə, nə də ondan sonra orta təhsildə oxudulmamışdır. Əslində, tələbələr bir yana, müəllimlər belə bu kitabı anlaya biləcək vəziyyətdə deyildi. Kitab daha çox yüksək təhsil səviyyəsində olanların marağını çəkmiş və qısa zamanda qurtarmışdır».

Türk təfəkkür, düşüncə tarixinin əvəzsiz tədqiqatçısı Hilmi Ziya Ülkən İslam aləminin fəlsəfəsi tarixi haqqında yazmışdır: «İslam fəlsəfəsi IX-XII əsrlər arasında başlıca əsərlərini vermişdir. Fəlsəfə tarixində Yunan fəlsəfəsi ilə Avropa fəlsəfəsi arasında körpü vəzifəsini görmüş, Yunan (qismən Hind-İran) təsirləri ilə yaranaraq orta əsr Qərbi fəlsəfəsinə təsir etmişdir. Bunun üçün onu xüsusi olaraq götürməkdən əlavə qaynaqları və təsirləri ilə birlikdə gözdən keçirmək daha doğru olur. Qərbi görə Şərqi sayılsa da Yunandan çağdaş düşüncəyə qədər fikir tarixinin inkişafında oynadığı bu rola görə onu əsil Şərqi fəlsəfələri, məsələn, Hind və ya Çin düşüncəsi kimi xüsusi olaraq götürürük. Hətta bu baxımdan onu, bir dərəcəyə qədər Qərbi fəlsəfə tarixinin bir halqası kimi görmək doğru olur» (3,1).

Tədqiqatçı bu istiqamətdəki fikrini davam etdirərək göstərmişdir: «Ancaq bu hökmü bəzi şərtlərlə irəli sürə bilərik: a) İslam fəlsəfəsi Yunan düşüncəsinin bəsit bir davamı deyildir. Tərcümələr və açıqlamalarla (şərhlərlə) yanaşı oricinal əsərləri də vardır. b) Filosoflar (əl-fəlasifə) deyərək tanınanların xaricində kəlamçılar, sufilər, hətta hüquqşünaslar (füqəha) arasında da filosof sayılanlar vardır ki, bunların bir çoxu Qərbi dünyasında tanınmamışdır. c) Əsil fəlsəfə cığırını içində də bəziləri latıncaya çevrilməmiş və yaxın illərə qədər Qərbdə tanınmamışdır. Bu qeydlər nəzərə alındıqda İslam fəlsəfəsinin bütövünü Yunanla modern Avropa düşüncəsi arasında körpü vəzifəsini görmüş saymayacağıımız anlaşılır».

Hilmi Ziya Ülkən orta əsr Şərqi və Qərbi fəlsəfəsi tarixlərini müqayisə edərək yazmışdır: «Xristian orta əsri Yunan ənənəsini davam etdirənlərə onlara hücum edənləri ayırmadığı (yəni İslam aləmində olduğu kimi fəlsəfə-kəlam və təsəvvüf ayrışı etmədiyi) üçün, Qərbi orta əsr fəlsəfəsi, bütün halında və daha zəngin məzmunlu olaraq yazılmışdır. Yunan ənənəsinə bağlı filosoflarla kəlamçıların çəkişmiş olması ikincilərin fəlsəfi düşüncəyə yad qaldığını göstərmədiyi kimi, bunlardan bir qismi də sonradan yenə həmin filosofların təsiri ilə sistemlərini inkişaf etdirmişlər» (3, VII-VIII).

Hilmi Ziya Ülkən təkcə peşəkar filosoflar kimi tanınmış Kindi, Farabi, İbn Sina, Bəhmənyar və başqalarının təlimlərini verməklə kifayətlənməmiş, İslam sxolastlarının (mütəkəllimlərin), mistiklərin (sufilərin), hüquqşünas alimlərin (fəqihlərin) və digər ideoloqların da dünyagörüşünü tədqiqata cəlb etmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zakir Məmmədov Hilmi Ziya Ülkənin Şərqi fəlsəfəsi tarixi ilə bağlı tədqiqatlarını yüksək dəyərləndirmiş, filosofların və mütəfəkkirlərin təlimləri haqqındakı araşdırmalarına münasibət bildirmişdir. Hilmi Ziya Ülkənin Bəhmənyar haqqında tədqiqatı barədə Zakir Məmmədov yazmışdır: «Türk tədqiqatçıları içərisində Bəhmənyarla ən çox maraqlanıb onun fəlsəfəsinə dair mülahizələr söyləyən fəlsəfə tarixçisi Hilmi Ziya Ülkəndir. O, özünün müxtəlif tədqiqat əsərlərində Bəhmənyarın «Metafizika elminin mövzusu» və «Mövcudatın mərtəbələri»

traktatlarından bəhs etmiş, həmin materialın verdiyi imkan daxilində Azərbaycan filosofunun ontologiyasını nəzərdən keçirmişdir» (10,7-8).

Azərbaycanda Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin fəlsəfi irsinin yeganə tədqiqatçısı kimi Zakir Məmmədov işraqi filosofun irsinin Türkiyədə tədqiqində Hilmi Ziya Ülkənin xidmətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılıq irsi çox istiqamətlidir. Bu barədə alimin tələbəsi, professor Erol Güngör göstərmişdir: «Fəlsəfə, sosiologiya, sosial antropologiya, estetika, məntiq, tarix, roman, hətta şeir sahələrində bir çox şeylərin ilki Hilmi Ziya Bəyindir. Bir gün özünə nə üçün bu qədər çox paylandığını soruşduğumuz zaman «Mən yazacağım əsərin qaynaqlarını da şəxsən hazırlamaq məcburiyyətindəyəm» deyə cavab vermişdi. Yazdıqları çox orijinal deyildi, amma Türk oxucusu baxımından yan keçilməz birer qaynaq olduqları üçün onları yenə orijinal saymaq lazımdır».

«Köprülü bizdə necə ədəbiyyat tarixçiliyini təzkiyəçilikdən çıxarmışsa, fəlsəfəni məbəd ət-təbiə və ya kəlam elmi olmaqdan qurtaran da Hilmi Ziyadır» yazan Erol Güngör Hilmi Ziya Ülkənin sosiologiya sahəsində göstərdiyi əvəzsiz xidməti haqqında bildirmişdir: «Türk sosiologiyası Ziya Gökalpdan sonra 30 ilə qədər, bəlkə daha çox müddət ilə, onun və Fındıkoğlunun çiyinlərində həyata keçmişdir. Türk Sosiologiya Cəmiyyəti onun səyi ilə quruldu və davam etdi. Türk sosiologiyası ədəbiyyatı içində rastlanan araşdırma və tədqiqlərin böyük əksəriyyəti onun verdiyi fikirləri, onun tapdığı mövzuları ehtiva edir; bu araşdırmaların Türkcə qaynaqlarının da olduqca çoxu yenə Hilmi Ziya Ülkənin əsərləridir»(7,5-6).

Həyatını elmi araşdırmaya həsr edən Hilmi Ziya Ülkən gərgin əməyi sayəsində uğurlar qazanmışdır. Filosofun tələbəsi Erol Güngör bu barədə yazmışdır: «Onun keçmiş tələbələri bəzi tərcümələrini tramvayla fakültəyə gedib gələrkən yerinə yetirdiyini söyləyirlər. Mən görmədim, amma doğru olduğuna inanıram. Universitetdə tanıdıklarım arasında bir anını belə boş keçirməyən insan, artıq bir cəhdlə çalışan iki şəxsə rastladım ki, bunlardan biri iqtisad tarixçisi Mehmet Gəncdir, biri də Hilmi Ziya bəydir. Yazdığı əsərlərə baxsanız, bunları hazırlaya bilmək üçün necə gərgin bir çalışma lazım olduğunu asanca görürsünüz. Sadəcə zehni deyil, bədəni yorğunluqları belə heçə sayardı» (7,5-6).

Türk Fəlsəfə Cəmiyyətinin rəhbəri, professor Necati Önər də müəllimi Hilmi Ziya Ülkənin gərgin elmi fəaliyyət göstərdiyini bildirmişdir: «Bitməz tükənməz bir enerjiyə sahibdi, onun üçün çox yazdı. Kitablarından əlavə çox məqalə yazdı. Mən bir ara onun məqalələrini toplamağa çalışdım. Günlərlə kitabxanalarda aradım, həddən ziyadə topladım. Yəni mini çox keçdi. Sonra tamamlamadan hoca «onları mənə ver» - dedi, verdim. Yetmiş ədəd çap edilmiş kitabı vardır, bunların onu tərcümədir. Məqalələrinin sayı mini keçmişdir. ...Düşüncə tariximizdə bu qədər çox yazana çox rastlanmaz» (8,34).

Hilmi Ziya Ülkənin yaradıcılıq irsindən bəhs edərkən filosofun bədii yaradıcılığına da diqqət yetirmək lazımdır. Bədii əsərlərin müəllifi olan Hilmi Ziya Ülkən şerlə yanaşı romanlar da qələmə almışdır. «Poçt yolu» (1942), «Yarım adam» (1942), «Şeytanla söhbətlər» (1943) romanları onun bədii yaradıcılığının məhsuludur. Ədibin «Şeytanla söhbətlər» romanı 2003-cü ildə «Ülkən Yayınları»nda təkrar çap edilmişdir. Romanı nəşrə hazırlayanlardan biri isə onun qızı Gülseren Ülkəndir.

Hilmi Ziya Ülkən təsviri incəsənət sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Süleyman Hayri Bolayın «Gülseren Ülkən ilə atası ord. prof. Hilmi Ziya Ülkən haqqında bir dialoq» məqaləsində Gülseren Ülkən mütəfəkkirin portret və mənzərə rəsmləri çəkdiyini, xəttatlıqla məşğul olduğunu qeyd etmişdir.

Beləliklə, Hilmi Ziya Ülkən misilsiz fəaliyyəti, zəngin yaradıcılığı ilə dünya elm və mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hilmi Ziya Ülken. Türk tefekkürü tarihi. cilt I. İstanbul, 1933.
2. Hilmi Ziya Ülken. Uyanış devirlerinde tercümenin rolu. İstanbul, 1935.
3. Hilmi Ziya Ülken. İslam felsefesi, kaynakları ve tesirleri. Ankara, 1967.
4. Hilmi Ziya Ülken. Türkiyede çağdaş düşünce tarihi. İstanbul, «Ülken Yayınları», 1994.
5. Süleyman Hayri Bolay. Türkiyede ruhçu ve maddeçi görüşün mücadelesi. İstanbul, 1967.
6. Arslan Kaynardağ. Hilmi Ziya Ülkenin düşünce tarihi ile ilgili çalışmaları. H.Z.Ülken. Türkiyede çağdaş düşünce tarihi. İstanbul, «Ülken Yayınları», 1994.
7. Erol Güngör. Hilmi Ziya Ülken için. Türk Yurdu. cilt:22. Şubat 2002.
8. H.Haluk Erdem. Prof. Dr. Necati Öner ile Hilmi Ziya Ülken hakkında söyleşi. Türk Yurdu. cilt: 22. Şubat 2002.
9. Süleyman Hayri Bolay. Gülseren Ülken ile babası Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken hakkında bir söyleşi. Türk Yurdu. cilt: 22. Şubat 2002.
10. Zakir Məmmədov. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı, «Elm», 1983.
11. Zakir Məmmədov. Azərbaycanca XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı, «Elm», 1978.

Айтек МАМЕДОВА
кандидат философских наук

**ИЗ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ
ХИЛЬМИ ЗИЙА УЛЬКЕНА**

Резюме

В статье рассматривается творческое наследие турецкого мыслителя Хильми Зийа Улькена (1901-1974) и подчеркивается его активное участие в научно-культурной жизни Турции.

В своих работах «История турецкого мышления», «Роль перевода в эпоху Возрождения», «История современного мышления в Турции», «Исламская философия, источники и влияния», Х.З.Улькен, прославившийся как философ и социолог, внес неоценимый вклад в исследование истории Востока и Запада, а также истории турецкого мышления.

В статье уделяется внимание художественному творчеству ученого, подчеркивается его деятельность в области поэзии и прозы, а также изобразительного искусства.

Aytek MAMMADOVA
candidate of philosophical sciences

**FROM CREATIVITY HERITAGE OF
HILMI ZIYA ULKEN**

Summary

In the article was considered creativity heritage of Turkish thinker Hilmi Ziya Ulken (1901-1974), underlined his active partisipation in scientific – cultural life of Turkey

About Hilmi Ziya, which becomed famous as philosopher and sociologist in the world, interpreted on the basic of his researches on East and West history of philosophy, and also underlining his magnificent role in researching Turkish thinking, analysing such his book, as “History of Turkish thought”, “The role of translation in the opoch of Renaissance”, “History of a contemporary thinking in Turkey”, “Islamic philosophy, the sources and influence”.

In the article gived attention also to artifical creativity of scientist, underlined his activity in the field of poetry, novel and fine arts too.

Кызылгюль АББАСОВА

к.ф.н., доцент БГУ

ФИЛОСОФИЯ В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ*

Общеизвестен факт, что всякая систематизация знаний, т.е. их отбор, обобщение, концептуальный анализ производится конкретными лицами, наделенными волей, интуицией и мышлением. Ими движут мотивы как общественного, так и личного порядка, на их творчестве отражаются многие факторы социальной жизни, которые должны учитываться исследователями и много веков спустя. Эти проблемы подробно рассматривались рядом исследователей (Барг М.А., Блок М., Ницше Ф., Риккерт Г., Февр Л., Фрейд З., Юнг К.Г., Блох Э., Поппер К. и др.), являются предметом внимания представителей многих научных дисциплин (см. 1, 2, 6, 8, 10 и др.).

Считаем, что важную роль в данном процессе (т.е. формулировке идей и представлений о какой-либо сфере действительности) играют социально-психологические качества людей (наряду с профессиональными и организаторскими), связанные с Мотивацией. Мотивация «отражает естественное стремление человека установить определенные отношения между поведением (в том виде, как оно воспроизводится со стороны) и внутренними для личности условиями, иначе говоря, этим условиям приписывается свойство в определенных ситуациях влиять на поведение» (10, с.268). Попытаемся проследить, со всеми другими моментами, также и то, какие мотивы двигали исследователей проблем философии, как социального явления в общей системе культуры человечества.

Научную деятельность всей этой группы исследователей условно можно разделить на несколько подгрупп, в соответствии с тематикой исследований: 1. Изучение проблем философского самосознания в составе форм жизнедеятельности, различных компонентов культуры. Это – наиболее представительная подгруппа, т.к. здесь фактически представлены все сферы человеческого общества, такие, как литература, язык, искусство, религия, образование, наука, право, политика, быт, семья, экология и т.д. В настоящее время данное направление философских исследований - наиболее популярное и представительное, имеется много публикаций; 2. Изучение проблем формирования и развития философских идей как самостоятельного духовного явления в составе культурных институтов, прежде всего науки, религии, искусства. Следует отметить большой вклад ученых за последние 100-120 лет (поскольку речь идет о проблеме философии в системе современной культуры) в разработке данной проблемы: в основном – это философские школы и течения XX века; 3. Исследование общенаучных теорий, оказавших также влияние на развитие философии в области синергетики, общей теории сложных систем, глобалистики, экологии; 4. Исследования в сферах знаний, пограничных философии, обращающихся к тем же мировоззренческим проблемам – это сферы искусства, религии, оккультных наук; 5. Исследования предпосылок и условий формирования философских идей.

Соответственно указанной классификации, определим степень разработанности изучаемой проблемы в современной научной литературе. Как и всякая другая социальная сфера действия, наука, в том числе и философия, как составная часть социальных наук, метод и мировоззрение, имеет свою ценность, «парадигмальный» охват, основанный на определенной картине мира. Известно, что ценности преходящи, парадигмы сменяют друг друга, а картины мира связаны с возможностями человеческого мыш-

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor C.Əhmədli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

ления, его развитием и потребностями. Все это накладывает отпечаток на исследование сферы, именуемой традиционно «философией».

Западноевропейская философия, получившая широкое распространение у себя в регионе, а затем – и во всем мире, сформировалась на основе греческой культуры. Подобное мировосприятие было подготовлено всем предыдущим развитием греческого мира, его мифологией, другими формами устного знания, социальным устройством, развитием экономики, политики и права. Все это, вместе взятое, сформировало особую потребность в восприятии и осознании окружающего мира путем выявления противоречий, с помощью силлогизмов, тропов, фигур, жизнеописаний (отсюда возникли диалектика, логика, риторика, история и т.д.). Во многих философских школах и по сей день следуют классическим схемам древних греков в изложении философских проблем. Однако есть другие школы и направления в философии, имеющие самобытное происхождение и содержание, которые являются составным элементом культуры, их породившей.

В этом аспекте есть различные исследования относительно предмета философии, ее места в системе общественных и гуманитарных наук, и, соответственно, в системе культуры. В истории философии в указанном направлении работали Платон, Аристотель, Августин, Фома Аквинский, М.Монтень, Т.Гоббс, Р.Декарт, И.В.Гете, И.Г.Фихте, Ф.Шлегель, Ф.Шеллинг, Г.В.Ф.Гегель, Л.Фейербах, Ф.Ницше, А.Шопенгауэр, О.Конт, В.Виндельбанд, Э.Гуссерль, М.А.Антонович, У.Джеймс, Б.Рассел, Н.Бердяев, Г.Башляр, М.Хайдеггер, Г.Гадамер; из современных исследователей следует упомянуть Р.Рорти, Ю.Хабермаса и др.

В российской философской школе также ведутся систематические исследования по выявлению современного статуса философии в обществе и культуре. Так, свое отношение к проблеме проявили Э.Ильенков, Ю.Лотман, М.М.Бахтин, В.А.Лекторский, В.С.Степин, В.Е.Кемеров, В.М.Межуев, Л.А.Микешина, И.Т.Касавин, В.В.Миронов, А.А.Гусейнов, В.Н.Порус, А.Ф.Зотов, Т.Х.Керимов, Н.М.Смирнова, С.А.Никитин, Е.Л.Черткова, В.С.Швырев, В.Ф.Петренко, И.В.Черникова, Л.В.Суркова и др. (см., к примеру, 7, 9 и др.).

Можно сказать, что проблема современной ситуации в исследовании философских идей и их практическом применении наиболее точно выражены Л.В. Сурковой (Россия), в которой выделены такие особенности, как столкновение классической рациональности и современной неклассической картины мира (последняя сформировалась в экзистенциально-феноменологической традиции, герменевтической традиции и на идеях неклассической диалектики, где субъект и объект берутся как постоянно изменяющиеся явления) (там же, с.3-4).

Известно также, что общие проблемы культуры, ее развитие и функционирование с точки зрения духовных основ привлекали внимание таких исследователей, как Ф.Ницше, А.Шопенгауэр, П.А.Сорокин, О.Шпенглер, А.Моль, Х.Ортега-и-Гассет, З.Фрейд, Э.Фромм, Э.Касирер, М.Вебер, Г.Башляр, А.Швейцер и др. (см., к примеру, 3 и др.).

Проблема определения места философии в системе культуры получила новое звучание в связи с переходом общенаучных исследовательских предпосылок и методологий на новый, постнеклассический уровень. С точки зрения этого подхода извечные темы философии о мире и человеке получают возможность зажить как бы новой жизнью: они становятся ближе к человеку и полезнее ему. В этом плане привлекательными выглядят идеи синергетики, теории множеств, сложных систем и другие, связанные с научным познанием, выдвинутые Г.Николсом, Г.Хакеном, К.Майнцером, И.Пригожиным, И.Стенгерс, М.Месаровичем и другими современными исследователями. Эти идеи успешно применяются и в изучении социальных явлений, в том числе культурной социодинамики.

Таким образом, для разработки проблемы имеется богатая база данных: исторически сложившаяся научная картина мира философии и современные предпосылки в виде ее нового видения на базе постнеклассической научной парадигмы. Это – очень интересная, хотя и кропотливая работа; Она стоит того: авторитет философии, как составной части духовной культуры надо постоянно поддерживать, особенно теперь, в век информации и развития новой техники и технологий, пошатнувшего гуманитарные нормы социальной жизни.

Новые исторические условия, в которых азербайджанский народ строит свою государственность, способствовали росту интереса к научным разработкам по многим направлениям гуманитарных и общественных наук. Наши ученые ведут эту работу, интегрируясь с мировым научным сообществом, апробируя на своих разработках различные методики и концепции исторически сложившихся центров научной мысли как в Западной Европе, так и в остальных регионах мира. Отсутствие идеологического диктата, получение доступа к ранее «закрытой» информации и тематике стали сильнейшим стимулом для проведения научных разработок, научного творчества вообще; научная элита Азербайджана формируется заново, после того, как целая волна научных кадров хлынула за рубеж в поисках лучших условий для жизни и творчества. Улучшение материальной базы научных учреждений, повышение уровня жизни населения, возможность обмена информацией с зарубежными коллегами стимулировали интерес ученых к научным разработкам на самую различную тематику.

Считаем, что главные направления, по которым должны вестись научные разработки с точки зрения функционирования духовной культуры – это изучение истории региона, страны, мира в целом; в рамках истории должны разрабатываться проблемы религии, искусства, литературы, языка, гуманитарных и общественных дисциплин. Тем самым завершится трансформация всех социальных структур и институтов формированием нового самосознания, нового мышления, и отсюда – нового, активного отношения к жизни. В указанном направлении работа уже начата, отметим следующее: идет конкретная работа по оценке роли личности в истории; история пишется в лицах; составляются портреты политических деятелей, деятелей системы просвещения и культуры, переводится соответствующая литература, в том числе и о выдающихся исторических личностях. Все это свидетельствует о возрастании роли личности и социально-психологического климата общества, поиске новых императивов.

Такой поиск идет и через усиление внимания к исследованию религиозных проблем. В годы независимости многократно возросла численность публикаций по исламу и другим религиям, посвященных самым разнообразным вопросам, издается переводная религиозная литература, идет активное усвоение религиозных идей и их переработка. Эти проблемы через призму философии исследовали. К.Азимов, А.Ализаде, Ю.Рустамов, Г.Иманов, Г.Гусейнов, А.Ахадов, Ф.Касумзаде, А.Гасанли, Р.Алиев, Э.Гасанов, В.Кулиева, Л.Мовсумова и др.

Большая работа проводится по изучению, систематизации и пропаганде философских идей. Открытие философского отделения при факультете социальных наук и психологии БГУ стало стимулом для постоянного повышения уровня квалификации профессорско-преподавательского состава факультета, разработки многочисленных вопросов по философской проблематике. К преподавательской деятельности в БГУ активно привлекаются научные кадры из Института философии и политико-правовых исследований НАНА, что также способствует повышению уровня совместных научных исследований, увеличению их числа.

Публикуются авторские учебники, на альтернативной основе, с концептуальным подходом – это учебники, изданные Ф.Касумзаде, Ф.Рамазановым, Р.Мехтиевым, Ю.Рустамовым, Г.Имановым, З.Гаджиевым и др.; учебники и монографии по истории философии и истории философии Азербайджана – М.Зейналовым, З.Кулизаде, Мамедовым З., Мамедовым И.Ф., Ахмедовым Э., Исмаиловым Ф., Халиловым С., Рустамовым Ю., В. Габибоглу и др.

Широта проблем, охваченных в данных изданиях, оригинальность подходов свидетельствует об отходе от прежнего догматизма и односторонности в оценке анализируемых явлений. Налицо гуманитарный уклон в анализе социальной ситуации, когда смысл человеческого существования рассматривается через призму глобальных проблем, идеи единства и взаимозависимости мира. Прагматическое, интуитивное видение проблем здесь сочетается с рациональным, аналитическим исследованием на основе новейших общенаучных методов и методик.

Проблемы систематизации и периодизации научных философских знаний могут быть решены только с учетом достижений в различных ее сферах, связанных с исследованием человека, естественно-научной и социальной тематики. В этом плане азербайджанские исследователи тоже имеют что сказать. С учетом современной ситуации с живой природой, окружающей средой, глобалистикой активно разрабатываются философские вопросы экологии, международных отношений, естествознания и других сфер жизни.

Так, философские проблемы естествознания, науки вообще, экологии, глобалистики рассмотрены Гусейнли Н., Шукюровым А., Аббасовым А.С., Ахмедовым Дж.Т., Халиловым С., Гусейновым С., Агаевой З., Мамедовым А., Агакишиевой Т., Аллахяровой Т., Гезеловым А., Дашдемировым А., Искендеровой С., Мустафаевым С., З.Мамедалиевым, Рустамовым И., Салимовым М., Исмаиловым В., Аббасовым А.Ф., А. Асадовым, В. Керимовым, Р. Бадаловым, Ф. Гурбановым, А. Мирзаджанзаде и др. Все это создает здоровые предпосылки для глобального видения мира в его многообразии и развитии, в том числе и в культурном аспекте.

Имеются разработки и проблем культуры, как различных ее аспектов, так и взятую в целом. Прежде всего, здесь следует назвать исследователей – Э.Наджафова, Н.Джафарова, Н.Алекберову, Т.Аллахярову, Г.Абдуллазаде, М.Селимова, А.Тагиева, Г.Алиева, А.Шукюрова, Ф.Мамедова и др. (см., к примеру, 4). Отметим многообразие подходов к проблеме, в связи с многозначностью самого понятия «культура», но в основном речь идет о духовных аспектах культуры (религиозных, эстетических, нравственных), об особенностях ее развития в условиях глобализации и т.д. Все эти исследования берутся в философском аспекте, следовательно, затрагивают проблемы взаимовлияния философских идей и культурных традиций в явном или неявном виде, хотя систематизировано проблема философии как социально-культурного явления в вышеуказанных исследованиях в Азербайджане не изучалась.

Также можно сказать, что в последнее время возросло внимание к проблемам человека и нравственности, о чем свидетельствуют исследования Н.Джарулла кызы, С.Мустафаева, А.Гусейнова, Н.Сафарова, Р.Азимовой, Г.Кулиева, Ф.Мустафаева, Е.Алибейзаде, С.Халилова, М.Шукюрова, А.Ахмедова, М.Дадашзаде, многих других исследователей. Анализ подобных исследований помогает в определении нравственно-психологических качеств людей, влияющих на их мировоззрение и на его философские основания. Среда, в которых живут и действуют люди, играет огромную роль в формировании отношения к жизни. В конечном счете, именно здоровая нравственность является главной целью философствования: без нее невозможно понять смысл жизни.

Завершая сказанное, подчеркнем, что наиболее актуальными являются призывы установления глобального диалога (Восток/Запад, Север/Юг) между философскими обществами разных континентов (9, с.71), выдвигание критической функции философии на первый план, в связи с необходимостью «культивирования самосознания, критического подхода к себе самому и окружающему миру, постижения смысла реальности», чтобы противостоять «деструктивному мифотворчеству технократов», чьи интересы расходятся с интересами общества в целом (10, с.37).

Список использованной литературы

1. Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. М., «Мысль», 1987.
2. Блок М. Апология истории или ремесло историка. М., 1985.
3. Вебер М. Основные социологические понятия. //«Избранные произведения», М., 1990.
4. Мамедов Ф. Культурология. Б., «Абилов и др.», 2002.: 534 с.
5. Мир философии. Книга для чтения. В 2-х томах. Т.2, Человек, общество, культура. М., «Политиздат», 1991.: 624 с.
6. Суркова Л.В. Философия в мире: поиск методологических оснований. //Вестн. Москв. Ун.-та, сер.7, Философия, 2004, №1, с.3-20.
7. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. М.-Л., «ГИЗ», 1926.:250 с.
8. Философия и интеграция современного социально-гуманитарного знания. – «Вопросы философии», №7, 2004.: с.3-39.
9. Дуссель Э. Философия в Латинской Америке в XX в. Проблемы и течения. Общая картина. //Вестник Моск. Ун.-та, сер.12, Полит. науки, №1, 2006.: с.59-75.
10. Человеческий фактор. Под ред. Г. Салвенди. В 6-ти томах, т.1, М., «Мир», 1991.: 599 с.

Qızılgül ABBASOVA

MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNDƏ FƏLSƏFƏ TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ

Xülasə

Məqalədə fəlsəfə elm sahəsində müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən keçirilən araşdırmaların təsnifatı verilir. Qeyd olunur ki, həmin tədqiqatlardan mədəniyyət həddlərində fəlsəfi özünüdərk problemi geniş təmsil olunub.

Fəlsəfə ilə sıx əməkdaşlıq edən bir çox bilik sahələrinə münasibət bildirilir. Qərbi Avropa, Rusiya, Azərbaycan tədqiqatçılarının fəlsəfi irsi araşdırılır, mədəniyyətdə fəlsəfənin yeri və rolu müəyyən edilir.

Kizilgyul ABBASOVA

PHILOSOPHY IN CULTURE SYSTEM AS OBJECT OF RESEARCH

Summary

In article classification of the researches spent in sphere of a philosophical science by various researchers is given. It is noticed, that the problem of philosophical consciousness within the limits of culture is widely presented in these researches. The relation to many fields of knowledge, spending close cooperation with philosophy is shown. Researches of the West European scientists, and also the Russian public, also representatives of the Azerbaijan science are analyzed.

TƏNHALIĞIN TRANSEEDENTAL KÖKLƏRİ*

Tənhalıqın qnoseoloji təhlilini bir-biri ilə sıx bağlı olan iki problem kontekstində şərh etməyə çalışacağıq: tənhalıqın insan şüurunda, dünyagörüşündə real və ideal obrazı və tənhalıqın dünyanın obyektiv, həqiqi dərk edilməsi prosesindən insanın kənarında qalması, özgüləşməsi prosesi kimi təhlili.

Tənhalıq və dünyanın dərkinin nə qədər əlaqəli olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

İdrak prosesində insanın dünya ilə danışmaq, onu başa düşmək, onunla ünsiyyət qurmaq prosesi kimi şərhləri fəlsəfi ədəbiyyatda mövcuddur. Bu baxımdan tənhalıqın qnoseoloji aspektinin zəruriliyi göz önündədir.

Tənhalıq bu mürəkkəb fenomeni dərk etməklə dəf etmək olar. Onu tamamilə aradan qaldırmağın mümkünüyü müzakirə olunmur. Məlum olan odur ki, tənhalıqın dərk edilməsinin aradan qaldırılması yollarından biri, hətta birincisidir. İdrakın mövcudluq, bilik, ünsiyyət kimi şərhələrinə gəldikdə isə tənhalıq aspektində onların hamısı gərəklidir, lakin dərk etməklə ünsiyyət qurmaq xüsusilə vacibdir.

Müasir dünyada baş verən qlobal problemlərin, sistemli böhranın səbəblərindən biri kimi idrak nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşma, dünyanın, insan-subyektin beynindəki mənə-rəsinin obyektiv varlıq tərəfindən adekvat dərk olunmasına dair geniş müzakirələrin aparılması tənhalıqın düzgün təhlilinin qnoseoloji aspektə toxunmadan tanına biləcəyini şübhə altına alır. İnsanın dünyagörüşünün, ictimai şüurun müxtəlif, hərəsinin öz dəyərinə malik olduğu qatlardan ibarət olduğu məlumdur. Lakin o da məlumdur ki, yeni dövrdən başlayaraq Avropada və Qərbdə yalnız ifrat rasionallığa və elmə önəm verilməsi, bəşər mənəviyyəti və mədəniyyətinin əsrlər boyu əldə etdiyi digər dünyaduyumu və irrasional anlam formalarını kənarlaşdırmaq meylinə xidmət etmişdir. Dünyagörüşün harmonik sistemində yalnız elm adlı hissəni mütləqləşdirmək, anlamın nüvəsini təşkil edən ən dəyərli qatlara biganəlik insanın təsəvvürlərini nəinki yalnız kəsədləşdirmiş, həm də aləmin adekvat dərk olunmasına maneələr yaratmışdır. Nəticədə total pragmatizm, individualizm, ifrat antroposentrizm və s. kimi yanlış təzahürlər dünyanın dərk olunmasında obyekt-subyekt tərəflərinin sintezinə deyil, onların qarşıdurmasına xidmət etmişdir. Buna görə də Azərbaycanın və dünya elminin ən qabaqcıl xadimləri müasir elmin qüdrətinin artdığı halda, bəşəriyyətin böhran yaşamasının səbəblərini məhz elmin dünyagörüş və qnoseoloji aspektlərində aramağı tövsiyə edir. (Вах: А.Ф.Аббасов. Сложность. Время. Синергетика. Общий теоретический анализ проблем сложности и развития сложных систем. – Баку, Элм, 1991; Ә.Ф.Аббасов. Yeni cəmiyyət quruculuğu yeni fəlsəfə tələb edir. // «Qanun», 1996, №5; Ә.Ф.Аббасов. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. Bakı, 2006, 212 s.; А.С.Аббасов. Проблемы истории, теории и методологии науки. – Баку, 2001, 284 с.; А.С.Аббасов. Пространство. Время. Познание. – Баку, 1986; В.Н.Михайловский, Ю.И.Светлов. Мировоззрение и современная научная картина мира. – Л., 1986; С.Спрингер, Г.Дейг. Левый мозг, правый мозг. – М., 1983; Ф.Капра. Паутина жизни. – М., 2002).

Fəlsəfə yaranandan bəri subyektin obyektə münasibəti problemi, dərkədən dərk edilənə münasibəti kimi həmişə filosofların diqqət mərkəzində durmuşdur. Bu münasibət

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru A.Şükürov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

səbəb və nəticə, subyekt və onun fəaliyyəti, eləcə də subyektin digər subyektlərə münasibəti və özünə şüurlu (refleksiv) münasibəti məsələlərinin izahını mürəkkəb bir təkamülə uğratmışdır (A.Şükürov. «Fəlsəfə», səh. 345-346).

Doğrudan da hələ İ.Kant hesab edirdi ki, fəlsəfə mövcud olan üç suala cavab verməlidir: «Mən nəyi bilirəm?», «Mən nə etməliyəm?», «Mən nəyə güvənə bilərəm?». O da məlumdup ki, ömrünün sonuna doğru filosof bu üç sualı birləşdirərək onları «İnsan nədir?» sualı ilə əvəzləmişdir. Deməli, doğrudan da insan varlığı, onun mahiyyəti, dünyanı necə dərk etməsi və ya dərk etməsinin mümkünlüyü ən mühüm fəlsəfi problemlərdən biridir.

Tənhaliğin mahiyyətini anlamaq üçün də bu, eyni dərəcədə önəmlidir. Fəlsəfə tarixində dünyanın dərkini mümkünüyü, idrakın imkanları və hədləri də daim müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu baxımdan Sokratın «yalnız onu bilirəm ki, heç nəyi bilmirəm» fikrini də yada salmaq olar. Yaxud «insan nə qədər çox dərk etsə, bilsə də, bilmədikləri yenə də sonsuz, daha çoxdur» kimi qənaəti də xatırlamaq olar. Bu baxımda professor Əli Abbasov, idrak nəzəriyyəsi sahəsində mövcud olan problemlərin üç suala necə cavab verməsindən asılı olduğuna dair mövqeyində haqlıdır: «Kim dərk edir?», «Nəyi dərk edir?», «Necə dərk edir?» (A.C.Аббасов. Парадоксы познания: кризис научного мировоззрения. //В кн.: Проблемы истории, теории и методологии познания. Баку, 2001, с.199).

Müasir idrak nəzəriyyəsi elm tarixində insan-dünya, obyekt-subyekt; dərk edən və dərk edilən arasında formalaşan uçurumun aradan qaldırılmasını, mədəni-mənəvi böhranın aradan qaldırılmasının əsas vasitələrindən biri hesab edir. Qlobal ekoloji və digər problemlərin yaranmasının başlıca olaraq insan-dünya münasibətlərinin düzgün dərk olunmamasına dayaqlandığını aşkara çıxarır. Dünyaya cansız obyekt, insana xidmət edən və ona fayda verən maddi amil qismində yaşamaq, təbiəti fəth etmək, tərəqqinin təkanı kimi yalnız elmi-texniki tərəqqini əsas götürmək-müasir insan bu ifrat rasio-nalizmin acı nəticələrini yaşayır.

Problemlərin kökü isə məhz dünyanın dərkində, insan-dünya münasibətlərində rəhbər tutulan fraqmentar, birtərəfli anlam prinsipidir. Dünyanın vəhdəti və bütövlüyündə dərkətmənin fəlsəfi əsaslarına biganə yanaşılmasıdır. Son illərdə dünyanın «elmi mənzərəsi» və onun insan dünyagörüşündəki fəlsəfi mənzərəsi arasında ortaya çıxan ziddiyyətli məqamlar bunu sübuta yetirmişdir. İctimai elmlər qlobal düşüncə, planetar təfəkkür, noosfera, birgə təkamül və s. kimi dünyanın fəlsəfi dərkinə əsaslanan konsepsiyaları diqqətlə öyrənir. Texnokratik düşüncə tərzinin birtərəfli, səthi, zərərli məqamlarını üzə çıxarır. Qərbdə müstəqil istiqamət kimi formalaşan elm və texnikanın fəlsəfəsi, yeni metodoloji paradıqmalar dünyanın dərk edilməsində fəlsəfə və onun dünyagörüşü funksiyasının əvəzəlməz rola malik olduğunu diqqətə çəkirlər.

Dünyanın dərk edilməsində Şərq və Qərb təfəkkür modellərinin özünəməxsusluğu, fərqləri də tənhaliğin qnoseoloji aspekti baxımından maraqlı doğurur. Şərq dünyadünyumunda insan və dünyanın obyekt və subyekt qismində fraqmentar ayrılığı ənənəvi mövcud deyildir. Əksinə, dünya, kosmos və təbiətlə ahəngdə yaşamaq, onun axarına qoşulmaq Şərqdə idrak konsepsiyasını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Eləcə də varlığın transsedent və immanent, real və ideal, maddi və mənəvi bölgülərlə analitik şəkildə deyil, sintezdə və sinkretik tərzdə dərk olunması şərqli idrakına xas olan cəhətlərdəndir. Məhz bu səbəbdəndir ki, tənhaliğin fəlsəfi konsepsiyasında Şərq idrak nəzəriyyəsinin, daha doğrusu, Şərq fəlsəfəsinə əsaslanan dünya anlamının zamanın sınağından çıxmış prinsipial müddəaları öz məntiqi yerini tutmalıdır. Tənhaliğin izahı, səbəbləri və onun neqativ nəticələrinin aradan qaldırılmasına dair Şərq və Qərb filosoflarının fərqli baxışları da təbii ki, idrakın fəlsəfi əsaslarından qaynaqlanır.

Tənhalığın qnoseologiyasında fəlsəfi dünyagörüş və həyatın mənası mövzusu bir-biri ilə sıx bağlılıq təşkil edir. Yalnız dünyaya münasibətin fəlsəfi anlamında ontologiya, qnoseologiya və aksiologiya qovuşur. İnsan varlığı dərk edir, dərk etdiyinə müvafiq olaraq onu dəyərləndirir, mənalandırır, həyatını bu aspektlərin bütövlüyündən çıxış edərək yaşayır. Dünyanın elmi mənzərəsində özünə yer olan obyekt-subyekt ayrılığı, fəlsəfi dünyagörüşdə aradan qaldırılır, dünyanı fəth etmək, onunla dialoq qurmaq və ünsiyyətə girmək anlamına gəlir. Elmin və texnikanın mütləq dəyər kimi qəbul edildiyi müasir dövrdə fəlsəfənin tədrisi, təbliği və dünyagörüş səviyyəsində mənimlənməsi çox geridə qalır. Bu da son nəticədə dəyərlər böhranını, nihilizmi, həyatın mənasızlığı və absurd düşüncələrini şərtləndirir. Tənhalıq problemini çözmək əvəzinə daha da dərinləşdirir. (Е.Осин. Смысловое отчуждение в сфере образования: перспективы исследования. //Материалы симпозиума. - М., 2002).

Ən ümumi şəkildə səciyyələndirməyə çalışsaq, idrak nəzəriyyəsi mütləq rasionalizmə əsaslandığı üçün insan dünya ilə «monoloq» münasibətlərində olmuş, dialoq, ünsiyyət arxa plana keçmişdir. Tənhalığın qnoseologiyasında dialoqu, ünsiyyəti bərpa etmək, fikrimizcə, bir nömrəli məsələlərdəndir. «Hakimiyyət və qüvvə tənhalığa qalib gələ bilməz. Çünki yalnız «obyekt» üzərində hökm və diktə etmək olar. Yuli Sezarın və Napoleonun faciəli həyatına səbəb də bu olmuşdur. Hökmranlıq istəyi ekzistensial ünsiyyətə və birliyə maneədir». Tənhalığın tam dəf edilməsi yalnız mənəvi təcrübədə mümkündür. Çünki burada obyekt-subyekt özgələşməsi aradan qaldırılır (Н.Бердяев. Я и мир объектов, с.23).

İnsanda tənhalıq yaşantısının qnoseoloji köklərə malik olduğunu, fərdi şüurda yer tutduğunu, demək olar ki, əksər fəlsəfi təlimlər vurğulamışlar. Onların ən ümumi cəhəti isə məhz obyekt-subyekt özgələşməsini dəf edən intensional ünsiyyətə qayıdışın vurğulanmasıdır. Məsələn, E.Хүссерlin fenomenologiyasında insan dünyanın dərkində ona mane olan bütün təsəvvür və sxemlərin yükündən azad olması üçün, subyekt «mötərizə xaricinə çıxarır», sıfırdan, xalis illüziyalardan azad, "olduğu kimi" dünya dərk edilir. (Э.Гуссерль. Феноменология. //Логос, 1991, № 1, с.14). Yaxud А.Камю yazırdı: «İnsanın vəzifəsi obyektiv (rasional) varlığın dərk deyil (çünki belə varlıq yoxdur), irrasional həyata qər q olmaqdır. İdrak dünyanı təsvir etmək deyil, yaşamaq və yaşantıları duymaqdır. İnsan öz-özünü dərk edə bilməz. Mənim mövcudluğumun məqsəduyğunluğu ilə ona vermək istədiyim məna arasındakı uçurumu heç kim doldura bilməz. Mən həmişə öz-özümdən uzaqdayam, özümə yadam» (А.Камю. Бунтующий человек. М., 1990, с.33).

Tənhalığın qnoseoloji kökləri insanın daxili aləminin, fərdi mövcudluğunun xarici aləmə (təbii, sosial, maddi və s.) qarşı qoyulmasında, rasionall və irrasional dünya anlamının, nisbi və mütləq həqiqətin bir-birinə qarşı qoyulmasına dayaqlanır. Tənhalığın dünyanın qaçılmaz taleyinə çevrilməsinin başlıca səbəbi, М.Haydeggerə görə, insanın özünü varlığın həmsöhbətçisi kimi deyil, ağası kimi aparması, bunun da səbəbi dünyanı o cür dərk etməsidir. Filosof belə bir meyli xüsusi qeyd edir ki, insanın yaratdığı dünya önə keçdikcə, insan özü kölgədə qalacaq, «əriyib yox olacaq».

Maraqlıdır ki, Qərb idrak tərzinin eqosentrik individualizm və praqmatizmə meyilliliyini hələ R.Декартın fəlsəfi təlimində müşahidə etmək olar. «Декартın epistemoloji çevrilişi başqa cəhətlərlə yanaşı Qərb adamını indiyədək sıxıntıya düşür edən, məngənəyə salan bu eqosentrizm əsaslandırır, onu mütləq subyektivliyinin və metafizik (eqosentrik müqəddəm şərt kimi) tənhalığının dərkinə doğru daha da irəliləməsini şərtləndirir. Декартın timsalında Qərb fəlsəfi fikrinin özünəməxsus tələyə düşdüyü daha aydın görünür. С.Локкун şübhələr dənizinə qər q olması, insan keyfiyyətlərinin anadangəlmə olub-olmamasına dair düşüncələri («Тəcrübələr» əsərində) də D.Ум скеptisizminin sualı daşlarına çırpılıb yox olur..... Və bütün bunlar bizim bu günümüzdə yaşanılan «identiklik böhranı», içimizdə deyil, yalnız zahirə, «kənara» yönümlüyümüzü, nar-

kotiklərin köməyi ilə ünsiyyətə canatmanın əzablı səyləri, «siyasi partiyalara» fantastik sədaqət və bağlılığı şərtləndirərək – öz kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır (Б.Милюкович. Одиночество: междисциплинарный подход. //Лабиринты одиночества, М., 1989, с.74-75).

Tənhalıqın fəlsəfi mənalandırılmasında aksioloji aspekt onun spesifikasını ən qabarıq göstərən aspektdir desək, yanılmırıq. «Hələ qədim mütəfəkkirlər bilirdilər ki, insan-dünya münasibətlərində dünyanın dərki, qnoseologiya mütləq aksiologiyaya keçir, bu sonuncu isə etikaya yön alır, onlar bir-birini şərtləndirir» (А.С.Аббасов. Проблемы истории, теории и методологии познания, Баку, 2000, с.200).

Dünyanın dərki son nəticədə «həyatın mənası, insanın burada yeri və rolu» suallarını cavablandırmaq məqsədinə xidmət edir. Həyatın mənası və dəyəri isə mahiyyətə və eyni problem kimi mövcuddur. Deməli insan dünyanı dərk etdikcə dəyərini, mahiyyətini və mənasını da dərk edir və yaxud etməlidir. Burada dəyər anlayışının nə qədər vacib əhəmiyyət daşdığını artıq sezmək olar. Dəyərsiz olan, həm də mənasız hesab olunur. Dəyərlərin mütləq və nisbi mənalari da digər mühüm bir məsələdir. Dəyərin meyarı, ölçüsü, xassələri dedikdə, hər bir insanın burada öz dünyaduyumundan çıxış edir. Nisbi, keçici dəyərlər fəvqündə olan əbədi dəyərlər mövcuddurmu? Tənhalıqın mənəvi-mədəni profilaktikasında dəyər və məna anlayışları nə kimi yer tuta bilər?

«Müasir tənhalıq yaşantısı dəyərlər böhranının, dəyər nihilizminin, həyata «absurd fəlsəfəsi» prizmasından baxılmasının nəticəsidir». Bu, müvafiq ədəbiyyatda ən çox rast gəlinən qənaətlərdəndir.

Səbəbləri barədə də ən müxtəlif mövqelərə rast gələ bilərik. Ən ümumi şəkildə səciyyələndirmək istəsək, bu maddiyat amilinin, ifrat rəasionalizm və proqmatizmin dünyagörüşdə aparıcı meylə çevrilməsi, həyatın fəlsəfi mahiyyətinin, onun elmi-texniki dərki və dəyişdirilməsi ilə müqayisədə çox sönük təbliğ olunmasının, müasir insanın ictimai şüurunda dəf edilməsi çox mürəkkəb olan stereotiplərin formalaşmasının nəticəsidir. Gerçəklik və mahiyyət arasında böyük bir uçurumun yarışmasının nəticəsidir. Tənhalıq isə buna reaksiya və məntiqi sonluqdur.

Məqalədə nəzərə çatdırmaq istədiyimiz əsas fikir isə tənhalıqın fəlsəfi təhlilinin başqa elmlərdən fərqləndirən cəhətin-məhz dəyərlər-insan və həyatın mənası probleminin sıx, əlaqəli şəkildə götürülməsi, yalnız bu halda bitkin konsepsiyanın ortaya çıxma biləcəyi fikridir. Mənəvi dəyərlərin tənəzzülü, insaniyyət və humanizmin çökməsi, dünyanın absurdluğu və dəyər nihilizmi V.Franklin «ekzistensial vakkuum» adlandırdığı tənhalıq yaşantısını şərtləndirir.

Məhz «ekzistensial vakkuum» alimə görə əsasən dünyada baş verən geniş yayılmış «noogen nevrozların» baş verməsinə səbəb olur. «İşsizlik nevrozu» bunların bir növüdür.

V.Franklin «həyatın mənası» haqqında təliminə görə, məna hər bir insanın duymağa can atdığı keyfiyyətdir. Bu sualı yalnız insan özü deyil, həyat insanın qarşısında qoyur. İnsan hər an sözlə deyil, əməllə də bu suala cavab verməli olur. Məna subyektiv deyil, insan onu icad etmir. Mənanı insan dünyada obyektiv gerçəklikdə tapır. Məhz ona görə məna insan üçün imperativ kimi çıxış edir və öz reallaşmasını tələb edir. «İnsan həyatının mənası məsələsini müzakirələrin mərkəzinə qoymaq lazımdır» (В.Франкл. Человек в поисках смысла. М., 1990, с.286-288).

Professor Ə.F.Аббасов «V.Frankl möhtəşəmliyi: məna və vicdan qarşısında məsuliyyət» adlı yazısında, onun əvəzsiz irsinin tədqiqi və təbliğinin əhəmiyyətini vurğulayır. V.Franklin dəyərlərə həsr olunmuş əsərlərini «əvəzolunmaz fəzilət tərbiyəsi məktəbi» adlandırır və bu fikirlərini diqqətə çəkir: «Bu gün biz dağıdılan və yox edilən dəyərlər erasında yaşayırıq. Ona görə də yeni dəyərlərin yaradılması əvəzinə əks proses baş verir. Universal dəyərlər süquta uğrayır. Bu səbəbdən də get-gedə daha çox adamlar

məqsədsizlik, boşluq hissinə qapılırlar. Bizim ekzistensial vakuum zəmanəsində təhsilin əsas vəzifəsi ənənə və biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənmək deyil, unikal mahiyyətləri aşkarlamaqla insanı kamilləşdirmək olmalıdır» (Ə.F.Abbasov. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi. Yeni dialoq naminə, Bakı, 2006, s.212 - s.206).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə.F. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi. Yeni dialoq naminə, Bakı, 2006, 212 s. -s. 206.
2. Abbasov Ə.F. Yeni cəmiyyət quruculuğu yeni fəlsəfə tələb edir. // «Qanun», 1996, № 5.
3. Şükürov A. Fəlsəfə, s.345-346.
4. Аббасов А.С. Проблемы истории, теории и методологии науки. – Баку, 2001, 284 с.
5. Аббасов А.С. Пространство. Время. Познание. – Баку, 1986.
6. Аббасов А.Ф. Сложность. Время. Синергетика. Обще-теоретический анализ проблем сложности и развития сложных систем. – Баку, Элм, 1991.
7. Бердяев Н. Я и мир объектов, с.23.
8. Гуссерль Э. Феноменология. //Логос, 1991, № 1 с.14.
9. Михайловский В.Н., Ю.И.Светлов. Мировоззрение и современная научная картина мира. Л., 1986.
10. Миускович Б. Одиночество: междисциплинарный подход. //Лабиринты одиночества, М, 1989 с 74-75.
11. Спрингер С., Г.Дейг. Левый мозг, правый мозг. – М., 1983; Ф.Капра. Паутина жизни. М., 2002.
12. Камю А. Бунтующий человек. М, 1990, с.33.
13. Осин Е. Смысловое отчуждение в сфере образования: перспективы исследования //Материалы симпозиума. М., 2002.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990. с.286-288.

Зиба АГАЕВА

ТРАНСЦЕДЕНТАЛЬНЫЕ КОРНИ ОДИНОЧЕСТВА

Резюме

В статье рассматриваются гносеологические и аксиологические корни одиночества.

Автор старается показать гносеологический анализ одиночества в контексте двух взаимосвязанных проблем: реального и идеального образа одиночества, как процесса объективного и истинного осмысленного осознания мира.

Автор акцентирует внимание на том, что гносеологические корни одиночество опираются на внутренний мир человека, на его противостояние внешнему миру (естественное, социальное, материальное и т.д.), как индивидуального существа, на рациональный и иррациональный мир, относительной и абсолютной истине.

По мнению автора, в гносеологии одиночества тема философское мировоззрение и смысл жизни взаимосвязаны между собой. Но в философском осмыслении одиночества, аксиологический аспект и её специфика, хотя и воссоединяется с онтологией и гносеологией, но все-таки самый ярко выраженный.

Ziba AGAYEVA

TRANSCENDENTIAL ROOTS OF LONELINESS

Summary

In clause it is considered gnosiological and acsiological roots of loneliness.

The author tries to show the gnosiological analysis of loneliness in a context of two, interconnected problems: a real and ideal image of loneliness, as process of objective and true judgment of comprehension of the world.

The author brings to a focus that gnosiological roots of loneliness lean on a private world of the person, on his opposition to an external world (natural, social, material, etc.), as individual essence, on the rational and irrational world, relative and absolute true.

In opinion of the author, in gnosiology of loneliness a theme the philosophical outlook and meaning of the life are interconnected among themselves. But in philosophical judgement of loneliness, acsiological aspect and its specificity though the most strongly pronounced reunites with ontology and gnosiology, but all the same.

Rauf MƏMMƏDOV
AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutu, fə.l.e.n, b.e.i.

ZƏRDÜŞTİLİKDƏ KAMİL İNSAN FƏLSƏFƏSİ*

İnsan-Allah-təbiət münasibətlərinin müxtəlif formaları da Zərdüştiliyin psixologiyasında göstərilmişdir. Zərdüştilikdə insan ruh (mainyu) və bədəndən (tanu) ibarət olan bir varlıq kimi tanınır. Nəfs isə (urvan) ruhla bədənin arasında ziddiyyətdə qalan və ruhun maddi formaya meyl edən tərəfidir. Nəfs, insanın daxili aləmini təşkil edən və onun həyat tərzinə təsir göstərən psixoloji bir substansiyadır. O, özünü idarə edən bir sistem kimi nizamlayan, artan və transformasiya edən dinamik bir qüvvədir. Bu qüvvə insanın davranışını mənfi istiqamətdə dəyişdirmək iqtidarındadır. Məhz geniş mənada şərin mənəbəyi insanın daxilində məskunlaşan nəfsin varlığındadır. Buna görə də şərlə mübarizə məhz insanın özünün özüylə mübarizəsi olmalıdır. Digər ilahi dinlərdə olduğu kimi, Zərdüştilikdə də bu məsələ belə qoyulmuşdur. Nəfs insanı qanunun yəni dini hökmlərin fəvqündə dayanmağa və insan-Allah-təbiət münasibətlərində potensial formada mövcud olan harmoniyayı pozmağa vadar edir. Məhz öz nəfsi ilə mübarizə sınağından qalib çıxan mömünlər (aşavan) universal harmoniyaya qovuşan xeyirxah qüvvələr kimi qlobal şərq qüvvələrinə qarşı dayanırlar. Əslində tarix bu iki qarşıdurən qüvvələrin mübarizəsindən ibarətdir. Əsl qələbə isə fiziki deyil, düşmən üzərində çalınan mənəvi qələbədir. Buna görə də Zərdüştilikdə və digər ilahi dinlərdə geniş formada müzakirə olunan məsələ iman və inkar psixologiyasıdır.

Psixoloji həyatın mərkəzi ruhdur (mainyu). Duyğu, iradə, düşüncə kimi bütün ruhi funksiyalar ondan qaynaqlanır. Ruh insanı tamam başqa metafizik zaman və məkan ölçülərinə bağlayan və bütün varlığın sirrini özündə saxlayan sakral bir substansiyadır. Onun təzahür formalarından biri olan ağıl, insan idrakını yalnız məhdud maddi çərçivənin fəvqünə çıxara bilmədiyi halda, ağılın ruha açılan gözü yəni bəsinət isə insanı «Mütləq Həqiqət» (Aşa Vahiştə) məkanına ucaldır.

Nəfsin (urvan) arzu və istəklərdən ibarət olması, onun qeyri-sabit, dəyişkən xarakterinə dəlalət edir. Bu arzu və istəklər ruha yaxınlaşdıqca neytrallaşdığı halda, bədəne yaxınlaşdıqca şiddətlənir. İnsan isə daima bu iki qütb arasında ziddiyyətdə qalan bir proses kimi, bəzən ruhaniləşir, bəzən də maddiləşir. Peyğəmbərlər isə insanlara onların hər ikisi arasında mütənasibliyi qoruyub saxlamağa dəvət etmişlər. Bu mütənasibliyi qoruyub saxlamaq, F.Nitsşenin ifadəsi ilə desək, «ip üstündə addımlayan kəndirbazın davranışına» bənzəyir. Məhz bu «ip» yəni «həqiqət yolu» bütün insanların getdikləri yoldur. Zərdüşt peyğəmbərin söylədiyi bu «haqq yolu» (ərəzuş pata), İslamda «sırat əl-müstəğim» kimi tanınır ki, bu da öz növbəsində bütün dinlərin bir yola dəvət etmələrini sübut edir.

Mömün insan qorxu və ümid arasında çox gərgin psixoloji bir həyat təzi keçirir. Bu isə onun şüurunun canlı və dinamikliyini təmin edir. Dini təcrübə içərisində yaşanan qorxunun obyektini Allah deyil, insanın Onun qarşısında daşdığı məsuliyyət hissidir. Din insanın əzəldən fitrətində olan substansiya kimi insanı daima xeyirxahlığa, Allahu tanımağa dəvət edir. Bu Qurani Kərimin Rum surəsində də (30.30) təsdiq olunur. Fitrət elm, əxlaq, tərbiyə yolu ilə inkişaf edərək formalaşır. Avestada «din» və «vicdan» anlayışları eyni bir terminlə (daena) əlaqələndirilmişlərdir. «Daena» Avestada işlənən

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Abbasov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

«da(y)» - «ruhani gözlə görmək, anlamaq» feilindən formallaşmışdır. H.S.Nyberg Avestanın vəzn xüsusiyyətlərinə əsasən belə hesab edir ki, bu sözün təhrif olunmamış forması «dayana» kimi tələffüz olunmalı və həm də «bəsirətliyənin birliyi, qardaşlığı» və ya dindarlar icmasının dini kimi də tərcümə olunmalıdır. Avestada «göz» mənasında işlənən «daeman» sözü də bu kökdəndir. Orta farsçada «den» formasında (denkart) tələffüz olunan bu söz müasir farsçada «din» şəklinə düşmüş və ərəb leksikasında da bu şəkildə qəbul olunmuşdur. Vedalarda da müqəddəs poeziya nümunələri (mantra) yaradan rüşlərin yaradıcılıq fəaliyyətləri də məhz eyni kökdən olan «dhi» - «görmək, anlamaq» feiliylə əlaqəli olmuşdur. «Dhi» isim kimi «fikir, müdrüklük» mənalarında da işlənir. Vedalarda eyni mənada işlənən «dhenā» ismi də vardır. Bəzi tədqiqatçılar «daena» termininin məhz Qatalarda səslənməyən, yalnız Avestanın digər hissələrində təsadüf olunan «Fravaşi»yəni «əcdadların ruhu» terminindən götürüldüyünü irəli sürürlər. Bu mədəniyyət kontekstində həqiqəti «görmək» və «anlamaq» sinonim kimi işlədilmişdir. Arilər cəmiyyətində şair rüşlər xüsusi ilham anında ilahi feyzə qovuşmağı bacaran müdrük insanlar kimi tanınırdılar. Onlar adi insanların görə bilmədikləri ilahi həqiqətləri öz qəlblərinin gözləri ilə görən və ya anlayanlardırlar. Müdrüklük isə onların qəlb və ya bəsirət gözüne qəflətən açılan bu ilahi mənzərini görmək qabiliyyətidir. Bu eyni zamanda qədim ərəb tayfalarında da müşahidə olunan bir haldır. Ərəbcə işlənən «ara» - «maddi gözlə görmək» ilə «basara» - «qəlbə gözüylə görmək» arasında olan fərqlər buna bir misaldır. Məhz bu ilham anında olan şair-kahinlərin qəlbindən süzülərək mantralar, dualar formasına düşən ilahi sözlər (vaç) Yaradanla bir ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

Qatalarda «daena» Ahura Mazda kultu və ya Zərdüşt peyğəmbərin təbliğ etdiyi din ilə bağlı bir termin olmaqla yanaşı həm də insanın mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə əlaqədar bir termindir. Sonrakı dövrlərdə bu ideya təhrif olunmuşdur. Kiçik Avestada bu termin «Ahuranın yer üzərində müdrüklüyü və neməti» (Ohrmazd yaş) kimi Zərdüştilik dini ilə əlaqədar olmaqla yanaşı antropomorflaşdırılaraq Ahura Mazdanın qızı kimi təqdim olunmuşdur. O, hərdən insanın subyektiv inamı, onun əxlaqi ilə bağlı olan bir substansiya kimi insanı ölümündən sonrakı həyatında onun bədxahlıq və xeyirxahlığından asılı olaraq, insanı gözəl qız və ya qoca qarı obrazında ya cəhənnəmə, ya da cənnətə aparır. Pəhləvi mənbələrində «den» anlamı, kanonlaşdırılmış Avestanı və ortodoks Zərdüştilik ehkamını ehtiva edir. Vicdan digər mənəvi faktorlarla birgə insanı ölümdən sonrakı həyatında müşayiət edən bir başlanğıc kimi, insanın axirətini müəyyənləşdirir (Yasna 31.20). «Vicdanı ilk dəfə Ahura tərəfindən yaradılan mömün insan» (Yasna 46.6) onunla daima harmonik bir vəziyyətdədir. Qatalarda belə deyilir (31.11):

«Sən başlanğıcda öz Fikrinlə (manah) bizim varlığımızı (qaeta) xəlq edib, ona vicdan (daena) və idrak (xratuş), cismimizə (astvantəm) həyat, söz və əməllər bəxş edən zaman, inamı (varənənq) seçməyi öz istəyimizə buraxdın».

Buradan göründüyü kimi insanın fiziki və mənəvi varlığı Ahura tərəfindən yaradılmış və vicdan və ya din duyğusu fitri olaraq onun mənəvi substansiyasının ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Lakin insanın sərbəst seçimi bu fitri duyğu üzərində formalaşsada, ondan tam şəkildə asılı deyildir. Məhz bu Ahuranın «Mütləq Ədalət»inin (Aşa Vahišta) bir ifadəsidir. Hər bir insan öz azad seçiminə görə məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyət yalnız onun dünya həyatı ilə yox, eyni zamanda axirəti ilə bağlıdır.

«Beləliklə öz dil və əməlləri ilə düz və gerçək həqiqət yolundan azan və ondan üz döndərən kafirin nəfsi (urva) və vicdanı ayrılıq körpüsünə rastlaşanda vahiməyə gələcəkdir» (Yasna 51.13) və yaxud «bədxahların daimi yaşayış məskəni olan ayrılıq körpüsünə yaxınlaşanda, öz nəfs (urva) və vicdanlarıyla (daena) vahiməyə düşəcəklər» (Yasna 46.11). «Haqlının.... vicdanı Qiyamət gününün qərarı ilə həqiqətin ən ali mükafatına layiq görülməkdir!» (Yasna 49. 9).

Zaratuştra deyir: «Ey Müdrük Ahura! Həqiqətinlə birləşib, itaətkar (armaitiş) əməl və sözlərlə haqqı ucaldan, mənim varlığımın ən ali varlığı olan bu vicdan, sənin öz istəyinlə mənə bəxş etdiyin təlimin əmanətidir» (Yasna 44.10). Göründüyü kimi «vicdan və ya din» (daena) duyğusu insanın həm fitrətində bir mücərrəd vicdan məfhumu kimi mövcud olan, həm də insana peyğəmbərlər tərəfindən bəxş olunan ilahi bir həqiqətdir ki, insanı daima kamilliyə yəni ilahi həqiqət olan «Aşa» ilə vəhdətə dəvət edir. Buna misal olaraq Zaratuştra öz həyat yoldaşı haqqında belə deyir: « Əziz Fraşaoştra Hvoqva, mənə Onun (Ahuranın) istəyindən yaranan öz pak vicdanının timsalı kimi aşkar oldu. Qüdrətli və Müdrük Ahura ona Həqiqətlə qovuşub, onunla ucalmağa imkan yaratdı» (Yasna 51.17). «Haqqı nahaqdan ayıranda dinlədiyimiz vicdan, Sizin (Ahuranın) vicdanınızdır» (yasna 49.6).

Peyğəmbərlər dinlərdə məhz kamil insan obrazının tərənnümçüsüdür. Onların kamilliyi onların iman və itaətinin ən ali dərəcəsinə görədir. Onlar məhz hamının görə bilmədiyi həqiqət yolunu görən və insanları bu yola dəvət edən insanlardır. Müqəddəs vicdanlı peyğəmbərin (yasna 45.11) vicdanı (Ahuranın) Ali Fikri, Həqiqət və Ləyaqəti ilə vəhdətdədir (yasna 49.5). Peyğəmbərlərin vicdanları ilə keçəcəkləri o yol, Ahuranın həqiqəti ilə (Aşa Vahişta) saldıği yoldur (yasna 34.13). Ahura öz Həqiqətini (Aşa) vicdanlara öyrədəndir (yasna 33.13). Ahura öz atəş və fikri ilə bu təlimi Zaratuştranın vicdanına elan etdi. (yasna 46.7). Onu haqq yolunda mübarizəyə qaldıran daxildən gələn vicdan sədaları və hikmətli sözlər idi (yasna 51.19). Ahuranın göndərdiyi təlimi dinləyən peyğəmbər və onun peyğəmbərinin söylədikləri hikmətləri öz həyatında kerçəkləşdirənlər əbədi səadətə qər q olacaqlar (yasna 53.1).

Qatalardan gətirilən misallara əsasən demək olar ki, «daena» məndə həm «din», həm də «vicdan» mənalarında işlənən sinonim kimi tanınır. Məsələn «Ahuranın Səoş-yantla göndərdiyi həqiqi Dinin (daena) yolunda addımlayırlar (yasna 53.2), yaxud «Sənin həqiqi dinin (daena) onlara elan olunanda» (yasna 44.11) misallarda «din» mənasında işlənmişdir.

İnsan ruhu (mainyu) ilahi bir substansiya ilə bağlı olduğu üçün o, xeyir və şər kateqoriyalarına bölünür. Bölünən ruh deyil, ruhun atributlarıdır. Ruhun insan varlığında olan atributları – vicdan, nəfs, bədən və s. əslində ruhun ekspansiyalarıdır. İnsan ruhu Ahuranın «Müqəddəs Ruh»unun (Spənta Mainyu) bir təcəllisidir. Buna görə də insan özündə Onun Ruhunu daşıyır və özünü dərk etdikcə Ona qovuşur və Onunla vəhdət tapır. İnsan öz azad seçiminə görə bu seçimdən uzaqlaşsa da bilər. Bu zaman o, bu «Mütləq Ruh»a (Spənta Mainyu) qarşı çıxmaqla (Anqra Mainyu) əslində özünə qarşı çıxmış olur. Çünki, ruh substansional başlanğıc kimi inkar olunmaz, onun digər atributları isə dəyişən və inkar olunandır. Şər qüvvələr, məhz bu substansional başlanğıcı inkar edən və peyğəmbərin kəlamlarını qəbul etməyən kafir insanlardır. Qatalarda deyildiyi kimi, « divlər, bədxahların vicdanından aşkar oldular» (yasna 49.4). Qatalarda təsadüf olunan «dünyanın başlanğıcında olan iki ruh» ifadəsi əslində insanlar arasında ilk dəfə olaraq həqiqət yolundan dönənlərə və ilkin insan cəmiyyətinin həqiqətə olan münasibətinə görə iki cəbhəyə xeyir və şər cəbhəsinə bölündüyünə işarə verir. «İndi sizə dünyanın başlanğıcında olan iki ruhdan bəhs edəcəyəm. Müqəddəs ruh şərə belə dedi: bizim fikir, söz və ağıllarımız (xravato), söhbət və əməllərimiz, iman (varana), vicdan (daena) və nəfslərimiz (urvan) bambaşqadır» (yasna 45.2). Göründüyü kimi bədxah insan öz ruhu ilə (anqra mainyu) dəyişməzdir. Burada dəyişən ruhun onun varlığında nəfs, vicdan, ağıl, fikir, söz, əməl, iman formasında olan ekspansiyasıdır. Əlbəttə, «Mütləq Ruh»la vəhdətdə olan xeyirxah insan Onun bütün pozitiv ekspansiyasının təcəllisinə çevrilir. Onu inkar edən Ruh bu substansiyadan məhrum olmasada, onun imkanlarından məhrum olaraq yoxluğa sürüklənir. Bu baxımdan mömün və kafir insanlar arasında

ümumi cəhət, onların insan olmasıdır yəni onların potensial olaraq «Müqəddəs Ruh» öz qəlblərində daşımalarıdır. Ancaq, onlar bir-birilərindən çox fərqlənən dünyagörüşü və əxlaqa malikdirlər. Onlar arasında qarşıdurma labüddür.

Əlbəttə, buradan belə bir təbii sual meydana çıxır ki, insanın varlığında şər nə zaman özünə yer tapmış və nəyə görə mümkün xeyirxah varlıq kimi yaradılan insan şərin obyektinə çevrilmişdir. «İblis, Şeytan» ideyası zərurətdən doğmuşdur? Bütün bu suallara Qur'an, Bibliya və qismən Avesta kimi qədim mötəbər mənbələrdə cavab verilmişdir. Bu kitablarda insanın yaranması və onun geneoloji inkişaf tarixi ilə əlaqədar ümumi ideyalar mövcuddur. Bu ümumilik onunla izah olunur ki, onların mənbəyi bir kökdəndir. Onlar arasında olan fərqlər ilkin mənbənin insan təfəkküründə yanlış formada aşkar olması ilə əlaqədardır. «Günahabatma» ideyası, Avesta və digər dini mənbələrin, insan geneoloji tarixində bir dönüş nöqtəsi ilə bağlı olmuşdur.

Zərdüştilikdə insan üç substansiyadan ibarətdir: ruh (mainyu), nəfs (urvan) və bədən (tanu). Bütün maddi aləmi öz Ruhu ilə yaradan Ahura (Öz Müqəddəs Ruhunla hər şeyi yaradan Sənsən – Spənta Mainyu vispanəm datarəm – yasna 44.7) insanı da öz Ruhu ilə yaratmışdır (yasna 31.11):

«Ey Müdrük! Sən əzəldən öz Ruhunla (hyat nə mazda paourvim... tva mananha xratuşça) bizim varlığımızı xəlv edib, ona vicdan, idrak (qaetasça taşo daenasça... xratuşça), cismimizə can (hyat astvantəm dada uştanəm), söz və əməllər bəxş edəndə (dada...hyat şyaotanaça sənqhasça), əqidə seçimini öz istəyimizə buraxdın (yatra varənəq vasa dayete)».

Ahura «öz əzəli müqəddəs ruhu ilə» (paourvim mainyəuş spəntahya – yasna 28.1) insanın mənəvi varlığında təcəlli olunur. İnsan bu baxımdan öz həqiqi varlığını özündə yəni Onda tapır. Bibliyada «Allah Rurdur» (iohan 4.24), «Ruhdan yaranan da ruhdur» (iohan 3.6) ideyası Zərdüştilikdə fərqli şəkildə qoyulmuşdur. Ahura öz ruhu ilə insanı və onun ruhunu yaratsada, insan ruhu Onun ruhundan ayrıdır. Ahura öz Zatı ilə «Müqəddəs Ruh»dur (Spənta Mainyu). İnsan Onun təcəllisinə çevriləndə və sufizmdə olduğu kimi, «vəhdət əl-vücut» məqamına yetişəndə Haqq insanın varlığında tam təcəlli olunur və insan Onda fəna olur. Ancaq insan öz ruhu ilə Ondan ayrılır. Zərdüştilikdə Ahuranın ruhu «spənta» (müqəddəs) üstünlük dərəcəsi ilə seçilir. İnsan öz ruhu ilə bu müqəddəslik məqamına yetişdikdə «günəşdən qopan zərrə ona dönəndə günəşlə bir olduğu kimi» bir olur. Çünki «zərrənin varlığı günəşdən kənardə mövcud deyildir». Zaratuştra Ahuranın əzəli «Müqəddəs Ruh»unu həyatın əvvəli və sonunu bilən «Müdrük» (Mazda) adlandırır. O, əzəldə varlığı öz ədaləti ilə formalaşdırdığı kimi, onunla da həyatın sonunda insanları mükafatlandırır, cəzalandıracaqdır. Onun Ədaləti (aş) ilə yaşayan insanlar (aşavan) cənnətə, onu inkar edənlər isə cəhənnəmə daxil olacaqlar.

Zərdüştilikdə ruh (mainyu) nəfsdən (urvan) fərqlidir. Ruh bir mənbədirsə, nəfs bədən ilə ruh arasında bir vasitədir. Heyvanlar aləmi də məhz nəfsin daşıyıcısıdır. Qatalarda inəyin nəfsi (urvan) Ahuraya öz acınacaqlı həyatından və ədalətsizlikdən şikayətlənir. Lakin insan heyvandan fərqli olaraq məsuliyyət daşıyır və öz fikir, söz və əməllərinə görə cavab verməlidir. Hətta möminlər öz nəfsləri ilə kafirlərin nəfslərindən fərqlidirlər. Nəfs təsir etmək və təsirə məruz qalan olduğu üçün möminlər (aşavan) öz nəfslərini bədxah insanlardan, bədxah fikir, söz və əməllərdən qorunmalıdırlar.

Nəfs – ağıl, iradə və hisslərdən təşkil olunmuşdur. Nəfs müsbət və mənfi tərəflərin arasında daima dalğalanan bir dalğa kimi insanın iradəsindən asılı olaraq müxtəlif tərəfə meyl edə bilər. Əlbəttə, ruh əslində nəfsin enerji mənbəyidir. Bədxah fikir, söz və əməllər insanın nəfsini şər istiqamətə yönəltdiyi kimi, onun ağıl, iradə və hisslərini də mənfi istiqamətə yönəldir. Xeyirxah fikir, söz və əməllər insanın nəfsini yəni onun ağıl, iradə və hisslərini müsbət tərəfə istiqamətləndirir. mənfi istiqamətə yönəldir. Xeyirxah fikir, söz və

əməllər insanın nəfsini yəni onun ağıl, iradə və hisslərini müsbət tərəfə istiqamətləndirir. mənfi istiqamətə yönəldir. Xeyirxah fikir, söz və əməllər insanın nəfsini yəni onun ağıl, iradə və hisslərini müsbət tərəfə istiqamətləndirir və nəfs şəffaflaşaraq həqiqəti aqlın güzgüsündə olduğu kimi əks etdirir. Zərdüşt peyğəmbərin qəlbində, dilində əks olunan həqiqət, ona müdrüklük və sözlə ifadə olunmayan gözəl hisslər yəni səadət (vohu urvaxşat - yasna 44.8) bəxş edir. Bu səadət yalnız vəhdət halında mümkün olur. Deməli nəfs Ahuranı tanımaq, bilmək (viduş) zərurət qarşısındadır. Çünki, onu bilən nəfs sabit, mətin, fəal və müdrükdür (yasna 28.4).

Zərdüştilikdə ruhün özüdə üç kateqoriyaya bölünür – vicdan, itaət və duyğu. Xeyiri şərdən ayırmaq, mühakimə edib haqq qazandırmaq vicdanın funksiyasıdır. O, insanın qəlbində Yaradanın varlığını təsdiq edicidir. Qatalarda Zaratuştra Ahuraya deyir (yasna 49.6): «Haqqı nahaqdan ayıranda dinlədiyimiz vicdan Sizin Vicdanınızdır». Peyğəmbərlər öz vicdan səsləri ilə ayağa qalxmış, insanları doğru yola dəvət etmiş və həqiqəti həyatda bərqərar etmək üçün mübarizə etmişdilər (yasna51.9). Lakin zalım və ədalətsiz insanlar vicdanın yəni Dinin səsinə boğmağa çalışmışlar. Əslində öz seçimləri ilə inkar olunan onlar olmuş, vicdan və ya din olmamışdır. İnsanı öz vicdanına yəni fitri din, həqiqət duyğusuna yaxınlaşdıran ibadətlərdir.

İbadət (sraoşa) insanın qəlbinə daima Yaradana ünsiyyətdə saxlayan bir fəaliyyət kimi qəlbin öz dərin tələbatından irəli gəlir. Yaradana aparan yol, insanın özünüdərk kamillik yolundan keçir. İnsanın Yaradana qovuşmaq məqsədi, məhz ruhun xassəsindən irəli gələn bir keyfiyyətdir. Duyğu ruhumuzda təcrübəyə əsaslanmayan mümkün transsendental bilikləri aqlımıza ötürən bir vasitə kimi Yaradana duymaq və onunla ünsiyyət saxlayan bir idrak sahəsidir. Ruh, məhz onların vətisəsiylə bizə aşkar olur və bizim fikir, söz və əməllərimizdə təcəlli olunur. Buna görə də Zaratuştra insanları əxlaqi üçlüyü qorumağa çağırmış və Zərdüştülərin məhz pak fikir, söz və əməl sahibdəri olmasını önə sürmüşdür. Zaratuştra Qatalarda Ahuraya belə deyir: «Sən ruhunun diliylə mənə öyrət» (yasna – 28.11; 31.3; 47.2), «Ruh ləyaqətlə məsləhətləşir» (yasna – 31.12), Onun Ali Düşüncəsi ilə məsləhətləşir» (yasna – 47.3). Zaratuştra öz ruhu ilə Ahuranın həqiqətinə (Aşa) və Ali Düşüncəsinə qovuşmaq istəyir. O, Ahura ilə məsləhətləşərək, onu görməyi arzulayır (yasna33.6). Lakin ruh öz atributları ilə insanın qəlbində təcəlli olunur. Zaratuştranın bir peyğəmbər kimi söylədikləri Ahuranın söylədikləridir (yasna45.5). Ruhun seçdiklərini nəfs seçə bilməz. Çünki, ruhdan fərqli olaraq nəfs ağıl, təcrübə və hisslərlə dərk edir.

Ruh bütün atributlarıyla insanın qəlbində təcəlli olunur (yasna 31.12). Qəlb isə insanın varlığında qərar tutan qeyri-cismani bir məkandır ki, insan onunla ilahi həqiqətə çatmağa müvəffəq olur. Dünyaya yayılan ilahi vəhylər məhz peyğəmbərlərin qəlbindən kerçəkliyə yol tapır. Qəlb yalnız insana məxsusdur ki, oda insanlarda bir-birindən fərqlidir. (bunu Quran ayələri də təsdiq edir – 50.37). Qavrvyanın qəlbi varlığı bilir, «Mütləq Varlıq»ı müşahidə edir. Qəlb vəhdəti anlayan və Yaradanın isim və sifətlərinin insanda yeganə təcəlli yeridir (Quran – 2-28,29; 53.11; 58.22; 22.46; 2.31). Qəlb bəsirət ilə ilahi həqiqətin şahidi olur. Dünya ona sığarsa, o, dünyaya sığmır. Nəfsdən azad olan qəlb varlığı bütün çalarları ilə müşahidə edir və ucaldıqda ilahi sifətlər bir daha onda daha aydın şəkildə əks olunur. Bu baxımdan insanlar öz qəlblərinin durumuna görə mömünlərə, kafirlərə və münafıqlərə bölünürlər.

Nəfsin əsas atributlarından biri iradədir. Nəfsdə arzu və istək vardır. Arzu və istək isə bir niyyətin varlığından xəbər verir. Niyyətin kerçəkləşməsi isə iradəyə bağlıdır. Deməli iradə qismən nəfsə bağlı olandır. Dindar insanın iradəsi çox dərin hisslərdən yəni ruhun mahiyyətindən irəli gələrək nəfsin atributlarını da öz təsiri altında saxlayır. Yalnız maddi dəyərlərlə yaşayan və mənəvi kerçəkliyi inkar edənlər ruhun deyil, nəfsin

istəklərindən çıxış edərək öz fikir, söz və əməllərini tənzimləyərlər. Bu baxımdan iradənin istiqamətlənmə xarakterinə görə iki qismə bölmək olar: müsbət və mənfi (Qatalarda «cəhd, meyl, iradə» mənalarında bir neçə termin vardır: zara, spərəd, əəadu, tvaxşah). İradə təsdiq və ya inkar etmək kimi azad seçim funksiyasına malikdir. Çünki, hər iki akt iradənin azadlığına dəlalət edir. Lakin iradə ruhani olub nəfsi özünə tabe edəndə müsbət, nəfsani olub ruhu inkar edəndə isə mənfi olur. Hər iki halda iradə nəfsdən keçir və özünü onda təsdiq edir. Nəfsin iradə ilə bağlılığı Avestanın leksikonunda da təsdiq olunur. Məsələn, Avestada nəfs (urvan) sözünün «seçmək» (urvane) feli ilə eyni kökdən olması buna misal ola bilər.

Nəfsin digər atributu hisslərdir. Hisslər də müsbət və mənfi olmaqla müxtəlifdirlər: kədər, qəm (sadra, aspa, atay, atray, aray, dvafşa), sevinc, səadət (xvatre, xvitay, maya, ayapta, urvadah), qorxu (xraod), həzz (xşnav), nifrət (tbaeşah), ədalətsizlik (zurah), əbədiyyət (utayuta), ekstaz (vohu urvaxşat). Göründüyü kimi, nəfs (urvan) sözü «fərəh, sevinc» (urvadah) və «ekstaz» (vohu urvaxşat) sözləri ilə eyni kökdəndirlər. Ağıl nəfsin əsas atributu kimi hiss və iradəni öz təsiri altında saxlayır. Nəfs (urvan) söz və vəhyə gələn xəbərləri xatırlayır (məndaıdyai) və Ahuranın həqiqətini (Aşa) bilir (Aşa anhəuş arəm vadyai). Nəfs özünü insanın fikir, söz, əməl, ibadət və ləyaqəti ilə müəyyənləşdirir. Deməli nəfs bilən, həm də xatırlayandır. Bilmək və xatırlamaq da ağılın funksiyasıdır. Nəfsin ağıl ilə əlaqəsi buradan meydana çıxır.

Ağıl (xratuş) insana dünya işlərində xeyiri şərdən seçmək üçün bir vasitədir. İnsan məhz ona malik olan yeganə varlıqdır ki, onun varlığı üçün də məsuliyyət daşıyır. İnsanın ruhundan intuisiya vasitəsiylə gələn hər hansı bir bilik məhz ağılın vasitəsiylə rasionallaşır və kerçəkləşir. Yəni ruhani Substansiyanın atributları ağılda inikas olunduqdan sonra maddi kerçəkliyə çevrilir. İlahi bilik ruh vasitəsiylə duyulursa, ağıl vasitəsiylə rasionallaşır. Ağıl və ruh arasında ünsiyyət rolunu məhz din və ibadətlər oynayır. Bu baxımdan ruhi atributların inkişafı və onların ağıl ilə ünsiyyəti bütün varlığı əhatə edən bir təfəkkür formasıdır. Ağıl nəfsin bir atributu kimi meydana çıxsada, nəfsi idarə edən və dəyişdirəndir. Əlbəttə, ağılın bu funksiyası özündən deyil, məhz onun ruh ilə əlaqəsindəndir. Ruh ilə əlaqəsi kəsilən ağılın gücü nəfsi idarə etmək və dəyişdirmək iqtidarında deyildir. Nəfs ilə ruhun arasında körpü rolunu oynayan ağıl öz seçiminə görə azad olduğu qədər də məsuliyyətlidir. Ağıl istər ruhla yaxınlaşıb onun vasitəsiylə ali bilik mənbəyi olan «Mütləq Həqiqət»ə (Aşa Vahiştə) yaxınlaşar və ya öz seçimi ilə ondan ayrılıb nəfsin istəklərinə tabe olub öz funksiyalarından məhrum olar. Çünki ağıl daim seçim qarşısında qalan çox ziddiyyətli bir substansiya ki, o məhz rühün vasitəsiylə bu ziddiyyətdən azad olur və sabitləşir. Qatalarda Zaratuştra Ahuranın və insanın ağılından bəhs edir (Yasna 28.1; 31.7; 32.4; 34.14; 43.6; 42.3; 53.3; 45.6; 43.6). Ahura hərdən Ali Fikrin ağılı kimi bütün müqəddəs təlimləri bilən və onları mömün insanların qəlbinə təlqin edəndir (Yasna 28.1; 48.3). Yaxud «Yaradanın Ağılı» (yasna 48.4), «Sizin Ağılınız» (yas.43.6), «sözlər Sizin ağılınızın niyyətidir» (yas. 49.6), «Sizin Ağılınızın ali təlimi» (yasna 34.14), « Sizin Ağılınızı heç Kim aldada bilməz» (yasna 43.6) ifadələri qatalarda təsadüf olunur. Ahura insan ağılını yaradandır (yasna 31.11; 50.6). Ahuranın Ağılından fərqli olaraq insanın ağılı xeyir və şər istiqamətə bölünür. «Qrəhmo və Kəvilər öz ağıl və güclərini uzun müddət zülmə sərf etmiş» və insanları haqq yolundan azdırmışdılar (yasna 32.14). Zaratuştra belə deyir (yasna 32.9): «Bədxah müəllim öz sözləri ilə müqəddəs kəlamları təhrif edir. O, arzulanan gerçək Ali Fikrə qovuşmaq üçün mənə tərəf yaxınlaşanların düşüncə həyatına əngəl olur. Ey Müdrük və Adil olan! Sizə ruhumdan gələn bu sözlərlə şikayətlənirəm!». Çünki, «onların ağılı şərdir» (yasna 49.4). «Onlar kefləndirici şeylərlə insanların ağılını çaşdırmaq istəyirlər» (yasna 48.10).

Bütün bunlardan fərqli olaraq, «pak ağıl» da vardır (yas. 51.5). Pak ağıl Yaradanı seçir və Ahuranın ağılı onun ağılında təcəlli olunur (yas. 46.18). Zaratuştraya Ahuranın ona bəxş etdiyi vəhyləri «Ali Fikirdən mənim ağılıma gələn sözlər» kimi dəyərləndirir (yasna45.6; 42.3; 53.3; 48.4). Əlbəttə, peyğəmbərin qəlbində inikas olunan vəhylər eyni zamanda oradan onun ağılına keçərək ağılı iradəsi ilə yəni fikir, söz və əməl ilə gerçəkləşir. İnsanın iradəsi ilahi iradəyə tabe olur və onunla harmoniyada fəaliyyət göstərir. Lakin iradə başqa istiqamətdə də öz seçimi ilə hərəkət edə bilər. İnsan ağılı və iradəsində olan bu azad seçim, «Mütləq Ədalət» in bir təcəlli formasıdır. Yaradanın insana vəd etdiyi cənnət və cəhənnəm hissləri bir növ dünya həyatında insanın ağılına bağlı olan hisslərin davamıdır. Deməli, ölüm ağılı və hisslərin ən ali formasına keçiddir. Dünya həyatında zülm və məşəqqətin səbəbi ilahi qanunlara itaətsizlikdirsə, cəhənnəm əzablarının da səbəbi buradandır. Ədalət və səadət hissləri isə hər iki Aləmi əhatədən Yaradana məhəbbət hissləridir. Hətta arilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən malqara özünə himayəçi olaraq çoban və ya qarətçini seçimi qarşısında qalanda, Ahura onların ağılı və ləyaqəti olur (yasna 31.9).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Рак. И. В. Зороастрийская мифология. Санкт-Петербург 1998.
2. Зороастрийские тексты. Москва 1997.
3. J. Duchesne-Guillemin. The Western Response to Zoroaster. Oxford 1956.
4. Benveniste E. The Persian Religion according to the chief Greek texts. Paris 1929.
5. Nyberg H.G. Die Religionen des alten Iran. 1937.
6. Jaeger. V. Theology of the Early Greek Philosopher 1947.
7. Herzfeld E. Zoroaster and his world 1927.
8. Cornford. F.M. From Religion to Philosophy 1912.

Рауф МАМЕДОВ

ФИЛОСОФИЯ СВЕРХЧЕЛОВЕКА В ЗОРОАСТРИЗМЕ

Резюме

В зороастризме сверхчеловек - это духовно богатый человек, который проходит через все испытания жизни. В религии зороастризма Аше (правде) противостоит Друг (ложь), против жизни борется смерть и т. д. Так как тело умершего человека связано со смертью, оно является религиозно нечистым. Таким образом, мы видим, что Зороастра предложил людям учение о двух вечных противоположных космических принципах добра и зла. Относительно человека Зороастра учил, что его душа является средоточием борьбы между добром и злом. По своей природе человек ни добр, ни зол, но он находится под влиянием духов света и тьмы – богов добра и зла. Добрый дух наставляет всякого человека на добро, а злой побуждает делать зло. Тот, кто мудр, будет творить добро. В вопросе этического дуализма зороастрийские учителя дошли до крайности. Переменилось также понятие о природе борьбы человека со злом. Пришло новое понимание проблемы грехопадения: оно заключается не в борьбе добра и зла в сердце человека, а в старании злых духов привести человека в состояние церемониального осквернения. Бог не имеет равного себе, а зло существовало не всегда. Противник

Ахура Мазды, Ахриман, нисколько не равен Богу, хотя хотел не только сделаться равным Ему, но и превзойти славу Божию. В этом и заключается причина появления зла. Бог ценил свободу своего творения настолько высоко, что пошел на риск, допустив бунтарство: разрешил ему восстать против Себя – Бога любви и совершенного добра.

Rauf MAMMADOV

THE PHILOSOPHY OF SUPER MAN IN ZOROASTRIANISM

Summary

Based on the previous principle, we are the causes of all the good and all the evil that happens in our moral universe. Or simply stated, according to Zarathushtra, there is no Devil. In other words, having given us the ability to choose, Ahura Mazda leaves us alone and allows us to make our choices. And if we choose good, we will bring about good, and if we choose evil, we will cause evil. This is how the moral universe operates. Based on Zarathushtra's teachings, we can and should act like Ahura Mazda. We should think about every choice that we wish to make and in the spirit of our good mind choose wisely. We should respect the natural and moral laws and operating mode of the universe. We should act diligently, with love and faith. And we will then make perfect and timeless choices, and fulfil our purpose of renewing the world. We are co-workers and co-creators of God. We are here to fulfil the divine plan, not to become obedient slaves of God, nor to be helpless children of God. And this is why we are given the choice. Even the choice not to cooperate with God's plan and go against it, and that is why we find evil in the world. Because there are some who choose not to work according to God's plan. According to Zarathushtra after we leave this life, our essence leaves the body, and depending on the choices that it has made, either it will go to the House of Songs or Realm of light (if he has made good choices) or to the Realm of Darkness and Separation (if evil choices). Heaven and Hell are not physical places, but are described as timeless states of consciousness: either state of oneness with or separation from Ahura Mazda.

Adil AXUNDOV
Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun
aparıcı elmi işçi

FOLKLOR VƏ MÜASİRLİK*

Müasir dövrün səciyyəvi sosial proseslərindən ən mühüm olanlardan biri xalqlar, millətlər arasında planetar ünsiyyətin intensivləşməsidir ki, bu da qloballaşma prosesinin tərəflərindən biridir. Bu proses qarşısız olub iqtisadiyyat, sosial-siyasi münasibətlər, mədəniyyət və s. ibarət olaraq demək olar ki, ümumbəşəri sosial həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri prosesində iki çətinlik özünü göstərməkdədir:

Birincisi, hər bir xalqın, millətin öz milli mədəniyyəti, adət-ənənələri dairəsində yaşamağa meyl etməsi. İkincisi, Qərbi Avropa sivilizasiyasında baş verən böhran halından qorunmağa istəyi.

Qərb cəmiyyətində baş verən sosial-mədəni, mənəvi böhran problemi ilk dəfə alman filosofu O.Şpenqlerin (1880-1936) «Avropanın qürubu» əsərində qaldırılmışdır. Onun ardınca bu problemdən E.Qusserl (1859-1938), fransız filosofu Rene Qenon (1886-1951), alman ekzistensialist filosofu K.Yaspers (1883-1969), «Frankfurt məktəbinin» görkəmli nümayəndəsi N.Markuze (1898-1979), alman-amerikan filosofu Erix Fromm (1900-1980) müasir burjua cəmiyyətinin «xəstəlikləri» indən bəhs etmişlər [1].

Cədaş Amerika politoloqu C.Hanqinqton özünün «Sivilizasiyaların toqquşması» əsərinin dördüncü fəslini «Qərbin tənəzzülü» adlandırmışdır [2].

Qərb filosof və sosioloqlarının Qərb mədəniyyəti və sivilizasiyasının böhranı haqqında söylədikləri fikirləri ümumiləşdirərək həmin böhranın aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək olar:

1. Ənənəvi əxlaq dəyərlərin itirilməsi.
2. Nəslə münasibətlərin dağılması və insanların «özləşməsi».
3. Fərdlərin şəxsiyyət bütövlüyünün pozulması və mənəvi-psixoloji sarsıntıya düçar olması.
4. Fərdiyyətçiliyin, «özləşmənin» kütləvi hal olması.

Qərb dünyasının bu kimi «xəstəliklərindən» qorunmaq Avropa ölkələri qurumuna inteqrasiya edən Azərbaycan kimi ölkələr üçün aktual problemə çevrilmişdir.

Bir sıra Şərq ölkələrindəki (Yaponiya, Çin, Hindistan, Koreya, İndoneziya, Malayziya və s.) iqtisadi yüksəliş və milli – mədəni dirçəliş Azərbaycan üçün nümunə ola bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli mənəvi-mədəni dirçəliş milli dövlət quruculuğunun prioritet kəsb edən vəzifələrindədir Milli mənəvi-əxlaq dəyərlərin dirçəlişi müasir sivilizasiya böhranı nəticəsində əmələ gələn boşluğu doldurmaq imkanı yaradır. Azərbaycan milli-mədəni dirçəlişə nail olmaq üçün güclü potensiala malikdir. Klassik və müasir ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, müasir elmi istiqamətlərimiz, zəngin folklorumuz həmin potensialın əsaslarını təşkil edir. Bu kontekstdə folklor xəzinəmizdə toplanmış milli mənəvi dəyərlərimizin və pozitiv milli mənəvi-mədəni ənənələrimizin geniş miqyasda tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Folklor sosial-tarixi cəhətdən şərtlənmiş, xalqın milli mənəvi-mədəni ənənələrini əks etdirən sosial-mədəni fenomendir. Belə ki, xalqın mövcud milli mənəvi-mədəni həyatını folklorlardan kənar təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu gün də

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru A.Şükürov və fəlsəfə elmləri namizədi F.Q.Mustafayev tərəflərindən çapa məsləhət bilinib.

xalqın mənəvi-mədəni həyatında xalq musiqisi (xalq mahnıları və muğamlar), şifahi xalq ədəbiyyatına – nağıl və dastanlarımız, xalq lirik poeziyası (bayatılar), xalq yumor və satirikası (Molla Nəsrəddin lətifələri, Bəhlul Danəndə hekayətləri, qaravəllilər, gül-məcələr), atalar sözü və məsəlləri, xalq dekorativ sənətkarlığı (xalılar, bədii tikmələr, daş və taxta-şəbəkə sənətkarlığı, zərgərlik və s.), xalq rəqsləri (yallılar, halaylar və s.), aşıq yaradıcılığı mühüm yer tutur.

Xalq bədii təfəkkürünün məhsulu olan folklor polifunksional təbiətə malikdir, yəni, xalq bədii yaradıcılığı bir neçə sosial funksiyaların daşıyıcısıdır. Onlardan ilk növbədə idrakı, mənəvi-əxlaqi, estetik, kommunikativ funksiyaları göstərmək olar. Xalq yaradıcılığının idrakı əhəmiyyətindən bəhs etdikdə ilk növbədə burada əsrlər boyu toplanmış praktik təbii bilgilər toplusunun mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Əkinçilik və heyvandarlıqla əlaqədar təsərrüfat əhəmiyyətli bilgilər, sağlamlığa dair xalq deyinləri dəsti o sıradandır. Müasir tibb elmi bu gün də xalq təbabətindən geniş istifadə etməkdədir. Elmin inkişaf tarixi göstərir ki, təbiət elmləri – fizika, kimya, astronomiya, onlarla əlaqədar olan riyaziyyat və s. öz mənşəi, hətta özünün sonrakı inkişafına görə empirik biliklərə minnətdardırlar. Xalq idrakının bir sahəsi də cəmiyyət, sosial həyat və onun qayda-qanunlarının dərk olunması sahəsidir. Xalq yaradıcılığında sosial fəallıqla yanaşı, sosial həyatın müxtəlif problemləri əks olunmuşdur. Həmin problemlər sırasında xeyir-şər, ailə-məişət problemləri ilə yanaşı sosial ədalət, ictimai-siyasi azadlıq, xarici qəcbkarlara qarşı mübarizə və s. problemləri görmək olar. Bütün bunlar sosiallığın və vətəndaş şüurunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.Qorkinin «xalqın... ictimai-siyasi təfəkkürü nağıllarda, əfsanələrdə, atalar sözü və məsəllərdə ifadə edilir» [4, 109] deməsi təsadüfi deyildir. Xalqın həmin bu ictimai-siyasi təfəkkürü bəşəriyyətin ictimai-siyasi baxışlarının formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır [5].

Bir sıra hallarda xalqın ictimai-siyasi təfəkkürü, mütəfəkkirlərin ictimai-siyasi baxışları ilə üst-üstə düşürdü. Orta əsrlərdə sosial ədalət haqqında Nizaminin ictimai-siyasi görüşləri ilə xalq eposunda olan baxışların üst-üstə düşməsi buna misal ola bilər. K.Marksin «zəkalar həmişə görünməz tellərlə xalqın cismi ilə əlaqədardır» deməsi təsadüfi deyildir. Onun fikrincə «...filosoflar göbələk kimi yerdən çıxmırlar, onlar öz dövrünün, öz xalqının məhsuludur ki, bunun da ən incə, ən qiymətli gözəgörünməz rişələri fəlsəfi ideyalarda cəmləşir» [6, 105].

Nəhayət, xalq bədii yaradıcılığı müdriklik xəzinəsidir. Sosial həyat həqiqətlərini metaforik tərzdə əks etdirən dərin mənəvi atalar sözü və məsəlləri xalq müdrikliyinin bariz nümunələridir. Onlar fikrin geniş dairəsi, konkretliyi, sərrastlığı və obrazlı ifadəsi ilə seçilir. «Yalan ayaq tutar, ancaq yeriməz», «Ağac bar vetdikcə, başını aşağı dikər», «Balıq başından iylenər» və s. məsəllər buna aydın misal ola bilər. Xalq eposunda (əfsanələr, nağıllar, dastanlar və s.) əks olunmuş xalq təfəkkürü özünəməxsus rəşional keyfiyyətlərə malikdir. O, dialektik-sinergetik mahiyyətlidir, yəni, sosial proseslərin, situasiyaların, hadisələrin mahiyyətini, məntiqini tutmağa, acmağa yönəlmişdir. İntuisiya (fəhm) və sağlam ağıl xalq təfəkkürünün əsas vasitələrindədir.

Xalq bədii yaradıcılığının digər önəmli funksiyası onun mənəvi-əxlaqi dəyərlər xəzinəsi olmasıdır. İnsan, onun mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri problemi folklorun məzmunu və mündəricəsinin ana xəttini təşkil edir. M.Qorki yazmışdır: «Xalq nəinki bütün maddi sərvətləri yaradan qüvvədir, o, mənəvi sərvətlərin də yeganə və tükənməz mənbəyidir, yer üzünün bütün böyük poemalarını, bütün tragediyalarını və bunların ən böyüyü olan ümumdünya mədəniyyəti tarixini yaratmış olan, zaman etibarilə yaradıcılığın gözəlliyi və dahiliyi etibarilə birinci filosof və şairdir» [7, 26].

Cəmiyyətin mənəvi həyatı xalq kütlələrinin çoxəsrlik tarixi həyat prosesində qazandığı mənəvi-əxlaqi prinsiplərə, müəyyən qayda və normalara əsaslanır. Bu prinsiplər,

normalar, adət-ənənələr xalqın sosial həyat praktikasında, sosial-əxlaqi münasibətlərdə reallaşır. Folklorda əks olunan mənəvi-əxlaqi anlayışlar, mənəvi dəyərlər sistemi iki istiqamətdə təzahür edir. Birinci istiqamətə müsbət (pozitiv) əxlaqi keyfiyyətlər olan düzlük, doğruluq, ləyaqət, şərəf, dostluq, yoldaşlıq, sədaqət, mərdlik və s. kimi əxlaqi keyfiyyətlərin təsbiti daxildir. İkinci istiqamətə mənfi (neqativ) əxlaqi keyfiyyətlər yalan, böhtan, namərdlik, xainlik, alcaqlıq və s. kimi sifətlərin tənqidi daxildir. Hər iki istiqamət cəmiyyət, xalq həyatının mənəvi sağlamlığına, saflığına, rifahına xidmət edir. Xalq ən qədim dövrlərdən cəmiyyətin həyatındakı mənəvi-əxlaqi duruma məsuliyyətlə yanaşmış, mənəvi-əxlaqi kamilliyi qoruyub alqışlamış, mənfi əxlaqi keyfiyyətləri nifrətlə qarşılaşmışdır. Məsələn, «Cantiq», «Taxtaqılınc», «Rum padşahı», kimi nağıllarda insanlar arasında sağlam mənəvi-əxlaqi münasibətlərin, etibarlı dostluğun, yoldaşlığın timsalları əks olunmuşdur. «Hazarandastan bülbülü», «Güloğlan» nağıllarında xəyanət ifşa edilib cəzalandırılır.

İnsanpərvərlik, ləyaqət, şərəf, namərdlik kimi əxlaqi keyfiyyətlər nağıl-dastan qəhrəmanlığının əsas motivləridir. «Bacılar», «Yetim qızlar» kimi nağıllarda el arasında pəhlivan kimi tanınmış igidlər divin əsirliyində olan qızları azad edirlər, ədalətsiz şahı, vəzirini taxtdan salırlar. «Əbilqasım» nağılında nağıl qəhrəmanı Əbilqasım xalq arasında öz xeyirxahlığı, müdrikliyi, mərdanəliyi, həssaslığı ilə tanınmış insanların ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

«Dədə Qorqud» dastanı igidləri üçün dəyanət, şərəf, namərdlik, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq adı həyat normalarıdır. Koroğlu dastanı igidləri həmin ənənələri yaşadan cəngavərlərdir. Azadlıq ideali, ədalət və xeyirxahlıq «Qaçaq Kərəm», «Molla Nur», «Qaçaq Nəbi» dastanlarını bəzəyən aparıcı motivlərdir. Atalar sözü və məsəlləri əsil mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər məktəbidir: «Özgeyə quyu qazan özü o quyuya düşər», «Ağac bar verəndə, başını aşağı salar», «Boş sünbül başını dik tutar», «Alim olmaq asandır, insan olmaq çətin» kimi məsəllər belələrimizdir. Beləliklə, kamil insan şəxsiyyəti formalaşdırmaq, onun azadlığını, hüquq və ləyaqətini qorumaq xalq bədii yaradıcılığının mənəvi – əxlaqi idealının əsaslarını təşkil edir. Bu ideal bu gün, milli dirçəliş dövründə gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, onlarda vətəndaşlıq şüurunun formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xalq bədii yaradıcılığında estetik münasibətlər və gözəllik anlayışı mənəvi –əxlaqi anlayışlardan keçərək özünü təzahür etdirir. Yəni, xalq təfəkkürünə görə insanda olan mənəvi-əxlaqi mükəmməllik onun gözlliyinin əsasını təşkil edir. Folklorda olan bu xüsusiyyət qədim yunan estetikasındakı «kalokaqatiya» təlimi ilə səslənir. Bu təlimin müəlliflərindən olan Ksenofont, Platon və Aristotelin fikrincə insanda zahiri və daxili aləmin (yəni, mənəvilinin) ahəngdarlığı «kalokaqatiya» halı, bir növ müdriklik yaradır. Bu təlimə görə incəsənət kalokaqatiyanın, nəcib tərbiyənin mühüm komponenti hesab edilirdi. Yeni dövrdə estetikliklə əxlaqi tərbiyənin əlaqədarlığı öz əksini F.Şiller və İ.Kantın estetikasında tapmışdır. Kantın (1724-1804) fikrincə insanların xeyrinə təmənnəsiz əməl estetikdir və gözəlliyin əsasını təşkil edir. Gözəllik öz təbiəti etibarilə təmənnəsizdir və subyektiv yaşantı vasitəsilə əxlaqi davranış normasına çevrilir [8, 472-489].

Göründüyü kimi Kant təmənnəsiz əməlin estetikliyini, gözəlliyini xüsusilə nəzərə çatdırır. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz xalq məsəli «Yaxşılığı et, at dəryaya, balıq bilməsə, xalq bilər» məsəlinin Kantın fikri ilə üst-üstə düşməsi bir daha xalqın müdrikliyini təsdiq etmirmi?. Həm Kant, həm də xalq bir mənalı olaraq təmənnəsiz əməlin, təmənnəsiz yaxşılığın gözəlliyini, estetikliyini eynilə təsdiq etmişlər. Xalq eposu təmənnəsiz əməl, yaxşılıq nümunələri ilə zəngindir. «Yetim qızlar», «Təpəgöz», «Uşaq pəhləvan» kimi nağıllarda el qəhrəmanlarının təmənnəsiz cəmərdliyindən danışılır. Məsələn «Yetim qızlar» nağılında deyilir ki, atalarının azdırdığı üç qız bir divin əsirliyində imişlər. Dəmirçi

Əhmədin oğlu Dəmirçi Səməd güclü pəhləvan idi. O, üç yetim qızı divin əsirliyindən qurtarmaq üçün səfərə çıxır, yolda bir sıra əngəlləri dəf edib nəhayət qızları azad edir, sonra kiçik qızı zorla almaq istəyən padşahı öldürməli olur. El onu özünə padşah seçir.

Beləliklə el qəhrəmanları, onların təmənnsiz əməlləri, mənəvi saflığı xalq eposunda insan gözəlliyinin əsası kimi qiymətləndirilir. Dastanlarımızda bunun bariz nümunələri çoxdur. «Dədə Qorqud» dastanı qəhrəmanlıq dastanı olmaqla el qəhrəmanlarının təmənnsiz əməlləri, mənəvi saflığını əks etdirən möhtəşəm bədii-estetik abidələrindəndir. Həç təsadüfi deyil ki, alimlərimiz-Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev bu dastanı «xalq mənəviyyatının güzgülü» adlandırmışlar [9].

Dastan insanlara qəhrəmanlıq ruhu aşılayır, onlarda mərdlik, igidlik, mənəvi saflıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir bu isə dastanın yarandığı tarixi dövrün tələbatlarından irəli gəlirdi. Bu, xalqların yaranıb formalaşdığı dövr idi. Basqınlar, müharibələr, həmin dövr üçün səciyyəvi hal idi. K.Marks həmin dövrün müharibələrini «xalq həyatının normal funksiyası» adlandırırdı [10, 139-140].

Folklorda gərəkliliyə estetik münasibətlərin bir anlamı da ülvilik haqqında təsəvvür və anlayışdır. Ülvilik təbiət və cəmiyyətdə qeyri-adi böyüklüyə malik elə nəsnə və hadisələrdir ki, onların seyri insanda heyrət, təəcüb, pərəstiş, ruh yüksəkliyi, bir azda qorxu hissi oyadır. Kainatın sonsuzluğu, səma, başları qarla örtülmüş uca dağlar, uca hündürlükədən tökülən şlalələr insanlarda üvillik hiss-həyəcanları doğurur. Cəmiyyət həyatında da üvillik hiss-həyəcanı doğuran hadisələr, nəsnələr mövcuddur. Məsələn, Misir ehramları, Paris, Peterburq kimi şəhərlərin böyüklüyü və gözəlliyi, Firdovsi, Nizami, Şekspir kimi dahi şairlərin, Rafael, Mikelancelo kimi dahi rəssam və heykəltaraşların, Bethoven, Çaykovski kimi bəstəkarların yaradıcılığı insanlarda həm heyrət, həm də ruh yüksəkliyi və qürur duyğuları yaradır. Xalq bədii yaradıcılığının şedevrləri «İliada» və «Odisseyə», «Maxabxarata», «Dədə Qorqud», «Koroğlu» kimi dastanlar, Prometey, Rüstəm, Koroğlu kimi möhtəşəm bədii obrazlar əbədilik kəsb edib insanlarda gözəlliklə bərabər, üvillik duyğu-həyəcanı yaradır.

Folklorda gərəkliliyə estetik münasibətləri əks etdirən digər anlayışlar, – faciəvilik və komikliklə bağlı təsəvvür və anlayışlardır. Xalq yaradıcılığında faciəvilik təcəssümü geniş deyil. Bu da onunla əlaqədardır ki, xalq öz qəhrəmanlarının faciəsini yox, şücaətini görüb göstərir. Bununla da xalq azadlıq və ədalət uğrunda mübarizədə öz nikbin ruhunu yaşatmağa çalışmışdır. Qədim dövrün faciəvilik ağılarda əks olunmuşdur. Orta əsrlər folklorunda faciəvilik təcəssümü Leyli və Mecnun ülvə məhəbbəti haqqında romantik əfsanədir ki, Nizaminin «Leyli və Mecnun» poeması bu mövzuya həsr olunmuşdur. Yeni dövrdə yalnız «Əsli və Kərəm» dastanında faciəvilik təcəssümü poetik tərzdə əks olunmuşdur. Belə ki, dastana görə Əsli və Kərəmin məzarları üstündə iki sərvi ağacı bitir və onlar sonra baş-başa verirlər. Komiklik isə folklorda çox geniş təcəssümünü tapmış xalq gülüşü tərzində meydana çıxır. Xalq yaradıcılığında komiklik anlayışı M. Kazım-oğlunun «Xalq gülüşünün poetikası» adlı kitabında geniş araşdırıldığı üçün biz yalnız xalq gülüşünün sosial-fəlsəfi aspektini nəzərə çatdırmağı lazım bildik. Molla Nəsrəddin lətifələrində hakim dairələrin tənqidi geniş yer tutur. «Hamınızın dərini çəkirim», «Daş üstə daş qalmazdı», «Qazi evdədir» kimi lətifələr bu cəhətdən səciyyəvidir. Belə lətifələrdə şəhər hakimləri tənqid olunduğu üçün onlar da Molla Nəsrəddini hörmətdən salmaq üçün hər fürsətdən istifadə etməyə çalışırdılar. «Sizə hakim təyin olayım» lətifəsində də cəmiyyətin sosial-siyasi quruluşundakı nöqsanlar kəskin satira atəsinə tutulmuşdur. Lətifədə deyilir ki, bir gün Mollanın eşşəyi itir. Bir nəfər ona deyir:

- Sənin eşşəyini padşah şəhərə hakim təyin olayım. Molla bir az fikirləşib deyir:
- Sən doğru deyirsən. Elə onun sir-sifətindən hakimlik tökülürdü.

Sonra Molla hakimlə sərt davrandığı üçün hakimin nöqərləri onu döyürlər. Molla qışqırıb deyir:

- Eşşəyimi özünüə hakim eləyibsiniz, bəs deyil. Hələ məni də döyürsünüz? Təqsir sizdə deyil. Təqsir padşahdadır ki, mənim eşşəyimi əlimdən alıb, dostbazlıqla sizə hakim təyin eləyib.

Göründüyü kimi, bu lətifədə çürümüş sosial-siyasi durumun bu hala düşməsində padşahın özü təqsirkar olduğu bildirilir. «Səhv yağ küpasindədir», «Mollanın bostanında» lətifələrində hakimlər, məmurlar arasında rüşvətçorluğun geniş yayıldığı göstərilir. «İşimi ehtiyatlı tutmuşam», «Ədalətindən danışırım», «Padşahlıq arzusu», «TeyMURLəngsən ki, varsan» kimi lətifələr də sosial-siyasi, ictimai-fəlsəfə mənalı olub ciddi satirik yükə malikdir. [11].

Bəhlul Danərdə lətifələri də sosial-fəlsəfi məzmunlu lətifələrdir. «Bəhlul nə üçün gülürmüş» lətifəsində deyilir ki, Bəhlul heç gülməzmiş, bunu bilən xəlifə car çəkdirir ki, kim Bəhlulun güldüyünü görüb ona xəbər gətirsə, həmin adama böyük bəxşis verəcək. Bəhlul bir gün Təbrizin küçələrində avara-avara gəzərkən yolu bir qəssab dükəninin qabağından düşür. Görür dükanda heyvan cəsədlərini qarmaqlara keçirib ayaqlarından asıblar... Bəhlul bu zaman bərkdən qəh-qəhə çəkib gülür. Qəssab bu zaman Bəhlulun güldüyünü görcək qaçır xəlifənin yanına, xəbər verir ki, bəs qardaşın bu gün qəssab dükəninin qabağından keçəndə bərkdən gülübdür. Xəlifə dərhal Bəhlulu çağırtdırır soruşur ki, eşitdiyimə görə gülübsən bu doğrudurmu?

Bəhlul cavab verir ki, doğrudur. Xəlifə bunun sirrini soruşanda Bəhlul deyir: - Qardaş mən sənə pis əməllərinə dözə bilməyib, baş götürüb bəri-biyabanı, şəhərləri, kəndləri gəzirdim, hey fikirləşirdim ki, qardaşım olduğum üçün görəsən məndən də əvəz çıxacaqlar?... Qəssab dükəninin qabağından keçəndə gördüm, hər heyvanı öz ayağından asıblar. Nəticə çıxartdım ki, demək sənə cəzanı yalnız sənə verəcəklər. Odur ki, özüm barədə arxayın olub güldüm. «Nəbadə qatırçının qatırını hürküdəsən», «Bəhlul və məmurlar», «Heç ölü də dirilər?» kimi Bəhlul lətifələri də belə sosial-fəlsəfi məzmunlu lətifələrdəndir. Beləliklə, folklorun gerçəkliyə estetik münasibətini əks etdirən gözəllik, ülvillik, komiklik və faciəvilik anlayışları həm də folklor estetik idealının dərin sosial-fəlsəfi məzmununa malik olduğunu göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, xalq bədii yaradıcılığı xalq kütlələrində insan ləyaqətini, insan hüquqlarını və ədaləti dərk etmək və qorumaq əzmini möhkəmləndirən qüdrətli vasitə olmuşdur. O, bu gün də, milli mənəvi-mədəni dirçəliş dövrünün mənəvi-mədəni həyatının tərkib hissəsi kimi öz sosial funksiyalarını müvvəfəqiyyətlə davam etdirməkdədir. Qərb siviliziyasının böhran keçirdiyi indiki dövrdə xalq bədii yaradıcılığı, onun müxtəlif növ və janrları sağlam mənəvi mühit, bütöv şəxsiyyət formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xalq bədii yaradıcılığının sosial funksiyalarından biri də onun kommunikativ funksiyasıdır. Kommunikasiya məfhumu latınca «communik» sözündən nəşət edib, mənası-xəbər, ünsiyyət, fikir mübadiləsi deməkdir. «Kommunikativlik» anlayışına gəlincə, bu anlayış artıq XX əsrin ortalarından etibarən Qərb fəlsəfəsinin (xüsusisən ekzistensializm, personalizm, interaksionizm cərəyanları) diqqətini cəlb etmiş və bu istiqamətdə müəyyən fikirlər söylənmişdir. Ekzistensializm fəlsəfəsində kommunikativlik prinsipi qarşılıqlı anlaşma, diskussiya kimi, hətta insan həyatının mühüm şərti kimi sərhə edilir. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndəsi olan K.Yaspersə görə fərdin digər fərdlərlə ünsiyyətdə olması onun varlığının strukturunu təşkil edir. «Bizim mahiyyətimiz, mahiyyət etibarilə yalnız başqaları ilə qarşılıqlı şüurlu anlaşmanın ümumiliyi əsasında mümkün olur». «Mən təklikdə özüm üçün bir müstəqil varlıq deyiləm, yalnız başqaları ilə qarşılıqlı təsirdə belə ola bilərəm. Kommunikasiya şəxsi varlığın şərtidir.» [13, 57].

Kommunikativliyin müxtəlif növləri və formaları vardır. Maddi-işarəvi kommunikativ formalarından biri bədii kommunikativlikdir. Bədii kommunikativlik incəsənətin, eləcə də, xalq bədii yaradıcılığının sosial funksiyalarından olmaqla cəmiyyətin həyatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bədii sənətlə ünsiyyətlə olan insanlar bədii-estetik və mədəni dəyərləri mənimsəyir, onların estetik tələbatı və yaradıcılıq qabiliyyətləri, sosial-estetik idealları formalaşır. Beləliklə, «hər bir fərdin inkişafı birbaşa», yaxud dolayı yolla ünsiyyətdə olduğu bütün başqa fərdlərin inkişafı ilə sərtlənir» [14, 440].

Mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan folklorun kommunikativliyi iki istiqamətdə reallaşır:

1. Daxili istiqamətdə, yəni, xalqın öz illi mənəvi-mədəni həyatında.

2. Xarici istiqamətlə, yəni, millətlər arasındakı mənəvi-mədəni münasibətlərdə.

Müasir dövrdə folklor hər iki istiqamətdə mühüm sosial-mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Birinci istiqamətdə xalq bədii yaradıcılığı xalqın milli sosial-mədəni birliyini, vəhdətini təmin edən amil rolunu təsbit edir. Milli diçəliş dövründə bu amilin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu şərh etməyə ehtiyac yoxdur. İkinci istiqamətdə folklor qloballaşma tarixi prosesinin tələbatına uyğun olaraq dünya millətlərinin milli-mədəni yaxınlaşmasının mühüm amili kimi çıxış edir. Belə ki, folklorun ümumbəşəri fundamental əsasları, onun bədii-estetik, mənəvi-əxlaqı dəyərləri qlobal əhəmiyyətə malikdir.

Folklorun müasir sosial-mədəni həyatdakı mövqeyini nəzərə alaraq onun milli mədəni irs kimi qorunub saxlanması da aktuallıq kəsb edir. Milli mədəniyyətin dirçəlişi və inkişaf etdirilməsi çoxəsrlik milli mədəni nailiyyətlərə və ənənlərə əsaslanmadan qeyri-mümkündür. Hər bir milli mədəniyyət tarixi-mədəni proses kimi mədəni irsin mütərəqqi ənənələri və təcrübəsindən yaradıcı surətdə istifadə edərək gələcək həyata yol açır. Müasir Azərbaycan mədəniyyəti milli və ümumbəşəri mədəni irsdən təcrid edilməyib, əksinə onların inkişafının davamı və varisi kimi mövcuddur. Xalqın yaratdığı tarixi-mədəni irsi bilmədən, onların mütərəqqi xüsusiyyətlərindən bəhrələnmədən yeni mədəniyyət yaratmaq olmaz. Klassik ədəbiyyat və incəsənətimizlə yanaşı ənənəvi xalq yaradıcılığı milli mənəvi-mədəni irs mənəbidir. Çünki, xalq bədii yaradıcılığı milli mənəvi dəyərlər xəzinəsi olmaqla bərabər milli mədəniyyətimizin zəminini, binövrəsini təşkil edir.

Bəşəriyyətin mədəniyyəti elmi-texniki tərəqqi ilə məhdudlaşmamalıdır. Mənəvi-mədəni tərəqqi bəşər tarixinin aparıcı xətti olmalıdır. Xalq bədii yaradıcılığında əks olunmuş mənəvi-əxlaqı dəyərlər bütöv, kamil insan şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesində əbədiyyət qazanmış mühüm amildir. O, qədim olduğu qədər də müasirdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Вах: Шпенглер О. Закат Европы. М. 1993. т.1; Гуссерл Э. Кризис европейского человечества и философия //Культурология, XX век. Антология. М., 1994; Рене Генон. Восток и Запад. М., 1997.

2. Хапгтингтон С. Столкновение цивилизаций. М. «Акт», 2006.

3. Xalq təbabəti xəzinəsindən. Bakı, Azərb. Ensiklopediyası, 1992.

4. Qorki M. Ədəbiyyat haqqında. Bakı, 1950.

5. Коган Л.А. Народные миропонимание как составная часть истории общественной мысли. //«Вопросы философии», 1963, 2, с.82.

6. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т.1.

7. Горький. Сборник соч., т.24, 1953.

8. Кант И. Соч. в 6-ти томах. М., т.6.

9. Nəbiyev V., Qarayev Y. Xalq mənəviyyatının güzgüsü». Bakı, «Elm», 1999.

10. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.VI. Политиздат.
11. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı, Yazıçı, 1978 (212 s.).
12. Bəhlul Danəndə. Lətifələri. Bakı, Azərnəşr. 1988 (86 s.).
13. Yaspers K., Vernurft und Ekzistenz. Yruningen. 1935, s.57.
14. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т.3.

Адил АХУНДОВ

ФОЛЬКЛОР И СОВРЕМЕННОСТЬ

Резюме

В социально-философской литературе XX века широко обсуждается проблема кризиса западных цивилизаций. Привлечением внимания к этой проблеме О. Шпенглером в начале XX века продолжалось обсуждение ее в течение почти всего века в трудах Э. Гуссерля, Рене Генон и пр. Естественно возникла проблема защиты от негативного влияния этого кризиса в странах Востока и в регионе Запад-Восток, в том числе в Азербайджане.

Автор считает, что в этой ситуации актуализируется вопрос об использовании фольклорной культуры народов в качестве важного фактора защиты от негативного влияния кризиса западной цивилизации. В связи с этим автором рассматриваются такие социальные функции народного художественного творчества, как познавательная, нравственная, эстетическая, коммуникативная и т.п., которые приобретают новое, особое значение в современных условиях для оздоровления духовно-культурной среды общества и всего мира в том числе.

Adil AKHUNDOV

FOLK-LORE AND THE CONTEMPORANEITY

Summary

In the socio-philosophical literature of the XX century a wide discussion of the problem of crisis of Western civilization takes place. By Attracting attention by. O.Spengler to the problem in the beginning of the XX century continued in the course of almost entire century in the work of E.Qusserl, Rene Genon, Fromm, Hangtington and so on. Naturally, there emerged the problem of defense from negative influence of this crisis in the countries of East and in the region of West-East, induding Azerbaijan as well.

Author considers, that in this situation the question of using folk-lore culture of a peoples as an important of factor of defence from negative influence of crisis of Western civilization is actualized. In connection with this, the author considers such social functions of folk-lore (as a cognizing, ethic, esthetic, commutative and so on), that acquire a particular meaning in a modern time for sanitation of spiritual-cultural environment of society and including all the world.

Гюльнар КАСУМОВА

*кандидат филос.наук, доцент каф. философии
для гуманитарных факультетов
Бакинский госуд.университет*

ДИАЛОГ В СИСТЕМЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА*

Появление диалога в системе социокультурного пространства исторически обусловлено. В основании развития диалога лежит такое свойство человеческого бытия как диалогичность его отношений, проявляемая в общении, в мышлении, как бы “опредмеченная” в нем в качестве особой социальной конструкции. Эта исторически обусловленная конструкция – диалог приобретает свои закономерности функционирования, особенности и возможности воздействия, и в силу этого занимает важное место в развитии всех систем отношений в обществе. Диалог, являясь особым феноменом, занимает определенное место в социокультурном пространстве. Любое изменение этого пространства отражается на характере диалога. Современное социокультурное пространство имеет свои качественные особенности. Соответственно, диалог культур в современном пространстве приобретает определенную специфику. Целью данной статьи является философский анализ диалога в системе социокультурного пространства, исследование диалога в качестве элемента этого пространства.

При осмыслении особенностей функционирования диалога в социокультурном пространстве важно выделить два таких самостоятельных направления его развертывания, как диахронное и синхронное.

Что касается первого направления, то здесь возникает проблема изучения диалога с учетом историко-культурного уровня общества, научного и общего мировоззрения субъектов диалога исследуемого времени, специфики построения диалога, в том числе с учетом степени индивидуализации и социализации тех, кто вступает в диалог. Диалоги Сократа совсем не похожи на диалоги современных ученых не только по содержанию, но и по внутренней позиции к другому субъекту, структурной организации пространства диалога и т.д. То есть в диалогах разного исторического времени (особенно при больших хронологических перепадах) проявляется реальное различие характера мышления, уровня сознания и самосознания, ценностей и норм субъектов диалога, обуславливающих разное построение их позиций в диалоге, в том числе при сохранении принципа диалогичности мышления. В связи с этим большой проблемой становится понимание роли диалога в исторической характеристике прошлых обществ, в реконструкции явлений исторической действительности. При сохранении и реализации идей М.М.Бахтина, диалогичности текстов и требований соблюдать принцип диалога при их изучении, зачастую невозможно на современном методологическом уровне познания учитывать интеллектуальные и социально-психологические различия и особенности субъектов такого диалога. Кроме того, невозможно учитывать ценностные установки субъектов диалога, а также другие факторы, определяющие их мотивацию в формировании определенной позиции в развертывании диалога и в построении соответствующих текстов, подвергающихся изучению современниками. Между тем, даже на небольших временных дистанциях, но при резких и значительных изменениях средовых характеристик, информационного поля и т.д. сущностно-содержательные

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə. Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

характеристики диалога значительно меняются в силу изменения ценностей, новых представлений, уровня самосознания и степени самоопределения субъектов диалога и условий его построения и осуществления.

Примером диалога, относящегося к первому направлению, может быть глубоко специфичный диалог, осуществляемый как средство научного исследования. В частности, при изучении исторических источников, когда опрашивается субъект прошлых лет и происходит диалог представителей двух разных культур, эпох, диалог реально ведется в социокультурном контексте времени спрашивающего субъекта, искусственно ставящего спрашиваемого в позицию противостоящего ему субъекта диалога. «Мы как бы заставляем человека говорить (конструируем его важные показания, объяснения, исповедь... возможную или действительную речь и т.п.)... исповедование становится опрашиванием и беседой, то есть диалогом», - замечает по этому поводу М.М.Бахтин (1, с.292-293). Воспроизводится в диалоге лишь спрашивающий субъект и, что существенно, при отсутствии соответствующего «равного» уровня самосознания (на уровне, свойственного эпохе спрашивающего) и активной действенной позиции спрашиваемого.

Возникает опосредованная «беседа» субъектов, разделенных не только пространством «между», свойственным (в качестве необходимого структурного элемента) диалогу, но и пространством историческим. Последнее «разрывает» культурное единство исходных позиций, общепринятого видения мира, этнических норм субъектов диалога, их социально-психологические характеристики. Возникает проблема разной меры (ценностей, мотивов, возможностей, установок и т.д.) субъектов диалога. В диалоге современный индивид воспроизводит себя на новом уровне в системе соответствующих доказательств, в то время как отвечающий ему субъект блокирован в своих возможностях действительных изменений, реакций и т.д.

При всем сходстве диалогов (в их основных, представляющих диалог в качестве особого социокультурного явления и его субстанциальных, содержательных и функциональных сущностных характеристиках) субъектов исторически разных и одной эпохи, а также широких возможностях реконструкции другого «Я» в рамках диалога, между ними лежит пропасть принципиальных различий исторического происхождения. Они в наибольшей степени проявляются в историческом развитии субъектов, невозможности, в частности, повторения психологической и культурно-исторической ситуации действия субъектов и действия диалога, в котором самоопределяются субъекты. Безусловно, в таких случаях необходимо учитывать разные измерения социально-психологического и исторического пространства осуществляющегося диалога. Например, Беседы и Диалог Галилея лежат в одном историческом пространстве, требующем соответствующего психологического осмысления, Диалоги Платона – в другом. Вступая в диалог (через тексты) с Платоном, мы понимаем, учитываем временную, разделяющую нас дистанцию, привлекаем исторический фон, его специфику и меняем тактику работы с текстом, сохраняя общие логические принципы ее построения. При этом мы чувствуем особую субъектную индивидуальность автора, в определенной степени непроницаемую для ее понимания и логического осмысления нами сегодня.

Мы коснулись специфики лишь одного вида диалога, характеризующего сложность его организации и изучения. Значительно различаются между собой и другие, имеющие свои особенности построения, изучения и объяснения виды диалога.

Второе направление, связываемое с определением диалога в пространстве, с синхронным развертыванием диалога, включает свой комплекс проблем. Здесь, в

частности, так же как и в предыдущем случае, актуальным остается вопрос о специфике субъекта диалога в его культурно-историческом определении, но, естественно, на другом уровне и в другой форме. Например, сохраняется острота проблемы диалога Запад – Восток. Однако поставленная еще в древности и занимающая умы многих ученых на протяжении веков эта проблема в наши дни приобретает новый смысл и звучание. При сохранении различий путей исторического развития, традиций культуры и быта, ценностей и мировоззрений и т.д., определяющих разные позиции субъектов диалога, осуществляющегося по линии Человек Запада – Человек Востока, все большее значение приобретает поиск общего в понимании мира, природы, человека. Особенно - человека как важного основания построения новых систем отношений не только в решении глобальных задач современности, обусловленных общим кризисом, но и в переходе на новый уровень понимания места человека, его возможностей, субъектной значимости. Учет индивидуальных возможностей и личностных характеристик приобретает новый смысл в построении диалоговых систем в рамках функционирования и взаимодействия двух разных культурно-исторических регионов.

Социокультурное пространство диалога, содержание, субъекты и действия его не одинаковы. Выявляется многохарактерность его осуществления и неоднозначность смысловых нагрузок.

В контексте анализируемой проблемы на передний план выдвигается задача нового “видения” субъекта диалога не только как простого участника-носителя его, но и как субъекта реально активно действующего, преобразующего пространство диалога. Позиции данного субъекта формируются под влиянием многих и разных факторов в их сложном взаимодействии, которые во многом определяются степенью и глубиной индивидуализации и социализации самого субъекта в общем социуме.

В рамках данной статьи можно сформулировать следующий тезис. Диалог, осуществляя свою историю социально-культурного существования, функционирования и развития, обладает своим особым социальным пространством. Диалог в качестве реального социального феномена и исторически необходимого компонента общения имеет единую субстанциальную сущность, определенные устойчивые структурно-содержательные основания и функциональные пространства при широких вариациях проявления этих, определяющих природу диалога моментах, в разных его видах.

Диалог как тип общения сам дифференцируется. В частности, выделяется специальный тип общения, реализующий интеллектуальные резервы и актуализирующий диалогичность мышления как свойство последнего в особо структурированном пространстве поиска истины. Создается новый уровень осуществления аргументированного мышления, реализации его диалогичности в научном поиске, в научном диалоге. Формируется новая и наиболее сложная сфера диалога – диалога творческого, исследовательского, в котором обозначается диалектика логики диалога (2). Элемент доказательности становится здесь одной из важнейших характеристик. “Для доказательства необходимо два лица: мыслитель раздваивается при доказательстве; он сам себе противоречит, и лишь когда мысль испытала и преодолела это противоречие с самой собой, она оказывается доказанной”, - писал Л.Фейербах (3, с.73).

Рассмотренный вид диалога – достаточно позднее достижение и предполагает соответствующую развитость субъекта, способного к самообнаружению своего “Я” во внутреннем диалоге с самим собой в решении противоречий проблемной ситуации, социально задаваемой в сфере самой индивидуализированной – интеллектуальной деятельности. Именно во внутреннем разговоре с самим собой реализуется диалогич-

ность мышления в процессе интеллектуальной деятельности, творческой и социально значимой, социально структурируемой в качестве специализированной. Происходит “выход” свойства диалогичности мышления в структурно-содержательное пространство диалога уже в качестве особой превращенной конструкты диалога.

Различные виды диалога были элементом социокультурного пространства во все исторические времена. В то же время само пространство всегда оказывало воздействие на характер диалога. Рассмотрим специфику диалога культур в современном социокультурном пространстве.

Наиболее значительным для понимания сегодняшней культуры становятся изменения в сфере коммуникации. Фактически мы уже оказались внутри глобального коммуникационного пространства, которое резко меняет характер диалога между культурами.

Диалог культур, считает Ю.Лотман, реализуется внутри семиосферы как “особого семиотического пространства, включающего в себя не только сумму отдельных языков, но и социокультурное поле их функционирования”(4, с.165). Понятие семиосферы введено Ю.Лотманом. По Лотману, семиосфера – обволакивающий человека и человеческое общество семиотический континуум.

Он считает, что символ и символическое пространство погружены в семиосферу, в значительной степени определяют ее и одновременно являются результатом происходящих в ней процессов. “Семиотическое пространство, - пишет Лотман, - может рассматриваться как единый механизм (если не организм). Тогда первичной окажется не тот или иной кирпичик, а “большая система”, именуемая семиосферой. Семиосфера есть то семиотическое пространство, вне которого невозможно само существование семиозиса” (5, с.14). Согласно концепции Лотмана, всякая культура начинается с разбиения мира на пространство “внутреннее” и “внешнее”. Граница нарушает непрерывность пространства, отделяет одну культуру от другой. Он считает, что “понятие границы двусмысленно. С одной стороны, она разделяет, с другой – соединяет. Она всегда граница с чем-то и, следовательно, принадлежит обеим пограничным культурам, обеим взаимоприлегающим семиосферам” (4, с.183).

При анализе вопроса взаимодействия культур в пространстве, возникают параллели концепции Лотмана с пониманием “границы” у М.Бахтина, для которого внутренней территории у культурной области нет, границы пересекают ее повсюду, проходя через каждую ее часть. Для Бахтина постижение человеком своего “я” происходит на границе с “другим”. Культура же постигает свою самобытность, глядя в зеркало другой культуры. Смыслы возникают не “здесь” и не “там”, а “между”.

Дело в том, что граница – особая культурная насыщенность, место перевода чужой семиотики на язык “нашей”, место трансформации “внешнего” во “внутреннее”. По Лотману, все пространство семиосферы пересечено границами разных уровней, языков и текстов – в этом очевидное сближение позиции Лотмана с позицией Бахтина. Но вместе с тем трактовка специфически лотмановская: внутри семиосферы образуются отдельные участки, обладающие непрерывным семиотическим пространством, отграниченные единой границей, или группа дискретных пространств, дискретность которых тоже отмечена границами, и более общее пространство, отграниченное, с одной стороны, лишь фрагментом границы, а с другой – открытое.

Если семиосфера предполагала различие между культурами в качестве условия общения, то современная коммуникация является самостоятельной силой, находящейся вне диалога культур, но оказывающая огромное влияние на диалог всех культур между

собой. Современная коммуникационная система в буквальном смысле вынуждает вести диалог между культурами по своим законам и правилам, которые не носят локального (одно-культурного) характера. Культуры как бы погружаются в некоторую внешнюю среду, которая пронизывает межкультурные диалоги, создавая предпосылку для интегрального диалога и единой глобальной семиосферы. Однако в данном случае мы используем понятие “семиосферы”, отличающееся от лотмановской семиосферы (применительно к локальным культурам). Вероятно, более точно было бы назвать пространство, в котором оказались современные культуры **глобальным коммуникативным пространством** (В.В.Миронов).

Изменения, происходящие в современном социокультурном пространстве, нельзя приостановить или отменить и поэтому гораздо полезнее философски осмыслить и сделать ряд предположений, а может быть, и предостережений по поводу развития ситуации.

Современное состояние культуры фиксирует стадию ее перехода от локального к интеграционному уровню. Переходный период всегда тяжел и требует нестандартных объяснений, основанных на вариативности развития ситуации, а значит, связан с вероятностью наступления того или иного результата. Для любого исследователя это - плодотворная ситуация. Это время не обобщений, а прогнозов, причем, прогнозов, которые в некоторых случаях проверяются по историческим меркам почти мгновенно. Может быть, в общекультурном смысле это и не период приращения и накопления культурных ценностей, но зато это момент определения векторов развития.

Стремительное развитие научно-технического прогресса в XX веке привело к тому, что культура стала развиваться более быстрыми темпами, чем раньше. Принцип динамичности, как характеристика резкого ускорения процессов изменения внутри культуры, обнаруживается лишь в наше время. Приращение культурных ценностей и изменение приоритетов – процесс неизбежный, но где та грань, за которой эти изменения не будут способствовать разрушению культуры? Проводя исследования в этом направлении и прогнозируя кризис культуры, В.В.Миронов пишет: “Кризис культуры будет нами интерпретироваться как ситуация возникновения общего коммуникационного пространства, которое разрывает границы между бывшими локальными культурами и создает предпосылки (новые культуурообразующие компоненты), которые на иной коммуникационной основе могут связать культуры в единую систему” (6, с.157). Автор считает, что это может привести к нарушению семиосферы локальных культур, которая обеспечивала диалог между ними, в рамках которого коммуникационное пространство было локальным и выступало лишь средством, обеспечивающим диалог. Такой диалог был возможным лишь в условиях разности (отличия) культур друг от друга, что и определяло культуурообразующие усилия по пониманию смыслов другой культуры.

Что происходит в современном мире? Есть ли объективные основания для таких пессимистических прогнозов в отношении парадигмы дальнейшего развития культуры? Да, действительно, уровень развития науки резко изменил коммуникационную ситуацию в мире. Быстро меняющиеся формы коммуникации приводят к тому, что в общемировом общении начинают господствовать интегративные языковые тенденции, и это не некое политическое желание (хотя оно здесь тоже присутствует), а следствие научно-технического прогресса. Создание глобальных сетей общения неизбежно реализуется через подчинение всех языков тому, который способен себя наиболее быстро распространить в силу политических, научно-технических и других условий.

Мир начинает говорить на языке тех стран (или группы стран), которые в нем господствуют. Но за удобство общения приходится достаточно дорого платить. Во-первых, такого рода интегративные тенденции реализуются за счет неизбежного подавления национальных культурных особенностей, в том числе и языка. А во-вторых, сам характер общения резко упрощается, “схватывает” наиболее доступные смыслы, лежащие на поверхности, но зато понятные большинству. Расширяется такое социокультурное пространство общения, диалог в котором осуществляется по принципу познания наиболее доступных, совпадающих или почти совпадающих смысловых структур. В этом коммуникационном поле господствуют общие стереотипы, общие оценки, общие параметры требуемого поведения, ее общедоступные, то есть наиболее простые, компоненты. Безусловно, это сопряжено с массой удобств, но одновременно лишает диалог между культурами всякого смысла.

Наука, выступая в качестве мощнейшего интегративного фактора, с помощью новейших средств аудиовизуального воздействия значительно сужает область неодинакового, недоступного в культурах, и подчиняет их либо некоей искусственной суперкультуре, либо просто растворяет менее развитые (в техническом плане) культуры в более развитой. Порой создается впечатление, что ситуация складывается таким образом, что действительно возникает некая интегративная культура. Можно предположить, что существует опасность небывалого расширения диалога, в который могут быть втянуты все культуры и даже индивиды (как представители культур). В результате произойдет не взаимообогащение, на котором могла бы быть основана интегративная культура, а смысловое упрощение этого диалога. Это будет общение без насыщения смыслами.

Безусловно, описанная картина всего лишь предположение. Тем не менее, характер, темпы развития и распространения пространства Интернета позволяют предположить и такую тенденцию развития. А как любая тенденция, она может быть реализована. С философской позиции пока можно сказать лишь одно: общее коммуникативное поле, не имея границ и языковых барьеров, неизбежно будет предельно упрощено. Сфера тождественного все расширяется, сфера разнообразного сужается. И это является действительным основанием для пессимистического мнения о кризисе культуры в наше время, о котором было сказано. Однако, это один из возможных путей развития современной культуры, наиболее пессимистичный. Тем не менее, наблюдаемая нами тенденция во всем мире - стремление и усилия даже небольших государств сохранять свое национальное своеобразие и отличие от других культур - позволяет надеяться, что даже в едином коммуникационном пространстве диалог возможен.

Таким образом, в результате глубинных качественных изменений, носящих бифуркационный характер и преобразующих всю систему отношений, устанавливается новая природа социальности, несущая реально новые, объективно направленные тенденции общественной эволюции. В ходе глубоких преобразований во всех сферах жизнедеятельности происходит изменение и самого субъекта исторического действия, как носителя социального движения в его филогенетическом проявлении. Эти изменения происходили во всей сложности содержательной представленности субъекта - от индивида до конкретно-исторических обществ как носителей реальной тенденции развития социума. В диалоге, где субъект-субъектные отношения взаимодействия имеют свои особенности (связанные, в частности, с характером задаваемых позиций, их смысловыми нагрузками и т.д.) и где субъекты не просто общаются, а обнаруживают особое пространство сотворчества в снятии проблемной ситуации, личностное воспроиз-

водство своей самости в другом играет соответствующую роль как в воспроизводстве субъекта, так и смысловых полей диалога. Диалог как таковой останется элементом современного социокультурного пространства. Но необходимо еще раз подчеркнуть, что **характер** диалога культур в современном глобальном коммуникационном пространстве изменился. Усилия исследователей должны быть направлены на выявление и анализ сущностных характеристик диалога культур в современных условиях.

Список использованной литературы

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
2. См.: Библер В.С. Мышление как творчество. М., 1975; Он же. Михаил Михайлович Бахтин или поэтика культуры. М., 1991.
3. Фейербах Л. Избранные философские произведения. Т.1. М., 1953.
4. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. М., 1996.
5. Лотман Ю.М. О семиосфере /Лотман Ю.М. Избранные статьи в 3-х тт. Таллин, 1992. Т.1.
6. Миронов В.В. Философия и метаморфозы культуры. М., 2005.

Gülнар QASIMOVA

SOSIOMƏDƏNİ MƏKAN SİSTEMİNDƏ DIALOQ

Xülasə

Məqalədə sosiomədəni məkan sistemində dialoq probleminin fəlsəfi aspektləri təhlil edilir. Vurğulanır ki, sosiomədəni məkanda dialoqun özünəməxsus yeri və rolu var. Müəllif araşdırmasını iki istiqamətdə aparır: 1) müxtəlif tarixi dövrlərə məxsus olan dialoq; 2) müxtəlif mədəniyyətlərə aid olan dialoq. Məqalədə müxtəlif növ dialoqların xüsusiyyətləri göstərilir. Qeyd olunur ki, dialoq tarixən şərtlənmiş sosiomədəni məkanın bir elementidir. Müəllif diqqətini mədəniyyətlərarası dialoqun müasir sosiomədəni məkanında olan xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yönəldir və müəyyən nəticələrə gəlir.

Gyulnar KASUMOVA

THE DIALOGUE IN THE SYSTEM OF THE SOCIOCULTURAL SPACE

Summary

In this article the philosophical aspects of the dialogue in the system of the sociocultural space are analyzed. It is noted, that the dialogue has a specific place and role in the sociocultural space. The author conducts philosophical research of the dialogue in two directions: 1) the dialogue among different historical epochs; 2) the dialogue among different cultures. Particularities of the different kinds of dialogues are shown. It is marked, that the dialogue is the historically determined element of the sociocultural space. The author pays great attention to the philosophical research of the dialogue in the contemporary sociocultural space and makes certain conclusions.

VİRTUAL REALLIQ VƏ İRREAL MƏZMUN ESTETİK TƏFƏKKÜRÜN ONTOLOJİ ƏSASLARI KİMİ*

Virtual sözü ingilis dilinlə alınma *virtue* sözü əsasında da mənalandırıla bilər. *Virtue* sözü *dəyər* mənasını verir. Bu nöqteyi-nəzərdən virtual reallıq gerçəklikdə hələ ki öz təsdiqini tapmamış dəyərdir.

Virtual reallıq terminini ilk dəfə olaraq 1989-cu ildə Yaron Lanyer irəli sürmüşdür. Yaron Lanyer bir insan olaraq müəyyən mənada müasirliyin mücəssiməsidir. O, həm musiqçidir, həm kompüter texnikası üzrə mətəxəssisdir, həm də sahibkardır, onun «VPL Riserç» firması ilk dəfə olaraq VR-modellərinin qurulması vasitələri işləyib hazırlamışdır.

Virtual reallıq bir sıra sahələrdə öz tətbiqini tapmışdır. Buraya misal olaraq uçuş şəraitinin imitatorları, pilotaj trenajyorları (pilotların və kosmonavtların məşq etməsi üçün istifadə olunan) kimi texnologiyalarda, hərbi əməliyyatların imitasion modelləşdirilməsində istifadə olunur. Virtual reallığın oyunlarda, elmi tədqiqatlarda və təhsil prosesində, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində geniş tətbiqi üçün böyük miqyaslı işlər gedir.

Virtual reallıq anlayışına ilkin tərif belə vermək olar ki, virtual reallıq odur ki, maddi olaraq mövcud deyildir, xəyali olaraq mövcuddur. Məsələn irrasional ədəd, insanın xəyal dünyası və həmçinin müəyyən dərəcədə də yuxu.

Virtual reallıq süni reallıq olaraq da, realistik mühitin modeli olaraq da mənə kəsb edə bilər. Virtual reallıq əslində olmayan, lakin, insan duyğuları vasitəsilə qeydə alınan məzmun kimi də təqdim oluna bilər. Virtual reallıq barədə söhbət gedərkən bəzən obrazı kompüter tərəfindən yaradılan məzmun da nəzərdə tutula bilər.

Virtual reallıq maddi olaraq mövcud olmasa da, maddi simvolika, maddi ekspresiya kəsb edə bilər. Biz öncə virtual reallığa misal olaraq irrasional ədədi xatırlamışdıq. Sözün geniş mənasında bütün riyaziyyat virtual reallığın simvolikası kimi dəyərləndirilə bilər. Əgər biz virtual reallıq olaraq ideali qəbul etsək, onda bütün incəsənəti virtual reallığın ifadəçisi kimi qəbul edə bilərik. Bu mənada biz düşünürük ki, virtual reallıq olmayan, lakin olmalı olan reallıqdır.

Virtual reallıq bu nöqteyi-nəzərdən estetik təfəkkürün bilavasitə məzmununu təşkil edir. Belə ki, estetik təfəkkür realist təfəkkürədən fərqli olaraq özünün diqqət mərkəzində obyektiv reallığı deyil, virtual reallığı, ideali saxlayır.

Estetik təfəkkür bununla da həm də bədii təfəkkürədən fərqlənir. Estetik təfəkkürün diqqət mərkəzində ideal dayanırsa, bədii təfəkkürün mərkəzində daha çox sənətin gücü ilə bəzədilməli olan reallıq dayanır.

Əgər estetik təfəkkür ideali təhtəşüurun məzmunundan şüurun məzmununa çıxarmaqdan ibarətdirsə, bədii təfəkkür sənətsünaslığın bir nəzəriyyə olaraq reallığa tətbiqi ilə bağlıdır. Bədii təfəkkür bütövlükdə şüuri xarakter daşdığı halda, estetik təfəkkür şüurun, təhtəşüurun və həmçinin də şüursuzluğun elementlərini özündə birləşdirir.

Bu nöqteyi-nəzərdən, estetik təfəkkür estetik şüurdan fərqləndirilə bilər. Estetik şüur estetik təfəkkürədən fərqli olaraq verballaşdırılmış, yəni sözlə ifadə olunmuş təfəkkürdür.

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru A.Əsədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Viruallıq həm estetik şüur, həm də bütövlükdə estetik təfəkkür üçün səciyyəvidir.

Bəzi müəlliflər virtual reallığı olmayan, lakin müəyyən şəraitdə ola bilən varlıq kimi qiymətləndirirlər və bununla da virtual reallıq kateqoriyasını imkan kateqoriyası ilə və müəyyən dərəcədə də ehtimal kateqoriyası ilə eyniləşdirirlər. Lakin, əslində isə virtual reallıq ümumiyyətlə müəyyən şəraitdə ola bilən varlıq kimi deyil, olmalı olan varlıq kimi dəyərləndirilməlidir.

Virtual reallıq yalnız bu mənada estetik təfəkkürün obyektinə ola bilər.

Amma təfəkkür yalnız estetik təfəkkür olaraq, yalnız virtual reallığın subyektinə olaraq, yalnız olmalı olan haqqında təfəkkür olaraq qala bilməz. Bunun üçün o, yalnız virtual reallığı deyil, həm də obyektiv reallığı düşünməlidir. Obyektiv reallığın məzmununu öz obyektinə çevirən təfəkkür isə realist təfəkkürdür. Bu isə təfəkkürün öz təyinatını gerçəkləşdirməsində ikinci mərhələdir. Təfəkkürün öz təyinatını gerçəkləşdirməsində üçüncü, tamamlayıcı, həlledici mərhələ isə ideal gerçəklik səviyyəsinə, virtual reallığı obyektiv reallıq səviyyəsinə, adiliyi gözəllik səviyyəsinə yüksəltmək üçün ideyanın yetişdirilməsidir.

Virtual reallıq özünün obyektiv reallığa qarşı qoyulma məqamında irrealliğin məzmununu olaraq da dəyərləndirilə bilər.

İrreal anlayışının fəlsəfi rəqəsdə xüsusi təhlili hər şeydən öncə alman filosofu Hartmanın adı ilə bağlıdır. Hartman bu anlayışdan bədii əsərin fəlsəfi təhlili zamanı istifadə etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, sənət əsəri – ruhun obyektivləşməsi olub, ikitəbəqəli xarakter daşıyır: ön planda “real”, fiziki olaraq mövcud olan əsər dayanır, arxa planda isə “irreal”, əsərdə “təzahür edən” təbəqə durur. Öz yaradıcısından ayrılan, obyektivləşən əsər canlı ruhla ünsiyyətdə olur və məhz şəxsiyyət irreal planın daha bir təzahürünü oyadır. Qeyd edək ki, həmçinin Suryo da belə hesab edirdi ki, bədii əsər formalaşdıqdan sonra xüsusi bir varlıq statusunu alır və öz həyatına malik olur.

Göründüyü kimi, Hartman irreal məzmunundan bəhs edərkən onu reallığın məzmununa qarşı qoysa da, bu qarşıqoyulma heç də «real – qeyri-real» xarakterli deyildir. Həmin bu qarşıqoyulma daha çox «maddi reallıqla «hələ ki maddi reallığa çevirməyən» arasındakı münasibətlərin xarakterinə aid idi. Hartman belə hesab edir ki, insanın bədii əsərlə təması zamanı keçirdiyi yaşantılara bənzər hadisə həmçinin o zaman da baş verir ki, insan gözəlliyi sənətdən kənarında - həyatda, insanın özündə, təbiətdə kəşf edir.

İspan filosofu Orteqa-i-Qasset *irreal* və *ideal* anlayışları arasında paralel aparır. O, belə hesab edir ki, sənətkar obyektlərdə obyektivləşməyəni, empirik reallıqda irreal olanı, yəni ideal varlığı kəşf edir. İncəsənət tərəfindən yaradılmış yeni dünyada predmetlər necə olmalıdırlarsa, elədir. Yeni dünya sənətkar tərəfindən dağıdılan, irreallaşdırılan xarici, empirik reallığın xarabalıqları üzərində qurulur.

Lakin, irreal məzmun öz təzahürünü, necə deyirlər, reallığını təkcə incəsənətdə tapmır, yuxarıda göründüyü kimi, Hartmanda belə bir ehyam vardı ki, bütövlükdə təbiət reallığının özü irreal məzmunun bir ifadəsidir. Belə oxşar fikirlərlə hind fəlsəfəsində də rastlaşmaq mümkündür.

Maraqlı bir cəhət: *irreal* sözü latın mənşəlidir, *qeyri-maddi* mənasını verir. Buradan alına bilən məntiqi nəticə isə *real* və *maddi* anlayışlarının identifikasiyasından ibarət ola bilərdi. Lakin, bizə *real* sözünün latın dilində tamamilə başqa, hətta tamamilə əks bir mənəni daşdığı da bizə məlumdur. Orta əsr Avropasının latındilli fəlsəfəsinin ən nüfuzlu cərəyanlarından biri olan realizm məlum olduğu kimi *real* sözünə əksinə olaraq *qeyri-maddi olan, ilahidə olan* mənəsi verirdi.

İrreal məzmunun bir çox insani təzahür formaları da əlbəttə ki vardır. Bunların ən mühümlərindən biri təbii ki yuxarıda xatırlanan incəsənətdir. İrreal məzmunun digər

mühüm insani təzahürü isə elmdir. İrreal məzmun incəsənət nöqtəyi-nəzərindən idealın məzmununu, elm nöqtəyi-nəzərindən isə ideyanın məzmununu əhatə edir.

Hətta iradənin özü belə gerçəkləşincəyə qədər irrealdir.

Əgər biz irreal məzmunun insani təzahürləri içərisində onların ən mühümlərindən biri kimi incəsənəti qəbul etsək, onda idealı irreal məzmunun bir forması olaraq qəbul edə bilərik. Əgər virtual reallıq olmayan, lakin olmalı olan reallıqdırsa, onda irreal məzmun olmayan, lakin ola bilən reallıqdır. Elə bu səbəbdən də, əgər virtual reallıq estetik təfəkkürün birbaşa mənbəyini təşkil edirsə, onda irreal məzmun estetik təfəkkürü bir ehtimalı təfəkkür olaraq ifadə edir.

Estetik təfəkkür hər iki halda realist təfəkkürün əksliyi olaraq çıxış edir. Bu baxımdan Adil Əsədovun estetik konsepsiyası son dərəcə maraq kəsb edir.

Hər şeydən öncə, qeyd olunmalıdır ki, Adil Əsədovun estetik konsepsiyası ən ümumi halda spiritualist aristokratizm fəlsəfəsinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Spiritualist aristokratizm fəlsəfəsinin öz məntiqinə uyğun olaraq Adil Əsədov belə hesab edir ki, Elitar təfəkkür estetik başlanğıcdan, idealdan, kütlə təfəkkürü isə empirik başlanğıcdan, reallıqdan çıxış edir. Lakin, bununla belə elitar təfəkkür idealdan çıxış etsə də, yalnız ideala qapanıb qalmır. Əgər o, yalnız ideala qapanıb qalsaydı, sadəcə olaraq estetik təfəkkür olardı. Estetik təfəkkürün məzmunu isə, bütövlükdə elitar təfəkkürün məzmunundan ibarət deyildir, bu məzmunun yalnız müqəddimələrindən biridir. Elitar təfəkkürün digər müqəddiməsi isə empirik başlanğıcın məzmunundan ibarətdir. Elitar təfəkkür idealdan çıxış etməklə yanaşı, həm də maddi aləmin artıq qararlaşmış hərəkət məntiqinə də istinad edir, idealı gerçəkləşdirməkdən ötəri predmet fəaliyyəti dairəsinə daxil ola biləcək real vasitələrə də mütləq əsaslanır. Ənənəvi olaraq elitar təfəkkürə qarşı qoyulan kütlə təfəkkürü bütövlükdə empirik təbiətli olduğundan, kütlə təfəkkürünün məzmunu, elə bu səbəbdəndir ki, elitar təfəkkürün empirik müqəddiməsinin bir hissəsini təşkil etmiş olur.

Bütün bunlarla yanaşı, belə bir maraqlı cəhət də diqqəti cəlb edir. Adil Əsədov belə hesab edir ki, estetik təfəkkür sona qədər inkişaf etdirildiyi bütün hallarda, onun başlanğıcı gözəllik duyğusundan qidalansa da, sonu realist təfəkkürə calanır. Estetik təfəkkür romantizmdən realizmə doğru istiqamətlənən tarixi yol keçir. Realizm – estetikanın sonu, metafizikanın isə başlanğıcıdır. Estetik təfəkkür gözəlliyin bir rəşional təqdimatı olaraq, əslində gözəllik fəlsəfəsi olaraq mövcuddur. Gözəlliyin gerçəkliyi, reallığı isə gözəlliyin rəşional təqdimatından, əlbəttə ki, daha öncüdür.

Bu nöqtəyi-nəzərdən, estetik təfəkkür sözün böyük, tam mənasında ümumiyyətlə təfəkkürün başlanğıc məqamıdır. Adil Əsədov ümumiyyətlə təfəkkür sistemində estetik təfəkkürün mövqeyini isə belə təqdim edir: Təfəkkür bütövlükdə ziddiyyətin nəzəri həlli olduğundan, ziddiyyətin hər bir forması uyğun təfəkkürü törədir. Tələbat – adi təfəkkürün, problem – məntiqi təfəkkürün, qeyri-müəyyənlik isə intuitiv təfəkkürün əsasını təşkil edir. Əgər əksliklərin hər ikisi, üstəlik, əksliklərin əlaqələndirici həlqələri də müəyyəndirsə, bu hal adi təfəkkürü ön plana çıxarır. Əgər əksliklərin hər ikisi müəyyəndirsə, lakin, əksliklərarası aralıq həlqələr müəyyən deyilsə, insan bu halda ziddiyyəti bir problem olaraq daşıyır və məntiqi təfəkkürün çıxış nöqtəsində dayanmış olur. Əgər əksliklərdən yalnız biri müəyyəndirsə, insan bu halda ziddiyyəti bir problem situasiyası olaraq, formalaşmamış bir problem olaraq daşıyır. Əgər üst əkslik - ideal müəyyəndirsə, insan estetik təfəkkürün subyekti kimi, yox, əgər alt əkslik – reallıq müəyyəndirsə, insan empirik təfəkkürün subyekti kimi çıxış edir. Formalaşmamış problem, əgər belə demək mümkündürsə, yarı-qeyri-müəyyənlikdir. İnsan bütövlükdə qeyri-müəyyənliyin daşıyıcısı

olaraq isə intuitiv təfəkkürün subyektı kimi çıxış edir. Təfəkkürün intuitiv səviyyəsində nə əksliklərdən hər hansı biri, nə də əksliklərarası aralıq həlqələr müəyyən deyildir.

Estetik təfəkkürün Adil Əsədov anlamında daha bir cəhət diqqəti cəlb edir. Adil Əsədov incəsənəti və estetik təfəkkürü mahiyyətin ifadəçisi olaraq görür və özünün qeyd etdiyi kimi, elə bu səbəbdən də, bütövlükdə olmasa da, əsasən, ekspressionizm mövqeyindədir. O, özünün ekspressionist mövqeyini onunla əsaslandırır ki, incəsənəti və gözəlliyi bu və ya digər şəkildə izah edən estetik doktrinalar reallığı bu və ya digər şəkildə, bu və ya digər başlanğıcdan çıxış edərək izah edən fəlsəfi üslublarla üzvi olaraq bağlıdır. Ekspressionizm özünün fəlsəfi əsasını spirtualizmdə, simvolizm - teizmdə, abstraksionizm - fatalizmdə, realizm isə - materializmdə tapır. Adil Əsədov spirtualizmin estetik əhəmiyyətini onda görür ki, o, insanı və dünyanı mahiyyətindən gözəlləşdirmək üçün bir ontoloji zəmin ola bilər. Teizmin estetik əhəmiyyəti isə, Adil Əsədovun nöqtəyindən nəzərdən, ondadır ki, o, insanı öz həmcinslərinə yararlı və faydalı edərək gözəl göstərir. Fatalizmin estetik əhəmiyyətini isə ona şamil edilir ki, o, insanın dünyadan asılılıq hissini kütləşdirərək, qorxu hissini arxa plana atır və bununla da insanı cəsarət gözəlliyinin mücəssiməsinə çevirir. Materealizmin estetik əhəmiyyəti isə ondadır ki, o insanları hakimiyyətlə, ad-sanla, var-dövlətlə, təm-taraqla, cəh-cəlalla bəzəyərək onu cəmiyyətə olduğundan qat-qat gözəl göstərmək üçün bir fəlsəfi əsas ola bilər. Spirtualist fəlsəfi üslub insanı həqiqətən gözəlləşdirmək üçün, teist fəlsəfi üslub gözəl mənəviyyətli göstərmək üçün, fatalist fəlsəfi üslub onun eybəcər reallığını gözəl ideala təslim etmək üçün və nəhayət, materealist fəlsəfi üslub isə insanı maddiyyat sahibi edərək gözəl göstərmək üçün son dərəcə yararlıdır.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticə əldə etmək olar ki, virtual reallıq və irreal məzmun estetik təfəkkürün ontoloji əsasları kimi daha çox spirtualizmin estetik doktrinasına aiddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adil Əsədov. Gözəlliyin fəlsəfəsi: mahiyyət və onun cismani təcəssümü spirtualist aristokratizm işığında. Bakı, 2005.
2. Виртуальные реальности, вып. 4. М., 1998.
3. Горгий. О несуществующем, или О природе. В кн. : Маковельский А. О. Софисты. Вып. 1. Баку, 1940.
4. Носов Н. А. Виртуальный человек. М., 1997.
5. Носов Н. А. Психологические виртуальные реальности. М., 1994.
6. Носов Н.А. Виртуал реаллыг //Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. Совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семагин, уч. секр. А.П. Огурцов. М.: Мысль, 2000, т. 1, с. 403-404.
7. Рузавин Г. И. Виртуальность //Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Научно-ред. Совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семагин, уч. секр. А.П. Огурцов. – М.: Мысль, 2000, т. 1, с.404.
8. Труды лаборатории виртуалистики, вып. 1-4, М., 1995, с 98.
9. Durant W. The Story of Philosophy. The lives and Opinions of Greater philosophers. N. Y., 1933.
10. Helsen S. K., Roth J. P. (eds). Virtual Reality: Theory, Practice, and Promise. Wesport - L., 1991.

Наиля АСАДОВА

**ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ИРРЕАЛЬНОЕ
СОДЕРЖАНИЕ КАК ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСНОВАНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ**

Резюме

Работа Н.М.Асадовой посвящена исследованию виртуальной реальности и ирреального содержания, как онтологические основания эстетического мышления исходя коррелятивного анализа эстетической и объективистской точек зрения. Автор осмысливает различие виртуальной реальности и ирреального содержания под углом зрения философии и считает что, виртуальная реальность с объективной реальность, а, ирреальное содержание с реальным содержанием не только должны быть противопоставлены, а также, в конечном счете должны быть синтезированы.

Naila ASADOVA

**VIRTUAL REALITY AND THE IRREAL CONTENTS
AS THE ONTOLOGIC BASES OF AESTHETIC THINKING**

Summary

N.M.Asadovoj's work is devoted to research of a virtual reality and the irreal contents as the ontologic bases of aesthetic thinking proceeding the correlative analysis of aesthetic and objectivist points of view. The author comprehends distinction of a virtual reality and the irreal contents from this point of view of philosophy and considers that, a virtual reality with objective reality, and, the irreal contents with the real contents not only should be opposed, and also, finally should be synthesized.

II SOSIAL-SİYASİ BÖLMƏ

Аида ЮСИФЗАДЕ
Доцент АГНА

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ МИРА И ИНТЕГРАЦИЯ КАК ТЕНДЕНЦИИ СОВРЕМЕННОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ*

На демократизацию как одну из тенденций развития современного глобализирующегося мира указывают многие авторы. Известный польский экономист Г.Колодко, размышляя об экономических основах глобализации и особенностях трансформационных процессов на постсоветском пространстве, счел нужным указать, что эффективность реформ, их созидательность или разрушительность во многом зависит от избранного отношения к человеческому капиталу. (1, 11) Он пишет, что «Глобализация – это не только создание единого мирового рынка капиталистического типа. Это также и игра интересов с большими ставками, игра рискованная и конфликтотогенная. Некоторые народы и страны выйдут из нее с большим выигрышем, некоторые с меньшим, третьи могут почувствовать себя полностью проигравшими в этих великих преобразованиях излома тысячелетий». (1, 21-22) Но, по мнению Г.Колодко, современный мировой рынок капиталистического типа – не сводим к капиталистической экономике прошлого, он связан с ценностями доверия, большей ответственности всего общества и государства за состояние культуры и науки и т.д. На наш взгляд, в эпоху глобализации выигравшими окажутся, в первую очередь, те нации и государства, которые станут частью взаимозависимого мира, станут участниками процессов интеграции, сохранив при этом свое культурное своеобразие, которое при этом не станет для них помехой на путях интеграции с миром. Получается, что демократизация нужна потому, что демократические страны успешнее интегрируются в мир.

Понятие демократизации в политической науке используется в основном в двух значениях. Во-первых, когда речь идет о росте количества демократических государств; во-вторых, когда усиливается роль демократических процедур и институтов внутри того или иного государства. Когда А.Тоффлер, или Ф.Фукуяма писали о «трех волнах» демократии, они по существу размышляли о том, что мир обречен на рост числа демократических государств. Однако Ф.Фукуяма подчеркнул, что каждая волна включает в себя момент «отката». Получается, что демократизация это процесс, который не имеет конца, она всегда может расширяться, улучшаться и т.д. Это касается не только постсоциалистических стран, но и всего мира. Те же США должны стараться, чтобы не стать менее демократичными из-за войн в Афганистане, Ираке. Конечно, чаще в мировой политике понятие демократизации употребляется в смысле увеличения числа демократических государств. Некоторые российские авторы, к примеру, В.Кулагин рассуждает о возникновении «демократического униполюса», обращая в первую очередь внимание на рост численности демократических стран с начала 90-х г.г. и превышение ими численности государств авторитарных. Он считает

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bililib.

это свидетельством «единообразия и одновременности основных «транснациональных» процессов мировой политики». (2, 23-37) Надо также отметить, что в последнее время идут дискуссии в российской политологии о том, какие страны можно считать демократическими. Есть группа ученых, которая считает, что США могут быть лидером сегодняшнего мира только в той степени, в какой она принимает во внимание интересы других государств, выраженных посредством международных институтов. Гегемония США, по мнению этих ученых, сокращает демократический потенциал самой Америки. Этой точки зрения придерживаются Н.Загладин, В.Сергеев. Они считают, что однополярный мир мешает демократизации, необходимо формирование нескольких полюсов, регионализация и т.д. (3, с.24, 224-230)

Западные ученые считают, что число демократических стран растет. Американский исследователь Фарид Закария считает, что в настоящее время 118 государств являются демократическими. Но при этом многие из них делают оговорки. Они считают, что это не линейный процесс. Тот же С.Хантингтон отмечает, что демократизация включает в себя беспокойство по поводу демократии и подчеркивает, что особо это касается новых демократических стран. К сложнейшим проблемам этих стран он относит: инфляцию, бедность, низкие темпы развития, неравенство социальных групп, слабостью государственных институтов, неразвитостью гражданского общества. (4, 20) (Он также считает, что имеются и универсальные проблемы для всех демократий. Они связаны с этническими и национальными факторами. Он пишет, что недемократические режимы могут эффективно управлять многонациональными по составу народами; при демократии, однако правителей выбирает народ» (4, 22) Поэтому многое зависит от того, как народ идентифицирует себя, иными словами, кто составляет данный народ. З.Бжезинский, к примеру, к проблемам демократии, освободившихся народов коммунистических стран, относит преувеличенные и упрощенные представления о том, какую помощь они получают от Запада. (4, 23) В целом, следует отметить, что многие авторы воспринимают идею о трех волнах демократии, разница только в разных датах развития этих волн. В последнее время некоторые авторы (Ф.Шмиттер, А.Степэн) считают, что будет четвертая волна (или уже началась) демократизации, связанная с тем, что не весь мир захлестнут демократической волной, что глобализация приведет к тому, что весь мир станет демократическим.

На наш взгляд, можно выделить в истории следующие этапы развития демократии, учитывая то, что волн может быть намного больше и то, что глобализация должна привести к демократизации всего мира.

Первая волна демократизации началась в конце XIX века и продолжалась до двадцатых или тридцатых годов XX века, хотя С.Хантингтон считает, что она продолжалась столетие с 1820 до 1920 года. Первая волна коснулась Англии, Франции и США. Хантингтон утверждает, что во время первой волны было образовано 29 демократических государств. Для этих стран была характерна парламентская система и широкое избирательное право. За первой «волной» последовал откат от демократии, который продолжался до середины XX века. Тоталитарные режимы в Италии, Германии, Советском Союзе в этот момент были наиболее популярными в мире.

Вторая волна началась с середины XX века и продолжалась до середины шестидесятых годов, и связана с крушением фашизма, распадом колониальной системы. Но после нее начинается новый откат демократической волны. В этот момент утверждаются военно-авторитарные режимы на юге Европы в Греции, Турции, остается тоталитарный режим Франко в Испании и Саласара в Португалии. Кроме того, в

большинстве стран Латинской Америки утверждаются авторитарные режимы (Чили), а крушение колониальных режимов приводит к утверждению личностных авторитарных режимов в Африке и в Азии.

Наконец, третья волна демократизации начинается с середины семидесятых годов XX века и продолжается до конца XX века. В этот период не остается недемократических режимов в Европе. С 90-х годов XX века начинают демократизироваться восточноевропейские страны, и страны постсоветского пространства. Однако этот процесс, естественно, не завершен, и он пока не затронул многие страны Азии и Африки, хотя и здесь имеются немало демократических режимов (Япония, Индия). Хотелось бы заметить, что не охваченными демократической волной остаются страны, не затронутые глобальными технологиями, интеграцией в мировой процесс. Интересно то, что многие авторы указывают, что процессы демократизации начались даже в мусульманских странах. И хотя эти процессы не затронули основу режимов, но наличествуют дискуссии в элите о предоставлении права голоса женщинам, увеличить роль парламента (Кувейт, Саудовская Аравия), которые свидетельствуют о назревающих изменениях в сознании мусульманской уммы.

Выше мы отметили, что глобализация способствует демократизации, но можно сказать и о том, что демократизация второй и третьей волны обусловила переход к глобализации. Интегративные процессы в Европе недаром совпали по времени со второй и третьей волной демократии. Эта мысль требует размышлений о том, чем обусловлены процессы демократизации, каковы механизмы взаимосвязи между демократизацией и глобализацией. В политической литературе ответы на эти вопросы различны. И, тем не менее, обычно выделяются две группы факторов: во-первых, структурные – к ним относятся уровень экономического и социального развития, утверждение демократических ценностей; во-вторых, вторичные, или зависимые факторы – личностные особенности политических деятелей, взаимоотношения между партиями и т.д.

Детальный анализ этих факторов проводится, как в западной, так и в российской политологической литературе. Они (Д.Кэмпбелл, А.Ю.Мельвиль) выделяют для транзитных стран две фазы – создание институтов и консолидация демократии. (5, 6-38) Э.Гидденс считает, что вопрос о том, что такое демократия может включать разные ответы. Он считает, что демократия – это и система, связанная с реальным соревнованием политических партий в борьбе за власть, это и право граждан на участие в политических процессах, это и свобода самовыражения и дискуссии. Но он также выделяет и то, что демократии чужд принцип «все или ничего». По существу известный ученый находит принцип, который предполагает толерантность демократии и оказывается в основе толерантной политики демократических государств. (5, 82-83) На наш взгляд, поэтому верным будет подчеркнуть значимость принятия большинством граждан демократических ценностей, или иными словами понятие консолидации как гражданской, так и межгосударственной требует понимания роли толерантности демократических ценностей.

Однако тут требуется уточнение, что в условиях глобализации усиливается взаимосвязь между внутренней и внешней средой, ее значимость растет. Следует иметь в виду, что в большинстве стран мира растет количество пользователей интернетом, а потому в процессы глобализации включаются обыкновенные граждане, получившие информацию. Они, хотя и опосредованно, влияют на мировые политические процессы, не только оказывая влияние на принятие политических

решений своим государствам, но и через пользователей других стран на государственную политику других государств. Поэтому в современном мире при все более тесном переплетении внешней и внутренней политики международная среда выступает и как структурный, и как переменный фактор. Однако в этих процессах не все просто, имеются и негативные моменты. К примеру, азербайджанский исследователь И.Мамед-заде в своей книге «Опыт интерпретации морали» (2006) отмечает, что «...на Западе происходит процесс преобразования культурных оснований власти. Раньше власть и политика строились на «тексте», который требовал множество посредников, способных прокомментировать его». И далее автор отмечает, что «Ситуация... коренным образом меняется в эпоху глобализации... когда гражданин уверенный в защите своих разнообразных прав, теряет интерес к политике. Такой гражданин, сидящий за компьютером, и не желающий тратить свое драгоценное время на политику, нуждается в образах «хорошей и плохой политики» (6, 62-63). Исходя из этого, можно предположить, что вышеотмеченный процесс идет неоднозначно. Принятие решений мировым сообществом (отношение к Ираку, или Сербии) в отношении той или иной страны, того или иного конфликта может вести к развитию в ней демократических процессов, а то и тормозить их.

На отрицание демократического пути развития никто не может пойти сознательно, противопоставляя тем самым свою страну остальному миру. Вот почему можно рассматривать процесс демократических преобразований в конце XX века именно, как сложившуюся тенденцию политического развития мира, в реализации которой все более важными оказываются не внутренние факторы, а международная среда. Именно она побуждает к демократическим преобразованиям. Следует иметь в виду, что эту среду не может игнорировать и США. Конкретно, в сфере международных отношений США в решении Иракской проблемы пытались проигнорировать ООН, но уже в Иранском вопросе они стараются действовать с помощью решений ООН. Сравнительный анализ решений США во внешнеполитической сфере требует учета изменений. Следует иметь в виду, что сравнения США с империей требуют уточнений, так как, как верно отмечают некоторые западные ученые, всякая империя стремится разрушить главную норму демократии – самоуправление. Но Америка конца XX начала XXI века даже в случаях, когда добивалась непосредственного контроля над какой-то территорией (как на Балканах в 90-е или сейчас в Ираке), делала это в отличие от классических империй не для того, чтобы разрушить самоуправление, а напротив, чтобы его воссоздать. Классические империи неизменно пытались увековечить свой контроль над чужими территориями, тогда как США пытаются изо всех сил побыстрее освободиться от необходимости контроля за территорией (как это было в Гаити в те же 90-е годы), и даже в Ираке они стараются передать всю полноту правления в руки его суверенного правительства. События в Узбекистане после «Ферганской долины» также показали, что в ответ на требования узбекского правительства освободить арендуемые территории, США выполнили эти требования.

Демократизация конца XX столетия дала основание Ф.Фукуяме говорить о конце истории. В некотором смысле переходные периоды к демократии не менее насыщены острыми противоречиями, чем переходы от тоталитаризма к демократии и поэтому он, конечно, несколько торопит события, говоря о конце истории. Но в то же время его идея верна в том смысле, что в историческом развитии человечество делает выбор в пользу демократии. Отметим, что его статьи не раз подвергались критике, отдали дань

критике российские и азербайджанские ученые. Г. Дилигенский считает, что Фукуяма торопит события, утверждая о «конце истории» (7, 29). Так, Г. Гасанов в своей монографии «Цель истории» уделяет внимание работам Фукуямы, не раз его цитирует и подвергает критике. Он отмечает, что «конец истории» не наступил, как предрекал американский идеолог либерализма, и все еще в силе противоречия, не разрешимые для либерализма. (7, 415) Кстати, сам Фукуяма в своем произведении «Великий разрыв» (2004) признает, что «Перед сегодняшней демократией информационного века стоит серьезнейший вызов – поддержать общественный порядок перед лицом технологических и экономических перемен» (8, 21). Однако это все вместе не отменяет его главного вывода, что демократизация стала общей тенденцией для всего мира.

Проблемы демократии интересуют нас в контексте проблем интеграции и понимания особенностей современного мира. Многие ученые обратили внимание на то, что развитые демократические страны не воюют друг с другом и более того противоречия между ними не снижают уровень и качество их сотрудничества. В той же Европе имеются противоречия между крупными европейскими странами и малыми, между западноевропейскими странами и восточноевропейскими странами, но они находят возможности для их разрешения с помощью консультаций, переговоров и т.д. Э. Гидденс отмечает, что «Существуют различные формы и различная степень демократизации. Демократия в Великобритании и Соединенных Штатах, к примеру, носит во многом различный характер» (8, 83). Но эти различия не мешают интеграции демократических государств. Недаром интеграция в той же Европе достигла наибольшей степени развития. Конечно, в данный момент основные дискуссии здесь идут по поводу того, как далеко может и должна «зайти» интеграция, как должны разделиться компетенции национального государства и межгосударственного союза (ЕС). Были зафиксированы споры по поводу принятия Евроконституции – единой для всей Европы, не все страны Европы перешли на единую валюту. Но эти отдельные противоречия и споры не отменяют курса на интеграцию. Процессы интеграции, конечно, идут не только в Европе, но надо признать, что начались они в Европе, а потому именно европейские страны обладают опытом в этой сфере.

Идеи объединения Европы нашли свое оформление задолго до второй мировой войны, а истоки ее восходят к философии И. Канта о вечном мире, о мировом гражданском обществе. Определенную роль в распространении этих идей сыграли принятые на рубеже XIX и начале XX века международно-правовые политические документы. Известный российский юрист-международник И. П. Блищенко подчеркивает: «...международные договоры и соглашения исходят из того, что требованиям гуманности, человеколюбия общественное сознание должно отдавать предпочтение перед требованиями военной необходимости» (9, 99). Но только с утверждением демократии в основных европейских странах интегративный, мирный процесс объединения Европы набрал темпы. Причем начались эти процессы с экономической сферы. Первым практическим шагом было создание Европейского объединения угля и стали (ЕОУС), призванного координировать и стимулировать экономическое развитие только шести европейских стран, но присутствие среди этих стран Франции и Германии было важным потому, что Германия начала две мировые войны в XX веке и основным ее конкурентом в континентальной Европе была Франция. Участие в одном экономическом объединении стало началом процесса создания механизмов для разрешения противоречий между этими странами. Следующим шагом в

интегративных процессах оказался «Римский договор» 1957 года, когда Бельгия, Нидерланды, Люксембург, Франция, Германия и Италия, то есть те же шесть государств решили перенести принципы сотрудничества на атомную энергетику и образовали Европейское сообщество по атомной энергии (Евратом). Затем было создано Европейское экономическое сообщество (ЕЭС), получившее название «Общий рынок». Стала формироваться зона свободной торговли, где были сняты тарифы и ограничения на передвижение товаров внутри границ ЕЭС и тогда ЕОУС, ЕВРАТОМ и ЕЭС образовали Европейское сообщество (ЕС). Многие ученые на постсоветском пространстве считают нужным подчеркнуть, что процессы интеграции начинаются с экономической сферы, с понимания элитами государств пользы взаимовыгодного сотрудничества. Мы согласны с этим, но следует иметь в виду, что кроме общего интереса, необходим и уровень доверия между государствами. Более интенсивно процессы интеграции пошли в Европе после окончания холодной войны (начало 90-х годов). И это, понятно, что было связано с тем, что после краха Советского Союза исчезла угроза для Европы. Знаменательным событием в этот период стало подписание Маастрихтского договора 1992 года, определившего новый этап развития европейской интеграции. Большое значение имели такие события, как создание Шенгенской группы, открывшей границы в Европу, снявшей таможенные ограничения, а также преобразование Европейского экономического сообщества в более интегрированную структуру – Европейский Союз.

Однако, нас интересует в большей степени связь между демократизацией и интеграцией. Эта связь выявляется в том, что ЕС проводит не экспансию, а интеграцию, интеграция противоположна империализму, любому имперскому проекту. Основные принципы функционирования институтов ЕС свидетельствуют о том, что интеграционный процесс идет постепенно, он является средством для развития интегрирующихся стран. Все страны, вступившие в ЕС, получают серьезную помощь, которая помогает стремящейся в ЕС стране сравняться по уровню развития с развитыми странами Европы. Об этом свидетельствуют и показатели развития стран Восточной Европы, когда их сравниваешь с показателями стран постсоветского пространства. Г. Колодко, к примеру, приводит эти показатели и отмечает, что «По итогам первого десятилетия трансформации, охватывающего 1990-1999 гг., средний валовой национальный продукт (ВНП) 25 стран Центральной и Восточной Европы и Содружества Независимых Государств (СНГ) составил около 68% аналогичного показателя накануне трансформации. В странах СНГ он был лишь около 55%, а в ЦВЕ – (97%). (1, 24)

Многие ученые говорят о пяти основных принципах функционирования институтов ЕС, которые определяют интеграцию, иными словами создают и позитивный климат, и снимают угрозы любой экспансии со стороны крупных государств Европы, хотя следует отметить, что климат не отменяет конкуренцию, он не позволяет ей угрожать сотрудничеству. Во-первых, наличествует уважение к межгосударственным документам, подписанными независимыми государствами, на основе которых созданы наднациональные институты. Во-вторых, разделение компетенций ЕС и национальными государствами, каждое из которых обладает независимо от своего экономического и политического веса одним голосом. К примеру, в конфликте между Польшей и Россией по поводу «мяса» (2007 г.) страны ЕС поддержали Польшу, хотя такой европейский гигант, как Германия зависит от поставок российского газа, имеет серьезный проект с Россией по проведению газопровода по дну Балтийского моря,

который не устраивает Польшу. Тут важно иметь в виду, что решения в одних областях определяются наднациональными органами (сельское хозяйство, торговля, денежно-кредитная политика). В других – одновременно национальными и наднациональными (в частности, региональная, научно-техническая, социальная политика), а в некоторых ЕС лишь координирует действия своих членов (экономическая, культурная политика). В-третьих, приоритетным стало разнообразие типов принимаемых решений: от обязательных до рекомендательных. То есть сохраняется на национальном уровне для каждого государства свобода в выборе средств их реализации. В-четвертых, интегративные процессы идут в соответствии с участием общественности стран, входящих в ЕС.

Изучение опыта европейской интеграции свидетельствует о том, что она связана с демократизацией. Понятно, что глобализация вызывает потребность у различных народов в зависимости от того, насколько они вовлечены в эти процессы интеграции, но без демократизации интеграция идет противоречиво, заменяясь нередко навязыванием интересов сильных государств. Таким образом, несмотря на наличие общих закономерностей, интеграция в каждом отдельном регионе, имеет свою специфику.

Список использованной литературы

1. Колодко Г.В. Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран. Минск, «ЕГУ» 2002.
2. Кулагин В.М. Гипотеза «демократического мира» в контексте альтернатив мирового развития // Полис № 1. 2000.
3. Загладин Н.В. Новый мировой беспорядок и внешняя политика России// Мировая экономика и международные отношения. № 1, 2000; Сергеев В.М. Экономические центры силы на пороге XXI века //Мир и Россия на пороге XXI века. М., 2001.
4. Хантингтон С.П. Неуправляемость демократии? //Демократия 90-х (Special Features Service USA, 1993.
5. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам //ПОЛИС. 1998. № 2.
6. Мамедзаде И. Опыт интерпретации морали Баку. «Муаллим», 2006.
7. Дилигенский Г.Г. «Конец истории» или смена цивилизаций?» //Вопросы философии, 1991, № 3.
8. Фукуяма Ф. Великий разрыв. М., «Ермак», 2004.
9. Блищенко И.П. Обычное оружие и международное право. М., 1984.

Aidə YUSİFZADƏ

DÜNYA DEMOKRATİKLƏŞMƏSİ VƏ İNTEQRASIYA MÜASİR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ BİR TENDENSİYA KİMİ

Xülasə

Məqalədə belə bir fikir irəli sürülür ki, müasir qloballaşan dünyada əsas meyl demokratikləşmədən ibarətdir. Lakin bu proses çox mürəkkəb və çoxsahəli bir məsələ olduğundan heç də hamar yolla getmir, əksinə ziddiyyətlər və maneələrlə üzləşir. Məqalədə bu sahədə mövcud olan müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər qarşı qarşıya qoyulub tutuşdurulur və təhlil olunur.

A.Qofflerin və F.Fukuyamanın demokratiyanın «üç dalğası» konsepsiyası tədqiqata cəlb olunur, onlara münasibət bildirən digər alimlərin (məsələn, S.Hantinqton) tədqiqatları nəzərdən keçirilir.

Qloballaşma müxtəlif ölkələrin inteqrasiya prosesinə nə dərəcədə cəlb olunmasından asılı olaraq, onlarda tələbat yaradır, ancaq demokratikləşmə olmadan inteqrasiya prosesində ziddiyyət yaranır, belə ki, bu vaxt güclü dövlətlər öz maraqlarını zəiflərə zorla qəbul etdirirlər.

Beləliklə, ümumi qanunauyğunluğun mövcudluğuna baxmayaraq, ayrı-ayrılıqda hər bir regionda bu inteqrasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Aida YUSIFZADE

THE DEMOCRATIZATION OF WORLD AND INTEGRATION AS WELL TENDENCIES OF CONTEMPORARY STAGE DEVELOPMENT

Summary

In the article such a fact is emphasized that the main tendency of contemporary globalized world is due to the democratization. But as the process is very complicated and multilevelled the road to it isn't smooth and faces with the conflicts and different endeavours. In the article different points of views on this problem is analyzed and compared. The conception of A.Toffler, F.Fukuyama, S.Huntington what «Three waves of democracy» is attracted to the investigation. Different scholars who investigated this problem have also become the object of the article.

Globalization challenges the need from different nations depending on how much they are involved into these processes of integration. But integration passes with contradictions without democratization, being often replaced by imposing of strong states interests.

Thus, in spite of availability of common regularities, integration has got its own specification in each separate region and case.

Rəna MİRZƏZADƏ
fəlsəfə elmləri doktoru

GENDER SİYASƏTİ: «GENDER» ANLAYIŞININ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ VƏ KATEQORİYALARI*

XX яsrин сон гяринясиндя дцнйа елминдя йени истигамятляр тяшяккцл тапыб инкишаф етмяйя башлады вя цмуми нятиъядя бир-бири иля цзви сурятдя баълы олан бу саяяляр ващид, мащиййятъя йени елми парадигманын мейдана чыхмасына тьякан верди.

Мцасир тядгигатларда беяя йени истигамятлярдян бири кими актуаллашан эендер йени елми дцнйаэюрцщцндя бяшяр тарихинин бцтцн инкишаф мярщяляляринин дярки, тьямиййятдя баш верян иътимаи-сийаси просеслярин нятиъяси олараг тинсляря сивил йанашма тярзи тьяяб едир. «Эендер», «эендер дцнйаэюрцщц», «эендер фялсаяфяси», «эендер тарихи», «эендер бярабярлийи», «эендер мядяниййяти», «эендерщцнаслыг», «эендер сийасяти» вя с. бу кими анлайышлары мцяййян етмяк, мякан щяддини, заман мярщялясини айдынлащдырмаг, аращдырма истигамятини тьяин етмяк, проблемля баълы катэгорийаларыны система салмаг, мцхтялиф елм саяяляринин эендер мясяляляриня мцнасибятини юйрянмякля, бу йени елмин дя онларла сых ялагясини ачыгламаг цццн фялсаяфи, тарихи, сийаси, щцгуги, сосиоложи вя с. чохсайлы ядябиййата, о тцмлядян изащлы лцьятляря вя энциклопедийалара мцраыйят етмишик.

Эендер анлайышынын елми терминологийа дахил едилмяси, мювзу щаггында цмуми тьясаввцр йаранмасы цццн проблемин цч щиссяйя айрылмасы даща мягбулдур: **бирингиси**, киши вя гадын кими гцтблящян тинслярин «илащи тьяинаты», «тябии йарадылышы» кими формалашан тьясаввцрцн фярзиййя олдуьуну ачыгламаг; **икингиси**, инсанлыбы биоложи-физиоложи мцстявидян чыхарыб иътимаи-тарихи, сийаси-щцгуги сывиййядя тядгиг етмяк; **цццнцсц** ися, тинс терминини сосиал амилляр – синиф йаш, этнос вя с. дахил олмагла катэгорийа кими тьящлил етмяк.

Эендер анлайышынын чохчаларлы тьярфлярини фялсаяфи, тарихи вя сийаси-щцгуги аспектдя тьящлил етмяк цццн тинслярин ялагяли фяалиййяти иля баълы гаршылыгылы мцнасибятини, эендерин мякан вя заман нисбятиндя тьякамцлц щяддини, катэгорийа вя функсийаларыны тьящлил едяк. Бу мягсядя щям бейнялхалг, щям республика, о тцмлядян дя, постсовет дюрцнцн мцхтялиф елми саяяляриндя ишлянмя дярягясини елми ядябиййатлар, лцьят вя рясми материалларда нязрядян кечиряк. Эендер проблемлярини аращдыраркян мясялянин кюкцндя дайанан «эендер» анлайышынын юзцнцн мащиййяти, эенезиси, мянасы, катэгорийалары щаггында олан мцхтялиф фикирляри нязря чатдыраг.

Аращдырдаьымыз мювзунун кюкцндя «эендер» мяфщуму ясас тьящкил едир. «Эендер» инэилис сюзц олуб, мянасы «тинс» демякдир. Эендер анлайышынын цмуми мянасы киши вя гадынын тинс цзря сосиал фяргидирся, иътимаи-тарихи мянасы биоложи тинся ясасланан, лакин онунла цст-цстя дцщмяйян, сосио-мядяни бахымдан бюлцнмяси, фялсаяфи-сийаси мянасы ися тьямиййятдяки просеслярдя тинслярин гаршылыгылы мцнасибяти, щцгуги тьясбитдя бярабярлик щцгугудур. Бу ися проблема сосиаллашма методу верир вя онун фялсаяфи мащиййятини даща да актуаллащдырыр. Мцасир тьямиййятщцнаслыгда “эендер”

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Abasov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

анлайышы социаллашманын тязашцрц оларак артыг актуаллыг бахымындан чох эениш шякилдя истифады олунур. Эендер щазырда глобаллашараг бейнялхалг, реэионал, шям дя милли проблем кими чохтярляфлилийи иля дя кцтлявиляшмишдир.

Эендер дцнйазорцшц юзцндя «**социал ынс**» мянасыны ештыва едир. Гейд едяк ки, инэилис дилиндя социал ынс – йяни «**эендер**» вя биоложи ынс – «**секс**» анлайышлары, шяр бири айры-айры мяналар кясб етсе дя, бир-бирини тамалайыр. Проблемин терминологи анлайышыны тязцпил едяндя айдын олур ки, илкин оларак бу мясяляляр феминизмин инкишафы мярщялясиндя, даща сонра ися хцсусиля дя эендер тядгигатларынын арашдырылмасы просесиндя вящдят йаратмыш, «эендершц-наслыг» вя йа «эендеролозийа» кими актуаллашмышдыр.

Эендер проблемляринин тьякъя бир елм чярчивясиндя юйрянилмяси, тядгиг едилмяси гейри-мцмкцндцр. Эендер юзцндя фялсәфя, политолозийа, щцгуг, социолозийа, тарих, мянтиг, ядьябийят, психолозийа, лингвистика, эенетика, статистика, игтисадийят, тибб, мядьянийятшцнаслыг, диншцнаслыг вя бир сыра дизяр елмлярин предметлярини ялагяландирир. Садаланан елм сащяляринин шяр биринин тядгиг методунун кюмяйи иля эендер проблемляри иля баьлы хцсуси анлайышлары мейдана чыхыр ки, бу да онун нязяри моделини тьякил едир: 1. **Эендер дцнйазорцшц мцасир фялсәфянин йени сащясидир**. Бу йени елми истигамят дя фялсәфянин категориялар, функсийалар вя методлар системиндя истифады едир. Цмумийятля, варлыын вя идракын цмуми формалары, инсанла (истяр киши, истяр гадын ынси) ятраф мцщитин гаршылыгы ялагяси, тьябият, ьямийят вя тьяфяккцрцн цмуми ганунауйьунлуглары щаггында елм олан фялсәфядя социумда киши-гадын мцнасибятляри щаггында 1ени елм сащяси олан эендер даим истифады едир; 2. **Эендер юз тядгигат сащясиндя иътимаи инкишаф мярщялялярини**, щадися вя просесляри, тарихи шяхсийят вя мцтяфяккирлярин фикир вя идеяларыны, мядьяни вя йазылы абидялярдя ынсляря мцнасибят мясялясини юйряндийиндя фялсәфя тарихи елми иля дя сых баьлыдыр; 3. **Баш верян дьяишикликляр, инкишаф едян мядьянийятляр** ынслярин щадися вя просеслярдя мювгейи, тарихи фактлар вя дягиг рягямляр эендер елми цццн бюйцк ящямийят кясб едир, буна эоря дя тарих елминин материалларындан эендер тарихиндя истифады олунур; 4. **Ынслярин психоложи стереотиплярини**, давраныш вя фяалийятини юйрянмяк цццн эендер психолозийа елминдя истифады едир. Эендер психолозийасы ынсляр арасында олан зиддийятлярин, щармонийанын, субъектив вя обьектив фярдиликлярини, щцур вя щцуратты механизмярин тядгигиндя психолозийа елми иля ялагя гурур; 5. **Эендер социолозийа елминин емпирик хидмятляриндя истифады едир**, ьямийятдя ынслярин гаршылыгы мцнасибят мясялясини арашдырыр, сорьулар кечирир, конкрет елми дялиллярля яасландырыб, йекун нятиъяйя эялир, тьяклиф вя тьовсийяляр верир; 6. **Эендер елми сийасят щаггында елм олан политолозийа** иля ялагя гуруб, **эендер сийасяти курсуну** йаратмышдыр. Бу курсун юйряндийи истигамятляря сийасят фялсәфясиндя башлайараг мцасир сийасятшцнаслыг, бейнялхалг мцнасибятляр, ынслярин сийасятдя йери вя ролу мясяляси дя дахилдир; 7. **Инсан щцгуглары вя эендер сийасяти**, бейнялхалг вя милли ганунверительликдя ынс мясяляси вя с. бу кими проблемляри юйрянилмясиндя щцгуг елминин кюмяйиндя истифады едир.

Эендер елми иътимаи тьямайцлц елмлярдя савайы дизяр елмлярля дя баьлыдыр. О, статистикадан, мцасир информасийа технолозийаларындан, тибб вя дягиг рягямлярин верилмясиндя рийази моделлярдя истифады едир.

Эндер цзя арашдырма апаран мцяллияфляр эндеря бу вя йа башга елми тяриф вермяя чалышмышлар. Бу тьяцятдя ХХ ясрин сонундан етибарян эндер елмини, эндер тядгигини, эндер тядрисини, эндер тядбияни республикамызда илкин тьяцлил едян мцяллияфлярин фикирлярина нязяр салмаы олдугъа мягсядяуйьун щесаб едирик.

ХХ ясрин ЫЫ йарысындан етибарян Гярб юкляляринин социал-сийаси елмяриндя (антрополозия, тарих, политолозия, сийасят, психолозия, фялсәфя вя с.) ишлядилян «эндер» анлайышы» тьямийятдя гадын – киши мцнасибятляринин тьяцлили иля ялагяндирилир. Гадын вя киши мцнасибятляринин гаршылыгы тьяцлили цццн биоложи амиллярин кифайятлийи фикринин дя бу дювря тядадцф етмяси мясялясини йериндя яхз едир.

Мцасир тядгигатчыларын да эюстярдийиндя айдын олур ки, эндер тядгигатларын апарыгы истигамят тьнслярин щяр икисинин тьяцлил объекти олмасыдыр. **Рус алими И.Кон** «мцасир дюврдя эндер мцнасибятляри» дедикдя щярти олараг тьнслярин аньаг социал-мядяни сащядя олан гаршылыгы мцнасибятляри нязардя тутулур, щярчянд бу бахыш йекдилликля гябул едилмяйиб» (1; с.112) мцлащизяси иля чыхыш едир. **Инэилис тядгигатчысы Эйл Рабин** «Тьнс цаггында дцщцнъяляр: сексуал сийасятин радикал нязарийяси цаггында гейдляр»» ясяриндя эндер цаггында фикирлярини беля яасландырыр: «Инэилис дилиндя секс» сюзц ики фяргли тьяцяти юзцндя ещтива едяряк, щям эндер, щям дя эндер идентиклийинин ифадясидир, «киши тьнси»» вя «гадын тьнси»»ни билдирир. Лакин, секс щям дя тьнсин активлийини щярщ етмякля, киши-гадын мцнасибятляринин семантик бирляшмя функсийасыдыр. Эндер вя сексуалпыьын мядяни сурятдя бир-бириня йапышдырылмасы» сексуал нязарийялярин бирбаша эндер нязарийяляриндя тюрмяси идеясына йюнялиб» (2; с.49). Эюрцндцйц кими, Э.Рабин эндерля секси ейнилящдирмякля, щятта сексуал нязарийянин дя эндер нязарийясиндя чыхдыьыны иддиа едир. Фикир Гярб цццн актуал олса да Щярг дцнйасы цццн характерик дейил, о тьмлядян республикамыз цццн дя тяддир олунмур. «Тьнс категорийасы ики башлыгъа компонентдя: тьнсин биоложи (секс) вя тьнсин социал (эндер) тьркибиндя ибарятдир» фикри **Д.Лорберин** «Тьнс социал категорийа кими»» ясяриндя мцяйянлящдирилиб (10; с.22).

Украиналы тядгигатчы Наталия Пушкарьова «Эндер тядгигатлары вя тарих елми»» ясяриндя проблема гиймятдя беля фикир иряли сцрцр ки, «тьнс йени идеялар системиндя йалныз тьямийятин йазылмыш вя йазылмамыш ганунлары иля мящкямляндирилмищ, биоложи интерпретасийасыдыр»». Она зюря, «эндер садья олараг тьнсин социал бцрузя яламятидир, садья социал тьнсдир»» (3; с.57). Дцздцр, Н.Пушкарьова эндер мяф-щумуну социал тьнс кими характеризя едирся дя, онун биоложи интерпретасийа йанашмасы аиля-мяищят зямини цццн ящямийятлидир вя социал ролда фярглилик даща чох сезилир.

Тядгигатчыларын ясяр щиссяси тяддиг едир ки, «эндер анлайышы» ХХ ясрин 60-70-ы илляриндя елми категориал апарата дахил едилмищдир. **С.Хрисанованын** «Эндер терминляри лцьяти»ндя бу цагда мцфяссал мялумат верилир. Она зюря илк дяфя «эндер» термини ХХ ясрин 70-ы илляриндя инэилис тядгигатчысы **Енн Гаклей** вя онун щямкарлары тьряфиндя ишлядилмищдир. Термин киши вя гадын хцсусийятляринин тьсвириндя онларын социал тьяинатынын биоложи тьяинатына якс олдуьуну эюстярмяк цццн истифадя олунмущдур (4; с.53). Бу ися артыг арашдырмалардан бягли олан

ынс(секс) вә эндер(сосиал) категорияларынын дифференсийасында йени бир нязрийийә кечид мярщяляси иди. Ынс вә эндер арасындакы нязри фярг щаггында **Енн Гаклейин** вә щямкарларынын тьялими чох фәйдалы олду. Бу проблема универсал бахыш иди. Мящз бу дюрдя америкалы тарихчи Ёан Скотт «Эндер: тарихи тьящилдә фәйдалы категориядыр» ясяриндә эндерин тарихинин нязри-методоложи аспектлярини ачыгламаә тьящд етди.

Бу яряфядә Гярдә «Гадын, мяданийят, тьямийят» адлы бир мягаляяр мяъмусунун няшри кяскин мцбашыся вә мцзакиряляр йаратды. Мясяян, **М.Розалдо** вә **Л.Ламфренин** (1974) редактору олдуьу бу мяъмудя няшр олунан **С.Озтнерин** «Тябии вә мядани кими гадынлыг вә кишилик дя уйьунлашырмы?» мягаляси буюцк галмагала сябяб олмушду. Щямчинин бу топлуда **Роды Унзәр, Андриенна Рич** вә **Эйлл Рабин** эндер” анлайышы иля мцзакирялярә йол ачдылар. Адлары гейд олунан тядгигатчылар «эндер” мящзумуну», «тьямийятин биоложи сексуаллыьыны инсан фяаллыьынын мящсулуна чевирян разылашмалар топлусу» кими” тяддим етмишляр. Эндер инсана сосиаллашма просесиндә йашадыьы тьямийятин мяданийяти васитяся ашыланьр. Эндер – динамик консепсийадыр. Йяни, эндер анлайышлары да дяйишир. Бязян ися бу дяйишикликляр даими характер дашыйырлар.

XX ясрдә эндер бярабярлийи, инкишаф вә сцлщцн бяргяяр олунмасы сащясиндә кечирилян тядбирляр эяляьяк тьяряггинин ясасыны тьящил едир. Фикримизи яасландырмаг цццн гейд едяк ки, БМТ Баш Мяьлисинин 23-ьц хцсуси Сессийасынын 2000-ьи илдә гябул етдийи 1325№ли Гятнамясиндә дя бу мясяля актуаллыг кясб етмишдир. Гятнамядә дейилир: «...гадынларын проблемляри цмуми характер дашыйыр вә бу проблемлярин щялли бцццн дцнйада эндер бярабярлийиня наил олмаг мягсядилә гадынларын аньаг кишилилярә бирликдә, мцттяфиглик шяраитиндә чалышмалары САйясиндә мцмкцндцр»(5; с.2).

Категориялар системи истянилян елмин «ачар»ы вә шярщ едян «дил»идир. Щяр щансы елмин категориялары сайясиндә онун елми базасы гурулур. Категория объектив варлыьын, тьяяккцрцн, дцнйәюрцщц системинин ян мцщцм вә цмуми щадисялярини ифадя едян елми апаратдыр. Бу бахымдан эндер елминдә дя чохвариантлы категориялар системи мювьуддур.

Бящс етдийимиз йени елмин категориясына «ынс”», «киши вә гадын”», «эндер фялсяфяси», «эндер тядгигатлары», «эндер мяданийяти», «эндер щцуру», «эндер тьяяккцрц», «эндер асимметрийасы», «эндер фярги», «эндер юлчцсц», «эндер сийасяти», «феминлик», «маскулинлик», «дискриминасийа», «патриархат», «матриархат», «емансипасийа», «феминизм», «эндер ейнилийи”», «эндер таразлыьы”», «эндер роллары”», «эндер мювгейи”», «эндер технолозийалары», «эндер зоракылыьы”» вә с. кими чохшахяли анлайышлар системи аиддир.

Сон дюрляр «эндер” анлайышына» артыг енциклопедийа вә лцьятлярдә аз да олса раст эялинир. Буюцк сосиоложи изащлы лцьятляр артыг няинки «эндер анлайышы», щямчинин «эндер идеолозийасы», «эндер тьябягляшмяси», «эндер ролу», «эндер стратификасийасы» кими терминлярин дя изащыны шярщ едир. Белякликя, йени елм истигамятиндә **эндерин** изащы цццн мянтиги йанашмалар диггят едяк.

В.И.Далын лцьятиндә ынсин тьярифи беля верилибдир: “**Ынс** – сой яламятляринин йарысындан биридир(6; с.112). Диггят йетирсяк эюрцрцк ки, ынс йа сой, йа да сосиал мящзум кими паралел олараг ишлядилир.

«Буюцк изащлы сосиоложи лцьят»дә эндерля баьл анлайышлар системиня

нязар салаг. **«Эндер идеолозийасы»** - еля бир идеялар системидир ки, онун васитясиля эндер фяргляри вя эндер страти-фикасийасы (о ыцмлядян «тябии» фяргляр» вя «гейри-тябии ягидя»дя), сосиал бяраят газаныр кими характеризя олунурса, **«эндер тябягяляшмяси»** - киши иля гадын арасындакы биоложи фярглярин сосиал ящямийят кясб етмяси вя сосиал тяснифат васитяси кими истифадя олунма просесидир. Бязи мядянийятлярдя «ынсляр арасындакы биоложи фярг буюцдцля, бязиляриндя ися кичилдиля биляр ки, бу да айрылмаз бир яламят щесаб олунмамалыдыр» шяклиндя ачыгланыр (2; с.110). Чох тез-тез тьякларланан бир термин – **«эндерин ролу»** дедикдя ися ону яцатя едян анлайышлардан доьан сосиал эюзлямяляр, щямчинин нитг, манера, эейим вя жестлярля ифадя олунмуш давранышдыр. Беля щесаб олунур ки, киши вя гадын идеялары бир-бирини истисна едир, бязи ыямийятлярдя ися рол давранышы гцтбляшир: пассивлик – гадын ролуна, активлик киши ролуна чеврилир. Эндер роллары иля баьлы олан давраныша аид дейилянляр киши вя гадын ямяйинин мювьудлуьунда юзцнц даща габарыг якс етдирир: **«эндер стратификасийасы»** – онун васитяси иля эндерин сосиал стратификасийасынын ясасына, ынсляр арасында гябул олунмуш фяргин ися систематик олараг гиймятляндирилян вя гиймяти верилмиш фяргя чеврилдийи просесидир. Беля стратификасийа чох вахт тьящриф олунурду вя л, сосиал-синфи, йахуд етник стратификасийа табе етдирилирди (2; с.112). Бу бахымдан мяцз **«эндер анлайышынын»** - **«Буюцк сосиоложи изащлы лцьят»**дя мянасы киши иля гадын арасында анатомик ынси фярг кими, сосиоложи мянасы ися анатомик ынси фяргя ясасланса да, мцтляг онунла уйьун эялмяйян сосиал бюлцнмядир. **«Ынс»** – биоложи характеристикайа аиддир вя буна мцвафиг дя инсанлар «киши», «гадын» вя бязи цагда «щермофродит» (щяр ики ынсин характеристикасы фактики вя ачыг-ашкар бирляшмиш оlanda) категорияларына, **эндер** – инсанлары «киши», «гадын», йахуд «щермофродит» (щяр ики эндерин характеристикасы гярызсиз бирляшмиш оlanda) категориясына бюлян сосиал вя сосиал-психоложи атрибутлара бюлцнцр. Сосиал амилляр – синиф, йаш, ирг вя етнос да эндерин хцсуси ящямийятини, ифадя вя тьярцбясини йарадыр вя бир факт хцсуси гейд олунур ки, «ону щансыса бясит цсулла ынс вя сексуаллыгла ейнилящдирмяк олмаз» (7; с.109).

«Эндер щцуру» - айрыта вя йа ялавя мясяля дейилдир. Бу бизим инсанлары вя ыямийяти дярк етмяйимизи формалашдыран бахыш тьязидир. **Эндер щцуру – дцнйа йени эюзля бахмаг вя даима бцтцн йениликляр ццн ачыг олмаг дмякдир**(4; с.37).

«Эндер дисплейи» анлайышы елми ядябийята илк дяфя **И.Щофман** тьярфиндян эятирилмишдир. Эндер дисплейи – киши вя гадынларын даими гаршылыгы мцнасибятляринин чохчаларлы тьясаввцр вя тьящцрляридир (3; с.57).

«Эндер идентиклийи»ндя дяркетмя кишилик вя гадынлыьын мядяни тьяинатында якс олунур. Анлайыш субйектив тьярцбядян кянара чыхмыр, киши вя гадын психоложи ыизиляриня хидмят едир ки, нятиьядя “мян” гаршылыьы йараныр. Эндер тьяк ынсдян асылы дейил, о щям дя эндер идентиклийинин йекунудур (7; с.110).

Даща чох фялсәфи терминлярин изащыны ачыглаян **«Мцасир фялсәфи лцьят»**дя ися **«эндер тядгигатлары»** – «биринти нювбядя ынсин сосиал-психоложи, сийаси-щцгуги, сосиал-мядяни хцсусийятляринин юйрянилмясидир» кими щярщ едилмишдир. «Фялсәфи лцьят»дян башга бир мялумат да алырыг: **«Эндер тядгигатлары»**, дейилянляр нязря апынараг, беля сьийийляндирлир: - сосиал ин-

формасийалар вә цстцнлцк системляринин тящлили цчцн эендер йанашмасы евристик имканларыны реаллашдыран фянлярарасы тядгигат практикасыдыр. XX ясрин сонунда фялсәфи вә цмумшуманитар фикир ъинсләрарасы ялагяйя вә гадын мясәлси дейилян проблема йени бахыш тятбиг етди. Ёинсин сoсиаллашмасы механизмляри артыг щакимийят дискурсу механизмляри олараг там айдын цзя чыхарылды. Сoсиумун ян актуал проблемляри сийәсәт, щакимийят, зоракылыг, юзцнцдярк вә шяхсийят азадлыбы вә щцгугу, постсянайегяшмиш ъямийятдя фяргин ъинси ейниляшмя вә мцвафиг сoсиал роллары проблеми кими гаршыяа гойулду. Инсан мащийятти проблеми, инсан мювьудлүьунун мяна вә әряклийи, мякан вә заман кими ясас фялсәфи мясәлляр эендер юлчцсця чеврилди. Щямин мцддяанын дярки ися бцтцн дцнйада эениш йайылан эендер тядгигатларында юз яксини тапды. **Эендер тядгигатлары иля ящатя олунмуш елмлярин чевряси чох эенишдир. Бурайа фялсәфя, тарих, политолозия, сoсиолозия, щцгуг, игтисадийят, демографийа, психолозия, антрополозия, сoсиолингвистика, семитика, лингвистика, этнография, мяданийятщцнаслыг вә с. аиддир**»(8; с.180-183).

Эендер елминдя даща чох ишляк терминляр олан мцййян категорияларын да лцьяти ачыгланмасыны зярури щесаб едярәк, онлардан ваьиб оланлары системляшдирдик. Бурадан айдын олур ки, эендерин чохсайлы тярифляри тядгигатчылар цчцн бир сыра суаллар мейдана чыхарыр. Бяс, цмумийятля нийя «эендер» мяфщуму ишляк термин олуб? Инэилисья бу сюз вар идися, нийя русьа «пол» вә йа «род», тцркьа «сой» вә йа «зат», Азярбайьан дилиндя «нюв», «ьцр», «гисм», «мяншя», «ясл», «тайфа» вә с. кими зянэинляшдирилмиш ифадялярдян дейил, йалныз «эендер» ачмасында вурьуланды? Нийя «ьинс» сюзц елмя эятирилмяди? Бурада да мцхтялиф бахышларла растлашдыг. Кечирилян семинар-тренингляр, апарылан сорьулар **бириньиси оптимист, икиньиси пессимист, цчцнцщц ницилист** кими фикирляря эялиб чыхды. **Бириньилярин фикринья**, ъинс-нюв вә с. дейилиш формасы йох, ясас вязифя ъинс вә йа сой, еляья дя нюв кими инсанлыьын юз арасында олан фярглярин дцзэцн тапылмасыдыр. **Пессимистляр** ися беля щесаб едирляр ки, «гадын» вә «киши» термини даща мцвафигдир, Гярбин «гондарма» «дяб» мейллярини узаглашдырмаг эярәкдир. **Ницилист фикирли тярәфдарлар** ися цмумиликдя «гадын» гисмини йалныз вә йалныз «дямир пярдя» архасында «дямир ял»лярин щимайясиндя эюрцрляр.

Ёинсләрарасы сoсиал мцнасибятляр тьякьа онларын биоложи хцсусийятляри иля шяртлянмямишдир. Тарихи инкишафьын мцхтялиф сoсиал шярәитляриндя гадын вә кишилярин роллары еля юзцнмяхсус тярздя мцййян едилиб ки, буну субйектив фяргля изащ етмяк тамамиля гейри-мцмкцн оларды. Башга сюзля, сoсиал роллардакы даьыныглыг физиоложи фярглярдян даща эенишдир. Психолог – эендерщцнас Р.Ибращимбяйова бу мясәля щагьында йазыр: “Эендер” анлайышы ону хцсуси гейд едир ки, ъямийятдя гадын вә кишинин роллары сoсиал бахымдан тьяин олунур вә гурулур. Буна эоря дя ресурсларын, эялирлярин, щцгугларын, вязифялярин вә с. бу кимилярин даща ядапятли бюлцщдцрцлмяси истигамятиндя онларын дяйишдирилмяси, яняняви гурулушларын мцдафячиляринин инандырмаьа чалышдыглары кими, щеч дя инсан ъямийятинин ясасларыны сарсытмыр, яксиня ясл ащянэдарлыьын ялдя олунмасына, инсан щцгугларынын тьямин едилмясиня хидмят едир(11; с.85).

Танынмыш франсыз философу, эендер елминин ясасыны гойанлардан щесаб олунан Симона де Бовуар юзцнцн «Икиньи ъинс» (1949) китабында ъинс

тящлили сцбут едир ки: **яввяла**, бу елмин обйекти щяр ики ъинсдир; **икинџиси**, эендер тядгигатлары хцсусиля киши-гадын конструкторларынын социал детерминантларына џялб едир; **цццнџцсц**, яняняви олан тясаввцр вя стереотипляри нейтрап едир; **дюрдцнџцсц**, бу заман нязяри-методоложи парадигмалар чохлаууна аид тядгигат саяцляриндян џинс мяфщумунун изащыны истисна етмир.

Йухарыда адларыны чякдийимиз мцяллийляр дя тясдиг едир ки, эендер – ян йени елми дцнйязюрцщц анлайышларындан бири олараг, щуманитар тямайцлпц, о џцмлядян щям дя тибб елмляринин категорийа вя терминляри иля гаршылыгылы мятндя мцяййянящдирмякля ачыгланыр. Йенилящян џямиййятдя киши-гадын мцнасибятлярия аид йанашма тяззи дя мцасирлящярк, ятрафлы тядгигатлара башлады. Бу бахымдан фялсаядя дя, йени бир елми истигамят олараг, эендер тядгигатларынын дюрцн тядблярия уйьун олараг аращдырылмасына зямин йаранды. Артыг дцнйязюрцщцндя йени истигамятли елм кими, формалашан эендер нязярийяляри вя онун методоложийасы тяджккцл етмяйя башлады.

Бурада марагылы бир суал мейдана чыхыр ки, ня цццн бярабярсиэлийя гаршы эендер истигамяти гадаьа, табу, сядд вя с. кими щесаб едилир? **Нийя индийя кими џямиййятдя бярабярсиэлик синдрому арадан галдырылмайыб?** Беля олан мягамда бир аргумент ясас дялил олараг џаваб кими верилир ки, эендерин бу бярабярлик истигамяти **џямиййятин янянялярия, дцнйязюрцщцня, яняняви мяданиййятиня зиддир**. Бундан ялавя, мяданиййят-динамикдир, иьтимаи-сийаси, социал-игтисади щяраит ися щяр заманын тядбатына уйьун олараг дяйищир. **Эендер бу дяйищикликлярдя олан фяргляри дярк етмяйя кюмяк едир. Социал бярабярлик аспектндя эендер – сон щядд олараг, бцццн инсанлар цццн бахыш вя тядрцблярин трансформасийасыны мящз эендер щцуру, эендер давранышы, эендер дцнйязюрцщцндя бирлящдирир.**

Биз нязяри џащятдя эендерля баьлы мцяййян анлайышлары айдынлащдармаьа чалыщдыг. Бурада мягсад эендер – йени елми дцнйязюрцщцнцн эялягяк тядгигатларда дцзэцн аращдырылмасына истигамят вермякля, эендер фялсаясинин тарихи, сийаси-щццгу аспектляринин ятрафлы фялсаяфи тядцлиния йол ачмагдыр.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. И.Кон. Введение в сексологию, М., 1989, с.112.
2. Г.Рабий. Размышляя о поле: заметки о радикальной теории сексуальных политик, Гендерные исследования. - Харьков, 1999, с.49.
3. Н.Пушкарева. Гендерные исследования и исторические науки. - Харьков, 1999, с. 49, 57, 22.
4. С.Хрисанова. Словарь гендерных терминов. Гендерное просвещение для всех, Харьков, 2000, с.53, 37.
5. Пекин Бяйаннамасы вя Фяалийят Платформасынын щяйата кечирилмяси цзря тядбир вя тядябцсляри. - Б., 2000, с.2.
6. В.Даль. Толковый словарь живого русского языка. - М., 1990, т.3, с.112.
7. Большой Толковый социологический словарь, М., АСТ, 1999, т.1, с.109, 110, 112.
8. Современный философский словарь «Панпринт». - 1998, с.180-183.
9. О.Шабурова. Гендер //Современный философский словарь, под ред. В.Кемерова //Лондон, «Панпринт», 1998, с.228.

10. Д.Лорбер. Пол как социальная категория. Женщина, мужчина, семья. Альманах TNESIS – Фонд Евразия. - М., 1994, вып. 6, с.127.
11. Р.Мирзязадя. Эндер. Ёямийят. Инсан щцгугу. Сийасят. - Б., 2003, с.85.

Рена МИРЗАЗАДЕ

ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА: ФИЛОСОФСКАЯ СУЩНОСТЬ И КАТЕГОРИИ ПОНЯТИЯ «ГЕНДЕР»

Резюме

Конец XX в. характеризуется появлением и развитием новых направлений в мировых науках. В современных исследованиях наибольшую актуальность приобретает такое новое научное мировоззрение как гендер.

В статье раскрывается сущность понятия «гендер» и изучается отношение к ней различных исследователей. Изучается философская сущность следующих категорий: «гендер», «гендерное мировоззрение», «гендерная философия», «гендерная история», «гендерное равноправие», «гендерная культура», «гендерология», «гендерная политика».

В статье также проводится анализ определений данных категорий некоторых видных философов; ставятся вопросы и даются конкретные ответы автора на них.

Отмечается, что правильное понимание этих категорий будет стимулом для будущих исследователей, изучающих историю гендерной философии, откроет путь для всестороннего изучения политико-правовых аспектов.

Rena MIRZAZADE

GENDER POLICY: PHILOSOPHICAL ESSENCE AND THE CATEGORIES OF A NOTION «GENDER»

Summary

The end of the XXth century is characterized by emergence and development of the new directions in world sciences. In modern researches the new scientific outlook as gender acquires the most actuality.

In the article an essence of the notion «gender» is revealed and an attitude of the different researchers to it is being studied. Philosophical essence of the following categories of gender is studied: «gender world outlook», «gender philosophy», «gender history», «gender equality of rights», «gender culture», «gender study», «gender policy».

In the article an analysis is made of the definitions of the categories of some eminent philosophers; the issues are put and the concrete answers of author to them are given.

It is noted that the right understanding of these categories gives stimulus to future researchers studying history of gender philosophy, will pave the way for all-round study of political and law aspects.

Гюльнара ГАСАНОВА
Доцент кафедры
педагогике и психологии БСУ

ПОСТФРЕЙДИСТСКИЙ ПСИХОАНАЛИЗ И ЭГО-ПСИХОЛОГИЯ*

Всех постфрейдистов объединяет уход от приверженности Фрейда инстинктам и стремление изучить влияние социума и культуры на развитие и становление человеческой личности.

Первым таким «психосоциологом» был Адлер, видевший и в развитии ребенка, и в формировании типов взрослого человека социальные корни. Последующие аналитики пытались сохранить ядро фрейдовского анализа (лишив его основного компонента – «десекуализировав» его, как говорил сам Фрейд), сделав акцент на эго-процессах и проследив их развитие и формирование при становлении личности.

Наиболее крупным эго-психологом был Э.Эриксон. Принципы классического психоанализа подвергались критике и со стороны таких известных аналитиков - постфрейдистов, как Э.Фромм (гуманистического направления в психоанализе), К.Хорни (рассматривающая социокультурные корни формирования личности). Эрик Эриксон наиболее важной проблемой психоанализа считал изучение адаптивных способностей эго в связи с развитием индивида. Он придерживался фрейдовской конструкции личности, не на Ид, а на Эго, считая, что поведение определяется не из Ид бессознательными процессами, а из Эго процессами осознанными.

Эриксон изучал фиксированные периоды развития ребенка, уделяя внимание биологическим и сексуальным основам формирования личности, но при этом считал более существенной социокультурную ориентацию развивающегося Эго. И если Фрейд рассматривал формирование личности лишь в период до генитальной стадии, то по Эриксону, развитие личности продолжается в течение всей жизни человека.

Эриксон выделяет восемь *эпигенетических стадий психосоциального развития личности*, разделенных *кризисами*, включающими и позитивные и негативные моменты в восприятии себя и среды. Это: 1 - *орально-сенсорная стадия, или младенчество (от рождения до 1 года)*, 2 - *мышечно-анальная, или раннее детство (1-3 года)*, 3 - *локомоторно-генитальная, или возраст игры (3-6)*, 4 - *латентная, или школьный возраст (6-12)*, 5 - *подростковая, или юность (12-19)*, 6 - *ранняя зрелость (20-25)*, 7 - *средняя зрелость (26-64)*, 8 - *поздняя зрелость (от 65 лет до смерти)*.

Каждая стадия порождает свой *психосоциальный кризис*. Так, кризис 1-й стадии выражается в альтернативе: базальное доверие – базальное недоверие; кризис 2-й стадии: автономия – стыд и сомнение; кризис 3-й стадии: инициативность – вина; кризис 4-й стадии: трудолюбие – неполноценность; кризис 5-й стадии: эго-идентичность – ролевое смешение; кризис 6-й стадии: интимность – изоляция; кризис 7-й стадии: продуктивность – застой; кризис 8-й стадии: эго-интеграция – отчаяние. В случае успешного разрешения кризиса выявляются сильные стороны Эго. Так, успешное разрешение кризиса первой стадии порождает надежду, 2-й стадии - силу воли, кризиса 3-й стадии - цель, 4-й стадии - компетентность, 5-й стадии - верность, 6-й стадии - любовь, 7-й стадии - заботу, 8-й - мудрость.

* Məqalə psixologiya elmləri doktoru İ.Novruzlu tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

При этом решение дилеммы кризиса младенческого возраста зависит от внимания матери, от того, насколько она смогла передать ребенку чувство узнавания и «внутренней определенности», и тогда у ребенка в ответ возникает ощущение доверия к близким людям и к миру, исчезает страх «отделения» от матери, когда она почему-либо отсутствует, и как результат возникает надежда на то, что все будет хорошо. Решение кризиса раннего детства базируется на результатах преодоления кризиса младенчества, и при наличии доверия легче воспитывается автономия и самостоятельность ребенка, и, наоборот, при решении первого кризиса в сторону недоверия, зависимости, при нетерпеливости родителей у ребенка формируются сомнения и стыд за свою беспомощность. Разрешение кризиса 3-й стадии - возраста игры - также базируется на результате преодоления предыдущего кризиса: автономия, определившая воспитание силы воли, способствует развитию инициативности и в итоге порождению цели действия; если же результатом преодоления кризиса 2-й стадии явились сомнения и стыд, то вернее всего кризис 3-й стадии найдет разрешение в чувстве вины. Точно так же впоследствии кризис школьного возраста у инициативных детей приводит к консолидации трудолюбия и возникновению ощущения компетентности, а у детей с чувством вины - к развитию комплекса неполноценности и чувству некомпетентности. Кризис юности при положительном разрешении и на фоне положительного разрешения предыдущего кризиса порождает эго-идентичность (т.е. ощущение тождественности самому себе), в случае же отрицательного разрешения кризиса появляется ощущение ролевого смещения, т.е. возникает, по Эриксону, кризис идентичности, приводящий к неуверенности, к неспособности сделать верный выбор. Кризис 6-й стадии при положительном разрешении и на фоне выработанной эго-идентичности приводит к возможности установить в межличностных отношениях интимность (имеется в виду возможность полного слияния собственной идентичности с идентичностью другого человека без страха потерять себя и как следствие – любовь. Кризис 7-й стадии приводит при положительном разрешении к продуктивности, проявляющейся в заботе о внуках, об учениках, об идеях, остающихся для следующих поколений, а при отрицательном - к инертности, застою, безразличию. И, наконец, результат жизни - 8-я стадия и ее кризис, приводящий продуктивного человека, как правило, к эго-интеграции и мудрости, а инертного - к отчаянию и страху смерти.

Рассматривая эриксонские стадии развития, можно видеть, что жизненный успех, как и жизненное поражение, закладывается еще в младенческой стадии, и изменить ситуацию тем сложнее, чем в более поздний период за это взяться. Особенно опасен кризис подростково-юношеского периода («кризис идентичности»), когда для ослабления фрустрации подростки начинают использовать алкоголь и наркотики. Концепция кризиса идентичности, предложенная Эриксоном, позволяет понять многочисленные проблемы и неврозы подросткового возраста, часто выросшие из проблем детского и даже младенческого периода и определяющие возникновение более поздних проблем взрослого, пожилого и даже старого человека.

«Диалектический гуманизм» - так назвал Эрих Фромм свою концепцию, сформировавшуюся под влиянием идей К.Маркса и З.Фрейда. Э.Фромм, рассматривая себя как последователя Фрейда, фактически выступил как ревизионист его концепции, считая главными в становлении человеческой личности не биологические мотивы, а социальные, а также диссоциацию между ними, порождающую у человека фрустрацию. По представлениям Фромма, главная проблема людей, приводящая их к неврозу – это чувство одиночества в мире, как результат полученной свободы. И чем

больше у человека свободы, тем сильнее фрустрация и желание «бегства от свободы». Фромм описывает стратегии такого «бегства от свободы». Это: 1 – авторитаризм, 2 – деструктивность, 3 – абсолютное подчинение традициям общества, или конформность автомата. При этом авторитаризм может проявляться в садо-мазохистских тенденциях: мазохистская форма авторитаризма приводит к подчиненности и покорности, а садистская – к доминированию и эксплуатации других людей. Деструктивность проявляется в преодолении чувства неполноценности путем покорения или уничтожения других (с позиций Фромма, патриотизм и любовь – это результат рационализации деструктивности). Абсолютное подчинение социальным нормам, приводящее к превращению человека в конформный автомат, также способствует бегству от свободы. Однако, по Фромму, кроме таких негативных способов бегства от свободы, существует и позитивный опыт использования свободы для избавления чувства одиночества и изоляции. Такая позитивная свобода доступна общественно полезным инициативным и продуктивным людям.

Фромм считал, что лучший путь к этому указывают восточные религии, в особенности дзен-буддизм, создающие для человека такие ценностные ориентации, при которых человек не нуждается в искажении реальности и бегстве от нее.

Акцентируясь на социальных чертах личности, Фромм выделял пять типов людей по их социальной ориентированности и значимости. Это: 1 – рецептивный тип, 2 – эксплуатирующий тип, 3 – накапливающий тип, 4 – рыночный тип, 5 – продуктивный тип.

Рецептивные типы пассивны, зависимы, часто нарциссичны. Оптимистичны и доверчивы, они непродуктивны.

Эксплуатирующие типы агрессивны, надменны, эгоцентричны, уверены в себе, импульсивны, будучи не способными к творчеству и непродуктивными, пользуются достижениями других людей.

Накапливающие типы ригидны, упрямы, подозрительны, консервативны, предусмотрительны, сдержаны, скупы, стремятся обладать максимумом материальных благ и власти.

Продуктивные типы спокойны, честны, независимы, творчески ориентированы, социально-полезны.

Естественно, что в реальности мало вероятно встретить чистый тип, так что эта классификация предусматривает тот или иной удельный вес различных черт у индивида, позволяющих отнести человека к какому-либо типу. Главное в позиции Фромма – это убежденность в том, что характер человека не только влияет на социальную структуру общества, но и сам испытывает его влияние на себе.

Карен Хорни считая себя приверженцем идей Фрейда. Тем не менее, полемизировала с ним по ряду вопросов. Анализируя структуру личности и лежащие в основе ее формирования доминирующие мотивы, Хорни приходит к выводу, что два главных мотива возникают на базе двух потребностей, доминирующих в детстве: потребность в удовлетворении и потребность в безопасности. Удовлетворение направлено на все биологические потребности. Главный же в развитии ребенка, по Хорни, является потребность в безопасности, которая, кстати, часто невольно, а в ряде случаев преднамеренно нарушается родителями, что порождает у ребенка установку базальной враждебности и на этом фоне амбивалентного чувства к родителям: с одной стороны враждебности, обиды, гнева, а с другой - любви, зависимости, вины. В результате у ребенка возникает, по Хорни, базальная тревога, которая реализуется в

отношениях и с родителями, и с другими людьми, и в детстве, и впоследствии во взрослом состоянии, и проявляется в ощущении одиночества, беспомощности, отсутствия безопасности, что ведет, в конечном счете, к формированию невроза у взрослого человека.

Хорни выделила десять защитных стратегий, формирующихся в детстве в качестве невротических потребностей. Это избыточные потребности: 1 - в любви и одобрении, 2 - в руководящем партнере, 3 - в четких ограничениях, 4 - во власти, 5 - в эксплуатации других, 6 - в общественном признании, 7 - в восхищении собой, 8 - в честолюбии, 9 - в самодостаточности и независимости, 10 - в безупречности и неопровержимости. Каждая из этих потребностей порождает свой стиль поведения. Изучая эти стратегии защиты, Хорни пришла к выводу о разграничении людей на три типа, в зависимости от их ориентации на других. Это: 1 - ориентация на людей (*уступчивый тип*), 2 - ориентация от людей (*обособленный тип*) и 3 - ориентация против людей (*враждебный тип*). Для первого типа наиболее характерна потребность в любви, для второго - в независимости, для третьего - в силе.

Хорни отмечает, что конфликты не неизбежны, а возникают чаще всего как результат трудностей, пережитых человеком в детстве, т.е. фактически конфликт является порождением не человеческой (биологической) природы, а социальных условий.

Итак, *постфрейдистские направления (и эго-психология, и так называемый неофрейдизм), не желая отмежеваться от ортодоксального психоаналитического направления З.Фрейда, тем не менее фактически предлагают заменить биологически подход Фрейда к развитию личности и к объяснению поведения индивида в различных ситуациях на социализаторский, ставя во главу угла либо межличностные отношения, либо социокультурные связи, определяющие состояние, развитие и поведение эго.* Все это, безусловно, уточняет и обогащает первоначальное фрейдовское представление личности, но по своей значимости, естественно, все эти теории, вместе взятые, не могут сравниться с той новизной и глубиной, которые представлены в доктринах Фрейда и Юнга.

Список использованной литературы

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии (1920). М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.
2. Томэ Х., Кэхеле Х. Современный психоанализ. Т. I: Теория (1985), т. II Практика (1988). М.: «Прогресс» - «Литера», «Яхтсмен», 1996. – 576 с. (т. I) и 776 с. (II).
3. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни (1901). Избранное, с. 125-242. М.: «ВТИ», 1990. – 448 с.
4. Юнг К.Г. Психологические типы (1921). СПб.: «Ювента» - М.: «Прогресс», «Универс», 1995. – 716 с.
5. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени (1930). М.: «Прогресс», «Универс», 1996. - 336 с.

Gülnarə HƏSƏNOVA

POSTFREDİZM PSIXOANALIZI VƏ EQO-PSIXOLOQIYA

Xülasə

Məqələdə, Freydin instinktlərə meyilliyi, mənəviyyətin və mədəniyyətin insan fərdinin inkişafına təsirinin öyrənilməsindən uzaqlaşan postfreydistlərin (neofreydistlər) əsas mövqeyləri araşdırılmışdır.

Məqələdə, əsasən E.Erikson, E.From və K.Xorninin sosial-psixoloji nəzəriyyələrinə istinad olunmuşdur.

E.Erikson tərəfindən fərdin formalaşmasına təsir edən eqo-proseslər araşdırılmışdır. E.From «dialektik humanizm» konsepsiyasının yaradıcısıdır. Onun fikrincə, azadlıq əldə etmiş insanların ən əsas problemi – özlərini dünyada tənha hiss etmələridir. K.Xorni tərəfindən hazırlanmış mənəviyyat nəzəriyyəsində qadınlara xüsusi yer ayrılmışdır.

Gulnara HASANOVA

POSTFREUDIAN PSYCHOANALYZE AND EGO-PSYCHOLOGY

Summary

In clause article substantive provisions of post Freudians which care from Freuds adherence to instincts and unites aspiration to study influence of society and culture on development and becoming of the human person are considered.

The basic emphasis has been made on E.Eriksona, E.Fromma, and K.Hornis social-psychological theories.

E.Erikson had been considered the egos-processes influencing formation of the person. E.Fromm became the founder of the concept «dialectic humanism». On his representations the main problem of people is a feeling of loneliness in the world, as result of received freedom. K.Horni has developed social cultural the theory in which the main place was allocated to the woman.

Afaq RÜSTƏMOVA

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun əməkdaşı, filologiya elmləri namizədi*

TƏRCÜMƏNİN PRAQMATİK MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR*

Müasir mərhələdə funksional linqvistikanın müxtəlif sahələri sırasında nitq aktları haqqında nəzəriyyə mahiyyəti etibarilə özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, gündəlik dil (danışiq) fəlsəfəsi istiqamətində yaranmış bu nəzəriyyə L.Vitqenşteynin ideyalarının davamını nəzərdə tutur və əsasən D.L.Ostinin və D.R.Sörlün əsərlərində geniş ifadə olunmuşdur. Bu nəzəriyyəyə əsasən danışiq prosesində bizim bütün hərəkətlərimiz sistemli şəkildə təsvir edilir. Nitq aktları haqqında nəzəriyyə əvvəlcə dilin fəlsəfəsində, sonra isə bir sıra başqa linqvistik cərəyanlarda inkişaf etdirilmişdir.

Nitq aktları haqqında nəzəriyyənin məğzi ondan ibarətdir ki, kommunikasiyanın (ünsiyyət) minimal vahidi cümlə və ya başqa bir ifadə deyil, məhz fəaliyyətdir, müəyyən aktların həyata keçirilməsidir (konstatasiya, sual, əmr, təsvir, izahat, üzr diləmək, təşəkkür etmək, təbrik etmək və s.) (3, 200).

Qeyd edildiyi kimi, nitq aktları haqqında nəzəriyyə ünsiyyət zamanı əsas dil vahidləri kimi sözləri və cümlələri nəzərdə tutmur. Bu nəzəriyyəyə görə dil vahidləri müəyyən effektlərin əldə olunmasına yönəlmiş (perlokutiv aktlar) kommunikativ təyinatlı tapşırıqların (illokutiv aktların funksiyası) struktur baxımdan mürəkkəb nitq fəaliyyətidir (lokutiv akt). Bu prosesdə əsas diqqət illokutiv aktların strukturuna və onların təsnifatına yönəlir. Müasir mərhələdə nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi sahəsində əsas iki istiqamət izlənilir: semantik və praqmatik istiqamətlər. Bununla bərabər nitq aktlarının generativ semantikanın mövqelərinə müvafiq olaraq tədqiq edilməsinə də cəhdlər edilir.

Dünyaya aktiv, yaradıcı münasibətdə insanın iştirakından söhbət getdikdə artıq tədqiqatlarda praqmatik yanaşma aktual mahiyyət kəsb edir. Praqmatika müəyyən işarə sisteminin əlamətlərini həmin işarə sisteminin özünün ifadə edə bilmədiyi üsullarla təqdim edir. Məsələn, dilin stilistik xarakteristikası. O insan intellektinin xüsusiyyət və imkanlarının hesaba alınmasını təxmin edir, eləcə də özü bu xüsusiyyət və imkanların modelləşməsinin şərtlərinin aşkar edilməsinə iddialıdır.

Praqmatika müasir linqvistikanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə nitq aktları haqqında nəzəriyyə geniş şəkildə linqvistik praqmatika ilə əlaqələndirilir. Praqmalinqvistika (lingvistik praqmatika) dil işarələrinin nitqdə fəaliyyətini öyrənən elm sahəsidir. Digər sözlə, praqmalinqvistikanın tədqiqat obyektini dil vahidləri və onların müəyyən kommunikativ-praqmatik mənada fəaliyyətinin öyrənilməsidir. "Praqmatika" terminini ilk dəfə U.U.Morris işlətməmişdir.

Praqmalinqvistika dilin təsvirinə aksional (fəaliyyət) aspekti gətirdi. Semiotikaya aid əsərlərdə praqmatika məfhumu haqqında məlumatlara geniş şəkildə rast gəlinir. Bu əsərlərdə işarəvi situasiyanın strukturu (semiozis) dinamik, prosesual aspektdə, həmçinin bu situasiyaların iştirakçılarını da nəzərə almaqla öyrənilməsi mühüm sayılır. Çikaqo universitetinin fəlsəfə doktoru U.U.Morris (1901-1978) fəlsəfəyə (neopozivitizm və praqmatizm), bixevioristik psixologiyaya aid əsərlərin müəllifi olsa da, əsasən semiotik idi. "İşarələr nəzəriyyəsinin əsasları" (Çikaqo, 1938) əsərində o, semiotikanın üç növünü ayırd etmişdir (2, 44).

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru Ə.Abbasov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Praqmalinqvistikada əsasən iki cərəyan ayrılır: dil vahidlərinin praqmatik potensialının təhlili (mətn, cümlə, söz, fonetik-fonoloji hadisələr) və ünsiyyət prosesində kommunikanın qarşılıqlı təsiri məsələlərinin öyrənilməsi. Birinci istiqamətə aid əsərlərdə əsasən semantika və praqmatika arasında sərhədlərin müəyyənələşməsinə cəhd edilir (Hans-Haynrix Lib, Roland Pozner, C.R. Sörl və s.).

Linqvistik praqmatikanın ikinci cərəyanı keçən əsrin ikinci yarısından nitq aktları nəzəriyyəsi ilə birləşdi. Bu istiqamətlə əlaqədar praqmatikaya aid yeni tədqiqatların aparılmasına cəhdlər edilməyə başlandı. Ünsiyyət prosesində nitq kommunikanın növbələşməsinə, xətti inkişaf edən diskursun məna və formal aspektlərinin strukturlaşmasını, səhmana salınmasını təmin edən qaydalara xüsusi əhəmiyyət verilməyə başlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik praqmatika beynəlmiləl xüsusiyyət daşıyır və çox-cəhətliliyi ilə fərqlənir. Bu səbəbdən də mütəmadi olaraq bu sahəyə aid konqreslər keçirən Beynəlxalq Praqmatik Assosiasiya fəaliyyət göstərir, eləcə də “Pragmatics” və “Journal of pragmatics” jurnalları nəşr olunur.

Tərcümə prosesində iştirak edən dillərin müxtəlif konsepsiyalardan tədqiqinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Məhz bu cəhət tərcümənin praqmatik aspektlərinin dərinədən öyrənilməsinə tələbat yaratmışdır.

Tərcümə praqmatikasına V.N.Komissarov belə tərif vermişdir: “Tərcümə prosesinin gedişinə və nəticəsinə təsir vasitəsilə orijinal mətnin praqmatik potensialının təsəvvürdə canlandırılmasına yaranan zərurət və Reseptora nəzərdə tutulan təsiri təmin etmək üçün həyata keçirilən fəaliyyət tərcümənin praqmatik aspekti və ya tərcümənin praqmatikası adlanır” (1, 210). Yəni, bütövlükdə mətn onu qəbul edənə təsir etmək imkanına malikdir, başqa sözlə, onun praqmatik potensial imkanları vardır. Komissarovun buna münasibəti belədir: “...Mətnin kommunikativ təsir imkanlarının əsas mahiyyəti reseptora təqdim edilən məlumatı praqmatik münasibət yaratmaq, yəni informasiyanı alan üçün praqmatik təsiri həyata keçirməkdən ibarətdir” (1, 209).

Təbii ki, tərcümə prosesinin əsas fiquru tərcüməçidir və o, tərcümə prosesinə təsir edən bütün amilləri nəzərə alaraq, orijinal mətnin praqmatik potensialını üzə çıxarmağı bacarmalıdır. Orijinal mətnlə tərcümə mətni arasında praqmatik əlaqənin nisbəti müxtəlif ola bilər, yəni ilkin mətnə mövcud olan praqmatikliyin adekvat olaraq qorunub saxlanması məcburi deyil. Alman tərcüməşünası A.Noybert “Tərcümənin praqmatik aspektləri” (1968) əsərində mətnin praqmatik mahiyyətinin ən yüksək səviyyədə tərcüməsinin mümkünlüyündən və bunun tam əksi olaraq, ümumiyyətlə, mümkünsüzlüyündən çıxış edərək tərcümədə dörd praqmatik münasibəti fərqləndirməyi təklif edir. Təklif olunan bölmələri orijinal mətnin xüsusiyyətindən çıxış edərək müəyyən etmək olar. Orijinal mətnin praqmatik mahiyyətini o zaman tam ifadə etmək mümkündür ki, hər iki mətnə praqmatik maraqlar üst-üstə düşür (məsələn, elmi-texniki, ədəbiyyat). Bilavasitə tərcümə üçün nəzərdə tutulan mətnlərin praqmatik potensialını bütövlükdə mühavizə etmək mümkün olur (məsələn, xarici auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş informasiya və digər bu kimi xarakterli materiallar). Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı praqmatik adekvatlığın həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə məhdudiyətlərlə mümkün olur. Nəhayət, bilavasitə müəyyən dil daşıyıcılarına ünvanlanmış xüsusi mətnlərin orijinalında təqdim olunan praqmatik adekvatlığı ifadə etmək, ümumiyyətlə, mümkün olmur (məsələn, qanunvericilik sənədləri, ictimai, siyasi, iqtisadi materiallara aid, dövrü mətbuat, müxtəlif elanlar və s.). Təbii ki, burada bütövlükdə tərcümənin keyfiyyətindən söhbət gedir. Hər iki dilin daşıyıcılarının orijinala və tərcüməyə reaksiyası nəzərdə tutulur.

Müasir tərcüməşünaslıq elmində tərcümə mətninin praqmatik istiqamətinin tam ifadə olunmasını məcburi saymayan cərəyanlar da mövcuddur. Bu konsepsiyanın tərəfdarları hesab

edirlər ki, digər mədəniyyətə məxsus məsələlərə yaxşı bələd olan tərcüməçi mətnin tələblərinə cavab verən, lakin orijinala üst-üstə düşməyən mətn yarada bilər. Hətta elə situasiyalar da yaranır ki, orijinal nəzərə alınmadan tərcüməçi yeni bir mətn yaratmalı olur. Təbii ki, orijinal mətnə mövcud olan mahiyyəti nəzərə alaraq.

İnsan müxtəlif şəraitlərdə öz kommunikativ məqsədini həyata keçirmək üçün cəhdlər edir. Bunun nəticəsində fərqli ünsiyyət situasiyalarında müxtəlif xarakterli mətnlər yaranır. Müxtəlif dil materiallarından istifadə olunaraq yaradılan bu mətnlər forma və məzmunun təkrarsız vəhdətində fərqli janr xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Hər bir nitq janrı müəyyən mənəni yaradan modeldir, müəyyən işarə sistemidir və hər birində yalnız onun özünə məxsus, digərlərindən fərqli işarələr arasında əlaqə, müxtəlif modifikasiyalı kombinasiyalar və qarşılıqlı təsir qanunları mövcuddur. Başqa sözlə, elmi mətn, bədii ədəbiyyatın mətni, reklam mətni və s. hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir, çünki bu mətnlərdən hər birinin müəyyən intensiya ifadə etmək imkanları vardır. Yəni kommunikativ intensiya (forma və məzmun nöqtəyi-nəzərindən) mətnə yalnız qarşıya qoyulan tələblərə müvafiq olaraq ifadə oluna bilər.

Müəllifin fərdiliyi, onun dünyaya baxışının unikalığı və dil üslubunun təkrarsızlığı mətnin əsas, mərkəzi pragmatik kateqoriyalarından olan intensionallığı təmin edir. İntensionallıq dil vasitələrinin seçilməsi yolu ilə ondan istifadənin yaradıcı xüsusiyyətinin aşkar edilməsi sayəsində realizə olunur. Dil vasitələri müəyyən aksioloji, mədəni-tarixi, estetik və s. Mahiyyətlər kəsb edir.

Müəyyən kommunikativ intensiyayı həyata keçirməyə istiqamətlənmiş mətn müxtəlif funksiyalara malikdir. Bir qayda olaraq hər bir mətni xarakterizə edən dominant funksiyayı müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bu, yaradıcı prosesdə mətnin müəllifinin nəzərdə tutduğu funksiyadır. Əgər mətn bədii əsərdirsə, burada bədii-estetik funksiya dominantlıq təşkil edir. Elmi-texniki mətn üçün dominant funksiya informasiyanın təqdim edilməsidir. Publisistik mətn və ya reklam mətni oxucunun şüuruna, əqidəsinə, əxlaqına təsir funksiyası daşıyır. Kontrakt və ya hüquqi sənədlər zəruri informasiyanın böyük dəqiqliklə fiksə edilməsi tələbini irəli sürür.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir fikir söyləmək olar ki, mətnin dominant funksiyası kommunikativ effekt yaratmaq, yəni mətni qəbul edənə müəyyən pragmatik təsirlər göstərmək mahiyyəti daşıyır. Kommunikasiya aktının növbəti mərhələsi mətni qəbul edənə onu qavramasıdır. Lakin adekvat qavrayış bu halda yalnız eyni dil daşıyıcılarının arasında yaranı bilər, çünki bu zaman həm mətni yaradan, həm də onu qəbul edənə arasında dil maneəsi yoxdur. Dillərarası kommunikasiya şəraitində mətn ilk növbədə tərcüməçinin əlinə düşür və, təbii olaraq, tərcümə kommunikasiyasının zəruri mərhələsi orijinal mətnin tərcüməçi tərəfindən təhlil edilməsidir. Bu mərhələ ilk növbədə hermenevtika ilə bağlıdır, lakin mətnin dərk edilməsi pragmatik nöqtəyi-nəzərdən də az əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, bu rakursda təhlildə mətnin yaranma məqsədi, mətni yaradanın kommunikativ intensiyası, bu mətnin hansı ehtiyacları təmin etməsi, yəni mətnin dominant funksiyalarının aydınlaşdırılması yer alır. Tərcüməçi bütün bu məsələləri əvvəlcədən özü üçün aydınlaşdırmasa, tərcümənin uğurlu alınması mümkün ola bilməz.

Həm orijinal mətni, həm də tərcümə mətnini qəbul edənlər müxtəlif dillərin daşıyıcılarıdır, həmçinin müxtəlif mədəniyyətə, özünəməxsus mentalığa, milli psixologiyaya, dünya-görüşünə malikdirlər. Bu mənada tərcümə prosesinin əsas çətinliklərindən biri qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcılarının eyni mətni qavramasında qarşıya çıxan ziddiyyətlərin nəzərə alınmasıdır. Bu səpkidən olan uyarsızlıqlar, ziddiyyətlər mətnin ətraflı dərk edilməsinə əngəllər törədir. Tərcümə kommunikasiyası prosesində bir-birindən çox fərqli mədəniyyətlər qarşılaşdıqda bu uyarsızlıqlar daha bariz şəkildə özünü büruzə verir.

Bunlar tərcümə mətninin adekvat qavranılmasına mane olur. Beləliklə də, orijinal və tərcümə mətnini qəbul edənlərdə mətndə mövcud olan informasiyaya praqmatik münasibətlərdə müxtəlifliyin aradan qaldırılması məsələləri böyük çətinliklərlə rastlaşır. Kyan Xu qeyd edir ki, "...tərcüməçi tərəfindən kommunikasiya halqasında qırıqlıq aradan qaldırıldıqdan sonra kommunikasiyada iştirak edən dillər, həmçinin mədəniyyətlər kontakta daxil olurlar, əks təqdirdə dillərin qarşılıqlı qarşılıqlıması baş verir (5, 217).

Müxtəlif tərcümə mətnləri arasında mövcud olan fərqlər tərcüməçilərin tərcümə mətnlərinə fərqli münasibətlərinin bariz təzahürüdür. Bununla əlaqədar Y. Nayda tərcümənin adekvatlığı haqqında fikir yürütdükdə qeyd edir ki, "... eyni mətnin iki tərcümə nümunəsinin hansının daha uğurlu olduğu haqda məsələ ortaya çıxanda, digər bir suala cavab tapmaq lazım gəlir: kim üçün daha uğurludur?" (4, 5). Bu fakt bir daha onu gösrərir ki, tərcümə prosesində tərcüməçinin tərcümə mətninin kimə ünvanlandığını əvvəlcədən müəyyənləşdirdikdə tərcümə daha mükəmməl alınır.

Müxtəlif informasiyanın fərqli auditoriyalar tərəfindən qavranılmasında meydana çıxan fərqlərin tarazlanmasında tərcüməçinin rolu böyükdür. Bu fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün tərcüməçi bilinçli olmaqla yanaşı, bimedəni olmalıdır, yəni o, eyni zamanda hər iki dünyayabaxış sisteminin daşıyıcısı rolunu oynamağı bacarmalıdır. Tərcüməçinin bimedəni olmaq fikri, ola bilsin ki, mütləq bir fikirdir. Yəni bu, o deməkdir ki, tərcüməçi iki mədəniyyətin daşıyıcısı olmalıdır, lakin məlumdur ki, tərcüməçi əksər hallarda yalnız bir mədəniyyətin daşıyıcısı ola bilər. Buna baxmayaraq mövcud şərait onu digər mədəniyyətin mütəxəssisinə çevirir və bu da onun dil vasitəçisi rolunda çıxış etməsi ilə yanaşı mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəçisi rolunda çıxış etməsinə səbəb olur. Bunlara nail olmaq üçün isə tərcüməçi digər xalqın mədəniyyətinə yaxşı bələd olmalıdır.

Əsas praqmatik problemlərdən biri də tərcümə prosesində tərcümə mətnini qəbul edənlərdə arzuolunan reaksiyanı yaratmaq məqsədi ilə tərcüməçinin həyata keçirdiyi hərəkətlərdir. Bu hərəkətlərin həyata keçirilməsi praqmatik adaptasiyanın məğzini təşkil edir, yəni bu hərəkətlər mətnin qavrayışını maksimal şəkildə yüngülləşdirir və müvafiq kommunikativ effektin əldə edilməsinə şərait yaradır. Bu effektləri isə tərcümə prosesində mətnin məzmununu dəyişməklə, izah mahiyyəti daşıyan informasiyaların, şərhlərin əlavə edilməsi ilə və ya, əksinə, mətni qəbul edən üçün aydın olmayan, kommunikativ cəhətdən qeyri-relevant informasiyanın üzərindən keçməklə, qeyri-müəyyən informasiyanın daha aydın informasiya ilə əvəz edilməsilə və s. ilə əldə etmək mümkün ola bilər. Bu şəkildə dəyişikliklərin həyata keçirilməsi orijinal və tərcümə mətnini qəbul edənlərin mühit haqqında biliklərinin həcmində mövcud olan fərqlərin aradan qaldırılması tələbatından doğur.

Dil sistemlərində mövcud olan fərqlər də müxtəlifdillik kommunikantlar tərəfindən tərcümə mətninin eyni şəkildə qavranılmasına mane olur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, mətnin janr mənsubiyyəti əsaslı şəkildə onun praqmatik adaptasiyasına təsir göstərir. Məsələn, elmi-texniki üslub müxtəlif dillərdə daha az fərqliliyə malik olduğundan bu mətnlərdə daha az praqmatik adaptasiyaya ehtiyac olur. Bunu bədii ədəbiyyata aid etmək mümkün deyil, çünki bu üslubda praqmatik adaptasiya üsulları tərcümə zamanı məzmunun mahiyyətinə ciddi müdaxiləni nəzərdə tutmur, burada yalnız məzmunun ayrı-ayrı elementləri dəyişdirilir və tərcümə mətnini qəbul edən üçün daha əlverişli, aydın variant təklif edilir. Bəzi hallarda təklif edilən şəkildə praqmatik adaptasiyanın həyata keçirilməsi mümkün olmur. Bunu fərqli mədəniyyətlərə malik auditoriyalarda mətnin qavranılmasında müşahidə etmək olar. Yəni orijinalın və tərcümənin reseptorlarının həyat şəraiti o qədər fərqli ola bilər ki, məzmun etibarilə eyni mənaya malik olan ifadə fərqli, bəzən isə tamamilə zidd kommunikativ effekt yarada bilər. Məsələn, "beynəlxalq münasibətlərin istiləşməsi" ifadəsi bəzi ölkələrdə (məsələn,

Hindistanda) “şəraitin kəskinləşməsi” kimi anlaşıla bilər, çünki bu ölkədə yaşayan insanlar üçün “istiləşmə” deyil “soyuqlaşma” müsbət ifadə kimi qəbul edilir. Y.Nayda xalqların coğrafi və mədəni müxtəlifliyini nəzərə alaraq tərcümədə praqmatik adaptasiyanın düzgün həyata keçirilməsini təklif edir. Yəni tərcümədə məqamı gəldikdə ifadələrin dəyişdirilməsini təhrif kimi deyil, tərcümə olunan mətnin auditoriyasının təfəkkür tərzinə müvafiq olaraq təqdim edilməsini düzgün seçim sayır. Məsələn, “qar kimi ağappaq” ifadəsi qar görməyən xalqlar üçün anlaşılmaz ola bilər. Ona görə də o, bunu, məsələn, “ağ vağ quşunun lələyi kimi” tərcümə etməyi təklif edir (4, 5). Beləliklə, mətnin praqmatik adaptasiyası nəticəsində məzmun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qala bilər. Orijinal və tərcümə mətnlərinin auditoriyaları tamamilə fərqli mədəniyyətlərə mənsub olduqda mətnin müəyyən hissələrində və ya bütövlükdə dəyişikliklərin aparılmasına daha böyük ehtiyac yaranır. Praqmatik adaptasiyanın həyata keçirilməsi sayəsində mətnin məzmununa xələl gəlmir, lakin onun tam qavranılmasına şərait yaranır.

Bütün bunlar bir daha onu qeyd etməyə əsas verir ki, mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın praqmatik cəhətlərinin tədqiq edilməsi bütövlükdə problemin kompleks şəklində həllində müstəsna rol oynayır. Bu yanaşma xalqların həyat tərzinin xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə şərait yaradır. Bunun nəticəsində mədəniyyətlərarası münasibətlərdə qarşılıqlı anlaşmanı təmin etmək, eləcə də düzgün interpetasiyanı həyata keçirmək mümkün olur. Qloballaşma və mədəniyyətlərin inteqrasiyası şəraitində mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın praqmatik aspektlərinin öyrənilməsi mədəniyyətlərarası əlaqələrin dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Məlumdur ki, hər bir inkişaf etmiş xalq formalaşmış mədəni və sosial münasibətlərə malikdir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətlə bağlı sözü gedən xüsusiyyətlər mədəni differensiasiyanın və eləcə də identikliyin geniş tədqiqinin əhəmiyyətini bir daha vurğulayır. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın tədqiqinin çox mühüm praktik mahiyyəti də danılmazdır. Çünki məhz dialoq və ünsiyyət digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqələrin, baxışların, mövqelərin mühüm təzahürü kimi müasir humanitar maarifçiliyin məğzini təşkil edir.

Deyilənlərdən belə qənaət yaranır ki, tərcümənin praqmatik aspektlərinin öyrənilməsinin böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır, lakin bu sahədə saysız-hesabsız, çox mürəkkəb problemlərin mövcud olduğu da danılmaz faktdır. Bunlar nəzərə alınaraq tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar tərcüməçi bütün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün zəruri bilik və texniki imkanlara malik olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистический аспект). М., Высш. шк., 1990.
2. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: М., Издательский центр «Академия», 2004.
3. Михалев А.Б. Общее языкознание. История языкознания. М., Флинта – Наука, 2005.
4. Nida E.A.. Towards a Science of Translating. Leiden: Brill, 1964.
5. Qian Hu. Looking at Interpretation from Communicative Perspective //Babel. – 1994.

Афар РУСТАМОВА

О ПРАГМАТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ ПЕРЕВОДА

Резюме

Исследование процесса перевода различных точек зрения имеет особое значение. Именно этим вызвана потребность глубокого анализа прагматических аспектов перевода.

Исследование прагматических аспектов перевода имеет большое теоретическое и практическое значение, но в этой области существуют очень много сложных проблем. Для устранения этих трудностей переводчик должен обладать всеми необходимыми знаниями и техническими возможностями.

В статье рассматриваются некоторые проблемы прагматического анализа перевода.

Afaq RUSTAMOVA

ABOUT PRAGMATICAL PROBLEMS OF TRANSLATION

Summary

The investigation of languages taking part in the process of translation has special significance from the point of different conception. Just with it the requirement of deep analyse pragmatical aspects of translation are attended.

The investigation of pragmatical aspects of translation has a great theoretical and practical significance, but there are manu difficult problems in this sphere. In order to remove these difficulties the translater must poses by all nessesary knowledges and by technical possibilities.

Some problems of pragmatical analyse of translation are considered in the article.

Sərdar MUSTAFAYEV
fəlsəfə elmləri namizədi

QLOBALLAŞMA VƏ SOSIAL İNKİŞAFIN ZİDDİYYƏTLİ PROBLEMLƏRİ*

Fəlsəfənin yeni bir sahəsi olan qlobalistika XX əsrin II yarısında formalaşmağa başlamışdır. Bu məsələdə elmi ictimaiyyət iki yolu irəli sürmüşdür. «Bir qrup alim tədqiqat predmetini aktual qlobal problemlərin öyrənilməsində görür. İkinci qrup isə bəşəriyyətin varlığının yaranmaqda olan bütövlüyünün tədqiqinə meyilli olmuşdur». (1) Roma klubu ekspertləri birinci yolla gedərək qlobal problemləri bu gün bəşəriyyətin bir-birilə əlaqəli olan çoxsaylı çətinliklərinin və problemlərinin məcmuyu kimi izah edirdilər. Buna müvafiq olaraq «qlobal həlletmə» anlayışı elmi aparata daxil edilmişdir. (2)

XX əsr fəlsəfəsi qlobal problemlərin bütöv dövrünü öyrənməklə onları bir problem, bəşəriyyətin mövcudluğunu təmin etmək probleminə birləşdirir. Bununla da fəlsəfənin əbədi problemi olan insanın həyatda yeri və onun həyat probleminin yeni həllini verməyə çalışır. Göründüyü kimi, XX əsr fəlsəfəsi bəşəriyyəti hər yerdə müşayiət edən, əbədi yol yoldaşdır. Əvvəlki epoxalardan hətta XX əsrin əvvəlindən fərqli olaraq müasir fəlsəfə həqiqət adı altında axırıncı instansiya kimi dünyaya yalnız bir-vahid- yeganə baxışı qəbul etdirmək istəmir. O, tolerantlığı qəbul etmiş, özgə cür düşüncələri cəzalandırmır, əksinə, XX əsrin sonunda fəlsəfə insana öz dünyagörüşünü seçmək azadlığını vermişdir. Əlbəttə, dünyagörüşünü müəyyənləşdirmək və neqativ halların məsuliyyətini insanın özünün üzərinə qoyur. Doğrudan da, müasir insan öz seçimində müstəqildir, azaddır, lakin bu heç də planetin gələcəyi və bütün bəşəriyyətin taleyi üçün insanı məsuliyyətdən azad etmir.

Ümumiyyətlə, son yüz ildə fəlsəfənin nə qədər inkişaf etdiyi göz qabağındadır. Təbiətlə-cəmiyyət münasibətlərinin harmonikləşdirilməsi, insanın varlığını vulqar-sosio-loji baxışlardan əl çəkməsi, müasir fəlsəfənin spesifik cəhətləridir. Lakin XX əsr fəlsəfəsi dünyaya ekoloji, mistik və dəyər baxışlarını qətiyyənlə inkar etmir. Təsadüfi deyildir ki, XX əsr fəlsəfəsi təkcə elmlə əlaqədar deyildir, o, Şərqi mistik təlimlərini təzədən dərk edib, primitiv dinlər və magiyada mənə tapmağa, müxtəlif dövrlərin sosial-utopiyalarında mənə və məzmun tapmağa çalışır. Pozitivist fəlsəfənin mübariz amansızlığının yerinə dünyanın hər hansı dərki formasına tolerant münasibət inkişaf edir. Bir-biri ilə rəqabət aparan fəlsəfi məktəblər bir-birinə haqq qazandırmaq, bütün fəlsəfi biliklərin inteqrasiyasına cəhd yolunu tutmağa üstünlük verirlər.

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq ictimai fikirdə aparıcı istiqamətlər yaranmağa başladı. Onlardan biri də qlobal problemlərin fəlsəfəsi hesab oluna bilər. Qlobalistika dünyanı narahat edən problemlərə geniş baxışlar sistemi olsa da diqqət mərkəzində insan, onun bu günü və gələcəyi problemlərini saxlamaqla fərqlənirdi.

Karl Popper öz əsərlərində XX əsr fəlsəfəsinin tanınmış nümayəndəsi kimi fəlsəfi ənənəni aşağıdakı kimi yekunlaşdırır: «Bizim günlərdə hansı formada olsa belə fəlsəfəyə marağa görə üzrxahlıq etmək lazımdır. Mənim nöqtəyi-nəzərimə görə fəlsəfənin ən böyük qalmaqalı ondadır ki, bizi əhatə edən təbiət aləmi məhv olur, özü də məhv olan təkcə təbiət aləmi deyildir. Filosoflar bəzən ağıllı, bəzən də isə o qədər də ağıllı olmayaraq dünyanın mövcud olub-olmamasını müzakirə etməkdə davam edirlər». (3)

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Böyük alimlər tərəfindən tənqid edilsələr də müasir filosoflar öz müzakirələrində fasiləyə yol vermirlər. Deməli, yeni bir fəlsəfi istiqamət kimi qlobalistika da insana önəmli yer verir.

Ümumiyyətlə, qlobal ümumdünya (ümumbəşəri) problemlər sosial inkişafın ziddiyyətlərinin nəticəsi kimi meydana gəlmişlər. Həmin problemlər qəfildən və ancaq bu gün yaranmamışlar. Onlardan bəziləri, xüsusilə, məsələn, müharibə və sülh, sağlamlıq və s. problemlər həmişə mövcud və aktual olmuşdur. Digər qlobal problemlər, məsələn, ekoloji problemlər cəmiyyətin təbii mühitə intensiv təsiri sayəsində meydana gəlmişdir. İlk dövrlərdə ekoloji problemlər, eləcə də digər problemlər xüsusi məsələ kimi ayrı-ayrı ölgələr və xalqlara aid ola bilərdi. Lakin zaman keçdikcə həmin problemlər əvvəlcə regional, sonra isə qlobal - yəni bütün bəşəriyyətin mənafeələrini əks etdirən, onun həyati əhəmiyyət kəsb edən problemlərinə çevrilməyə başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir problemi qlobal problem adlandırmaq olmaz, eləcə də, sosial inkişafın hər bir problemi də qlobal problem ola bilməz.

Deməli, qlobal problemlər özünün kriteriyası olan problemlərdir. Qlobal problemlərin kriteriyasının müəyyənləşdirilməsində kəmiyyət-geoməkan faktoru mühüm rol oynayır. Burada söhbət, məkan miqyasından, daha dəqiq desək, həmin problemlərin aktual olduğu ərazilərdən gedir. Həmin kriteriyaya müvafiq olaraq əgər bütün planetə aiddirsə, onda bütün problemləri qlobal adlandırmaq mümkündür. Lokal və yaxud regional problemlər isə ayrı-ayrı dövlətləri və xalqları əhatə edir. Bütün bunlarla yanaşı bəşəriyyət üçün qlobal problemlərin əhəmiyyəti onun kəmiyyət xarakteristikaları ilə deyil, əksinə keyfiyyət xarakteristikaları ilə ölçülür.

Sosial inkişafın bütün qlobal problemləri üçün sürətlə hərəkət etmək, dəyişmək daxilən xasdır. Çünki onlardan heç biri statik (sükunət halı) vəziyyətində olmur. Onların hər biri daim dəyişir, müxtəlif intensivlik əldə etməklə bu və ya digər tarixi epoxa üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal problemlərdən bəzilərinin həll edilməsi səviyyəsindən asılı olaraq bir sıra məsələlər dünya miqyasında aktuallığını itirə bilər və lokal problemlərə çevrilə bilər. Məsələn, keçmişdə çiçək xəstəliyi sözün həqiqi mənasında qlobal problem olsa belə indi bu problem heç lokal problem də deyildir. Daha dəqiq desək, o mühüm, qorxulu xəstəliklər siyahısından silinib çıxmışdır.

Ümumiyyətlə, bütün qlobal problemlər mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Bu da öz növbəsində bu və ya digər qlobal problemlər kompleksinin təsirini nəzərə almağı irəli sürür. Beləki, sosial inkişafın qlobal problemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin aşkar edilməsi zamanı bir sıra səhvləri təcrid etmək lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal sosial problemlər bir-birilə sıx surətdə əlaqədardır və ümumi yaranma və inkişaf mənbəyinə malikdir. Elə buna görə də onları ümumiləşdirmək və sistemləşdirərək təsnifatını vermək lazımdır.

Müasir elmi ədəbiyyatdan qlobal problemlərin bütün rəngarəngliyini nəzərə almaqla onun kompleks tədqiqinə və təhlilinə meyl göz qabağındadır. Həmin problemlər sosio-təbii xarakter daşıyır, eyni zamanda təkcə insanla cəmiyyət arasında deyil, həm də insanla ətraf mühit arasındakı ziddiyyətləri əks etdirir. Bütün bunları nəzərə alaraq adətən qlobal problemləri üç əsas qrupa bölürlər.

Hər şeydən əvvəl, bunlar intersosial problemlərdir. Bütün dünyanı əhatə edir, müxtəlif sosial orqanizmlər (kontinentlər, regionlar, ölkələr qrupu və ayrıca götürülmüş ölkələr) arasında yaranır. Burada əsas onların iqtisadi, siyasi və yaxud ideoloji ziddiyyətləri durur. Həmin problemlər sırasında şübhəsiz, istilik-nüvə müharibəsi təhlükəsi problemi, hərbi münaqişələr, siyasi zorakılıqlar, beynəlxalq terrorizm və s. göstərmək olar.

İkincisi, «cəmiyyət-təbiət» sistemi ilə əlaqədar meydana çıxan problemlərdir. Burada da cəmiyyət və insan tərəfindən təbii sərvətlərin nəzarətsiz həm də düşünülməmiş

mənimsənilməsi mühüm rol oynayır. Bu tip problemlərin nümunəsi kimi bütün ekoloji problemləri qeyd etmək olar. Həmin problemlər isə insanın və cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı, eləcə də atmosferin hidrosferin, kosmosun, energetika, xammal və s. vəziyyətini əks etdirir.

Üçüncü problemlər insan-cəmiyyət sistemi ilə əlaqədar yaranan məsələləri əhatə edir. Burada insanın ictimai həyatını ziddiyyətləri tutur. Həmin məsələlər tənhalıq, qorxu, özgələşmə, bir sözlə praktiki bütün cəmiyyətlərdə mövcud olan vəziyyətləri əhatə edir.

Bütün təsnifatlar kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz bölgünün özü də şərti xarakter daşıyır. Yəni bu sahədə hər bir tədqiqatçı öz təsnifatını verməkdə müstəqilliyə malikdir. Bütün təsnifatlar məhdud halda məsələlərin izahı və şərhinə kömək edə bilər. Həmin təsnifatdakı məsələlər digər qrup və sistemlərə də daxil edilə bilər. Məsələn, ərzaq, deməqrafik, təhlükəli xəstəliklərin aradan qaldırılması problemləri yuxarıda sadalanan problemlər qrupunun hər birinə daxil ola bilər. Lakin qlobal problemlərin şərtliyi və həddinin təxminiliyi təklif edilən təsnifatın onların bir-birini şərtləndirdiyini və yaxud qarşılıqlı əlaqəsini görməyə imkan verir. Həmçinin təzahürünün və sosial inkişafının ümumi səbəblərini aşkara çıxarmağa şərait yaradır.

Şübhəsiz, dünya tarixi müxtəlif xalqların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirdiyi kimi, situasiya problemlərdə xalqların öz məqsədlərini reallaşdırmaq məqsədindən doğur. Bəzi alimlər müasir dünya tarixində həmin problem-situasiyanın yaranmasını elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqələndirirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, bəşəriyyətin bütün bədbəxtliyinin səbəbkarı texniki sivilizasiyadır. Texniki sivilizasiyanın yaradıcısı insanların özləridir. Həmin alimlərin fikrincə, yalnız texniki sivilizasiya insanlarda israfçılıq həyat tərzini formalaşdırır. Əqlin intəhasız imkanlarına inam oyadır.

Digər alimlər müasir qlobal problemlərin meydana gəlməsini insanın özünün dağıdıcı xassəsi ilə, xüsusilə onun təcavüzkar təbiəti ilə, hüduzsuz tələbata meyillə, inkişafın ümumi məqsədinin olmaması ilə əlaqələndirirlər.

Digər nöqtəyi-nəzərə görə qlobal problemlərin meydana gəlməsinin səbəbi müasir bəşəriyyət tarixində adamların tənbelliyi və eqoizmi ilə əlaqədardır. İnsanlar gələcək nəslə düşünür və onlar üçün heç bir ehtiyatın saxlanmasını ağıllarına belə gətirmirlər, Onların çoxu bu günlə və yalnız özləri üçün yaşayırlar. Həmin nöqtəyi-nəzərin tərəfdarlarının fikrincə hər bir böyük məqsədin (həmin böyük məqsədlərdən biri qlobal problemlərin həllidir) qoyuluşu, müasir bəşəriyyətin qüsurlarının aradan qaldırılması uğrunda mübarizənin başlanması və davam etdirilməsinə imkan verə bilər.

Qlobal problemlərin təzahürünü izah edən yuxarıda sadaladığımız bütün səbəblər yalnız o vaxt həqiqət kimi qəbul oluna bilər ki, onlar qarşılıqlı əlaqədə və bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirilən kimi götürülsün. Bəşəriyyət, eləcə də onun ayrılıqda götürülmüş bir hissəsi özü üçün elə bir yol seçir ki, dünyada getdikcə sürətini artıran texnoloji tərəqqi ilə ayaqlaşsın. Ən yaxşı halda qlobal problemlərin həlli istiqamətində problemlərin təhlilində beynəlxalq əlaqələrin dərinləşdiyini də qeyd edə bilərik. Bununla bərabər müasir dünyanın inkişafı təkə qlobal problemlərə diqqəti, onların öyrənilməsi və müzakirəsini tələb etmir, eyni zamanda beynəlxalq birlik tərəfindən həmişə problemlərin vaxtında praktik həllini də irəli sürür.

Müasir dövrün qlobal problemləri dünyada gedən təkamül proseslərinə baxışları köklü surətdə dəyişir. Təkamül insanı dəyişdirir, lakin insan özü də təkamülə təsir göstərir. Onun xarakter və üsullarının dəyişməsində iştirak edir. Elə buna görə də bu gün qəti surətdə demək, olar ki, dünyanın təkamülündə məsuliyyət bilavasitə insanın üzərinə düşür. Deməli, insanlar təkamülün bütün ağırlıqlarını öz çiyinlərində daşımağa borcludurlar.

Əslində qlobal problemlər ayrıca götürülmüş, hətta xüsusi seçilmiş, təkmilləşdirilmiş bilik sahəsinin öyrənəcəyi problemlər deyildir. Bu problemlərin kompleks təhlili, elmi

biliyin bütün sistemini işə qarışmağa təhrik edir. Bu onunla əlaqədardır ki, qlobal problematika biosferdə, texnosferdə və sosiosferdə, eyni zamanda qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Məsələn, sosiosferdə qlobal problemlərin nəzərdən keçirilməsi və həlli praktiki olaraq müxtəlif səviyyələrdə olmalıdır: fərdi-bəşəri cəmiyyətlər səviyyəsində texnologiya və resurslar səviyyəsində, iqtisadiyyat səviyyəsində siyasət səviyyəsində, mədəniyyət (hüquq, estetika, psixologiya, etika və s.) səviyyəsində müəyyən sosial orqanizm səviyyəsində, (müəyyən dərəcədə ayrıca götürülmüş ölkə, region) və bütövlükdə ümumbəşəri səviyyədə nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqatçıların fikrincə, yalnız bütün səviyyələrin nəzərə alınması şəraitində, bəşəriyyətin qlobal problemlərinin həlli istiqamətində səyləri baş tuta bilər.

Sosial inkişafın qlobal ziddiyyətlərinin həll edilməsində maraqlı proqramlardan birini məşhur amerikalı sosial fəlsəfə mütəxəssisi Con Bell təklif etmişdir. O insanları özlərinin bütün qarşılıqlı münasibətlərində səbrə, dözümə və plyuralizmə dəvət etmişdir. C.Bellin fikrincə ictimai sfera adamların qarşılıqlı münasibətlərini nizamlamalıdır. Burada kontrakt müqavilə, razılıq və s-nin liberal prinsipləri əsas kimi götürülməlidir. Xüsusi sfera isə fərdi seçim sferasıdır. İnsanın könüllü şəkildə aid etdiyi assosiasiya və qrupun qaydalarına tabeçilik burada mühüm yer tutur.

Cəmiyyətdə sosial qaydalar ona əsaslanmalıdır ki, rəylərin rəngarəngliyi ümumi qaydaların universalizmi ilə bərabərləşdirilir. Həm xüsusi, həm də ümumi qaydaların bərabərliyi heç də o demək deyildir ki, əxlaqi problemlər xüsusi sahəyə aid deyildir. Əksinə, C.Bellə görə əxlaqi problemlər şəxsi (xüsusi) sahəyə aiddir və ictimai məcburiyyət tərəfindən həyata tətbiq edilməməlidir. C.Bell belə hesab edirdi ki, mədəni anlaşılmazlıqların siyasiləşməsindən qaçmaq lazımdır, əks təqdirdə bu vəziyyət ictimai münaqişəyə səbəb ola bilər.

Tanınmış amerikalı politoloqu Z.Bjezinski müasir dünyanın qlobal ziddiyyətlərindən onların həllindən danışarkən əsas məsələni insanların əqidəsi üzərində vurğulayır.

O belə hesab edir ki, «əqidə - «sosial sementdir», ictimai həyatın mühüm komponentidir. Əgər cəmiyyət heç nəyə inanmırsa, bu cəmiyyət tənəzzül cəmiyyətidir».

Z.Bjezinskiyə görə birləşdirici mənəvi başlanğıc kimi müasir insanın əqidəsi rəşional humanizm adlanır. **Rəşional humanizm** - internasionalizmdir, totalitarizmin hər hansı bir formasının qəbul edilməzliyidir, hər hansı bir növ utopiyaya immunitətdir. Həmin məsələlərdən biri kimi sosial problemlərin təcili həlli hesab olunur. Rəşional humanizm - elə bir dünyagörüşü formasıdır ki, bütün məsələlərin həllində cəmiyyətin mənafeyini nəzərə almağı əsas kimi götürür.

Ümumiyyətlə, qlobal problemlərin fəlsəfəsi müasir dünyanın ziddiyyətlərinin geniş spektr təhlilini və onların həllinin üsullarını nümayiş etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Василенко И.А. Политическая глобалистика. Москва: Логос, 2000, с.17.
2. Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. Москва: Прогресс, 1991, с.11.
3. Поппер Карл. «Открытое общество» и его враги. Москва, 1992, с.32.
4. Şükürov A. Qlobalistika və ekoloji fəlsəfə. B., 2001.
5. Глобальное сообщество. М., «Восточная литература», 2002.
6. Глобализация. Конфликт или диалог цивилизации. М., 2002.
7. Удовик С.Л. Ваклер. 2002.

Сардар МУСТАФАЕВ

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ПРОТИВОРЕЧИВЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме

Круг глобальных проблем определился ещё в начале 70-х годов, когда начал применяться сам термин "глобалистика", появились первые модели глобального развития.

Одно из определений, относит к глобальным проблемам, возникающие в результате объективного развития общества, создающие угрозы всему человечеству и требующие для своего решения объединенных усилий всего мирового сообщества.

Правильность этого определения зависит от того, какие проблемы относить к глобальным. Если это узкий круг высших, планетарных проблем, то оно вполне соответствует истине. Если же добавить сюда такие проблемы, как стихийные бедствия, тогда это определение оказывается узким, ограничивающим, в чем и состоит его смысл.

Sardar MUSTAFAYEV

GLOBALIZATION AND CONTRAST PROBLEMS OF SOCIAL DEVELOPMENT

Summary

The range of global problems was already determined in the beginning of the 70-es when they began to apply the term globalistics itself, the first models of global development appeared.

One of the definitions refers to the global problems those ones arising as a result of objective development of a society, threatening to all the mankind and requiring the combined efforts of entire world community for those solution.

The rightness of this determination depends on that what problems are to be referred to the global ones. If it is a narrow range of the highest planetary problems then it corresponds to the truth. But it to add there such problems as natural calamities then this definition appears to be narrow, restricted what is just its sense.

AİLƏDAXİLİ STRESLƏRİN UŞAQLARA TƏSİRİ*

Müəyyən təsadüflər nəticəsində heyvanlar arasında “böyümüş” uşaqlar barədə bizə bəlli olan faktlar ailə mühiti ilə yanaşı, sosial mühitin və erkən tərbiyənin uşağın inkişafında həlledici təsirə malik olduğunu əyani şəkildə sübut edir. Öz növbəsində ailə mühiti uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, valideynlərdən ən azı birinin spirtli içkilərə, narkomaniyaya, cinayət sayılan hüquqazidd müxtəlif davranış formalarına aludə olması uşaqların davranışında mənfi təmayüllərin meydana çıxmasına, bir sıra hallarda uşaq cinayətkarlığına yol açır. Burada qeyri-adi heç nə yoxdur. El təbirincə desək, göz gördüyünü götürür. Yəni uşaqlar çox zaman ata-analarının xasiyyətini, davranışını, yerini, duruşunu, fikirlərini, dediklərini bir etalon kimi qəbul edirlər. Kiçik yaşlı uşaqlar adətən öz valideynlərini ideallaşdırır, təbii bir övlad bağlılığı ilə onlara oxşamağa çalışır, bu zaman nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu fərqi varmırlar.

Məsələn, uşağın valideynlərindən biri spirtli içkilərə aludəçilik göstərsə, övladlarında bənzər davranışı “tərbiyə” etməyə çalışırsa, uşağın səhv hərəkətləri – xoşuna gələn bir əşyanı oğurlaması, özündən zəifləri və kiçikləri incitməsi, anlaşıqlığı səbəbindən etdiyi digər məsuliyyətsiz hərəkətlər valideynlər tərəfindən rəğbətləndirilsə və ya onlar buna əhəmiyyət vermirlərsə, laqeyd yaşayırlarsa, onda bu uşağın bir qədər böyüdükdən sonra cinayət törətməsi, özbaşınalıq etməsi heç də təəccüblü sayılmamalıdır. Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, cinayət törədən azyaşlı uşaqların 80 faizindən çoxu valideynlərindən biri və ya hər ikisi spirtli içkilərə aludə olan ailələrdən çıxır.

Müasir cəmiyyətdə ailənin yeni nəslin formalaşmasında tərbiyəvi rolu haqqında təsəvvürlər kökündən dəyişmişdir. Ailənin ənənəvi tiplərindən müasir, egalitar ailə tipinə keçidin sürətlənməsi müvafiq təsəvvürləri yenidən formalaşdırır. Belə ailələrdə atanın və ananın valideynlər kimi razılaşdırılmış davranışı zəif nəzərə çarpdığından uşaqlar öz atalarını və analarını daha çox müstəqil fərdlər kimi qavrayırlar. Bu səbəbdən ayrı-ayrı ailələrdə ata-ana, valideynlər, övladlar anlayışları fərqli şəkildə başa düşülür.

Sosioloqlar və psixoloqlar ailə tərbiyəsinin bir neçə dayanıqlı stereotipini müəyyən edirlər:

- 1) uşağın mənafeyindən və mövqeyindən çıxış etmə;
- 2) peşəkarlıq;
- 3) pragmatik yanaşma.

Birinci halda uşağın davranışına və şıltaqlığına ifrat aludəçilik özünü göstərir. Ailədə hər kəs uşağın nazı ilə oynayır, səhvlərinə, etdiyi hərəkətlərə görə onu heç kəs məzəmmət etmir. Belə uşaqlarda çox vaxt fərdi məsuliyyət, qadağalar və valideynlər qarşısında cavabdehlik hissi tərbiyə edilmir. Onlara ailənin böyük üzvləri müstəsna xidmət göstərir, onların hər bir kiçik arzusu dərhal yerinə yetirilir. Çox vaxt belə uşaqlar atanın-ananın bircə övladı olur və ya nənələri, babaları tərəfindən tərbiyə edilirlər.

Bir qədər təzadlı və qərribə görünsə də, burada “pişik öz balasını çox istədiyindən yeyir” deyimini xatırlatmaq yerinə düşür. Belə ki, öz övladlarını, nəvələrini çox sevən atalar, analar, nənələr və babalar, necə deyərlər, bu sevginin, istəyin “şiddətindən” onları mənəvi, müəyyən mənada fiziki cəhətdən şikəst etdiklərini, uşağın təbii qabiliyyət və imkanlarını məhdudlaşdırdıqlarını, onların müstəqil şəxsiyyət kimi inkişafına böyük zərbə

* Məqalə psixologiya elmləri doktoru İ. Novruzlu tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

vurduqlarını anlamırlar. Uşağı bütün qayğılardan, “əziyyət çəkməkdən” azad edən, “getmə gözümdən, gedərəm özümdən” prinsipi ilə hərəkət edən valideynlər, nənələr, babalar sonradan bunun ağrısını, acısını çəkirlər. Başqa sözlə, “nəvə baldan şirindir” deyərək öz nəvəsini əzizləyən, oxşayan, onu gözlərindən uzağa qoymaq istəməyən nənələr, babalar bir müddət keçdikdən, nəvə böyüdükdən sonra anlayırlar ki, “baldan şirin olan nəvə” “acı bağırsağ” kimi dərd, bəla gətirməkdən başqa heç nəyə yaramır. Böyüdükdə özündən razı, infantil gənclərə çevrilən bu uşaqlar bir qayda olaraq öz üzərlərinə məsuliyyət götürməyi bacarmır, buna hazır olmur və bunu heç də arzulamırlar. Hamıdan qayğı və kömək gözləmək, gözlədiyini əldə etmədikdə incimək, küsmək və ya dava-dalaş salmaq belə adamlara xas olan xüsusiyyətlərdir. Bu problem bir çox Azərbaycan ailələri üçün xarakterik olduğundan müvafiq ailədaxili tərbiyə stereotiplərinə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir.

İkinci halda öz övladlarının tərbiyəsinə peşəkarlıq təmayülü baxımından yanaşan valideynlər bilavasitə uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olmaqdan özünəməxsus şəkildə imtina edirlər. Uşağın tərbiyəsi kiçik yaşlarında dayələrə, bağça tərbiyəçilərinə tapşırılır. O, tədricən böyüdükdə isə tərbiyəçi vəzifəsini məktəbdə müəllimlər, pedaqoqlar, ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üzrə ixtisaslaşan peşəkar tərbiyəçilər əvəz edirlər.

Bu, həm ailənin təbii ehtiyaclarından, həm də ayrı-ayrılıqda peşə-ixtisas və əmək fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verən valideynlərin dünyagörüşündən, uşaq tərbiyəsinə olan özünəməxsus münasibətindən irəli gəlir. Onlar ailənin maddi təminatına xüsusi əhəmiyyət verirlər və ailənin maddi təminatını hər şeydən önəmli, daha vacib sayırlar. Belə valideynlərin özünəməxsus tərbiyə üsulu vardır. Onlar övladlarının tərbiyəsinə o zaman xüsusi diqqət yetirirlər ki, uşaq hansısa xoşagəlməz hərəkətə yol vermişdir və ya atasının nəzərində əl-ayağa dolaşır.

Belə valideynlərin tərbiyə üsulu öz məhdudluğu və çox zaman sərt davranış formalarının seçilməsi ilə fərqlənir. Bu cür valideynlərin tərbiyəsi sərt qadağalardan, çox zaman isə uşağın döyülüb-söyülməsi ilə tamamlanan fiziki təzyiqdən ibarətdir. Valideyn-uşaq münasibətlərində qapalı və sərt davranış üsulunun seçilməsi onların bir-birini axıradək anlamasına mane olur. Bir çox hallarda uşağın valideynlər tərəfindən yerli-yersiz sərt şəkildə cəzalandırılması, onun ailədə zəruri qayğı, həssaslıq və mehribanlıq görməməsi ataya, anaya münasibətdə daxili narazılıq, inciklik hissi yaradır. Belə vəziyyət uşaqda qorxu və inamsızlıq hissini qüvvətləndirir, onun ətraf aləmi anlamasında, sosial mühitə uyğunlaşmasında ciddi problemlər yaradır. Bu halda valideynlər özləri ilə övladları arasında anlaşılmazlığın, “keçilməz maneə”lərin yaranmasına səbəb olurlar. Onlar öz övladlarına “ipə-sapa yatmayan uşaq”, “başabəla”, “dəcəl”, “qaradınməz”, “şıltaq” və s. bu kimi stereotipləşmiş obrazlarla yanaşırlar. Belə ailələrdə uşaqların düşüncəsi, fikirləri, fərdi qabiliyyətləri, bacarıq və vərdislərinin inkişafına çox zaman əhəmiyyət verilmir. Ailədə getdikcə böyüyən, xarakteri, düşüncəsi yetkinləşən, ünsiyyətə, qarşılıqlı münasibətlərdə anlaşmaya və hörmətə tələbatı artan uşağın fərdi-psixoloji keyfiyyətləri və cins-yaş xüsusiyyətləri çox zaman nəzərə alınmır.

Odur ki, belə ailələrdə uşaqlarla valideynlər arasında qarşılıqlı etimadın səviyyəsi çox aşağı olur, necə deyərlər, ailədə uşaqların və valideynlərin bir-birinə zidd görünən “iki əks dünyası” mövcud olur. Bu heç də təsadüfi deyil. Aydındır ki, ata və ana öz övladının düşüncələrini, narahatlığının səbəbini anlamırsa, bunu düzgün qiymətləndirməyi bacarmırsa, çox zaman onun hiss və həyəcanlarına, arzu və istəklərinə, duyğularına və maraqlarına əhəmiyyət vermirsə, onda onların qarşılıqlı münasibətlərində çoxsaylı problemlərin meydana çıxması qaçılmaz olacaq. Bu halda ailədə valideynlərlə övladların ünsiyyət dairəsi olduqca məhdud olur. Onlar çox nadir hallarda nəyisə birgə, açıq şəkildə

müzakirə edirlər. Uşağın öz valideynləri ilə ünsiyyət və dialoq qurmaq təcrübəsinin olmaması çox vaxt onun digər insanlarla ünsiyyətini də çətinləşdirir.

Üçüncü halda uşaqların tərbiyəsinə pragmatik yanaşan valideynlər onlarda gündəlik həyat qayğılarının həlli üçün zəruri olan praktik vərdisləri tərbiyə etməyə çalışır, onlara öz problemlərini “sadə və asan” şəkildə həll etmək yollarını öyrədirlər. Ailədaxili tərbiyə üsullarına yanaşmada bu müsbət təmayül hesab edilsə də, onu mütləqləşdirmək və ideallaşdırmaq doğru deyildir. Çünki bir çoxları pragmatik yanaşma dedikdə maddi mənfəət əldə etməyə yönəlmiş davranışı nəzərdə tutur və bunu çox zaman “məqsəd vasitəyə haqq qazandırır” prinsipi ilə izah edirlər. Ümumilikdə bazar münasibətləri şəraitində maddi mənfəət prinsipi mühüm əhəmiyyət qazandığından bu ailə münasibətləri sferasına da geniş şəkildə nüfuz edir.

Lakin aydındır ki, ailədaxili tərbiyəyə pragmatik yanaşma öz-özlüyündə heç də mütləq şəkildə mənfəət prinsipinə söykənmək demək deyil. Bu tərbiyə üsulu daha çox yeni nəsli, uşaqları həyatın mürəkkəb, dəyişən, yeniləşən, enişli-yoxuşlu yollarına, həyatın sərt üzünə hazırlamaq məqsədi güdür. Sözsüz ki, uşağın, yeniyetmənin və gəncin həyat həqiqətlərindən xəbərdar olması, ətrafında baş verənləri məqsədyönlü şəkildə, ağrısız, itkisiz dərk edib anlaması, insanın həyatda layiq olduğu mövqeyini qazanmasından ötrü fəallığın, nikbinliyinin, məqsədyönlülüğünün zəruri olduğunu başa düşməsi müsbət haldır. Valideynlər – ata və ana bu və digər həqiqətləri öz övladlarına anlatmağa və onları həyat mübarizəsinə düzgün istiqamətləndirib hazırlamağa borcludurlar.

Beləliklə, aydın olur ki, ailədə tərbiyə olunanlar, əsasən, uşaqlardır. Lakin bu heç də ailənin tərbiyəvi əhəmiyyətini məhdudlaşdırmır və azaltmır. Ailə təsisatı təkə ailədə dünyaya göz açan, böyüyən, boya-başa çatan uşaqlara deyil, eləcə də ailənin digər üzvlərinə, o cümlədən ailədə tərəf müqabili olan kəslərin şəxsiyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərir. Əgər ailədə tərəf müqabili olan şəxslərin ailə qurduqdan sonra özünü ifadə etmək, arzularını gerçəkləşdirmək imkanı genişlənsə, bu halda onların şəxsiyyəti öz tamlığını, bütövlüyünü, ahəngdarlığını tapır, harmonik şəkildə inkişaf etmək şansı qazanır. Əks halda ailədə yaranan daxili gərginlik, açıq və ya gizli münaqişə vəziyyəti insanın həyatında maneəyə çevrilir, onun sağlamlığına, gələcəyinə, perspektivinə mənfi təsir göstərir. Belə vəziyyət bir çox mənfi fəsadlara, bir sıra hallarda isə ailələrin dağılmasına gətirib çıxarır.

Ailənin təsərrüfat-iqtisadi funksiyası ailə münasibətlərinin bir çox cəhətlərini əhatə edir. Buraya ailə büdcəsinin, ailə təsərrüfatının idarə olunmasından başlayaraq məsuliyyət və müəyyən əmək bölgüsü ilə tamamlanan bir çox xırda işlər aiddir.

Burada bir sıra statistik rəqəmlərə diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə ki, Azərbaycanda qadınların və kişilərin əmək məşğulluğu səviyyəsinin çox yaxın göstəricilərə malik olması müvafiq statistik məlumatlardan aydın görünür. Belə ki, statistik məlumatlara görə 2006-cı ildə dövlət və qeyri-dövlət sektorunda əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların 47.7 faizini qadınlar, 52,3 faizini kişilər təşkil edir. Eyni zamanda, təhsil, səhiyyə və müxtəlif sosial xidmətlər sahəsində qadınların kişiləri kifayət qədər üstələməsi – burada onların xüsusi çəkisinin 60-80 faiz nisbətində dəyişməsi nəzərə çarpır. Sahibkarlıqdan, dövlət idarəçiliyindən kənd təsərrüfatına, tikintiyə qədər müxtəlif sahələrdə isə kişilərin məşğulluq səviyyəsi 60-90 faiz təşkil edir.

Bu rəqəmlər Azərbaycanda qadın əməyinə xüsusi diqqət və əhəmiyyət verildiyini, eyni zamanda azərbaycanlı xanımların müxtəlif humanitar peşə fəaliyyəti istiqamətlərində çalışmağa üstünlük verdiklərini ortaya qoyur. Ümumilikdə, aparılan sosioloji və sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, getdikcə daha çox qadın fəal əmək həyatına qoşulmağa, qapalı ailə mühitindən xilas olmağa, necə deyərlər, “dörd divar arasından” qurtulmağa səy göstərir. Digər tərəfdən, qadınların əksəriyyəti hesab edir ki, onların iş vaxtı kişilərlə

müqayisədə daha qısa olmalıdır və qadınlara əmək fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra imtiyazlar verilməlidir. Bu məqam qadınların və kişilərin əmək fəaliyyəti xüsusiyyətlərindəki təbii fərqləri bir daha ortaya qoyur. Sözsüz ki, bu fərqləri nəzərə almaq zəruridir, eyni zamanda onları bütün hallarda mütləqləşdirmək də doğru deyildir.

Öncə qeyd edildiyi kimi, ailənin rekreasion funksiyası müasir dövrdə getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, həyat ritmi özünəməxsus şəkildə getdikcə sürətlənir. Bu həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi münasibətlər çərçivəsində çoxsaylı yeni çalarların, incəliklərin meydana çıxmasına səbəb olur. Daimi gərginlik, çoxşaxəli mürəkkəb vəziyyətlər, ümumi narahatlıq səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması sosial münasibətlər səviyyəsində və psixoloji səviyyədə məlumat, informasiya yükünü və bioenergetik yüklənməni artırır. Bu səbəbdən stres yaradan amillərin çoxalması şəraitində ailənin terapevtik rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə yüksəlir.

Öz-özlüyündə bu faktın mahiyyəti və səbəbləri hər kəsə aydındır. Söhbət ondan gedir ki, ailə mühiti, ümumilikdə, insanın səhhətinə, sağlamlığına, fəaliyyətinə, həyatına qarşı yönələn mənfi təsirləri fəal şəkildə neytrallaşdırır. Yəni normal ailə mühitində hər bir insan özünü rahat, inamlı hiss edir. Şübhəsiz ki, bu, hər bir insan üçün çox vacibdir. Hər bir insan hər an özünü təhlükəsiz hiss etmək istəyir, hər kəs təbii olaraq psixi və fiziki harmoniyaya, rahatlığa can atır. Eyni zamanda, kimliyindən asılı olmayaraq hər bir insan diqqətə, qayğıya, emosional-hissi həmrəyliyə, çətin anlarda müdafiəyə ehtiyac duyur. Sözsüz ki, bu halda sağlam əsaslar, insani dəyərlər, sevgi, məhəbbət, qarşılıqlı anlaşma, rəğbət və hörmət əsasında qurulan ailələr ailədə tərəf müqabili olan insanların müvafiq ehtiyaclarını təmin edir. Necə deyirlər, qurduqları ailədə həyat yolları birləşən, birgə valideynlik, atalıq, analıq qayğısı çəkən, övlad tərbiyə edən, həyatın enişli-yoxuşlu yollarındakı çətinliklərə birgə sinə gərən insanların – qadınların və kişilərin münasibətlərindəki harmoniya, qarşılıqlı inam, mənəvi-əxlaqi bağlılıq, ortaq həyat təcrübəsi əksər hallarda onların həyatının mənasını təşkil edir, həyatda daha böyük uğurlar əldə etmələrinə əlverişli zəmin yaradır.

Ailənin rekreasion funksiyası özündə mənəvi-estetik məqamları, o cümlədən, ailə məişətinin və istirahətinin təşkili məsələlərini də əhatə edir. Ailə münasibətlərinin rekreasion aspektləri ailə mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu bağlılıq həm ailənin həyat fəaliyyətinin, həm onun sabitliyinin, həm də ailə cütünün mövcudluğunun əsası kimi çıxış edir.

Ailənin funksiyaları ümumilikdə bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Eyni zamanda, şəraitdən asılı olaraq bu funksiyaların ayrı-ayrılıqda ailə həyatında yeri və təsir gücü fərqli olur.

Ailə həyatı ilə bağlı problemlərin tədqiqi, öyrənilməsi həm nəzəri cəhətdən, həm də praktik baxımdan çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ailə və nigahın dayanıqsızlığı, boşanmaların sayının artması ilə bağlı yaranan çoxsaylı problemlər bu gün bir çox dünya ölkələri üçün xarakterikdir. Bu problem əksər hallarda urbanizasiya prosesi və urbanizasiyanın doğurduğu intensiv miqrasiya ilə izah edilir. Digər tərəfdən, qadınların ümumi fəallığının artması tədqiqatçılar tərəfindən boşanmaların sayını artıran amil kimi dəyərləndirilir. Başqa sözlə, ailə təsisatı indi özünün çətin və böhranlı anlarından birini yaşayır. Ailəni daxildən möhkəmləndirən bir çox amillər – qadının həyat yoldaşından iqtisadi asılılığı, dini, əxlaqi, hüquqi qadağalar əvvəlki təsir gücünü və əhəmiyyətini itirmiş və ya kəskin dəyişikliklərə, ciddi tədəddülata uğramışdır. Odur ki, indi ailədə qarşılıqlı şəxsi münasibətlərin səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, əksər ailələrdə boşanmalar hər iki tərəf müqabilinin həlli yolunu yalnız ayrılmaqda gördüyü müxtəlif ailədaxili münaqişələrlə bağlı olur.

Tədqiqatçılar ailədaxili münaqişələr törədə biləcək səbəblərin sırasını dörd səviyyədə ifadə etməyi məqsəduyğun sayırlar:

- 1) psixofizioloji səviyyə;
- 2) psixoloji səviyyə;
- 3) sosial rollar səviyyəsi;
- 4) sosiomədəni (mənavi) səviyyə.

Psixofizioloji səviyyədə yaranan münaqişələr ailədə tərəf müqabillərinin cinsi (seksual) həyatında yaranan uyğunsuzluq kimi meydana çıxır. Ümumilikdə, bu amil tez-tez özünü büruzə versə də, ayrılanlar çox nadir hallarda bunu başlıca səbəb kimi qeyd edirlər. Bu isə insanlara xas olan bir çox tipik stereotiplər, o cümlədən, münaqişə, gərginlik vəziyyətində insanların öz hərəkətlərinin, davranışlarının real motivlərini gizlətməyə, “ört-basdır” etməyə yönəlməsi ilə izah edilir.

Psixoloqlar bir qayda olaraq, psixofizioloji uyğunluğu sağlam, ahəngdar ailə münasibətlərinin təməli kimi qiymətləndirirlər. Prinsip etibarı ilə bu fikri dolayısı ilə rədd edənlər və ya onu kəskin polemika, müzakirə mövzusunə çevirənlər də az deyil. Lakin psixofizioloji uyğunluğun ailədə tərəf müqabili olan şəxslərin qarşılıqlı münasibətlərində həlledici rola malik olması heç kəsdə şübhə doğurmur.

Əgər ailə qurularkən tərəf müqabilləri üçün psixofizioloji uyğunluq nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb edirsə, əlverişli psixoloji iqlim də ailənin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsi üçün bir o qədər zəruri olur. Başqa sözlə, ailə də münasibətlərin psixoloji səviyyəsi ailənin müqəddəratını və gələcəyini bir çox cəhətdən təyin edir.

Münaqişələrin üçüncü – sosial rollar səviyyəsi ailədə məişət-təsərrüfat işlərinin düzgün bölüşdürülməməsi, ailədaxili məsuliyyətsizlik və intizamsızlıq ilə sıx bağlıdır. Belə ailələrdə adətən ümumi narazılıq mühiti, qarşılıqlı laqeydlilik hökm sürür. Ailədə tərəf müqabili olan şəxslərdən biri, bəzən hər ikisi üzərinə düşən məsuliyyəti lazımınca qiymətləndirmir. Bu isə ailədə ciddi böhranın yaşanmasına, bəzi hallarda isə ailənin dağılmasına gətirib çıxarır.

Ailədaxili münaqişələrin dördüncü – sosiomədəni səviyyəsi qarşılıqlı anlaşılmaqlıqdan, tərəf müqabillərinin fikirlərinin, düşüncəsinin, dünyagörüşünün uyğun gəlməməsindən doğur.

Ailədə maraqların toqquşması, qadın və ya kişi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərin, onun tərəf müqabili üçün qəbuləilməz olması, onların ünsiyyət, fikir mübadiləsi zamanı orta q məxrəcə gələ bilməmələri ailə mühitinin harmoniyasını pozur, ciddi narazılığa, kəskin fikir ayrılığına səbəb olur.

Ailədaxili münaqişələr və stresləri doğuran səbəblər kifayət qədər mürəkkəb və rəngarəngdir. Lakin ümumilikdə bu səbəbləri iki qrupa:

- 1) *ailə qurulanadək mövcud olan səbəblərə;*
- 2) *ailə qurulduqdan sonra yaranan səbəblər çoxluğuna* ayırmaq mümkündür.

Birinci səbəblər sırasını çox zaman risk amilləri qrupu adlandırırlar. Bu elə səbəblər çoxluğudur ki, mümkün ailə böhranını və ya ailənin dağılma riskini ailə qurulmamışdan öncə özündə əks etdirir. Müvafiq cəhdlərə baxmayaraq, ailə qurulana qədər olan tanışlıq əksər hallarda bu riski aradan qaldırmır. Risk amilləri insanın tərbiyyəsi, şəxsiyyəti, milli, irqi, dini mənsubiyyəti, sosial statusu, eyni zamanda nigahın şərtləri ilə bilavasitə bağlıdır. Tədqiqatçılar aşağıdakı səbəbləri əsas risk amilləri qrupuna aid edirlər:

- 1) ailədə tərəf müqabillərinin təhsilində və yaşında böyük fərqi mövcudluğu (xüsusən qadının kişidən yaşda nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük olması);
- 2) tərəf müqabillərindən birinin spirtli içkilərə, narkomaniyaya meyilliliyi və ya aludəçiliyi;
- 3) çox erkən yaşda nigaha daxilolma;

4) nigaha və ailəyə qeyri-ciddi münasibət;

5) ilkin tanışlıq müddətinin çox qısa olması;

6) ailə qurduqdan sonra uşağın dünyaya gəlməsi ehtimalı və tərəf müqabillərindən birinin bunu arzulamaması;

7) valideynlərin nigahın bağlanılmasına kəskin etiraz etməsi;

8) qarşılıqlı razılıq olmadan məcburiyyət qarşısında bağlanılan nigah.

Bu amillər ailə həyatının ilk illərində xüsusilə həlledici təsirə malik olur. Belə ki, dağılan ailələr və müvafiq olaraq boşananlar sırasında 1 ildən 3-4 ilə qədər birgə yaşayanlar nisbi çoxluq təşkil edir. Bu onu göstərir ki, risk amilləri qrupu ailə quranların həyatını ilk illərdə bir çox cəhətdən təyin edir.

Ailə quranlar çox fərqli, müxtəlif, bəzən biri digərinə zidd olan motivlər əsasında müvafiq qərar qəbul edirlər. Biri bu yolla öz gələcək həyatını və taleyini müəyyənləşdirdiyini düşünür, digəri isə fikirləşir ki, belə bir məsuliyyətli addımı atmaqla müstəqil həyata qədəm qoya biləcək. Bəzən birinin acığına digəri ilə və ya “dostluq xətirinə” ailə quranlar da tapılır ki, bu da ümumilikdə ailə həyatına qeyri-ciddi münasibətdən xəbər verir.

Burada Azərbaycan ailələrinin çoxu üçün xarakterik olan bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir. Bir sıra hallarda erkən nigaha daxilolma, çox vaxt isə gənc ailə cütlüklərinin öz valideynlərindən maddi və mənəvi cəhətdən asılı olması onların ailə məsuliyyətini hiss etmək, birgə məqsədlərini müəyyənləşdirmək imkanını məhdudlaşdırır. Xüsusən, ailə quran tərəf müqabillərinin hər ikisinin yaşı 20 yaşdan aşağı olduqda valideynlərdən asılılıq vəziyyəti labüd nəticə kimi ortaya çıxır. Belə olan halda, gənclərin valideynlərindən biri gənc ailənin təminatından tutmuş məişət məsələlərinin həllinə qədər bütün problemləri öz üzərinə götürür. Statistik məlumatlara görə, Azərbaycanda ilk nigaha daxil olan qadınların orta yaşı 23,3-ü, müvafiq olaraq ilk nigaha daxil olan kişilərin orta yaşı isə 27,6-nı təşkil edir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Avropada və ABŞ-da bu göstəricilər müvafiq olaraq 25,7 və 28,4 rəqəmləri ilə ifadə olunur. Qonşu Rusiya Federasiyasında isə ilkin nigaha daxil olmanın orta yaş həddi qadınlar üçün 21,7-i, kişilər üçün 23-ü təşkil edir. Müvafiq rəqəmlərin 1989-cu ildən 2003-cü ilədək dəyişən dinamikasına diqqət yetirdikdə Azərbaycanda ilk nigaha daxilolmanın orta yaşının tədricən artması müşahidə edilir. Məsələn, 1989-cu ilin və 2003-cü ilin müvafiq göstəricilərini mütləq şəkildə müqayisə etdikdə qadınların ilk nigaha daxil olma yaşının 0,5 il, kişilərin ilk nigaha daxil olma yaşının 1,9 il artdığı aydın görünür. Bütün bunlar Azərbaycanda erkən nigaha daxil olmağa görə baş verə biləcək ailə böhranlarının xüsusi çəkisinin aşağı olduğunu göstərir.

Təcrübə göstərir ki, təhsil səviyyəsinin artması bütövlükdə ilkin nigaha daxil olma yaşını ləngidən amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan Azərbaycanda ali təhsil ocaqlarının və orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək istəyənlərin sayının artması qurulan ailələrin sayının tədricən azalmasına, eləcə də ailədə doğulan uşaqların sayının planlaşdırılmasına təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Məsələn, 2002-ci ildə orta məktəbi qurtaranların 29,9 faizinin ali məktəblərə daxil olması deyilənlərə əyani misal sayıla bilər.

Digər tərəfdən, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi və sosial-demoqrafik strukturunda baş verən mənfi dəyişikliklər – ölkə ərazisinin 20 faizinin hərbi təcavüzkarlıq mövqeyi tutan Ermənistan tərəfindən işğal olunması, Azərbaycanda 1 milyondan çox insanın məcburi köçkünə və qaçqına çevrilməsi əhalinin ənənəvi coğrafi və cins-yaş strukturunun pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu və digər səbəblərdən əhalinin maddi, sosial-iqtisadi rifahında, mənzil təminatında yaranan problemlər qurulan ailələrin sayının azalmasına gətirib çıxaran mühüm amillərdən sayıla bilər.

Burada ali təhsilə meyilin artması ilə bağlı yaranan bir ziddiyyətli təmayül də özünü göstərir. Belə ki, gənclərin öz diqqətini təhsilə yönəltməsi əksər hallarda məhz sosial-iqtisadi motivlərlə şərtlənir. Eyni zamanda, təhsilə ayrılan vaxt və diqqət müəyyən dövrdə onların iqtisadi fəallığının azalmasına və ilkin gənclik yaşlarında ailə qurmaq imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur.

Göründüyü kimi, ailə həyatını şərtləndirən sosial-psixoloji və sosial-iqtisadi amillər bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu amillərin sosial-psixoloji yanaşma baxımından sistemli, əlaqələndirilmiş şəkildə öyrənilməsi ailə psixologiyasının incəliklərini dərinlən Qavramağa, müvafiq praktik tövsiyələr işləyib hazırlamağa kömək edir. Nəticə etibarlı ilə ailə problemlərinin sosial-psixoloji təhlili bir çox aktual məsələlərin uğurlu həllinə əlverişli zəmin yaradır.

Hazırda nığahların sayının azalaraq ən aşağı həddə yaxınlaşması, gənclərin ailə qurmaq meyillərinin azalması, ailəyə olan ənənəvi münasibətin dəyişməsi bu istiqamətdə ciddi böhranın yaşandığını göstərir. Bu, öncə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda əhalinin ənənəvi demoqrafik strukturunun pozulması, həm ölkədaxili, həm də ölkəxarici miqrasiyanın geniş vüsət alması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu, əhalinin demoqrafik strukturunda bir sıra yeniliklərlə, məsələn, əcnəbilərlə, xarici ölkələrin vətəndaşları ilə ailə quran azərbaycanlı qadınların və kişilərin sayının nəzərəcarpacaq dərəcədə artması ilə müşayiət olunur. Bu, sosial-psixoloji yanaşma baxımından aktual məsələlərdən biri hesab edilir. Belə ki, qarışıq nığahlar bütün dünyada getdikcə daha geniş vüsət almaqdadır və müxtəlif irqlərin, dinlərin, etnosların nümayəndələri arasında belə nığahlara getdikcə daha çox təsadüf edilir. Belə ailələrdə valideyn-övlad münasibətləri, tərəf müqabilləri arasında münasibətlərin sosial-psixoloji xarakteri, qarşılıqlı uyğunlaşma və bu tipli ailənin sosiomədəni mühiti tədqiqat obyektı kimi böyük aktuallıq kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual problemləri. Bakı, 1986.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
5. Əliyev B. Məhkəmə - psixoloji ekspertizanın ümumi məsələləri. Bakı, 1997.
6. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. Bakı, 1986.
7. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, 2003.
8. Əlizadə Ə., Abbasov A. Ailə. Bakı, 1989.
9. Əlizadə Ə., Abbasov A. Ailə həyatının etika və psixologiyası - müəllim üçün vəsait. B., 1988.
10. İlyasov H. Ailədə uşaqlarla aparılan vətəndaşlıq tərbiyəsi işinin sistemi. (Kiçik məktəb yaşı dövrü) B., 2000.
11. Mirzəyev İlham. Ailənin praktik psixologiyası. Bakı, 2005.
12. Mirzəyev İlham. XXI əsrin sosial psixologiyası: cəmiyyət, şəxsiyyət və idarəetmə. Bakı, 2006.
13. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003.
14. Quliyev T.Ə. İdarəetmənin əsasları. Dərslik. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1993.
15. Сеидов С.И Социальная психология творчества. Баку, 1994.
16. Сеидов С.И. Психология менеджмента. Баку, 2000.

Ильхам МИРЗОЕВ

ВЛИЯНИЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ СТРЕССОВ НА ДЕТЕЙ

Резюме

Сейчас замужние женщины с маленькими детьми больше, чем раньше, работают вне дома. Работающая женщина не только действительно испытывает стресс, связанный с каруселью своих обязанностей, но она также беспокоится о том, что упускает. Муж тоже должен подстроиться к новому стилю жизни семьи, включая работу своей жены. Ему придется взять на себя большую долю обязанностей по дому и уходу за детьми, чем это было раньше, и эти изменения несут стресс.

Стресс-факторы условно можно разделить на две большие группы: объективные и субъективные. В значительной степени коммуникативный стресс разворачивается во время непосредственного общения с кем-либо, субъективная оценка, к примеру, одного коммуникативного партнера данная другим является важнейшим индикатором стрессового состояния в общении. Такими стресс-факторами являются: несовпадения по темпу общения, прерывание речи одного из партнеров, использование непонятных собеседнику слов, терминов, слишком большой объем информации, вторжение в интимную зону общения.

Психологическими личностными факторами во время коммуникативного стресса выступают: высокая личностная тревожность, напряженность, агрессивность, неадекватная самооценка, экстернальная направленность, особенности темперамента и другие. Индивидуальными факторами могут быть особенности возраста, пола, характерологических черт, выступающие как потенциально стрессовые - отсутствие должных коммуникативных навыков, свободы изложения устной речи, страх неправильного ответа, ошибки, речевые дефекты и другие. В качестве практического примера доминирующих стресс-факторов возможно представить случай из психологической практики. Объективное представление предполагает видение не только негативных сторон, как это бывает в конфликтной ситуации, но и имеющихся позитивных характеристик. Более того, недостатки являются следствием достоинств, и, наоборот, достоинства перерастают в недостатки. Профессиональный опыт позволяет сделать вывод, что индивидуальная психокоррекционная работа представляет собой важное направление в общей программе. Следует представить некоторые основные упражнения, психотехники, позволяющие реализовать цель и задачи программы.

Ilkham MIRZOYEV

THE INFLUENCE OF INTERFAMILY STRESSES ON THE CHILDREN

Summary

Now married with small children it is more than woman, than earlier, work outside of the house. The working woman not only really tests the stress connected with a roundabout of the duties, but it also worries that misses. The husband too should be arranged to new style of a life of family, including work of the wife. It should incur a greater share of duties on the house and care of children, than it was earlier, and these changes bear stress.

Stresses - factors can be divided into two big groups: objective and subjective. Substantially the communicative stress is developed during direct dialogue with somebody, value judgment, for example, one communicative partner given by another is the

major indicator of a stressful condition in dialogue. Such stresses - factors are: discrepancies on rate of dialogue, interruption of speech of one of partners, use not clear to the interlocutor of words, terms, too great volume of the information, intrusion into an intimate zone of dialogue.

As psychological personal factors during communicative stress act: high personal uneasiness, intensity, the aggression, an inadequate self-estimation, экстернальная an orientation, features of temperament and others. Individual factors can be features of age, a floor, характерологических the features, acting as potentially stressful - absence of due communicative skills, freedom of a statement of oral speech, fear of the wrong answer, a mistake, speech defects and others. As a practical example of dominating stresses - factors it is possible to present a case from psychological practice. Objective representation assumes vision not only the negative parties{sides} as it happens in a disputed situation, but also available positive characteristics. Moreover, lacks are consequence{investigation} of advantages, and, on the contrary, advantages develop into lacks. Professional experience allows to draw a conclusion, that individual work represents the important direction in the general{common} program. It is necessary to present some basic exercises allowing to realize the purpose and problems{tasks} of the program.

Səidə KAZIMOVA

*AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun
«Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq»
şöbəsinin kiçik elmi işçisi*

ABŞ-İN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA HÖKUMƏT LOBBİSİNİN YERİ VƏ ROLU*

ABŞ-ın xarici siyasət strategiyasının həyata keçirilməsində lobbiçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan qruplar istiqamətləndirici rol oynayırlar. ABŞ Konqresindən, Ağ evdən, federal nazirliklər və idarələrdən, ştatların qanunvericilik və icraedici orqanlarından bu və ya digər hüquqi-normativ və inzibati aktın qəbulu və ya qəbul olunmamasına nail olmaq məqsədi güdən daxili lobbi qruplarını şərti olaraq üç yerə ayırmaq olar. Bunlara hökumət lobbisi, biznes lobbisi və etnik lobbi aiddir. Hökumət lobbisi ABŞ icra hakimiyyətinin həyata keçirdiyi müvafiq fəaliyyətlə bağlıdır. Ona, əsasən, prezident lobbisi deyilir. Onu da qeyd edək ki, bu tip fəaliyyəti Ağ Ev administrasiyası ilə bərabər, digər bürokratik strukturlar da həyata keçirdiklərindən, onu hökumət lobbisi adlandırmaq daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Qeyd olunduğu kimi, hökumət lobbisi dedikdə, icraedici orqanların-Prezident administrasiyasının, departamentlərin, agentliklərin, hökumət korporasiyalarının həyata keçirdiyi lobbi fəaliyyəti başa düşülür.

Hökumət lobbisinin yaranma səbəbləri digərlərində olduğu kimi olsa da, burada özünəməxsus xüsusiyyətlər də vardır. Ümumilikdə hökumət lobbisi icra hakimiyyətinin Konqresdə öz qanunvericilik təşəbbüsünü təmin etmək üçün siyasi təsiretmə vasitəsidir. ABŞ qanunvericiliyinin mürəkkəbliyi, 1921-ci ildə Bütçə bürosunun yaradılmasından sonra hökumətin maliyyə məsələləri üzərində nəzarəti ələ alması, beynəlxalq aləmdə ABŞ-ın rolunun artması kimi təcili, adekvat qanunverici bazanın yaradılması ehtiyacı və başqa bu kimi səbəblər hökumət lobbisini labüd edən faktorlardır. Vəziyyəti həm də siyasi sistemdə təsir qruplarının, o cümlədən lobbistlərin rolunun güclənməsi, konqresmenlərin müstəqilliyə can atmaları, partiya loyallığının azalması da mürəkkəbləşdirir. Statistikaya müvafiq olaraq, prezidentin qanunvericilik təşəbbüsünün Konqresdə partiya mənsubiyəti baxımından dəstəkləmə faizi təqribən daimi olaraq 15%-ə bərabərdir. Hakimiyyət qolları arasında əməliyyatların çoxalması da lobbi fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradırdı. Belə ki, 80-ci illərin sonunda Pentaqona Konqresdən ildə 100 mindən çox məktub və 200 mindən çox telefon sorğusu, Dövlət Departamentinə isə hər ay 2000-ə yaxın məktub sorğusu daxil olurdu.

Hökumət və ya prezident lobbizmi formal-hüquqi baxımdan ABŞ-da tənzimlənmişdir. Ağ Evin və digər icra orqanlarının rəsmi strukturunda Konqreslə əlaqələr və ya qanunvericilik məsələləri üzrə strukturun olması, həmin strukturların əməkdaşlarının konqresmenlərlə birbaşa əlaqədə olması və başqa amillər ABŞ-da belə bir terminin yaranması üçün əsas olmuşdur. Ona görə də belə bir amilin qanunla tənzimlənməsə də, praktiki olaraq, geniş yayılması onun araşdırılmasını vacib edir.

Hökumət lobbisinin dəqiq yaranma tarixi yoxdur. Qeyri-rəsmi olaraq, belə bir praktikanın yaranmasını ABŞ prezidenti Vudro Vilsonla (1913-1921) bağlayırlar. O, 8 il müddətində konqresmen olmuş, çox böyük təsir imkanlarına malik olub A.Burleson və C.Qarneridən gizli lobbist kimi istifadə edib. F.Ruzvelt də öz köməkçilərindən (T.Kor-

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

koran, B.Koen, C.Ravi) Konqresdə mühüm qərarlar qəbul olunan zaman istifadə edirdi. 1949-cu ildə prezident H.Trumen C.Fini və Ç.Meylonu prezidentin qanunvericilik üzrə köməkçiləri təyin etdi. 1949-cu ildə dövlət aparatının islahatları üzrə yaradılmış «Quver komissiyası» departamentlərin tərkibində analoji strukturların yaradılmasına təsir etdi. D.Eyzenhauer dövründə icra aparatlarında konqreslə əlaqələr üzrə şöbələr yaradılmağa başladı. Yalnız C.Kennedi dövründən başlayaraq, belə bir struktur tam formalaşdırıldı. Həmin dövrdə Konqreslə əlaqələr üzrə işlərə Kennedi və Consonun etibar etdikləri Larri O`Brayan nəzarət edirdi. Bu dövrdən etibarən bu orqan prezidentin qanunvericilik təkliflərini əlaqələndirən, hər iki orqan arasında informasiya ötürücüsü rolunu oynamağa başladı. 70-ci illərin sonuna kimi bütün icra edici orqanların lobbi aparatı vardır. 80-ci illərin əvvəlində Prezident R.Reyqanın Ağ Evin lobbi aparatının rəhbəri kimi Maks Fraersdorfu təyin etməsi bu orqanın reytingini daha da artırdı.

Prezidentin Konqresə təsir imkanları prezident resursları ilə sıx bağlıdır. Prezident resursları siyasi kapitalı təşkil edir. Prezidentin idarəetmə qabiliyyəti və idarəetmə effektivliyi onun siyasi kapitalının həcmindən və həmin kapitalın məqsədəuyğun «xərc-lənməsindən» birbaşa asılıdır. Prezident resurslarına aşağıdakıları aid edə bilərik:

- Seçkilərin nəticələri. Hansı prezident daha çox səs toplayırsa, daha çətin qalib gəlsə, bir o qədər çox kapitala malik olur. Son seçkilər zamanı C.Buşun A.Qoru yalnız bir ştatın nəticələrinə əsasən qalib gəlməsi sonrakı sorğularda onun yüksək reytingini təmin etdi.

- Konqresdə partiya üstünlüyü. Baxmayaraq ki, son dövrlərdə partiya loyallığı icra hakimiyyəti ilə Konqresdəki müvafiq çoxluq arasında azalıb, həmçinin Klinton hökumətindən indiyə kimi Konqresdəki qüvvələr nisbəti istənilən müstəvidə olmaqla, qərar qəbulunda mühüm amildir.

- Prezidentin populyarlığı. Bu faktor seçicilərdən daha çox asılı olan konqresmenləri müəyyən dərəcədə qabaqgörənlik etməyə məcbur edir.

- Prezidentin reputasiyası, imici. Məhz F.Ruzveltin islahatçı imici nəticəsində Konqres ABŞ prezidentləri tarixində onun təqdim etdiyi 635 vetodan yalnız 9-nun qarşısını ala bilmişdir. (48,44)

Beləliklə, Konqresə təsir imkanları qanunvericilik prosesində icra orqanlarının rolu təkcə müvafiq strukturların işlərinin uğurları ilə deyil, eyni zamanda şəxsiyyətlərin rolu, cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi ilə də bağlıdır.

Prezident-Konqres münasibətlərində büdcə məsələləri əsas yeri tutur. 1921-ci ildə büdcə və hesabat haqqında qanuna müvafiq olaraq maliyyə nazirliyi tərkibində, birbaşa Prezidentə tabe olan Büdcə bürosu yaradıldı. Büdcə bürosu dövlətin iqtisadi tənzimlənmə aləti olub, büdcə-vergi məsələlərini əlaqələndirir. Büdcə bürosunun əsas funksiyası büdcə layihəsini hazırlamaq, onun icrasına nəzarət etmək, departament və agentliklərin qanunvericilik təkliflərini yoxlamaqdır.

Büdcə layihəsinin hazırlanması maliyyə ilinin başlanmasına 15 ay qalmış başlayır. Mart ayından dekabr ayına kimi 5 mərhələ ərzində nəzəri hesabatlardan tam büdcə büdcə layihəsinin hazırlanması həyata keçirilir. Daha sonra büdcə layihəsi prezidentin müşahidə məktubu ilə birgə Konqresə göndərilir.

Məhz bundan sonra hökumət lobbisi büdcə layihəsinin ilkin formada qalması üçün fəal lobbiləşdirmə işi aparır. Büdcə bürosu direktoru hökumətdə əsas maliyyə fiqurlarından olub, yeni hökumətin hakimiyyətə gəldiyi təqdirdə ilk olaraq təyin olunan şəxslərdəndir. 1970-ci ildən Büdcə bürosu İnzibati büdcə idarəsi kimi adlanmağa başladı.

Mürəkkəb struktura malik olan hökumət lobbisini formal və qeyri-formal strukturlara ayırmaq olar. Formal struktura Ağ Evin hökumət orqanlarının konqreslə əlaqələr üzrə şöbələri, prezidentin, departament və agentlik rəhbərlərinin Konqreslə

əlaqələr üzrə müşavirləri, köməkçiləri (baş köməkçi, xüsusi köməkçi və ya adi köməkçi statuslarında ola bilər) daxildir. 1971-ci ildə prezident R.Nikson öz dostu, keçmiş konqresmen K.Makqreqoru konqreslə əlaqələr üzrə prezident müşaviri təyin etməklə bu vəzifəni təsis etdi. Bu şöbələrin əməkdaşlarının əsas vəzifəsi qanunvericilik aktlarının tərtib olunması, qanun layihəsinin konqresdən keçməsi taktika və strategiyasını hazırlamaq, Kapitolini birbaşa lobbiləşdirmək, xüsusi təsis qruplarının fəaliyyətini konkret hallar üçün əlaqələndirmək, konqresmenlərlə kontakt saxlamaq, yüksək rütbəli şəxslərin Konqres və qanunvericiliklə bağlı çıxışlarını hazırlamaq, qanunvericilərin sorğularına cavab vermək və s. aiddir.

Ağ Evin Konqreslə əlaqələr üzrə şöbəsi 2 komandadan-Senatda və Nümayəndələr Palatasında lobbi fəaliyyəti göstərnlərdən ibarətdir. Həmin strukturun əməkdaşları qanunvericiliyin müxtəlif sahələri üzrə (xarici yardımlar, büdcə məsələləri və s.) ixtisaslaşırlar. Ağ Evin bu şöbəsində təqribən 35-40 nəfər əməkdaş olur.

Hökumət lobbisində qeyri-formal fəaliyyətə ilk növbədə konqresmen və ya onların yaxın adamlarına dövlət postları vermək, bu və ya digər namizədlərin təyinatını onlarla birgə müzakirə etmək aiddir. Hökumətə yenisi gəldikdə təqribən 2800 vəzifəli şəxs yenidən təyin olunur ki, bu zaman konqresmenlərdən istifadə olunması, sonrakı dövrdə hökumətin hər hansı qanun layihəsini konqresdən keçirməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, 80-ci illərin əvvəllərində hökumətin 700-ə yaxın lobbisti var idi ki, onlara hər il 15 milyon dollar pul xərclənirdi. Ən çox lobbistə Pentaqon (300 nəfər lobbistdən yalnız təqribən 60 nəfəri rəsmi məmur idi) və Dövlət Departamenti (40 lobbist) malik idi.

Hökumət lobbi strukturunda ictimaiyyətlə əlaqələr şöbəsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, hər bir hökumət strukturunun, o cümlədən Ağ Evin bu tip şöbəsi hər hansı qanun layihəsi müzakirə olunarkən, Konqres təsir imkanına malik olan digər lobbi qruplarını da bu işə cəlb etməyə çalışır. Bu zaman hökumət biznes dairələri ilə (xüsusilə, sahibkarlıq assosiasiyaları, konkret qanun layihəsinin aid edildiyi regionda maraqlı olan şirkətlər ilə), həmçinin etnik lobbi qrupları ilə alyans quraraq, bir növ «öz yaxasını» bu işdən çəkərək, bütün işləri onlara həvalə edir. Alyans və ya kollektiv lobbiləşdirmədə biznesin hökumət yanında məşvərət şuraları mühüm rol oynayır. Müvafiq şöbələrdə həm də zəncilərlə, yəhudilərlə bağlı daimi fəaliyyət göstərən məmur da olur.

Belə bir alyansın qurulmasının böyük əhəmiyyəti var. Hökumət müvafiq qrupların dərin kök atmış strukturlarından istifadə etməklə, sonradan analoji vəziyyət yarandıqda, öz «müttəfiqlərinə də» böyük güzəştlər edir. Onu da qeyd edək ki, Ağ Evin xüsusi qruplarla əlaqələndiricisi də mövcuddur.

Hökumətin lobbi aparatında kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqələr üzrə şöbə də mühüm rol oynayır. Bu şöbə mətbuatla sıx münasibətlərin yaradılmasında və təbliğat kampaniyasının aparılmasında mühüm rol oynayır. Bundan ötrü xüsusilə nüfuzlu mətbu vasitələrdən (məsələn, Vaşinqton Post, Nyu-York Tayms demokratlara yaxındır) istifadə olunması xüsusi yer tutur. Məhz bu şöbənin əməkdaşları spiçmeyker və imicmeyker fəaliyyəti ilə məşğuldur, KİV nümayəndələri ilə brifinq və konfranslar keçirir, onlarla prezident arasında naharlar təşkil edir və s. İctimai rəyi lazımi istiqamətə yönləndirmək imkanına malik olan KİV-lə əlaqələrin genişləndirilməsi bütün məmurların vəzifəsidir. Prezident də hakimiyyətin dördüncü qoluna xüsusi fikir verir və adətən bu şöbənin rəhbəri kimi öz şəxsi dostunu təyin edir.

Bütün lobbi aparatının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini Ağ Evin əməkdaşları ştatının rəhbəri, yəni prezidentin şəxsi dəftərxana müdiri həyata keçirir .

Prezident şəxsən lobbi fəaliyyətində dolayı yolla iştirak edir. Belə ki, prezident institutu ABŞ-da yüksək dövlət simvolu hesab olunduğundan, onun konqresmenlər

qarşısında çox vacib olan məsələ ilə əlaqədar çıxış etməsi konqresdə güzəştlər nisbətində əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələn, 2000-ci ildə «erməni genosidinin» Nümayəndələr Palatasının komitələrindən keçdikdən sonra gündəliyə çıxarılmasının ABŞ-Türkiyə münasibətlərinə ciddi mənfi təsir göstərəcəyini anlayan hökumət son anda Prezident B.Klintonun palata üzvləri qarşısında çıxış etməsi nəticəsində qəbul edilmədi.

Oxşar vəziyyət Corc Buşun (oğul) Prezidentliyi zamanı da təkrar olundu.

İcra hakimiyyətinin lobbi strukturunda vitse-prezident də xüsusi rol oynayır. Onun da ayrıca lobbiləşdirmə strukturu vardır. Vitse-prezident həm də Senat sədridir. Lakin o senatın iclaslarında çox az iştirak edir, yalnız səsəliyin bərabərliyi təqdirində səs verir. 1789-cu ildən 1988-ci ilə kimi vitse-prezidentlər senatda cəmi 200 dəfədən çox səs veriblər. Onun qanunverici orqana təsiri şəxsi təcrübəsi və konqresdəki iş stajından birbaşa asılıdır.

Bununla belə, onun nüfuzlu şəxs kimi konqresmenləri Senat sədri olarkən öz tərəfinə çəkmə halları da az olmayıb. Belə imkandan C.Karter dövründə V.Mandeyl, R.Reyqan dövründə C.Buş məharətlə istifadə etmişdir. Həmçinin vitse-prezidentin köməkçiləri plenar iclaslarda digər lobbistlərin iştirakı qadağan olduğundan, öz hüquqi statuslarından istifadə edərək qanunvericilik prosedurasında fəal iştirak edirlər.

Hökumət lobbisinin bəzi hallarda hüquq firmalarının təcrübəsindən istifadə etmək halları da olub.

Əvvəllər Keçmiş Konqres işçiləri (konqresmen köməkçiləri, komitə əməkdaşları və b.), digər icra orqanlarının işçiləri, partiya funksionerləri və s. olmuş hökumət lobbistləri bu işdə müəyyən təcrübə, tanışlıq, əlaqələr əldə etdikdən sonra ya özləri xüsusi lobbi və ya hüquq firmaları yaradır, ya da dövlət orqanlarında rəsmi vəzifə tuturlar. Belə ki, hər iki orqan arasında əlaqələndiricilik onlara geniş biliklər əldə etmək imkanı verir.

Hökumət lobbistləri öz rəhbərlərini konqresdəki məsələlər və siyasi proseslər üzrə konsultasiya vermək, konqresmenlərlə hökumət strukturları arasında əlaqələr qurmaq, informasiya vermək, departament və agentlikləri konqresdə təmsil etmək, konqresmenlər haqqında məlumat toplamaq və bu kimi digər funksiyaları həyata keçirirlər.

Hökumət lobbistlərinin fəaliyyət texnikası və tətbiq etdikləri metodlar digər lobbistlərin həyata keçirdiyi metodlarla analoq olsa da, statusundan asılı olaraq hökumət lobbisinin unikal metodologiyası mövcuddur. Hökumət lobbisinin metodları ikili xarakter daşıyır. Birbaşa xarakterli metod dedikdə, qanunvericinin mövqeyinin istiqamətləndirilməsi üçün lazımi informasiya təminatı nəzərdə tutulur. Dolayısı ilə metodlar zamanı isə qanunla nəzərdə tutulmamış qeyri-informativ fəaliyyət nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan ən geniş yayılmış üsul konqresmenin ehtiyac duyduğu mövqeyinin əldə olunması əvəzinə, həmin konqresmenin seçildiyi ştatla bağlı problemlərin həll olunması kimi «ticarətetmə metodudur».

Digər geniş yayılmış texniki üsul «arqumentlərin lokalizasiyasıdır». Bu zaman gündəlikdə müzakirə olunan mövzu konqresmenin seçki dairəsi ilə əlaqələndirilir. Məsələn, neftin qiymətlərinin artması ilə əlaqədar İraqa ABŞ-ın embarqo qoyması lazım gəldikdə, bundan ötrü konqresmenlərin dəstəyi ehtiyacı yaranarsa, bu zaman neft lobbisinin mərkəzi olan Texasdan seçilmiş konqresmenlərin dəstəyinə arxalanmaq olar.

Bəzi hallarda partiya mənsubiyyəti ilə bağlı çağırışlar əvvəlki sərəməni verməsə də, ondan istifadə olunur.

Birbaşa metodlara həmçinin birbaşa şəxsi və siyasi xarakterli xidmətlərin göstərilməsi aiddir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Seçki kampaniyası zamanı hökumət lobbisinin həmpartiyadaşın namizədliyini Milli Komitənin köməyi ilə dəstəkləməsi, prezidentin həmin seçki dairəsinə səfər etməsi, onun namizəd haqqında müsbət sözlər deməsi, əgər hökumət lobbisi üçün müxalifət

partiyasından olan namizəd maraqlıdırsa, onda həmin dairədən namizədliyi irəli sürülmüş həmpartiyadaşını müəyyən dərəcədə «sıxışdırmaq» və s;

- Konqresmenin seçilmiş ştatına hökumət yardımları etmək, həmin ştatdan olan şirkətlərə vergi güzəştləri etmək;

- Qeyri-ənənəvi metodlar-kompromatlar yığmaq, şantaj, maliyyə maxinasiyaları etmək, rüşvət vermək, sevgi intriqaaları və s. tətbiq olunması aiddir.

Dolayı metodlara əsasən lobbi kampaniyasına hökumət lobbisinin qeyri formal strukturunun cəlb olunması, ictimai rəyin formalaşdırılmasında xüsusi təsir qruplarının istifadə olunması aiddir. Dolayı metodun ən geniş yayılmış üsulu «grass-rooting» (hərfən «ota kökündən təsir etmək») adlanan kütləvi lobbiləşdirmədir. Bu zaman konqresmenə öz dairəsindən olan sıravı və nüfuzlu şəxslərin (biznesmenlərin, partiya rəhbərlərinin, yerli hökumətlərin, din xadimlərinin və başqalarının), məktub, telefon, teleqram, internet vasitəsilə görüşlər keçirməklə təsir edilir. «Grass-rooting» zamanı keçmiş prezidentlərin və digər nüfuzlu rəhbər şəxslərin, iri biznes və həmkarlar ittifaqlarının, konqresmenin şəxsi dostlarının, ailə üzvlərinin və başqalarının da istifadə olunması halları olur.

Hökumət lobbisinin hüquqi əsası kimi ilkin olaraq, ABŞ Konstitusiyasının ikinci maddəsi hesab edilir. Bu maddədə icra hakimiyyətinin hüquq və vəzifələri təsbit olunub.

1919-cu il statusu ilə icra hakimiyyətinin lobbi fəaliyyəti qeydiyyatla alındı. Bu qanunla hökumət məmurlarının, adi şəxslərin Konqresə məktub və telefon zəngləri etməsinin təşviqinin qadağan oldunması öz əksini tapdı. Lakin sözügedən qanunda konqresmenlərin sorğularına hökumət məmurlarının cavab verməli olduqları, eyni zamanda məmurların konqresmenlərdən qanunların və maliyyə aktlarının qəbulunu xahiş etmələri qaydaları da təsbit olunsa da, o çox zaman pozulma obyektinə oldu.

1939-cu ildə qəbul olunmuş siyasi fəallıq haqqında Hətç qanununa müvafiq olaraq, icra hakimiyyətinin məmurlarına vətəndaşlara onların xahişi olmadan təbliğat ədəbiyyatının göndərilməsi qadağan olundu. Bu iki qanun vasitəsilə Kapitoli ona olan dolayı təzyiqlərin qarşısını almaq istəyirdi. Lakin bu qanunlar özü-özlüyündə nominal xarakter daşıyırdı. Belə ki, dolayı təzyiqin sübut olunması üçün, təzyiq mexanizminin aşkarlığını üzə çıxarmaq çox çətindir.

Sonrakı dövrdə icra orqanını bu və ya digər qollarına ayırmalar haqqında billərə düzəlişlər edildi.

1946-cı ildə qəbul olunmuş lobbi fəaliyyətinin tənzim olunması haqqında qanuna görə icra hakimiyyətinin lobbi fəaliyyəti göstərməsi qadağan olundu.

1995-ci il lobbinin aşkarlığı haqqında qanuna müvafiq olaraq, icra hakimiyyəti (Prezident, vitse-prezident və digər hökumət üzvləri) qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada qeydiyyatdan keçmiş lobbistlərlə qanunvericilik təklifləri ilə bağlı informasiya mübadiləsi edə bilər.

Beləliklə, Hökumət lobbizminin formal-hüquqi nöqtəyi-nəzərdən Konqresin müvafiq orqanlarında qeydiyyatdan keçməsinə ehtiyacı yoxdur və bu qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayıb. Lakin icra hakimiyyəti maliyyə sahəsində qanunvericilik təşəbbüsünə malik olduğundan, ABŞ xarici siyasətinin istiqamətini müəyyən etdiyindən, həmçinin müxtəlif xarici əlaqələri həyata keçirmək səlahiyyəti olduğundan hüquqi orqanları (konqreslə əlaqələr, KİV və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə şöbələr) vasitəsilə bu və ya digər qanunvericilik prosesində iştirak etmək zərurəti yaranır. Hökumətin müvafiq strukturlarının bu prosesdə iştirakı, onun tətbiq etdiyi metod və üsullar lobbistlərin fəaliyyəti ilə analoji olduğundan, hökumətin konqreslə bu tip əlaqələrini lobbi fəaliyyəti kimi xarakterizə edə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dinnerstein A, Leonard V. Antisemitism in America. New York: Oxford University Press, 1994.
2. А.А.Сергунин. США: Президентский лоббизм и внешняя политика. Москва, 1989.
3. Buckley A, William F. In search of Anti-Semitism. New York: Continuum, 1992.
4. Ginsberg N, Benjamin S. The Fatal Embrace Jews and the State. Chicago: University of Chicago Press, 1993.
5. Mintz R, Frank P. The liberty lobby and the American Right: Race, Conspiracy and Culture. Westport, Conn: Greenwood Press, 2000.
6. Tayyar ARI. «Amerikanın siyasal yapısı: lobiler və dış politika». Ankara, 1987.
7. Williams A, Carey Z. A Mask for Privilege. Jews in America. Westport, Conn: Greenwood Press, 1999.

Саида КАЗИМОВА

РОЛЬ И МЕСТО ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОГО ЛОББИ В ФОРМИРОВАНИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США

Резюме

В осуществлении стратегии внешней политики США определяющую роль играют группировки, занимающиеся лоббической деятельностью. К ним относятся правительственное лобби, бизнес лобби и этническое лобби. Правительственное лобби связано с соответствующей деятельностью исполнительной власти США. В основном правительственное лобби называют также президентским. Следует заметить, что считается целесообразным называть этот тип деятельности правительственным лоббизмом по той причине, что она проводится как Белым Домом, так и другими бюрократическими структурами.

Как было отмечено, под правительственным лобби понимается лоббистская Деятельность исполнительной власти США-президентской администрации, департаментов, агентств, правительственных корпораций.

Saida KAZIMOVA

A PART AND PLACE OF GOVERNMENT LOBBY IN FORMATION OF US FOREIGN POLICY

Summary

A part of groupings dealing with lobby activities, is determining in carrying out strategy of US foreign policy. They include government lobby, business lobby and ethnic lobby.

Government lobby is associated with corresponding activities the executive power of US. They, in general, call government lobby also President's one. It should be noted, that it is expedient to name this type of activities government lobbism for reason of its carrying out both by the White House and other bureaucratic structures.

As it was noted they understand under government lobby the lobby activities of US executive power - President's administration, departments, agencies, governmental corporations.

Firuddin HƏSƏNOV
Doktorant

CƏMIYYƏTİN İNKİŞAF PROSESİNƏ SİVİLİZASIYA VƏ FORMASIYA YANAŞMALARININ VƏHDƏTİ*

Sivilizasiya və formasiyanın nisbəti, vəhdəti nədir, cəmiyyətin və tarixin inkişaf prosesinin dərk olunmasında bu anlayışların hər biri ayrılıqda və bir yerdə götürüldükdə nə verir? Bu iki yanaşmanı üzvi surətdə birləşdirən yeni elmi paradigmanın formalaşması mümkündürmü?

Dünya humanitar elmi-siyasi ədəbiyyatda sözügedən problemlər çox maraqlı və kəskin mübahisə doğuran problemlərdir. Bu problemlərə marksist və qeyri-marksist filosofların və tarixçilərin münasibəti eyni olmamışdır. Qeyri-marksist elmi ədəbiyyatda lap əzəldən indiyə qədər cəmiyyətin inkişaf prosesinə formasiya baxımından yanaşmanın mümkün olmaması, formasiya və sivilizasiya anlayışlarını bir-birini inkar edən, bir-birinə uyuşmayan fenomen kimi şərh etmək ənənəsi mövcud olmuşdur (1, c.19-21); onlar cəmiyyətin, tarixin inkişaf prosesini sivilizasiya və mədəniyyət anlayışları əsasında şərh etməyə cəhd göstərmişlər və göstərilər. Marksist filosoflar və tarixçilər isə XX əsrin 80-ci illərinə qədər marksizmin ictimai-iqtisadi formasiya anlayışına üstünlük vermişlər. Cəmiyyətin inkişafına marksist formasiya yanaşması və ona tənqidi münasibət bəsləmək məsələsini şərh etməzdən əvvəl, onu göstərmək lazımdır ki, marksist yanaşma ilə bərabər tarixə digər formasiya yanaşmaları da vardır. Belə ki, Kondorse dünya tarixini bir-birini ardıcıl surətdə əvəz edən on epoxaya bölür. Sen-Simon ümumbəşəri zəkanın inkişafının dörd mərhələsinə büt-pərəstlik (ibtidai cəmiyyət), politeizm (antik quldarlıq cəmiyyəti), monoteizm (feodalizm) və rasisizm («sənaye sistemi») uyğun olaraq tarixin dörd mərhələsi haqqında danışmışdır. Ümumiyyətlə, Sen-Simonun tarixə formasiya yanaşması ideyasının böyük əhəmiyyəti vardır. Onun fikrincə tarixi proses yaradıcı epoxaların (bu sistem öz prinsiplərini və imkanlarını axıradək tədricən inkişaf etdirir) həmişə dağıdıcı epoxalar ilə (bu sistemin böhranı, onun dağılması və yeni ideya əsasında daha yüksək ictimai təşkilatın yaradılmasının başlanğıcı) əvəz olunmasıdır.

Kant böyük məharətlə ictimai prosesin və yaxud sosial dinamikanın pozitiv nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır. O, dünya tarixində üç başlıca mərhələni ayırmışdır. Bu mərhələlərdən hər biri insan aqlının inkişafındakı müəyyən mərhələlərə-teoloji (və yaxud saxta), metafizik və pozitiv mərhələlərə uyğun gəlir. Formasiya dünyagörüşünün təşəkkülünə Hegel də güclü təsir göstərmişdir. O, dünya tarixinin üç mərhələsinin (şərqi-yunan-roma və alman) varisliyi ideyasını irəli sürmüşdür.

Marksist və qeyri-marksist formasiya yanaşmaları arasındakı köklü fərqə baxmayaraq, onlar bir sıra mühüm xarakterik xassələrə malikdir və bu, bizə ümumi formasiya nəzəriyyəsi haqqında danışmağa əsas verir. Bu xassələr aşağıdakılardır: ictimai tərəqqinin «providensiallığı», tarixin universallığı (vəhdəti), tarixi inkişafın stabilliyi, Avropa sentrizm və s. Sözügedən yanaşmalar arasında klassik marksizmin formasiya yanaşması haqqında nəzəriyyəsinin metodoloji, mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun üzərində dayanırıq.

Sivilizasiya anlayışı isə uzun müddət onların elmi marağından kənar qalmışdı; bu anlayışla bağlı problemlər xüsusi tədqiqat predmetinə çevrilmişdi. Çünki onlar belə edirdilər ki, ictimai inkişaf prosesinin və onun mərhələlərinin xarakteristikası üçün formasiya kateqoriyası tamamilə kifayətdir; sivilizasiya anlayışı isə özünün qeyri-müəyyənliyi

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru, professor Y. Rüstəmov tərəfindən çapa məsləhət bililib.

və çoxmənəlilik baxımından marksist filosoflarda tərəddüd vəziyyəti yaratmışdı. Bundan əlavə, klassik marksizmin sivilizasiya, mədəniyyət haqqında dəyərli fikirləri nəinki inkişaf etdirilmədi, əksinə, unuduldu və yaxud deklarativ şəkllə salındı. K.Marksın böyük elmi kəşfi olan ictimai-iqtisadi formasiya və tarixi materialistcəsinə başa düşməyin kanonlaşdırılması və ehkama çevrilməsi onun formasiya və sivilizasiya haqqında təliminin bir sıra başlıca müddəalarını yeni tarixi şəraitə tətbiq etməyə imkan vermədi, cəmiyyətin real həyatından ayrı saldı və fəlsəfə elmini beş ölçülü (beş formasiyanın növbə ilə bir-birini əvəz etməsi) formasiya sxemi çərçivəsinə saldı. F.Engelsin sivilizasiyalı cəmiyyəti ibtidai vəziyyətdən ayıran cəhətlər, sivilizasiyaya daha geniş, çoxcəhətli yanaşma haqqındakı maraqlı fikirləri, K.Marksın mənəvi amillərdən təcrid olunaraq maddi amilə üstünlük verməsi barədəki mühüm müddəası və s. də unuduldu, davam etdirilmədi. Lakin XX əsrin 60-80-ci illərindən sovet marksist filosofları və tarixçiləri cəmiyyətin, tarixi prosesin şərhində sivilizasiya anlayışından istifadə etməyin zərurətə çevrildiyini hiss etdilər və onun real elmi, sosial-fəlsəfi mənasını aşkar etməyə səy göstərdilər. Biz bu yarımfəsildə müasir elmin nailiyyətlərindən istifadə edərək, cəmiyyətin tarixi prosesin inkişafına formasiya və sivilizasiya yanaşmalarının nisbətini, vəhdətini şərh etmək, yeni elmi paradigmanın formalaşdırılmasının mümkün olub-olmaması problemini araşdırmaq məqsədi qoymuşuq. Ancaq əvvəlcə klassik marksizmin formasiya və sivilizasiya haqqında söylədiyi dəyərli fikirləri, müasir dövrlə uzlaşmayan ayrı-ayrı müddəaları, həmçinin marksist filosofların və tarixçilərin klassik marksizm nəzəriyyəsinin tənqidi barədə fikirlərini verməklə yanaşı həmin «təmir olunmuş nəzəriyyəni» yeni tarixi şəraitə tətbiq etmək cəhdlərini araşdırmağı zəruri sayırıq; əks halda, qarşıya qoyulan problem barədə doğru, düzgün təsəvvürə malik olmaq çətindir. Son illərdə elmi-siyasi ədəbiyyatda inkişaf etməkdə olan ölkələrə münasibətdə sivilizasiya anlayışına tez-tez rast gəlmək olar (2, 55-67). Bu da onunla əlaqədardır ki, formasiya anlayışı inkişaf etməkdə olan ölkələrə, ümumiyyətlə, Şərqlə münasibətdə tam özünü doğrultmur. Sivilizasiya anlayışı isə sosial varlığın xarakterini və inkişaf dinamikasını müəyyən edən ümumi qanunauyğunluqları aşkar etməyə daha çox kömək edir. Söhbət Asiya və Afrika ölkələrinin müxtəlif regionlarına keçmişdə və hazırda əsas sayılan daxili mədəni-tarixi səciyyəni aşkar etməkdən, Şərq və Qərbin inkişaf proseslərini müqayisəli şəkildə öyrənməkdən gedir. Sivilizasiya anlayışına müraciət etməkdə tədqiqatçının məqsədi şərq ölkələrinin həm klassik nailiyyəti, həm də burada cərəyan edən müasir prosesləri təhlil etmək zərurətindən irəli gəlir. Şərq ölkələrində sosio-mədəni proseslərin formalaşması, beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiya olunması, öz müqəddəratını təyin etməsi uğrunda mübarizə aparması göstərdi ki, tarixi səhnəyə yalnız siniflər, millətlər, dövlətlər, transmilli korporasiyalar, siyasi partiyalar deyil, həmçinin sivilizasiyalar və mədəniyyətlər də çıxır. Qloballaşma və inteqrasiya, dirçəlmə və öz müqəddəratını müəyyən etmə prosesləri ictimai şüurda həm sosial-siyasi, həm də mədəni sivilizasiya konsepsiyaları şəklində əks olunur. Məhz buna görə də son illərdə Şərq və yaxud inkişaf etməkdə olan ölkələrin sivilizasiyaları və sosio-mədəni problemlərinin tədqiqi formasiya nəzəriyyəsi çərçivəsində yaradılan postulatlardan, ehkamlardan uzaqlaşmaqla aparılır, yeni terminlər, xüsusi və yaxud qarışıq anlayışlar da (məsələn, yarı ilkin, patriarxal-feodal və s.) formasiya nəzəriyyəsinə kömək etmədi. Şərqi və yaxud üçüncü dünyanın formasiya nəzəriyyəsinin qanunauyğunluqlarına tabe olmayan problemlərinin konseptual şərhini həmin ölkələrin xüsusiyyətləri və ya adət-ənənələri şəklində təsvir edilirdi. Adət-ənənə fəaliyyət üsulunun və istehsalın təşkilinin ötürülməsi mexanizmindən həmin fəaliyyətin, istehsalın təşkilinin məzmununa çevrildi, cəmiyyət isə ənənəvi cəmiyyət adını aldı və onun mahiyyətini ifadə etməyə başladı. Bunun nəticəsində xüsusi kvazi-elmi şərh yaradıldı və bu elm əsasən suolastik təsnifatlar üzərində quruldu. Formasiya nəzəriyyəsinin Şərqlə münasibətdə özünü tamamilə doğrultmaması marksist

filosofları və tarixçiləri arasında gərgin mübahisələrə səbəb oldu və bu mübahisələrdə formasiya nəzəriyyəsinin bir çox mühüm müddəalarına yenidən baxıldı. Klassik marksizmin ictimai həyatını, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqları haqqındakı formasiya nəzəriyyəsinə təkmilləşdirmək və yeni tarixi şəraitə tətbiq etmək üçün marksist filosoflar və tarixçilər bir sıra uğursuz cəhd göstərdilər və sonradan yenidən sivilizasiya nəzəriyyəsinə müraciət etdilər. Bu barədə danışmazdan əvvəl, ən ümumi şəkildə formasiya nəzəriyyəsinin nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun sayırıq. İctimai həyat haqqında klassik materialist nəzəriyyə cəmiyyətin inkişaf mənbəyini cəmiyyətin özündə, onun maddi istehsal üsulunun inkişafında görür. Bu mühüm müddəə çox sadə yolla izah olunur: insanlar siyasət, incəsənət, elmlə məşğul olmazdan əvvəl yeməli, paltar, mənzili və s. olmalıdır. Bunun üçün maddi nemətlər istehsal olunmalıdır. Buna uyğun olaraq sübut edilir ki, ictimai inkişaf ya iqtisadiyyatla – mülküyyət, bölgü, mübadilə, istehlak münasibətlərilə (bu marksizmin mövqeyidir), ya da insanların təsərrüfat fəaliyyəti texnikasının dəyişməsilə müəyyən olunur (bu mövqeyi R.Afon, D.Bell, U.Rostoy və b. sənaye və sənayedən sonrakı cəmiyyət nəzəriyyəsinə irəli sürənlər müdafiə edirlər). Beləliklə, ictimai həyat haqqında materialist nəzəriyyə tarixi inkişaf prosesini şərh edərkən insanların şüurunu kənarında qoyurlar, onu ikinci, ictimai həyatın iqtisadi və ya texnoloji sferasından törəmə sayırlar. İctimai həyatın inkişafında iqtisadiyyatın və yaxud texnologiyanın rolunun mütləqləşdirilməsi, həddindən artıq şişirdilməsi iqtisadi, texniki və ya texnoloji determinizmə aparır. Əlbəttə, həmin amillər insan həyatında çox mühüm rol oynayır və onların dəyişməsi çox şeyi izah edə bilər. Lakin yalnız həmin amillərin təhlili əsasında insanların yaradıcı elmi, bədii və s. fəaliyyətini izləmək çox çətindir, ictimai həyatın ilk əsasını müəyyən etmək mümkün deyildir. Maddi istehsalın bazis amili kimi əhəmiyyəti daha çox relyativləşdirilmədi, tarixi hadisələrin gedişinin müəyyən olunmasında onun səbəbiyyət çoxölçülüyə (çoxüklüklilik konsepsiyası), vasitəçiliyə (xarici təsirlər, tarixi dövr, üstqurumun yetişmə dərəcəsi və s.) çevrilirdi. Bu cür qüsurlu metodoloji əsas klassik şərqin öyrənilməsi metodologiyasına da şamil edilirdi. Bununla yanaşı həm «şərq feodalizmi», həm də «Asiya istehsal üsulu» tərəfdarları sosial orqanizmin inkişaf qanunauyğunluqlarının siyasi iqtisad elmini aparatı ilə öyrənməyin kifayət olmadığını göstərirdi. Formasiya nəzəriyyəsində istehsalın maddi amillərinin relyativləşdirilməsilə yanaşı, istehsal bazisi anlayışına dövlət, sosial əlaqələr (icma, kasta), üstqurum kimi din alimlərinin daxil edilməsi hesabına bu anlayışı daha da genişləndirməyə cəhd göstərirdilər. Formasiya nəzəriyyəsinin çıxış nöqtəsi olan məhsuldar qüvvələr kateqoriyasını maddi, sosial və mənəvi məhsuldar qüvvələri və onlara uyğun olaraq yaranan münasibətləri ayırmaqla bu kateqoriyanı əsaslı surətdə dəyişdirməyə səy göstərənlər də olmuşdur. (3, s.12) onlar cəmiyyətin inkişaf həyatının həddindən artıq iqtisadiləşdirilməsindən uzaqlaşaraq istehsal münasibətləri anlayışını geniş kontekstdə şərh edirdilər (3, s.101). Belə ki, istehsal münasibətlərinə bölgü və mübadilə, şəxsi asılılıq və hakimiyyət amilləri də daxil edilirdi. Anlayışların genişləndirilməsi sosial başlanğıclara kollektivçilik və mülkiyyətçilik, şəxsiyyətlərarası və əşya başlanğıclarına gətirib çıxardı. Məhsuldar qüvvələrə bağlılıqdan uzaqlaşaraq istehsal münasibətləri müstəqillik əldə etdi, xüsusi xarakteristika və qanunauyğunluqlara malik olan sosiallıq tipinə çevrildilər.

Formasiya nəzəriyyəsinin əsas elementləri olan bazis və üstqurum anlayışlarının dialektikası haqqındakı müddəalar da müəyyən dəyişikliyə uğradı (4, s.48-49). Belə ki, üstqurumun, hər şeydən əvvəl, siyasi üstqurumu fəal, sistemyaradıcı və transformasiya rolunun etiraf edilməsi məntiqi cəhətdən bazis və üstqurum arasında dəqiq fərqi olmamasını göstərdi. Siyasi sistem, hər şeydən əvvəl, hakimiyyət nəinki bazis tərəfindən yaradılır, həm də onun hissəsi, istehsal münasibətlərinin komponenti sayılır (ağalılıq və tabeçilik, idarəetmə vasitəsilə). Üstqurumun, xüsusilə siyasi hakimiyyətin müstəqillik

dərəcəsi elə səviyyəyə qaldırıldı ki, bu üstqurumun bazis yaratma rolu haqqında mühakimə yürütmə əsas verdi. Bu metodoloji yanaşma təkcə dövlətə deyil, həm də mənəvi hadisələrə şamil edildi (5, s.25-28). Halbuki cəmiyyətin müasir bazisi istehsal və istehlakın dünya amillərinin həlledici təsiri altında formalaşır. Cəmiyyətin varlığı bazis elementlərilə yanaşı, onun mühüm komponentləri olan mənəvi amillərlə də müəyyən olunur. Bu isə formasiya modelinin yeni tarixi şəraitə uyğun olmayan təkcə strukturunu deyil, həm də mahiyyətini dəyişdirir, onun qalan elementlərinin də (istehsal münasibətləri, mülkiyyət formaları və s.) yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Elmi axtarışlar marksist filosofları və tarixçiləri belə qənaətə gətirir ki, maddi istehsal, istehsal üsuluna üstünlük verən formasiya nəzəriyyəsi məhdud xarakter daşıyır və cəmiyyətin inkişafı, bəşəriyyətin tarixi inkişaf mərhələlərinin dəyişməsi haqqında yeni tarixi təcrübəyə uyğun gələn konsepsiya hazırlanmalıdır. Həmin konsepsiyada mənəvi istehsal sahəsinin müstəqilliyinə və maddi istehsalın determinasiya olunmasının şərti xarakter daşmasına xüsusi yer verilməlidir. Dövlət bir üstqurum kimi cəmiyyətin təsərrüfat və siyasi həyatını əhatə etməli, birləşdirici və tənzimləyici qurum kimi çıxış etməlidir. Formasiya yanaşma çərçivəsində ictimai hadisələrin inkişafına yanaşsaq, onda mədəniyyət fəlsəfəsində olduğu kimi, Şərqə və yaxud hər hansı xüsusi regiona xas olan spesifikliyin adekvat analitik paradigmasını vermək mümkün olmur. Bu cür yanaşmada sosial və ya mənəvi həyatın spesifikası yalnız sistemləşdirilməmiş əlaqələrin nəticəsi olacaqdır, Şərq geridə qalmış uklad kimi izah olunacaqdır. Halbuki tarixi inkişafın spesifikasını yaradan gerçəkliyin mühüm amillərini aşkar etmək üçün formasiya yanaşması ilə mütənasib olmayan başqa konseptual model lazımdır, əks halda ayrı-ayrı ölkələrin dərk olunan müxtəlifliyi antoloji təminatdan məhrum olur və hadisələrin inkişafı «mutasiyanın» və ya ehtimallığın nəticəsi kimi qavranılır (5, s.65). Çox vaxt Şərq və Qərb regionlarının strukturu və dinamikasının müqayisəsi formasiya meyarı ilə diktə edilən sistemyaradan əlamət üzrə aparılmır. Məhsuldar qüvvələrin və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi, əmək bölgüsü, ticarətin inkişafı, sosial fərqlər və ziddiyyətlər bütün bu əlamətlər özlüyündə bir makrocəmiyyətin digər cəmiyyətə münasibətdə spesifikliyini müəyyən etmir. Bundan əlavə, hazırda məhsuldar qüvvələr formasiya yanaşmasından fərqli olaraq, predmet-maddi ünsürlərə müncər edilmir. Əksinə, predmet-maddi ünsürlər ilə yanaşı, sosial və mənəvi məhsuldar qüvvələri də özündə ehtiva edir. Məsələn burasındadır ki, bütün kapitalizmə qədərki cəmiyyətlərdə üstqurumu aydın şəkildə bazisdən ayırmaq olmur.; buna uyğun olaraq yalnız siyasi qüvvələr deyil, həm də mənəvi amillər ictimai inkişafın gedişinə və dinamikasına ciddi təsir göstərir (7, s.97-98). Klassik marksizmin ictimai-iqtisadi formasiya nəzəriyyəsinin ruhuna və məzmununa əsasən sosial qanunauyğunluqların adı xemlərinin özləri də radikal dəyişikliklər tələb edir. Tarixi inkişafın istənilən mərhələsində maddi məhsuldar qüvvələrin mənəvi amillərə nisbətən «son nəticədə» daha nüfuzlu olmasını aşkar etmək o qədər də asan deyildir. Bundan başqa mənəvi amillərin cəmiyyətin inkişafına determinist gücü tamamilə müstəqildir və yalnız mədəniyyət və abidələrin xarakterində həkk olunmur; mənəvi amillərin determinist gücü bütövlükdə istehsalın xarakterində də, yəni onun strukturunda və inkişaf dinamikasında və yaxud durğunluq vəziyyətində də özünü göstərir. Mənəvi amillər, bununla yanaşı, cəmiyyətin təşkilinin formasiya meyarından asılı olmayan digər formalarda da təzahür tapır. Məlum olduğu kimi, formasiya nəzəriyyəsi maddi istehsalın cəmiyyətin inkişafında üstünlüyə malik olması müddəasından başqa, ümumdünya tarixi prosesin mərhələlərin ardıcıl surətdə bir-birini əvəz etməsi şərhinə də söykənir. Müstəmləkəçiliyə qədərki şərq cəmiyyətlərinin feodal və yaxud «Asiya» və «Afrika» kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, həmin cəmiyyətlərin dinamikasını şərh etməkdə (məsələn, ənənəvi strukturların uzun müddət mövcud olması və kapitalizmə keçməsi və s.) çox böyük çətinliklər törədir.

Marksist filosoflar və tarixçilər formasiya nəzəriyyəsini təkmilləşdirmək üçün müəyyən güzəştlərə getmələrinə baxmayaraq ümumdünya tarixi prosesin mərhələlərinin şərhini də xilas edə bilmədilər. Qeyri-leqal şəkildə formasiya nəzəriyyəsinin digər komponentlərini, məsələn, «mərhələ inkişafı», «magistral yol» kimi qələmə verilən «ümumdünya tarixi proses» və s. anlayışları oradan götürməyə başladılar. Çünki klassik şərq və yaxud müasir üçüncü dünya bu «magistral yolla» getməkdən imtina etdilər, getmək istəyənlər isə bu yolun düzgün olmadığını, keçməkeçli yol olduğunu qeyd edirlər. Şərqdə və yaxud üçüncü dünya keçmiş, möhkəm şəkildə, müasirliklə birlikdə, yanaşı durur, yüksək dərəcədə davamlıdır və öz yerini heç cür yeniyə vermək istəmir. Şərqdə dinin ictimai həyatda rolunun artması, keçmiş siyasi strukturların möhkəmliliyi və s. formasiya nəzəriyyəsinə uyğun gəlmirdi və adekvat şərhini tapmırdı. Bu məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli tədqiqatda Şərq yalnız şərti olaraq vahid makrobirlik çərçivsinə yerləşir. Tipoloji oxşarlıqda şübhə doğurmayan cəhdlərin olmasına baxmayaraq Şərq hər halda daha çox sivilizasiya strukturluğunda nəzərdən keçirilməlidir. Uzaq şərq, Cənubi Asiya, yaxın şərq və tropik Afrika məhz formasiya yanaşmada deyil, ilk növbədə sivilizasiya strukturluğunda öyrənilməlidir. Bütün bu regionları birləşdirmək cəhdi metaforik və öz məzmununa görə miskin təsviri təriflər (məsələn, «Şərq ölkələri və xalqları», «Afrika-Asiya dünyası» və yaxud «makrosivilizasiya» tipinin vahidi) yaradacaqdır. Beləliklə, maddi və mənəvi istehsal, sosial struktur, siyasət və mədəniyyət arasındakı şəksiz səbəbiyyət əlaqəsi bu başlanğıclardan birinin həmişə və bütün zamanlarda prioritet rol oynaması qənaətinə gəlməyə əsas vermir. Formasiya yanaşmada isə maddi istehsal, istehsal üsulu bütün hallarda və formasiyalarda «nəticə etibarlı ilə» cəmiyyətin digər hadisələrini və mənəvi amillərini, insan şüurunu şərtləndirir və müəyyən edir. Eyni fikri başqa başlanğıclar haqqında da söyləmək olar. Məsələn müstəqil dövlətlərin yaradılması prosesində, xalqların öz müqəddəratını, gələcək inkişaf yollarını müəyyən etməkdə mədəniyyət xüsusi rol oynamışdır. Lakin bu heç də bizə əsas vermir ki, mədəniyyətin bütün hallarda və bütün formasiyalarda prioritet rol oynaması və «nəticə etibarlı ilə» determinist rol oynaması barədə fikir yürüdək.

Mənəvi amillər bölgü sisteminə də böyük təsir göstərmişdir. Məsələn, istehsal olunan məhsulun qırx faizinə qədəri istehsalçıdan istehlakçıya dini kanallar vasitəsilə keçmişdir. Dövlətin, dinin, ümumiyyətlə, ictimai həyatın bütün normativ ukladının bir sıra komponentləri cəmiyyətdə mövcud olan təkrar bölgü sistemindən və onun tipinə cavab verən istehlakdan hasil edilə bilər (8, s.15-16). Ona görə də Asiya və Afrika ölkələrinin böyük əksəriyyəti bəzi istisnalarla burjuaziya sivilizasiya tipinə aid edilə bilməz; kapitalizm həmin ölkələrdə sosial münasibətlərin təşkilinin əhatəli üsuluna və mədəni həyatın əsasına çevrilməmişdir. Burjuaziya cəmiyyətinin əsas məzmunu öz ifadəsini əmtə-pul əlaqələri ilə xarakterizə olunan maddi-əşya münasibətlərinin üstünlüyündə tapır. Bu münasibətlər maddi və mənəvi sahələrdə ictimai istehsalın fəaliyyətini və buna uyğun olaraq, sosio-mədəni sistemini əsaslarını özünə tabe edir. Şərq cəmiyyətlərinin burjuaz tipli cəmiyyətlərdən ən ümumi fərqi bundan ibarətdir ki, həmin cəmiyyətlərdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər əşya münasibətləri üzərində üstünlük təşkil edir, ictimai həyatın əsas sahələrinə dərin təsir göstərir. Burjuaziya tipli cəmiyyətdən fərqli olaraq, Şərq cəmiyyətlərinin strukturlarında münasibətlərin daşıyıcısı kimi əmtə deyil, təbii və yaxud əldə edilən xarakteristika əsasında hərəkət edən insan (etnik, qohumluq, irqi, dini əlaqələr, kasta sistemi, yaş fərqi və s.) durur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər çərçivəsində istehsalla məşğul olan fərdlərin və qrupların qarşılıqlı əlaqələri, əmək bölgüsü və onun kooperasiyası həyata keçirilir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin bu sistemi həmçinin istismar sistemilə əlaqələndirilir və qarşılıqlı təsirdə olur. İstismar sistemində torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət və var dövlətlə yanaşı, aqahıq və tabeçiliyin müxtəlif forma-

larının (birbaşa istismardan tutmuş sosial nüfuzun mürəkkəb perarxiyasını müəyyən etməyə qədər) böyük əhəmiyyət vardır. Bu ierarxiyanın atributları şəklində-hakimiyyət dərəcələri, mülki və hərbi vəzifələr, kasta sistemi, dini, etnik, qəbilə, qohumluq əlaqələri və s. çıxış edirlər (9, s.23-48).

Elmi siyasi ədəbiyyatda və sosial fəlsəfədə XX əsrin 80-ci illərində tarixi prosesin şərhedici prinsipi kimi sivilizasiya ideyası böyük əhəmiyyət kəsb edir və bu sahədə ictimai-iqtisadi formasiya anlayışının inhisarına son qoyulur. Sivilizasiya ideyasına metodoloji marağın artması bir sıra daxili elmi və obyektiv sosial-tarixi məqamlarla şərtlənir. Bu, hər şeydən əvvəl, ictimai-iqtisadi formasiya nəzəriyyəsinin metodoloji və ideoloji cəhətdən həddindən artıq yüklənməsi, ümumdünya tarixi prosesin müxtəlifliyini əhatə etməsi və böhran vəziyyətinə düşməsilə bağlıdır. Şübhəsiz, K.Marksın işləyib hazırladığı formasiya və tarixi materialistcəsinə başa düşmək nəzəriyyəsi yeni elmi kəşf olmaqla yanaşı, böyük idrakı potensiala malikdir. K.Marksın nəzəriyyəsi cəmiyyətin inkişafını təbii-tarixi proses kimi materialistcəsinə şərh etməkdə, kapitalist (Avropa) cəmiyyətinin təşəkkül və inkişaf yolunu, formasiyaların bir-birini əvəz etməsini izah etməkdən əvəzsiz bir nəzəriyyədir. K.Marksa görə dünya tarixi bir-birini əvəz edən beş formasiyadan ibarətdir. Ancaq sonradan klassik Marksizmdə tarixi başa düşməyə üç variantı aşkar olundu. A) İstehsal üsuluna uyğun olaraq bəşəriyyət tarixində məlum beş ictimai iqtisadi formasiya ayrılır; B) Maddi münasibətlərin hakim tipinə müvafiq olaraq tarix üç «iri formasiyaya» bölünür: ilkin və yaxud arxaik formasiya. Burada ümumi icma mülkiyyəti hökmrandır; xüsusi mülkiyyətin üstünlük təşkil etdiyi ikinci antoqonist formasiya; üçüncü «iri formasiya, yeni ictimai mülkiyyətə əsaslanan kommunizmdir; V) İctimai münasibətlərin asılılıq və azadlıq kimi tarixi tiplərinin aşkar edilməsinə müvafiq olaraq cəmiyyətin mərhələlərə bölünməsi. Burada əsas olaraq fərdlərin tama birləşməsinin tarixi üsulları və ictimai istehsal vasitələri ilə birləşməsinin konkret tarixi üsulları götürülür. Nəticədə tarixdə üç tip, cəmiyyətin inkişafının üç mərhələsi kapitalizməqədərki (o cümlədən iptidai), kapitalizm və kommunizm nəzərdə tutulur. Əlbəttə, tarixi prosesi dərk etməyin bütün bu üç versiyası bir-birinə zidd deyildir, çünki onun əsasında bir substansiya-maddi ictimai istehsal və iki mühüm prinsip dünya tarixinin vəhdəti və ictimai inkişaf prinsipləri durur. Məhz bu meyarlar formasiya, yanaşma cəmiyyətinin inkişafına sivilizasiya yanaşma ilə sintez etməyə əsas verir və bu barədə aşağıda söhbət gedəcəkdir. Real tarix (XIX əsr) marksizm nəzəriyyəsinin nəticə və proqnozlarını əsasən təsdiq etdi: 1825-ci ildə kapitalizmin birinci, 1836-1837-ci illərdə, ikinci iqtisadi böhranı baş verdi; 1846-1847-ci illər böhranı 1848-ci il inqilabının başlanğıcı oldu və proletariat özünün xüsusi mənafeyini bəyan etdi. Nəhayət, Paris Kommunası timsalında K.Marks gələcək proletar inqilabının prototipini gördü. Sonradan tarix K.Marksın göstərdiyi yolla getdi (dünya imperialist müharibələri, Oktyabr inqilabının qələbəsi və s). Lakin XX əsrin 90-cı illərinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, K.Marksın formasiya nəzəriyyəsini yeni tarixi şəraitə, inkişaf etməkdə olan ölkələrə, radikal dəyişikliklərə uğrayan beynəlxalq münasibətlər sistemində tətbiq etmək lazımi effekt vermir. Bunun başlıca səbəbi o idi ki, marksist filosoflar K.Marksın böyük kəşfinə əbədi, dəyişilməz, universal qanunlar modeli kimi qəbul etdilər, onu ehkama, kanona çevirdilər və yeni tarixi şəraitə mexaniki surətdə tətbiq etməkdə davam edirdilər. Halbuki tarixi inkişafın spontan, ehtimal, stoxastik və s. inkişaf meyilləri nəzərə alınmalı idi. Maraqlıdır ki, K.Marksın özü «Asiya mülkiyyət formalarını», icma bazasında qeyri-avropa sivilizasiya inkişaf yolunu təhlil edərkən ictimai-iqtisadi formasiya nəzəriyyəsindən kənara çıxırdı. Doğurdan da ümumi tarixi inkişafın şərhedici Prinsipi əsasında müəyyən konstruktiv başlanğıc tələb olunurdu. İctimai-iqtisadi formasiyanın stadil (mərhələ) nəzəriyyəsi o vaxtlar bu məqsəd üçün əsasən yarayırdı. Lakin həmin nəzəriyyənin ehkama, kanona çevrilməsi arzuolunmaz nəticələrə gətirib

çıxardı. XX əsrin 60-cı illərində «Asiya istehsal üsulu» problemilə əlaqədar olaraq keçirilən diskussiya ictimai inkişafın beş formasıya bölünməsi ideyasının zəif yerlərini aşkara çıxardı. «Asiya istehsalı üsulunda» fəaliyyət göstərən qanunauyğunluqlar xeyli spəsfik xarakter daşdığı üçün onlar tarixi mühitin təsiri ilə izah edilə bilməzdi. Zaman elm qarşısında ictimai təkamül formalarının müxtəlifliyi problemini qaldırdı. Avropada kapitalist sivilizasiyasının meydana çıxmasını yalnız ümumi tarixi zərurət prinsipindən çıxış edərək izah etmək çətin ki, mümkün olsun. Burada tarixi hadisələrin müstəsna gedişini də nəzərə almaq lazımdır. Tarixçilərin məlumatına görə, Avropa XV əsrdə sivilizasiya aləminin əyaləti idi. Ancaq K.Marksın kapitalizmin süquta uğraması (bu onun həmin dövrdəki elmi müddəasına tamamilə uyğun idi) haqqındakı formasiya proqnozunun əksinə olaraq müasir kapitalist sivilizasiyası ETİ-nin nailiyyətlərindən, dövlət planlaşdırılması elementlərindən, sosial proqramlardan və s. istifadə edərək cəmiyyəti özünü inkişafının daxili mənbələrini axtarıb tapa bildi. Bundan əlavə dünya sivilizasiyasının taleyi məsələsi də açıq qalır. Heç olmasa ona görə ki, dünyanın dördüdə üç hissəsini təşkil edən «Üçüncü dünya» hələ öz sözünü deməmişdir. İqtisadi və demoqrafik balansızlığın mövcud olduğu, dünyada nüvə silahının sürətlə yayıldığı şəraitdə bu söz həlledici söz ola bilər. Bu mənada antoloji dünya sivilizasiyasının taleyi məsələsi açıq qalır. Qnosoloji mənada da sivilizasiya ideyası açıq qalır. Klassik obyektlərə meyl edən formasiya yanaşmadan fərqli olaraq, sivilizasiyalı yanaşma sərhəd situasiyalara, «qarışmış zamana», «qaranlıq əsrlərə» meyl edir. Ona görə də məhz burada sivilizasiyanın güclü mərkəzinin təsirindən kənarında yeni əlaqələr, dəyrlər yaranır. Sivilizasiya yanaşmanın açıqlığı geci-tezi onun bütün ideologemlərinin elmi biliyin ümumi sisteminə münəcər olmasını nəzərdə tutur. Buna görə də sivilizasiyanın sosial fəlsəfi ideyalarını ümumiləşdirmək əsasında onun mücərrədlik səviyyəsini yüksəldərək ona bir neçə tərif vermək olar ki, biz bu barədə I fəslin I yarım fəslində ətraflı danışdıq.

Formasiya yanaşmasından fərqli olaraq, sivilizasiya yanaşmasında tarixin materialistcəsinə izahıyla yanaşı genetik müqayisəli-tarixi, kulturaloji və yaxud mədəni-antropoloji, futuroloji tədqiqat metodları tətbiq olunur; həmin metodlar tarixi inkişafın asinxronluğunu, onun mədəni-tarixi tiplərinin müxtəlifliyini, sabitliyini və tarixi inkişaf perspektivlərini görməyə imkan verir. Sivilizasiya yanaşması və genetik analiz daha sıx əlaqədədir. Təsadüfi deyil ki, ibtidai icma quruluşunun təhlilini verərkən sivilizasiya anlayışına daha çox müraciət edirlər. Çünki sivilizasiya anlayışı təbii yaranan icma formasıyından prinsipal fərqlənən sosial təşkilin meydana çıxma məqamlarını qeyd etməyə imkan verir. Formasiya anlayışı bu məsələnin təhlilində o qədər də effekt vermir, heç olmasa ona görə ki, sosiallığın yeni tipi kifayət dərəcədə formasiya kvalifikasiyasına uyğun gəlmir. «İlkin Asiya formasıyası» termininin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi də lazımi effekt vermədi; bu termin vasitəsilə ilkin protosivilizasiyaları izah etmək və onu mezoamerika sivilizasiyalarına şamil etmək də bir nəticə vermədi. Sivilizasiyalı yanaşma bəşəriyyətin inkişafındakı dönüş halları, xüsusilə sivilizasiyanın atributiv əlamətlərini (məsələn, yazı, monumental arxitektura, şəhər) ayırmaq əsasında sosiallığın yeni tipinə xas olan bir sıra qanunauyğunluqları aşkar etməyə (məsələn, meliorasiya işlərinin təşkili sayəsində kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının xeyli artırılması, sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması, cəmiyyətin sosial təbəqələşməsi, dövlətin yaranması, ideologiyanın rasionallaşdırılması və s.) imkan verir. V.M.Massonun qeyd etdiyi kimi, bütün bunlar ilkin sivilizasiyaların bütöv epoxası və ya mərhələləri olmasını deməyə əsas verir (9, 10, s. 21-26). Bundan başqa, tədqiqatçıların çoxu mədəniyyət hadisələrinin təhlilində formasiya yanaşmasının məhdudluğunu xüsusilə qeyd edirlər; onların fikrincə, formasiya nəzəriyyəsinə əsasən, bazis üstqurumu müəyyən edir; üstqurum, o cümlədən mənəvi mədəniyyət bu sxemə sığışmır. Ona görə də marksist filosoflar bazisin «nəticə etibarı ilə» üstqurumu

müəyyən etməsini israrla qeyd edirdilər. Fikrimizcə, mədəniyyət və sivilizasiyanı bir-birinə qarşı qoymadan sivilizasiya yanaşması bu problemi daha düzgün həll etməyə imkan verir. Tarixi prosesdə sivilizasiya mədəniyyətə, mədəniyyət də öz növbəsində sivilizasiya-ya yüksəlir.

Deməli, yalnız formasiya yanaşması çərçivəsində cəmiyyətin inkişafına tarixi-nəzəri yanaşma bütün problemlərin həll olunmasına kömək etmir. Bunu V.P.Kuzmin belə izah edir: tarixi prosesdə iki mexanizm-formasiya dinamikası ilə təmsil olunan sosial strukturların dəyişməsi və ümumdünya tarixində sivilizasiyalı keyfiyyətlərin toplanmasını təmin edən varislik fəaliyyət göstərir. (11, s.169) V.P.Kuzmin bu metodoloji prinsiplərdən çıxış edərək yazır ki, K.Marksın tarixi mərhələlərin bir-birini əvəz etməsi haqqında nəzəriyyəsinə tarixi prosesin parçalanması kimi şərh etmək düzgün olmazdı. Yeni bazis yeni formalar yaradır və köhnə formaları modifikasiya edir. Lakin bütün hallarda tarixi varislik cəmiyyətdə təbii-tarixi prosesin başlıca xüsusiyyətidir (12, s.169). Buradan aydın görünür ki, V.P.Kuzmin K.Marksın tarixi mərhələlərin bir-birini əvəz etməsi nəzəriyyəsinə bəraət qazandırmaq məqsədi güdür. Ancaq V.P.Kuzminin dəyişkənlik və varisliyin nisbəti onların qarşılıqlı əlaqəsi haqqındakı maraqlı fikrini iki yeni kateqoriya, inqilabi proses və təkamül kateqoriyaları ilə davam etdirsək, onda onun mövqeyinin zəif yerləri aşkar olunur. Klassik marksizmdə inqilab təkamülə nisbətən aparıcı rol oynayır və buna görə də təkamül prosesilə bağlı olan sivilizasiya anlayışına az diqqət yetirilir. Sivilizasiyalı ictimai inkişafda sivilizasiyanın həyat tsikli formasiyanın mövcud olma müddətinə nisbətən daha uzun olur. Sivilizasiyanın xüsusi tarixi-mədəni birlik kimi formalaşması üçün ən azı iki və ikidən çox formasiyanın mövcud olması tələb olunur. Bununla bərabər, formasiya ümumi keyfiyyəti, sivilizasiya isə bu ümumiliyin xüsusiyyətlərini ifadə edir. Zənnimizcə, sivilizasiya anlayışı özündə müəyyən ərizədə uzun müddət yaşayan, nisbətən stabil olan etnodemoqrafik və sosio-mədəni birliyin məhsulu olan maddi və mənəvi mədəniyyətin tarixən yaranan vəhdətidir. Cəmiyyətin canlı arqanizmində bir sıra hadisələr yüz və min illər boyu yaşayır. Burada Şərq sivilizasiyalarına xas olan icma münasibətlərinin min illər ərzində yaşamasını göstərmək kifayətdir. Cəmiyyətin əldə etdiyi inkişaf mərhələsi (formasiya) eyni zamanda sivilizasiyanın bütövlükdə bəzi yekun keyfiyyət və xassələrinin daşıyıcısıdır. Elm bu və ya digər ictimai prosesləri təhlil edərkən öz diqqətini bir halda maddi və mənəvi mədəniyyətin toplanması, digər halda, əksinə, bir tarixi formaların digər tarixi formalarla, əvvəlki məzmunun yeni məzmunla əvəz olunması məsələsi üzərində cəmləşdirə bilər. Lakin bu aspektlərin fərqi və yaxud onların müxtəlif dərəcədə öyrənilməsi real hadisələrdə bu və ya digər məzmunun həmişə birgə mövcud olması faktını dəyişdirmir. İctimai inkişafda inqilabi proses tədriclikdə fasiləlik yaradır, sivilizasiyalı keyfiyyət isə fasiləsizlik və tədrici inkişafı, tarixi hərəkətin təkamül xəttini özündə ehtiva edir. İnqilab və formasiya keçidi sanki təkamül prosesini müvəqqəti (bəzən uzun müddət) inkar edir; təkamül isə inqilabi partlayışın vurduğu zərəri aradan qaldırmağa kömək edir. Deməli, cəmiyyətə formasiya və sivilizasiya yanaşmaları, bir tərəfdən, bir-birini tamamlayır, digər tərəfdən isə bir-birinə əks gedir, yəni inqilabi partlayış zamanı bir-birilə uyuşmurlar. Cəmiyyətin atnaqonistsiniflərlə bölünməsi yalnız sosial-tarixi dinamikasının ziddiyyətlərinin əsası kimi deyil (formasiya aspekti), həm də cəmiyyətin özünün mürəkkəb sosio-mədəni və instutsional orqanizm kimi (sivilizasiya aspekti) mövcudluğunun və inkişafının bazisi kimi çıxış edir. Belə halda sivilizasiya və sinfi cəmiyyət sinonim kimi işlədilə bilər. Bu bir daha onu göstərir ki, formasiya və sivilizasiya yanaşmanın nisbəti müxtəlif cəmiyyətlərdə, ictimai inkişafın müxtəlif mərhələlərində dəyişkən, dinamik olur. Başqa sözlə, konkret tarixi şəraitdə, situasiyada bir kompleks sıxışdıraraq ön plana keçə bilər. Lakin başqa, bir necə deyərək optimal situasiya da ola bilər; bu situasiyada sivilizasiya və formasiya aspektləri mənəvi

mədəniyyət və istehsal üsulu bir-birini sıxışdırmadan, bir-birinin inkişafına impuls verir və harmonik qarşılıqlı əlaqədə olur. (Məsələn, XIX əsrdə Qərbin liderlik edən cəmiyyətlərinin «qızıl əsri» belə olmuşdur).

Sivilizasiya formasiya baxımından şərq və qərb cəmiyyətlərinin müqayisəli xarakteristikasını da vermək olar. Bir sıra empirik məqamlardan və «istisnalardan» təcrid olunsaq, şərq ilk baxışdan sistem və yaxud sivilizasiya cəmiyyətlər məcmusu kimi görünə bilər, daha doğrusu əsasən belə görünə bilər. Qərb isə onun antik, yunan-roma köklərini də nəzərə alsaq, formasiya cəmiyyətlərinin məcmuu kimi görünə bilər. Doğrudur, sivilizasiya məqamları Qərbdə də mövcuddur, lakin şərqlə müqayisədə nisbətən az ifadə olunmuşdur. Həqiqətən də e.ə. VIII-VI əsrlərdən, yəni klassik yunanıstan dövründən başlayaraq, Qərb arealı üç formasiya tsiklini – quldarlıq, feodal, burjuaziya tsiklini yaşamışdır və qeyri klassik kapitalizm və sosialist birgə yaşayışının ilkin mərhələsinə daxil olmuşdur. Qərb modelindən fərqli olaraq şərq mahiyyət etibarını ilə heç bir tam formasiya tsiklinin axıra qədər keçməmişdir. İlkin Qədim Asiya formasiyası uzun müddət mövcud olmuşdur, sonralar isə bunun üzərində həm quldarlıq, həm asılı kəndlilərin feodal istismar formaları və həm də kapitalizm iz buraxmışdır. Məhz buna görə də Şərq cəmiyyəti «təmiz» Asiya istehsal üsulundan sonra homogen formasiya deyil, çoxüzlü, yarı formasiya strukturlu cəmiyyət olmuşdur. Bu cür dərin təkamül inkişafına əsaslanan şərq modelində tarixi prosesin varislik və fasiləsizlik kimi keyfiyyətləri qabarıq şəkildə çıxış edir və təbii ki, sivilizasiya kompleksi və onun inkişafı ön plana keçir. Əlbəttə, bu cür inkişaf tipinin kapitalizmə-qədərki, yəni burjuaziya transformasiyasına qədərki cəmiyyətlər üçün xarakterik olduğunu desək səhv etmərik. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, bu cür inkişaf tipii, yəni klassik sivilizasiyalı variant şərq üçün daha xarakterikdir və onun sosial qanunauyğunluqlarını açmağa imkan verir; Qərb üçün isə formasiya-stadil tsikli və dövrlər daha çox xarakterikdir. Əlbəttə bu hal Qərbi sivilizasiya məqamlarından əsla məhrum etmir. Cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının meyarını yalnız formasiya meyarında axtarmaq da düzgün deyildir. Fikrimizcə cəmiyyət və cəmiyyətlər qrupu konkret-tarixi şəraitdə formasiya baxımından tərəqqi etmədən, yəni bir formasiyadan digərinə keçmədən sivilizasiya göstəriciləri baxımdan xeyli irəli gedə bilər. Məsələn, eyni istehsal üsulunda əhali artımı ola bilər, yeni ərazilər mənimsənilə bilər, şəhərlər, ticarət və sənətkarlıq inkişaf edə bilər, insanlar sosial qrupa və cəmiyyətə inteqrasiya edən institutlar təkmilləşdirilə bilər, fəlsəfi-dini və idraki ənənələr əsasında mədəni və intellektual dəyərlərin generasiyası baş verə bilər və s. Bu baxımdan sivilizasiyanın nüvəsini istehsal və təkrar istehsal kimi çıxış edən mədəniyyət təşkil edir; mədəniyyətin dərin əsası kimi isə cəmiyyətin əxlaqi, mənəvi və humanist dəyərləri çıxış edir. Formasiyanın nüvəsini, öz növbəsində, maddi nemətlərin istehsalı və təkrar istehsalı kimi iqtisadiyyat təşkil edir; bu prosesin əsasında isə uzun müddətli maraqlar və müxtəlif siniflərin, sosial qrupların cari tələbatı durur. «Siyasi üstquruma gəldikdə isə, məhz burada bütün sosial sistemin ikili, ziddiyyətli, sivilizasiya-formasiya xarakteri daha qabarıq şəkildə çıxış edir; siyasi üstqurum, bir tərəfdən, iqtisadiyyatın təmərküzləşmiş ifadəsi dir» (maddi mənafehlərin). Digər tərəfdən, o, solum üçün çox mühüm olan idarəçilik funksiyasını həyata keçirir; idarəçilik funksiyası olmadan nə cəmiyyətin işlərini tənzim etmək olar, nə də onun tam sistem haqqında fəaliyyətini təmin etmək olar.

Genetikanın nailiyyətləri cəmiyyətin inkişafına sivilizasiya və forması yaşayışlarının vəhdəti probleminə xeyli aydınlıq gətirdi. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətin inkişafına formasiyalı yaşayışa görə ictimai inkişaf maddi ismətlərin istehsal üsulunun dəyişməsilə müəyyən olunur. İstehsal üsulu həyat davamlı cəmiyyətlərin seçilməsinin xüsusi forması kimi çıxış edir. Digər cəmiyyətlər və təbiət ilə rəqabətdə o cəmiyyət qalib gəlir ki, onun mövcud istehsal üsulu məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün böyük

perspektivlər açıq. Təbiəti fəth etmək üçün potensial imkanlar yaradır və daha yüksək texnologiya tətbiq etməyə qadir olur. Buna Darvinin təbii seçmə ideyasının analoqu kimi baxmaq olar. Klassik marksizmin tarixi materialistcəsinə başa düşmə nəzəriyyəsilə Ç.Darvinin təkamül konsepsiyası arasında paralellər apardığını nəzərə alsaq, onda bu analogiya tamamilə mümkündür. Lakin klassik darvinizmdə irsliyin daşıyıcıları barədə təsəvvür yox idi. Bütün orqanizmlər irsiliyə malikdir və bu hal irsi əlamətlərin saxlanılmasında paradokslara gətirib çıxarır. XX əsrin əvvəlində genetikanın meydana çıxması ilə həmin paradokslar aradan qaldırılır; genetikanın nailiyyətləri haqqında K.Marksın məlumatı olsaydı, şübhəsiz ki, o, tarixi materializm nəzəriyyəsinə müvafiq düzəlişlər edərdi. Müasir ümumi sistem nəzəriyyəsi müəyyən etmişdir ki, hər bir inkişaf edən mürəkkəb sistem onun sabitliyini, möhkəmliyini təmin edən informasiyanı özündə ehtiva edir; sistem maddi və enerjiyə əsasında xarici mühitlə mübadilədə olur və müvafiq kod vasitəsilə möhkəmlənən və təmsil olunan informasiya ilə təkrar istehsal olunur. Bu informasiya kodları sistemin mühitlə əvvəlki qarşılıqlı əlaqə təcrübəsini nəzərə alır və onun sonrakı qarşılıqlı əlaqə üsullarını müəyyən edir. Prof. V.S.Stepin düzgün qeyd edir ki, belə olan halda inkişaf edən sistem nəzəriyyəsinə əsasən sosial orqanizmlərdə də bioloji növlərin formalaşması və inkişafında genlərin roluna oxşar informasiya strukturları aşkar olunmalıdır (13, s.18). Belə struktur şəklində mədəniyyətin fundamental dəyərləri çıxış edir; həmin dəyərlər mədəniyyət kateqoriyaları, dünyagörüşü universalları ilə təmsil olunur və onların əsasında insan fəaliyyətinin, davranışının, ünsiyyətinin fəvqəlboloji proqramı fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Dünyagörüşü universalları cəmiyyətin həyatında geniş canlı orqanizmdə yerinə yetirdiyi funksiyaları yerinə yetirir; onlar mədəniyyətin müxtəlif fenomenlərinin Ən mürəkkəb elementlərini bütöv sistem halında təşkil edir, sosiokodun bazis strukturu şəklində çıxış edir və sosial həyatın bir növ nukleyn turşusu rolunu oynayır. Dünyagörüşü universallarının mənalı («təbiət», «kosmos», «məkan», «zaman», «insan», «azadlıq», «ədalət» və s.) insan həyatının bütöv obrazını formalaşdırmaqla və müvafiq mədəniyyət tipinin dəyər prioritetləri şkalasını müəyyən etməklə sosial təcrübənin fasiləsiz yeniləşən fraqmentlərindən hansılarının translyasiya axınına keçməsinə, hansılarının bu axından kənar qalmasına, yəni yeni nəsillə ötürülməməsinə və bu nəslin təşəkkülündə mühüm rol oynamamasına müəyyən etməlidir. Ona görə də, dünyagörüşü universallar sistemi sosial orqanizmlərin təkrar olunan xüsusi mədəni-genetik kodudur və bu kod əsasında sosial orqanizmlər təkrar olunur. Sosial orqanizmlərdə radikal dəyişikliklər mədəni-genetik kodda dəyişiklik olmadan qeyri mümkündür. Bu olmadan cəmiyyətin yeni növləri meydana çıxma bilməzlər. Buradan aydın olur ki, əgər biz sosial orqanizmlərin növləri haqqında sivilizasiya kimi danışırıqsa, onda həmin orqanizmlərin yalnız iqtisadi həyatının necə təşkil olunmasını nəzərdən keçirmək kifayət deyildir, əksinə, iqtisadi həyatın özünü fundamental mədəni-genetik kodlara müvafiq sivilizasiyaların əsas dəyərləri baxımından dərk etmək lazımdır. Burada sözügedən iki yanaşma bir-birilə toqquşur. Birinci yanaşmaya görə (klassik marksist konsepsiyaya görə) istehsal üsulu, maddi amil başlıca amildir və bununla da cəmiyyətin sosial strukturunu və mənəvi həyatını müəyyən edir. İkinci yanaşmaya görə isə iqtisadi həyatın bu və ya digər üsulu mədəniyyətin fundamental dəyərlərindən asılı olaraq möhkəmlənir və təkrar olunur. Bu yanaşmanın ən böyük tərəfdarı Maks Veberdir. O, kapitalizm cəmiyyətinin iqtisadi həyatını Renessans və Reformasiya dövründən başlayaraq tədricən formalaşan əsas dəyərlər sisteminin xüsusiyyətlərindən çıxış edərək izah etməyə cəhd göstərir; onun fikrincə məhz həmin dəyərlər sonradan sosial həyatın təşkilinin xüsusi tipini yaradır. Zənnimizcə hər iki yanaşma pozitiv məzmunla malikdir və sosial həyatın mühüm aspektlərini ifadə edir və onlar bir-birini tamamlamaqla bir yerdə tarixi inkişafı düzgün başa düşməkdə bizə kömək edə bilər. Belə ki, birinci yanaşmada K.Marks diqqətini sosial

orqanizmlərin «təbii seçmə» qanunauyğunluğunda texnika-texnologiya və iqtisadi inkişafın rolu amilləri üzərində cəmləşdirir. M. Veber isə diqqətini sosial həyatın mənəvi əsasları onun əsas dəyərləri və canlı təbiətin genetik mutasiyasına oxşayan radikal dəyişikliklərin rolu üzərində cəmləşdirir. Sivilizasiyaların taixi inkişaf və fəaliyyət proseslərini dərk etməkdə hər iki yanaşmanı nəzərə almaq olduqca vacibdir. Lakin bu dünyagörüşü universallarının bir tərəfli qaydada istehsal üsulu ilə möhkəm determinasiya olmasına və ya, əksinə, ona müncər olmasını təsdiq etmir; hər iki yanaşma arasında bir sıra düzünə və əks əlaqələr sistemi möcuddur.

Tarixi inkişaf prosesində tam sistem kimi göbtürülən cəmiyyətdə mədəni – tarixi kodlar proqram rolunu yerinə yetirir, sistemin təkrar olunma tipini və fəaliyyətini müəyyən edir; bu cür yanaşmada klassik marksizmin formasiya nəzəriyyəsinin çıxış nöqtəsi ictimai həyatın obyektiv, təbii-tarix proses kimi təhlil olunması ilə tamamilə uzlaşır. Bu yanaşmanın subyektivist və idealist yanaşma ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hər iki yanaşmanın sivilizasiya inkişaf tipi anlayışını daxil etməklə daha da yaxşılaşdırmaq olar. Sivilizasiya inkişaf tipii sivilizasiyaların müxtəlif növlərinə mənsub olan bəzi ümumi cəhətlərdir və həmin cəhətlər sivilizasiyaların mədəni-tarixi kodlarının ümumi cəhətləri kimi çıxış edir. Bəşər tarixinin barbarlıqdan sivilizasiyaya keçəndən sonra yaranan dövrü üçün sivilizasiya inkişafının iki tipini ayırmaq olar. Tarixən birinci tip - ənənəvi tip, ikinci tip isə meydana çıxma regionuna görə Qərb tipi adlanır. Tarixi təkamül prosesində Avropa regionunda sosial dinamikanın digər səviyyəsinə mənsub olan xüsusi tip sivilizasiya yaranır və sosial-fəlsəfi ədəbiyyatda bu sivilizasiyanı texnogen sivilizasiya adlandırırlar (14, s.3-6). Çünki onun inkişafında daima yeni texnologiyanın axtarışı və tətbiqi həlledici rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, burada söhbət yalnız iqtisadi artımı təmin edən istehsal texnologiyasından deyil, həm də sosial idarəetmə və sosial kommunikasiya texnologiyasından gedir.

Beləliklə sivilizasiya və formasiya kateqoriyaları ictimai həyatın və tarixi prosesin məzmununu müxtəlif tərəfdən əks etdirir. Bununla yanaşı, həmin anlayışlar metodoloji, idraki funksiyaları ilə də fərqlənirlər. Sivilizasiya anlayışı formasiya anlayışına yaxın olsa da, o, sonuncu ilə tamamilə uyğunluq təşkil etmir, əksinə, onun çərçivəsindən kənara çıxır, əlavə mənə yükü daşıyır; bu anlayışlar eyni tipli anlayışlar olsalar da, eyniyyət təşkil etmirlər. Eyni tiplidir ona görə ki, onlar öz məzmununu etibarlı ilə qismən uyğun gəlirlər, çünki sözügedən anlayışlarda bəşər cəmiyyətinin irəliləmə hərəkətinin mühüm cəhətləri əks olunur. İctimai-iqtisadi formasiya-ictimai inkişafın bütün tərəflərini əhatə edir, sivilizasiya isə müəyyən kəsiyi-mütərəqqi inkişafı əhatə edir. Hər iki anlayış eyni obyektiv-bəşər tarixinin inkişafını əks etdirir. Lakin həmin anlayışlarda ictimai inkişafın fərqlənən aspektləri qeyd olunur. Sivilizasiya anlayışı yüksələn inkişafın müəyyən tarixi tipini, formasiya anlayışı isə inkişafın müəyyən mərhələsini nəzərdə tutur. İctimai-iqtisadi formasiya tarixi inkişafın mərhələsidir, sivilizasiya isə bu mərhələ üzrə hərəkətdir və bu hərəkət prosesində iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial, sosio-mədəni və s. dəyərlər toplanır. Sivilizasiya anlayışı bəşər cəmiyyətinin unikallığını, təkrar olunmazlığını və eyni zamanda qloballığını əks etdirən ümumplanetar, bir növ kosmik ölçü xarakteri kəsb edir.

Formasiyalı irəliləmə prosesi daha çox tarixi hərəkətverici qüvvələrin (məsələn, sosial-sinfi ziddiyyətlər, inqilabi dəyişikliklər, inkişafın sosial dəyişdirici və dinamik amilləri) aşkar etməyə kömək edir. Başqa sözlə formasiya yanaşmanın əsasında inkişafda fasiləsizliklə fasiləlik, dəyişkənlik, əksliklərin mübarizəsi, sinfi mübarizə və sosial inqilab mexanizmləri durur; bunun əksinə olaraq sivilizasiyanın inkişafında sosial proseslərin digər tərəfi əks olunur: varislik, fasiləsizlik, insan və cəmiyyət üçün mühüm olan informasiyanın toplanması və sonrakı nəsillərə ötürülməsi. Buna görə də formasiya və sivilizasiya kateqoriyalarının dialektikası, hər şeydən əvvəl, vahid tarixi prosesdə inqilab

və təkamül kateqoriyalarının dialektikasındır. Təbii ki, sivilizasiyalı ictimai inkişafda da sosial inqilab ola bilər, lakin bu hal sivilizasiyalı inkişaf üçün xarakterik deyildir. Bu formasiyalı ictimai inkişaf üçün daha xarakterikdir. Bu isə o deməkdir ki, sivilizasiya və formasiya alternativləri ictimai inkişafın qanunauyğunluqlarını dərk etməkdə metodoloji cəhətdən düzgün deyildir. Belə ki, hər bir cəmiyyətin inkişaf mexanizmini onun yalnız bazis amilini tədqiq etməklə və üstqurum elementlərindən təcrid olunmaqla dərk etmək mümkün olmadığı kimi, ictimai inkişafın idarəetmə sirlərini, sosial orqanizmlərdəki radikal dəyişikliklərin mədəni-genetik koddakı dəyişikliklərdən asılı olmasını yalnız formasiya və yaxud yalnız sivilizasiya aspektinə istiqamət götürməklə başa düşmək qeyri-mümkündür. Formasiya-sosioiqtisadi, sivilizasiya isə sosiomədəni anlayışdır, sosiomədəni qurumdur. Bu anlayışların və onların əks etdirdiyi tarixi hadisələrin yalnız qırılmaz qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı şərtləndirmə halında öyrənilməsi metodoloji əsaslandırılmış nəzəri konsepsiyalar və dəyərli praktiki nəticələr verə bilər.

Beləliklə formasiya yanaşma başlıca olaraq Avropa sivilizasiyalarının tarixi inkişaf yolunu əks etdirir. Sivilizasiya yanaşma isə formasiya yanaşmadan fərqli olaraq bu və ya digər mədəniyyətin həyati fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu, sosio-mədəni dəyərlərin ictimai inkişafda oynadığı mühüm rolu dərk etməkdə başlıca vəsitədir. Lakin bu heç də onlar arasındakı ümumi, oxşar cəhətləri inkar etmir; sivilizasiya və formasiya yanaşmalarının sintezi mümkündür. Çünki formasiya yanaşma bəşər cəmiyyətinin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı ilə bağlı olan xətt-irəliləmə hərəkətini əks etdirir. Sivilizasiya yanaşma isə ictimai inkişafın mühüm tərkib elementləri olan mənəvi-mədəni prosesləri əks etdirir. Mənəvi-mədəni proseslər «genetik koddan» inkişaf edir və hər bir sivilizasiya onun formalaşmasının başlanğıc şərtlərilə verilir. Bu «genetik kodun» ən mühüm cəhəti və bir sivilizasiyada mövcud olan fərdiyyətçilik və icmaçılığın (kollektivçiliyin) nisbət ilə bağlı olmasıdır. Deməli, hər bir sivilizasiya özünün mənəvi-mədəni əsaslarına görə öz formasiyasına adekvatdır. Bu sivilizasiya ya icma elementinin, ya da fərdiyyətçilik elementinin üstünlük təşkil etməsinə xarakterizə olunur. Belə ki, fərdiyyətçilik məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf mərhələsində kapitalist formasiyası üçün ən münasib stimulyerici forma oldu. Şərq də, o cümlədən Yaponiya və Rusiyada kapitalizmin inkişafı üçün icmaçılıq ruhunun saxlanması şərtlə iqtisadiyyata və digər sahələrə dövlət müdaxiləsi paternalizm daha münasib forma oldu.

Nəhayət, onu qeyd etmək lazımdır ki, tarixi cəmiyyətin inkişafına sivilizasion və formasion yanaşmaların həm çatışmazlıqları, həm də ifrata varan tərəfləri vardır; hər iki yanaşmanın çatışmazlıqlarından, ifrat məqamlarından azad olmaq və ümumi, pozitiv tərəflərini inteqrasiya edib üçüncü bir nəzəriyyə-bəşər tarixinin, cəmiyyətin inkişafının elmi nəzəriyyəsinə yaratmaq zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Цилизация, Ват, I-мо, «Наука», 1992, с.19-21.
2. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. (очерки общей теории). – М: «Наука», 1990, с.55-67.
3. Крылов В.В. Производительные силы развивающихся стран и формирование их социально-экономической структуры. Автореф. канд. дис. М., 1974, с.12. 101.
4. Павлов В.И. К стадийно-формационной характеристике восточных обществ в новое время. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. М., 1979, с. 48-49.
5. Марксистско-ленинская теория исторического процесса (ч.2). Исторический процесс: целостность, единство и многообразие, формационные ступени. М., 1983, с.25-28.
6. Элиаде М. Космос и история. М., 1987, с.65.

7. Хорос В.Т. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах. М., 1980, с.97-98.
8. Бородой Ю.М., Келле В.Ж., Плимак Е.Т. Наследие К.Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. М., 1985, с.15-16.
9. Масон В.М. Эпоха первых цивилизаций. - «Вопросы истории». 1986, № 3, с.23, 48, 110.
10. Новикова Л.И. Цивилизация как идея и как объяснительный принцип исторического процесса. Сб. статей. И. Вып. I, М., «Наука», 1992, с.21-26.
11. Кузьмин В.П. Принцип системности в теории и методологии К.Маркса. М., 1976, с.169.
12. Рейснер Л.П. Историческое общество как единство формационного и цивилизационного начал. (ц. Вып. I, М., «Наука», 1992, с.50-67).
13. Степин В.П. Философия и эпоха цивилизационных перемен.- «Вопросы философии». 2006, № 2, с.18.
14. Степин В.С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации.- «Вопросы философии», 1989, с.3-6.

Фирудин ГАСАНОВ

ЕДИНСТВО ПОДХОДОВ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Резюме

В данной статье говорится о неодинаковом отношении марксистских и немарксистских философов и историков в гуманитарно-мировой и научно-политической литературе к проблеме единства подходов цивилизации и формации в процессе развития общества. Особому вниманию подвергается тот факт, что понятие цивилизации длительное время оставалось вне сферы их научных интересов, в то время как понятие формации не оправдало себя по отношению к развивающимся странам, в частности, к Востоку. В статье подчеркивается внимание к некоторым изменениям в положениях о понятии базиса и надструктур, которые являются основными элементами теории формации. Также в данной работе говорится об этом методологическом подходе не только в рамках государства, но и об его соотношении с отдельными духовными событиями внутри данного государства; о воздействии духовных факторов, в том числе достижений генетики на развитие общества. Таким образом, данная статья гласит о единстве подходов цивилизации и формации в процессе развития общества.

Firuddin HASANOV

THE UNITY OF THE APPROACH OF CIVILIZATION AND FORMATION OF THE SOCIETY

Summary

This article reflects the marksist and nonmarksist filosofers and historians approaches in the world humanitarian and scientific political literaturs, the notion of sivilization and formation of the society being out of their scientific interest, some changes occuring in the development of the items of the main elements of the theory of formation, the influense of the intelectual points, the successes of genetic and the whole unity of sivilization and formation in the society and many other problems.

етмяк, ящали арасында чашгынлыг тюрятмяк, сойбунчулуг вя с. кими мягсядляр цццн эениш истифады олунур.

«Терроризм» – ффрансыз дилиндя «террорисме» сюзцндян эютцрцлцб, радикал группарын щяйата кечирдийи бцтцн зоракылыг щярякятляридир вя йа щюкцмят тяряфиндян щяйата кечирилян зоракылыг режимидир.² Яслиндя, терроризм термини йени бир терминдир. Цмумиликдя эютцрцлдцкдя, терроризм сивилизасийаны, динъ бярабярщцгуглу демократик глобал гурулушу тящдид едир вя онун даьыдыгы, юлчцйя эялмяз сосиап, сийаси вя психоложи тясирляри мювьуддур. Даща дягиг, ядапясиз мцбаризя методудур. Йяни эцъля, зорла мцшайяг олунан щцъумлар, ъямиййятя гаршы йюнялян щцъумлар терроризм кими дяйярляндирилир.

Терроризм бир щадися кими юзцнцн цч аспектдя нязрядян кечирилмясиня ясас верир:

- 1) ъинайят щадисяси кими;
- 2) террор группу (тяшкилаты) кими;
- 3) террор доктринасы кими;

Цмумиййятля, терроризм террор фяалиййяти йолу иля щяйата кечирилир. Щямин фяалиййятин дя ади нювц вя бир дя бейнялхалг террор фяалиййяти нювц фяргляндирилир. Террор фяалиййяти – террор аксийаларыны тяшкил етмя, планлащдырма, щазырлама вя щяйата кечирмя, физики вя щцгуги шяхсляр цзяриндя зоракылыг етмя, террор мягсядиля мадди обйектляри мящв етмя вя йа зядялямя, террор актларынын щяйата кечирилмяси мягсядиля ганунсуз силащлы бирляшмяляр, ъинайяткар группар йаратма, щабеля беля аксийаларда иштирак етмя, шяхслари террорчулуьа ъялб етмя, силащландырма, онлара тялим кечмя вя онлардан истифады етмя, биярякдян террор тяшкилатларыны вя йа террор группарыны мапиййялящдирмя вя йа онлара дизяр йардымлар етмя иля баьлы олан фяалиййятдир.³

Бейнялхалг террор фяалиййяти ися, террорчулар вя йа террор тяшкилаты тяряфиндян бир нечя дювлятин яразисиндя щяйата кечирилян вя йа бир нечя дювлятин марагларына зяряр вура бияян, шяхс тяряфиндян онун мянсуб олдуьу дювлятин вя йа башга бир дювлятин яразисиндя щяр щансы бир дювлятин вятяндашына гаршы едилян, террорчу вя терроризмя мяруз галан шяхсляр ейни вя йа мцхтялиф дювлятин вятяндашлары олдуглары щалда, щямин дювлятлярин яразисиндян кянарда тюрядилян ъинайятля баьлы олан фяалиййятдир.

Яксяр щалларда, террор щадисяляри айры-айры юлкялярин дахилиндя ъяряйан етдийи цццн бу мювзу бейнялхалг алями бир о гядяр дя ъидди наращат етмирди. Щазырда «террор ерозийасы»нын форма вя методлары дяйишмиш, локал етник конфликтляр вя фярди террор актлары эенишмигйаслы гаршыдурмайа вя фярди террор фяалиййятиня чеврилмищдир. Бу о демякдир ки, терроризм динъ йанашы йашамаьын башльга тящлцкясиня чеврилмищдир вя глобал характер апараг бцтцн сивил дцнйаьа мейдан охумагдадыр.

Террор актлары террорчу дювлятляр тяряфиндян вя йа бирбаша тяьавцз, йа да дизяр дювлятлярин яразисиндя екстремист вя йа тяьавцзкар сепаратизм ящвал-рущиййясини гызыщдырмаг мягсядини эдцр. Демяли, террор эцъ тятбиг етмякля щяйата кечирилян ямялдир, даща дягиг ъинайят тяркибли аксийадыр вя она эюря дя ондан бир етираз васитяси кими истифады етмяк йолверилмяз щалдыр. Террор акты сийаси мягсядлярля едилир. Мцасир бейнялхалг щцгуг дювлят вя щюкумят башчыларыны, дипломатик нцмайяндялик цвлярини юлдцрмяйи, йахуд онлара гаршы дизяр гядляри, хариьи дипломатлары оьурламаьы, силащ тятбиг етмякля тййярляри

гачырмааы вя с. террор акты щесаб едир. Эюрцндцйц кими, террор акты даща чох дювлят рясмиляриня гаршы йюнялян сийаси зоракылыг кими баша дцщцлцр. Щямчинин террорчулар кечирдикляри террор актынын ящямиййятини артырмаг цццн йерли вя бейнялхалг сийаси просесляря тез-тез баш вурурлар. Террор актларынын щя-йата кечирилмясиндя ясас мягсад илк олараг, мцбаризянин башландыыны билдирмякдирся, икинъи тяряфдя дя ъямиййяти горху алгында сахламагла дювляти террор актларынын гаршысыны ала билмямякдя эцнащландыран йюндя тяблиьат апарараг халгын щакимиййятя олан инамыны зяифлятмякдир. Террор актлары силащлы мцнагищяляр заманы вя йа динъ дюврдя баш веря бияр. Лакин террор ким вя щарада тюрядилмясиндя асылы олмайараг, инсан щяйатына гяд етмяк демякдир. Йашамаг щцгугундан ися кимсяни мящрум етмяйя щеч кимин щаггы йохдур.

«Бейнялхалг щуманитар щцгуг» – силащлы мцнагищяляр заманы тятбиг олунан, дюйцщ апарылмасынын мцяййян метод вя цсулларынын тятбигини гадаьан едян вя йа мящдудлащдыран вя силащлы мцнагищя дюврцндя фярдин щцгугларынын горунмасына йюнялмищ бейнялхалг щцгуги нормаларын мяьмусуна дейилир. ХХ ясрин ортагарындан башлайараг, няглиййатын, рабитянин, електротехника вя силащ сянайесинин сцрятли инкищафы терроризмин сцрятля артмасына сяьб олмущдур. Сянайенин, елм вя техниканын инкищафы, дцнйада баш верян просесляр террорчулар тяряфиндя даща фаьияли нятиъяляр ягдя етмяк цццн терроризмин мцбаризя методларыны мцасирлящдириб. Демяли, мцасир террорчу тящкилатлар эцълц, ъидди табечилик структурларына вя тяьщизата малик ъинайяткар гурумлардыр.

Мцасир бейнялхалг щуманитар щцгуг айры-айры силащ нювляриндя вя дюйцщ ямялиййатлары апарылмасынын мцяййян методларындан истифадя олунмасынын гадаьан едилмясини, йахуд мящдудлащдырылмасыны тянзимляйян бейнялхалг щцгуги нормалара дюйцщян дювлятлярин риайят етмясини нязардя тутан бир чох мцддяалары юзцндя якс етдирир. Бу мцддяаларын мягсяди ися – мцщарибянин реаллыынын имкан вердийи дяряъядя онун юлдцрцъц, даьыдыгы гцввясини зяифлятмякдя ибарятдир.

Сон дюврлярдя компцтер технолозийасынын инкищафы, мцхтялиф идаря вя тящкилатларын, хцсуси институтларын нормал ищ фяалиййятинин тямин едилмясиндя компцтерлярин ролунун артмасы иля ялагядардыр. Анъаг нязаря алмаг лазымдыр ки, буюцк дювлятлярин нцвя арсеналы компцтер щяьякяси васитясиля идаря олунур. О заман компцтер терроризминин доьура бияляйи глобал фялакятин аьы нятиъялярини габагъадан щисс етмяк мцмкцн дейил.

Мцщарибя апарылмасынын мцхтялиф васитяляринин гадаьан едилмяси вя йа да мящдудлащдырылмасы тарихи просес кими даим инкищафдадыр. Мцасир дюврдя кимйяви терроризм даща глобал вя юзцня гаршы мцбаризя програмлары тяляб едян комплекс проблемлярдир. Кимйяви терроризмин ики нювц вардыр: 1. Кцтляви гырьын мягсядиля кечирилян террор акты – кимйяви силащлардан, кимйяви маддялярдя мцбаризя мягсядиля истифадя едян террор тящкилатлары ящалинин издищамлы йерляриндя щятта зящярли газлардан беля истифадя едирляр. 2. Игтисади ъящятдя зийан вурмаг цццн едилян щцъумлар – ящалинин истифадя етдийи ярзаг малларынын ичиня кимйяви зящярли маддяляр гатылыр. Террорчулар цццн ися кимйяви маддяляри ягдя етмяк олдугъа асандыр.

Ъеневря Конвенсийаларына I Ялавя Протоколун 51-ъи Мадыясинин II бяндиндя эюстярилир ки, мцлки ящала, еляъя дя айры-айры мцлки щяхсляр щцъум обйекти ола билмязляр. Бу мцддяа сцбут едир ки, террорзм мцбаризя апарылмасынын гадаьан олунмуш методудур. Мцлки ящали вя комбатантлар арасында фярг гоймаг тяляби вя

мцлқи ящалийя гаршы щцъумларын вя йа сечимсиз щцъумларын гадаъан едилмјаси щуманитар щцгугун јасасыны тјашкил едир. 17 ийун 1925-џи илђя Ёневрјяђя кечирилјан конђрансда «Бобуџу, зјящјрли вя дизјр белја газларын вя бактериолођи Васитјярин мцщарибјяђя тјатбигинин гадаъан олунмасы щаггында» Протокол имзаланмыщдыр. Газлар кимјяви силащын бир нјувцдцр. Кимјяви силащ јулдцрцщ, сыраданчыхаран вя гыгыгландырыгы ола билјар. Лакин буна бахмайараг, зјящјрли газлардан истиђадјянин айры-айры щаллары да мялумдур.⁴

Кимјяви терроризмђя истиђадјя едилјан мађђялјярдјан фјяргли олараг, биолођи силащлар «кичик щцъумлар» цццн дейилдир. Биолођи терроризм ящалинин сых мяскунлащдыбы йерлјяря мцхтјялиф бактерийаларын, вирусларын, микробларын атылмасыдыр. Биолођи террорун нјятиъјяси абыр террор актына чеврилир. 10 октјябр 1980-џи илђя БМТ-нин хцсуси конђрансында «Щјядсиз зјярярли сайыла билјан вя йа сечимсиз нјятиъјяря мапик ола билјан мцјяйјан ади силащ нјувлјяринин истиђадјясиня гойулан гадаъалар вя мящдудийјятлјар щаггында» Конвенсийа вя она 3 Јлавя Протокол гјбул едилди. Мцщцм ящјмийјятјя мапик олан нормалар цч протоколда јуз јаксини тапмыщдыр. Конвенсийада бир нечя мящдудийјят – нцвя, кимјяви вя бактериолођи силащларын гадаъан олунмасы нјязрђя тутулмущдур.

Нцвя терроризми террор тјашкилатларынын кцтлјяви гырыын тјурјатмяк вя бјуйцк даынтылара сјябјб олмаг цццн радиоактив (нцвя) мађђялјярдјан истиђадјя еђјяряк кечирдийи террор актыдыр. Мялум олдуџу кими, нцвя силащы анъаг бир дјяфя тјатбиг олунмущдур. АБШ нцвя силащындан 6 вя 9 август 1945-џи илђя Јапонийага гаршы мцщарибјяђя Хиросима вя Нагасаки щящјрлјярини бомбаламагла истиђадјя етмищдир. Эщылц мапийјя потенциалы олан террор тјашкилатлары радиоактив мађђялјяри јузлјяри эизли лабораторийаларда белја щазырлайа билјяряр. Террор тјашкилатлары бу лайищјяни эцнц-эцндјан артан ищсизлик нјятиъјясинђя јуз ищ йерлјярини итирян мцтјяхјяссислјярин йцксјяк мяблјяђя пул мцгабилиндјя эизли лабораторийаларда ищлјямяси щесабына щјяјата кечирјя билјяряр.⁵ Нцвя силащынын тјатбигинин бейнјялхалг щцгуг принциплјяриня уйџун олмамасы щеч бир щцбщя доџурмур. Нцвя силащынын тјатбигинин гадаъан едилмјаси бейнјялхалг щуманитар щцгугун, бцтјовлцкђя дцнја сийасјятинин мцщцм проблемлјяринђя биридир. Бунунла белја, бу џцр тјатбиги гадаъан еђјан норма мјувџуд дейилдир. Щаг-щазырда щјярби мягсјдлјяр цццн лазерђян эенищ истиђадјя олунур. Чцнки лазер васитјясила авиабомбалары дјягиг објектлјяря йюнјялтмяк мцмкцндцр. Белја щал бейнјялхалг щуманитар щцгуг нјогтјейи-нјязринђя мцсбјят гиймјятлјяндирилјя билмјяз. Бунун гаршысыны алмаг цццн 13 октјябр 1995-џи илђя Вјана Конђрансында «Эјурмя габилийјятинђян мящрум еђјан лазер силащларынын гадаъан едилмјаси щаггында» IV Протокол гјбул едилди. Айдындыр ки, лазерђян щјям дјя ищыбы џямлјящдирмякјя адамларда мцвяггјати вя йа даими корлуг йарадыла билјар. Йухарыда гейд етдийимиз протокол щјямчинин лазер силащыны башга дјувлјятя вя йа гейри-дјувлјят органларына вермјяйи белја гадаъан едир.

Биз бцтцн бунлара сјуйкјянмякјя, терроризмјя ашаъыдакы кими дјя тјяриф верјя билјярик: Терроризм – Гаршыја гойулан мараглар сивил јолларла тјямин олунмадыгда йаранан вя йа йарадылан, мцбаризя щјядјяфиня вя щјядјяфин цнсцрлјяриня сийаси, игтисади вя психолођи тјясир эостјярмяк мягсјдилјя зоракылыглар щјяјата кечирјан гейри-сивил мцбаризя методудур.

Террорун эцнцмцздјя иђадјя етдийи мянапарына эјлинъя ися, ону ашаъыдакы группара бјоля билјярик:

- Психоложи террор – Мянэви дуйьулара хитаб едян, мадди ясасы олмайан, дини алят едян террор ньювдцр.

- Ади ынайткарларын тюрядидийи террор – Ади ынайтляр тюрядян шахс вя йахуд групун юз мадди мараглары намина тюрядикляри террордур.

- Мццарибя террору – Инсанлары мцхтялиф йолларла тяшдид етмякля, онлара мццыйян идея вя даврамышлар гябул етдирмяк цццн сечилян террор фяалийятидир.

Яслиндя, терроризм проблемини арашдыраркян терроризмин вя террор актынын нювляриня хцсуси фикир вермяк лазымдыр. Чццнки терроризм дедикдя, йалныз криминал фяалийят, террор акты дедикдя ися партлайыш, инсан юлцмц вя даьынты баша дцшцлцр. Одур ки, бир-бириля рабитяси олмайан айры-айры террор актлары терроризм демяк дейил. Террор актынын символик характер дашымасы, ону мццарибядян вя партизан мццарибясиндян фяргляндирян башлыга ыццятдир. Мащийят етибары иля террор актларыны тяшкил едян ынайтляр бцтювлцкдя бейнялхалг щцгуг гайдасына бярасы мцмкцн олмайан зийан вурур. Демяли, сивилизасийада хястялик олан бу щадися бящярийятин бирэя сяйляри иля арадан гагдырылмалыдыр. Амма бящярийят юзцнц дярк етмяся, онда шансы просеслярин сивилизасион, щансыларынса антисивилизасион олдуьуну мццыйян етмяк чятин олаьагдыр. Мцасир бейнялхалг щцгуг бейнялхалг терроризмля мцбаризядя дювлятлярин гаршылыгы ямякдашлыьыны щцгуги ыццятдян тянзимляйян бир сыра универсал вя реэионал мцгавиляляри ящатя едир.

Терроризм адамларын щяйат вя саьламлыьына, онларын ямлакына, щцгуг вя гануни мянафейиня зийан вурур, иьтимаи щяйаты позур. Цмумийятля, террорун да юзцнмяхсус характерик хцсусийятляри вар ки, онлары да ашаьыдакы кими цмумилящдирмяк олар :щиддятя йюнялмя; тюрядилян актын символик олмасы; амансыз вя даьыдыгы олмасы; Мцхтялиф васитялярля инсанлара тясир едя билмяк цццн щиддят йолунун сечилмяси террорун ян габарыг формасыдыр. Тятбиг олунан щиддятин башлыга мягсяди, инсанларын ирадясини гырмаг, онларда безэинлик, пяракяндялик вя фикир буланьлыьынын формалашмасына наил олмагдыр. Терроризм еля ынайтдир ки, о бир шахс тяряфиндян бир вя йа бир нечя шахс вя йахуд объектя гаршы тюрядиля биляр. Бейнялхалг ынайт кими терроризм цццн ямялин тякликдя тюрядилмяси характерик дейилдир. Мялум олдуьу кими, террорчу группар бир юлкя мигйасына сьымыр, онлар даим юз ареалларыны эенищляндирмяйя чалышырлар. Мящз бу бахымдан, террорчу группарын фяалийятиня бейнялхалг терроризмин тяркиб щиссяси кими бахылмалыдыр.⁶ Ынайт щцгугу нюгтейи-нязяриндян бу ыр тяшкилат вя йа группарын фяалийяти – бир чох дювлятлярин Милли щцгугунда нязярдя тутулдуьу кими «суи эенерис» бирэя иштиракчылыгдыр. Демяли, мцасир терроризм мццтящяккил ынайткарлыьын бцтцн яламятлярини дашыйыр.

Бейнялхалг щуманитар щцгуг террор актлары сайыла билян ашаьыдакы щярякятляри гадаьан едир:

- Мцлки ящалийя вя мцлки объектляря гаршы щцьумлар (I Протоколун 51- ы маддясинин 2- ы бюнди вя 52- ы маддясини; вя II Протоколун 13-ьц маддясини);

- Сечимсиз щцьумлар (I Протоколун 51- ы маддясинин 4-ьц бюнди);

- Ибадят йерляриня гаршы щцьумлар (I Протоколун 53-ьц маддясини; II Протоколун 16- ы маддясини);

- Тяркибиндя тящлцкляли гцввяляр олан гурьулара вя тикилиляря гаршы щцьумлар (I Протоколун 56-ы маддясини; вя II Протоколун 15-ы маддясини);

• Эиров эютцрмя (I Протоколун 75-ы маддяси; вя дюрд Конвенсийа цццн цмуми олан 3-ыц маддя; вя II Протоколун 4-ыц маддясинин 2 б бянди);

• Дюйцш ямялиййатларында иштирак етмяйян вя йа артыг иштирак етмяйян шяхсларин юлдцрцлмяси (I Протоколун 75-ы маддяси; дюрд Конвенсийа цццн цмуми олан 3-ыц маддя; вя II Протоколун 4-ыц маддясинин 2 а бянди).⁷

Террор актлары силащлы мцнагишя заманы вя йа динъ дюрдвя баш веря бияр. Бейнялхалг щуманитар щцгуг ися йалныз силащлы мцнагишя щагларында тятбиг едилдийиня эоря, о динъ дюрдвя тюрядилмиш террор актларыны тянзимлямир. Бейнялхалг щуманитар щцгуг силащлы мцнагишяляр щцгугу олдуьундан, онун нормаларынын яксяриййяти билаваситя щямин мцнагишялярин иштиракчылары иля баьлыдыр. Ёневря Конвенсийаларына I Ялавя Протоколун 51-ы маддясинин 2-ы бянди илк нювбядя, мцлки яцалийя, щямчинин айры-айры мцлки шяхсляря щцъум едилмясини гадаьан едир. Бурадан бея бир нятиъяйя эялмяк олур ки, Бейнялхалг силащлы мцнагишялярдя террордан истифадя едилмяси, террорчулуьа щяр ьцр мцраьият йолверилмяздир.

Щуманитар щцгуг йухарыда эюстярилян щяркятлярин гадаьан едилмясиня ялавя олараг, щям дя бу гадаьаларын позулмасынын гаршысынын алынмасына даир мцддяалар вя терроризмин гаршысынын алынмасы вя онун ьязаландырылмасына даир бейнялхалг конвенсийаларла щаг-щазырда нязярдя тутулан бцтцн ющдяликляря мцгайисядя даща инкишаф етмиш бу ющдяликлярин йериня йетирилмяси цццн механизмляр нязярдя тутур.

Бцтцн бу дейилияляр террорун неья бир дящятгли шей олдуьуну вя мцтярягги ьямиййятлярин террора гаршы ващид бир ьабщдя бирляшмяли олдуьуну сцбут едир. Азярбайьан Республикасы бейнялхалг бирлийин сяйлярини там мцдафия етмякля сийаси, игтисади, дини вя дизяр мотивлярдян асылы олмайараг терроризмин бцтцн форма вя тязашцрляриня гаршы бирмяналы мювге тутур.

2002-ы илин апрел айында Трабзон шяхщриндя Азярбайьан, Эцрыцстан, Тцркийя арасында «Террорчулуг, мцтяшяккил ьинайяткарлыг вя дизяр аьыр ьинайятляря мцбаризя щаггында» Сазиш имзапанмышдыр. 2002-ы илин ийун айында да Йапта шяхщриндя «Террорчулуг, мцтяшяккил ьинайяткарлыг вя дизяр аьыр ьинайятляря мцбаризя щаггында» ЭУЮАМ цзв дювлятляринин щцгуг-мцщафизя органлары арасында Сазиш имзапанмышдыр.

2002-ы илин яввялиндя АР-нын бир сыра ганунверительлик актларына да ялавя вя дяйишикликляр олунду. Бея ки, Ёнайят Мьяьялясиндя едилмиш дяйишикликляр нятиъясиндя терроризмя эоря ьинайят мясулиййятини нязярдя тутан йени маддя дя ялавя едилди. Бундан башга, Азярбайьан терроризмля мцбаризя сачьасиндя БМТ-нин 11 бейнялхалг щцгуги, о ьцмлядян 1970-ы ил «Щава няглиййатынын ганунсуз зябтиня гаршы мцбаризя щаггында», 1971-ы ил «Мцлки Авиасийанын тящцкясизлийиня гаршы йюнялмиш ганунсуз актларла мцбаризя щаггында», 1973-ыц ил «Бейнялхалг Мцдафиядян истифадя едян шяхсляря, о ьцмлядян Дипломатик аэентляря гаршы ьинайятлярин гаршысынын алынмасы вя ьязаландырылмасы щаггында», 1979-ьу ил «Эировларын эютцрцлмяси иля мцбаризя щаггында», 1997-ы ил «Бомба терроризми иля мцбаризя щаггында» бейнялхалг конвенсийалара вя дизяр сянядляря гошулмушдур.

Эюстярилянляря она дялалят едир ки, Азярбайьан Республикасы терроризмля мцбаризядя дцнйа бирлийи иля бирэя аддымлайыр. Цмумиййятля, бейнялхалг терроризм бяшяриййят ялейщиня бир ьинайят олдуьундан она гаршы мцбаризя дюрцн тлябидир. Беяликля, демяк олар ки, бцтцн дцнйа юлкяляри террору писляйян гярар

гябул етмякля йанашы, террорчулара гаршы мцбаризядя дя юз кюмяйини ясирэямямляидир. Буна зюря дя, терроризмля мцбаризядя дцнйанын сьлам, тьряггипьвар гцвьяляри конкрет вя цмуми разылашма йолу иля Милли вя бейнялхалг сьвиййядя тьдбирляр щазырламалы вя бирэя сьйля щьйата кечирмялидир.

Истифадя олунмуш ядэбийят

1. Щьсянов А. Бейнялхалг терроризм – I щисся., «Ябилев вя Зейналов оьуллары» 2003, с.19.
2. Я.Абдуллаев, Х.Яцмядов. «Терроризм вя бейнялхалг ьинайяткарлыг». Бакы, 2003, с.34.
3. Сивилизасийа вя террор. Бакы, Азьярбайьан Университети, 2002, с.24.
4. Бейнялхалг щцгуг вя интеграсийа проблемляри (елми-аналитик вя практики журнал) № 2 (02) 2005, с.35.
5. Бейнялхалг щцгуг вя дипломатийа № 2., Бакы Дювлят Университети, 2003, с.23.
6. Степанов Е.И. Современный терроризм: состояние и перспективы. М., 2000, с.16.
7. Бейнялхалг Щуманитар Щцгуг (Суаллара ьаваблар) БГХК, 2002, с.39.

Айтен ГАДЖИЕВА

ТЕРРОРИЗМ, ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЕ АКТЫ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ГУМАНИТАРНОЕ ПРАВО

Резюме

В этой статье раскрывается различие между террором и терроризмом, слова которые вражали тоже самое значение в периодическом прессе. Также подчеркивается аспекты терроризма и анализируется политические цели террора. Далее исследуются психологический террор, военный террор, а также, ожесточенные результаты компьютерного терроризма и ядерного терроризма. В исследовании особое внимание уделено вопросам международного гуманитарного права.

Ayten HAJIYEVA

TERRORISM, TERROR ACTS AND INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Summary

In this article, the author is dealing with the terror which from the global problems and very painful misfortune of the mankind. Paying attention to the distinction between the words of the terror and the terrorism which they expressed the same meaning in periodical press. In the article also touching upon for which purposes using the terror, also falling from favour which aspects of terror, as well as. for utilize the terror acts for achieving such political goals. In addition to is dealing with the groups of the terror – psychology terror, acting the ordinary crime by common criminal, war terror, thus the bitter results rousing by computer terrorism,

for purposing the mass slaughter, as well as, the chemistry terrorism which damage to the economical side, also dealing which holding the nuclear terrorism by using radioactive (nuclear) substances as well. At the same time in this article is speaking about the international humanitarian law.

Gündüz ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı

DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİ VƏ ONUN REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏSİRİ*

Bu bir həqiqətdir ki, 1988-ci ildən başlayaraq, Ermənistan dövlətinin mənəvi, iqtisadi və hərbi yardımını sayəsində Dağlıq Qarabağın separatçı qüvvələri əvvəlcə "öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi" adı altında Azərbaycandan ayrılıb, Ermənistanla birləşmək xülyasına düşmüşdülsə, sonrakı illərdə təcavüzkar hərəkətlərini daha da genişləndirərək respublikamızın ərazisinin 20 %-ni işğal etmiş və bir milyondan artıq həmvətənlərimizin öz yurd-yuvasından didərgin düşməsinə bais olmuşlar.

Ermənistan dövlətinin işğalçılıq siyasətinin kökündə heç də onların beynəlxalq birliyə sırmaq istədikləri guya Dağlıq Qarabağ ermənilərinin ağır sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq naminə onu Azərbaycandan geri almaq niyyəti deyil, ərazi ilhaqı məsələsi dayanır. Bu, onların "Böyük Ermənistan" xülyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Cinayətkara münasibətdə cəzasızlıq rejiminin hökm sürməsi növbəti daha ağır cinayətlərin baş verməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu halda söhbət artıq beynəlxalq münasibətlər sisteminin normal fəaliyyətinə əngəl törədən və daha çox dünyanın nüfuzlu dövlətlərinin siyasətində özünü göstərən "ikili standartlar" siyasətindən gedir.

Problemin həllində maraqlı dövlətlərin, xüsusilə ABŞ-ın ədalətli hakim rolunu oynaması təkcə regionda gərginliyi səngitmək, həm də ABŞ-ın beynəlxalq aləmdə sülhpərvər, demokratik imicini qaldırmış olar.

Deməli, dünyada söz sahibi olan ölkələr, xüsusilə ABŞ öz dövlətçilik maraqları naminə regionda sülh və sabitlik istəyirsə, respublikamızın müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət etdiyini konkret əməli addımlarla təsdiqləməli, erməni separatçıların öz müqəddəratını təyin etməsi kimi iddialarına müasir beynəlxalq hüquq əsasında kəsərli cavab verməlidir. Müasir beynəlxalq hüquqa görə isə öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi bir qanun tələbi kimi azlıq təmsil edən əhaliyə yox, bütöv xalqa, dövlətə şamil edilir.

Bu prinsipin müasir anlamını BMT-nin Nizamnaməsi qoymuşdur. Nizamnamənin 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində [12, s.9] BMT-nin ümumi sülhü möhkəmləndirmək məqsədi ilə "xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmətlə yanaşmaq əsasında millətlər arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi" fikri xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Beynəlxalq sənədlərə görə, milli azlıq öz müqəddəratını təyin edə bilər, amma müstəqillik formasında yox. Digər tərəfdən müstəmləkə və torpaqları işğal edilmiş xalqlar müstəqillik elan edə bilərlər. Müstəqil dövlətlərin ərazisində yaşayan xalqların isə belə hüququ yoxdur. [5, s.13]

Dağlıq Qarabağ isə tarixən Azərbaycanın müstəmləkəsi deyil, onun ayrılmaz hissəsi, ərazisi olmuşdur. Çox mühüm cəhətlərdən biri də budur ki, sivil dünya xalqları perspektivlərini etnik əlahiddəlikdə axtarmır, "etnik təmizləmə" praktikasına mənfi münasibət bəsləyirlər. Təsədüfi deyildir ki, dünyada olan 4000-nə yaxın millət, xalq, etnik qrup təxminən 200 dövlətin tərkibində yaşayır. Belə bir faktı da xüsusi vurğulamağa dəyər ki, nüfuzlu dövlətlərin əksəriyyətinin oxşar etnik problemləri vardı. Fransanın

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Korsikası, İngiltərənin Olsteri, İtaliyanın Boltsanosu, İspaniyanın Kataloniya və Basklar diyarı, Rumıniyanın Transilvaniyası və sairələri vardır. Hələ Rusiya, Çin, Niqeriya və başqaları kimi onlarla, yüzlərlə etnik vahidi birləşdirən nəhəng çoxmillətli dövlətləri demirik. Nəhayət, elə ABŞ-ın özündə, "Amerika etnik qruplarının Harvard ensiklopediyası"nın məlumatlarına görə, 106-dan artıq müxtəlif etnik qrup yaşayır. [8]

Əgər ədalətli və şərəfli sülh əldə olunarsa, regionun iqtisadi və siyasi inkişafı üçün böyük imkanlar açılar və bütün dünya ilk növbədə Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevə, onun müdrik sülh siyasətinə, humanizminə minnətdar olar.

1994-cü ildən bəri davam edən atəşkəsin də, münaqişə ölkələri arasında prezidentlər səviyyəsində birbaşa dialoqun da təşəbbüskarı Heydər Əliyev olmuşdur. Münaqişənin həlli prosesinin hərbi müstəvidən sülh müstəvisinə, danışıqlar stolu arxasına keçirilməsi də məhz ulu öndər Heydər Əliyevin xidmətidir. 1993-2002-ci illərdə ümummilli lider H.Əliyev ATƏT rəhbərliyi ilə və onun MİNSK qrupunun təmsilçiləri ilə yüzlərlə görüş keçirmişdir. 2003-cü ildən etibarən bu proses prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə davam edir. ATƏT-in üzvü olan ölkələrin liderləri ilə görüşləri, müzakirələri də buna əlavə etsək, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həlli istiqamətində bu beynəlxalq təşkilatla nə qədər intensiv işlədiyi, əməkdaşlıq etdiyi bir daha aydın olur. Atəşkəs rejiminin elan olunması beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə də münaqişə ilə birbaşa məşğul olan ATƏT-in MİNSK qrupuna münaqişənin tənzimlənməsi ilə bağlı operativ işləməsinə şərait yaratmış oldu. Münaqişənin danışıqlar yolu ilə nizamlanması təşəbbüsü ilə başladığı andan keçən dövrdə Ermənistanın təcavüzkar əməllərindən əl çəkməsinə baxmayaraq ATƏT danışıqlar prosesini gücləndirməyə səy göstərdi. 1994-cü ilin 6 dekabr tarixində keçirilən ATƏT-in Budapeşt sammitinin qərarına əsasən MİNSK konfransı həmsədrələrinin institutu (əvvəlcə Rusiya və Finlandiya, 1997-ci ildən isə Rusiya, ABŞ və Fransa) yaradıldı. Onların öhdəsinə düşən vəzifə silahlı münaqişənin sona yetməsi ilə bağlı siyasi razılaşmanın imzalanması üçün operativ olaraq danışıqlar aparılmasından və sonrakı mərhələdə Minsk konfransının çağırılması üçün şərait yaradılmasından ibarət idi. Beləliklə, Budapeşt sammitinin işi zamanı münaqişənin tənzimlənməsi prosesinin iki mərhələdə strukturunun müəyyən edilməsi başa çatdı: [7, s.19]

1. Razılaşmanın həyata keçirilməsi yolu ilə silahlı münaqişənin nəticələrinin aradan qaldırılması. Bu o deməkdir ki, zəbt edilmiş bütün ərazilər boşaldılır və köçkünlərin öz daimi torpaqlarına qayıtması təmin edilir.

2. MİNSK konfransının işi nəticəsində münaqişənin tam əhatəli sülh yolu ilə tənzimlənməsi razılığı əldə olunur.

Budapeşt sammitindən sonra münaqişə tərəfləri ilə danışıqların 17 raundu və çoxsaylı məsləhətləşmələr aparıldı. Bu müddət ərzində sazişin mətninin 75%-i hazırlanmışdır, lakin Şuşa və Laçında daxil olmaqla, bütün zəbt olunmuş ərazilərin boşaldılması, münaqişə iştirakçılarının təhlükəsizliyi və Ermənistan silahlı qüvvələri bölmələrinin Azərbaycan ərazisindən çıxarılması kimi prinsiplial məsələlərdə razılaşma əldə olunmadı.

1996-cı ilin 2 dekabr tarixində keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində təşkilatın icraçı sədrinin bəyanatında münaqişənin 3 prinsip əsasında tənzimlənməsi öz əksini tapdı: [7, s.19]

- Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;

- Razılaşmada müəyyən edilmiş öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanan Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək özünüidarə dərəcəsi verən Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu;

- Qarşılıqlı öhdəliklər daxil olmaqla tənzimləmə müddəalarına bütün tərəflərin riayət etməsi və Dağlıq Qarabağın, eləcə də onun bütün əhalisinə təminatlı təhlükəsizlik.

Bu prinsiplər Ermənistandan savayı ATƏT-in 53 dövləti tərəfindən dəstəkləndi.

ATƏT-in Minsk qrupu 1997-ci ildən bu vaxta qədər münaqişə tərəflərinə problemin həlli ilə əlaqədar 3 təklif vermişdir. "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş" adlanan birinci sənəd 1997-ci il yun ayının 11-də təqdim olundu. Həmin sənəd "paket həlli" kimi tanınır və bir paketdə birləşdirilən 2 anlaşmadan ibarətdir. Anlaşmalardan birincisi silahlı münaqişənin dayandırılmasına, ikincisi isə Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsinə həsr olunmuşdur.

Bu sənəddə Azərbaycanı təmin etməyən bir sıra ciddi məqamlar vardır. Birincisi, sənəd BMT TŞ-nin məlum qətnamələrinə (822, 853, 874, 888 nömrəli) əsaslanmır. İkincisi, sənəd hüquqi bixımdan icbari xarakter daşıyırdı.

Bu variantda işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması ilə status məsələsinin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsi əslində münaqişənin həllini uzun bir prosesə çevirirdi. Çünki sənəddə münaqişənin aradan qaldırılmasının dəqiq mexanizmi və dəqiq zamanı öz əksini tapmamışdır. Bir çox məsələlərin həlli isə mücərrəd komissiyaların öhdəsinə buraxılırdı. Komissiyalarda qərarların işlənilib hazırlanması isə bu sənəddən kənar nəzərdə tutulurdu. Bir sözlə, tərəflərə münaqişənin həlli prosesini dəqiq ehtiva edən konkret hüquqi sənəd yox, gələcək danışıqların tezislərini əks etdirən ümumi bəyannamə təqdim olunmuşdu.

Paket təklifində Laçın və Şuşa ilə bağlı müddəalar, xüsusilə də münaqişə başlanana qədər Dağlıq Qarabağın 56 yaşayış məntəqəsinin yerli əhalisini təşkil etmiş 50 minlik azərbaycanlının gələcək taleyi də diqqətdən kənar qalmışdır.

Paket təklifinin statusla bağlı 2-ci hissəsi isə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində özünüidarəsi ilə bir araya sığmadığından Azərbaycan tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdı. Bütün bunlara baxmayaraq, paket təklifi Azərbaycan tərəfindən faktiki mülahizələrdə–danışıqlar prosesinə başlamaq və Ermənistanın mövqeyini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə əsas olaraq qəbul edilmişdi. Ümummilli liderimiz H.Əliyev bu barədə demişdir: "Biz onu qəbul etdik ki, görək, irəliyə gedə bilərik, yoxsa yox. Hətta xatirimdədir, mən avqustun 1-də Vaşinqtonda, Ağ evdə ABŞ prezidenti Klintonla görüşərkən o, bunu çox yüksək qiymətləndirdi. Hətta məndən xahiş etdi ki, Siz öz çıxışınızda deyən bunu qəbul edirsiniz. Dedim: Ermənistan qəbul etmədi." [3, s.411]

Paket təklifi təqdim olunduqdan az sonra, həm Ermənistan, həm də Dağlıq Qarabağ erməniləri sənədi prinsiplial olaraq qəbul etmədiklərini bildirdilər. Onlar öz fikirlərini bu sənədin ATƏT-in, Lissabon prinsiplərinin isə Ermənistan tərəfindən qəbul olunması ilə izah edirlər.

Burada qəribə bir məqam qeyd etmək yerinə düşərdi. Lissabon sammitində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyan qərarın qəbul olunmasından dərhal sonra erməni mətbuatı bunu Ermənistanın diplomatik məsuliyyəti kimi qiymətləndirdi, dünya ölkələrini guya Ermənistana qarşı ikili standartlar tətbiq etməkdə ittiham etdi. Erməni müxalifəti isə prezident L.Ter-Petrosyanın Dağlıq Qarabağı satmaqda, milli maraqlara xəyanətdə günahlandırdı. L.Ter-Petrosyan bu qərara səs vermədiyini bəyan etməklə vəziyyətdən çıxmağa cəhd etdi. Azərbaycanın radikal müxalifəti də eyni ittihamlarla Azərbaycan prezidenti H.Əliyevə qarşı yönəltdi. Bütün bu "siyasi gedişlər" Azərbaycan müxalifətinin radikal düşərgəsinin erməni dəyirmanına su tökdüyünü bir daha sübut etdi.

Lissabon sammitinin nəticələri ilə bağlı erməni tərəfinin mülahizələri, təbii ki, bəhanə idi. Erməni tərəfini Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasının tərkibində olması qane etmirdi. Status məsələsinin ATƏT-in Minsk konfransında müzakirə və həll olunacağı barədə əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa əsaslanaraq onlar status məsələsinin ilkin mərhələdə gündəliyə gətirilməsini yolverilməz hesab edirdilər. Bunun da nəti-

cəsində Ermənistan tərəfi Minsk qrupu həmsədrələrindən münaqişənin 2 mərhələdə həlli ilə bağlı variantı tələb etdi.

1997-ci il sentyabrın 19-da ATƏT-in Minsk qrupu münaqişə tərəflərinə "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş" layihəsini təqdim etdi. "Mərhələli həll" kimi tanınan bu variant digər təkliflərlə müqayisədə Azərbaycan tərəfindən daha məqbul hesab olunurdu. Çünki bu sənəd ardıcıl şəkildə silahlı münaqişənin nəticələrinin aradan qaldırılmasına və sonrakı mərhələlərdə ATƏT-in Minsk konfransında Azərbaycan Respublikasının tərkibində Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. [6, s.56]

1999-cu ilin apreldən başlayaraq, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində yeni bir format–Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqu yaranmış və əslində ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətini öz üzərinə götürmüşdü. Bu məsələdə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin rolu böyük olmuşdur: "1999-cu ilin aprel ayında Vaşinqtonda, NATO-nun 50 illiyində ABŞ rəhbərliyi, prezident Klinton, dövlət katibi xanım Olbrayt xahiş etdilər ki, biz Köçəryanla görüşək və danışaq. Görüşdük, danışdıq. Orada belə çıxdı ki, biz müəyyən məsələlər üzrə razılığa gələ bilərik. Ona görə də bu danışıq prosesi davam etdi. Biz 1999-cu ildə bir neçə dəfə görüşdük. Mən bundan ötrü iki dəfə Cenevrəyə getdim, sonra sərhəddə görüşdük. Demək olar ki, 1999-cu ilin oktyabr ayında mövqelərin xeyli yaxınlaşması mümkün oldu, amma Ermənistan parlamentindəki terror hadisələrindən sonra Ermənistan, kiçik də olsa, əldə edilmiş müəyyən razılışmalardan imtina etdi." [4, s.153]

Əslində bu vaxtdan etibarən nizamlanma prosesində qərribə bir fasilə yarandı. Qərribəlik ondadır ki, beynəlxalq vasitəçilər nizamlanma prosesində təklif "qıtlığını" bəhanə gətirərək geri çəkildiklərini bildirdilər və danışıqlar prosesinin növbəti mərhələsinin başlanması üçün məhz münaqişə tərəflərinin təşəbbüs göstərməsinin zəruriliyini vurğuladılar. Vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi.

2001-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Dağlıq Qarabağ probleminin həlli məsələsi Azərbaycan parlamentində geniş müzakirə olundu. Deputatların, hökumət üzvlərinin, mütəxəssislərin, siyasi partiya və ictimai təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən müzakirələrdə prezident H.Əliyev proqram xarakterli çıxış etdi. Prezident problemlərin sülh yolu ilə həlli istiqamətində görülən işlər, ATƏT-in Minsk qrupunun verdiyi təkliflər, erməni tərəfinin qeyri-konstruktiv mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verdi. Hazırkı məqamda hər bə yox, sülh yolunun alternativ olduğunu qeyd etdi.

Hər bə yolu müharibələrdən keçdiyi kimi, sülh yolu da müzakirələrdən, qarşılıqlı kompromislərdən keçir. Azərbaycanın torpaqlarının 20%-i işğal altındadır, kompromisə getməyə yeri yoxdur. Ermənistan isə məqsədyönlü şəkildə kompromislərdən imtina edir. İşğalçı dövlət ərazilərdən təzyiqli vasitəsi kimi istifadə edir. Beynəlxalq ictimaiyyətin ikili standartlara üstünlük verməsi, BMT, ATƏT və AŞ kimi mötəbər qurumların öz təklif və qətnamələrini həyata keçirmək üçün konkret fəaliyyət göstərməməsi, dünyanın onlarla ölkəsinə yayılmış erməni diasporunun lobbicilik fəaliyyəti Azərbaycanın haqq işinin müdafiəsinə maneçilik törədən və danışıqlar prosesində Azərbaycanın vəziyyətini çətinləşdirən amillərdəndir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, danışıqlar davam edir və Azərbaycan xalqı prezident İlham Əliyevin bütün çətinliklərə rəğmən bu son dərəcə mürəkkəb və tələpəli missiyanın öhdəsindən uğurla gələcəyinə, Azərbaycanın milli və dövlətçilik maraqlarının əzimlə qoruyacağına inanır.

Azərbaycanda H.Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş müstəqil xarici siyasət kursu davam edir. Prezident İ.Əliyev dövlətin beynəlxalq nüfuzunun daha da möhkəmlənməsinə, milli təhlükəsizliyin, davamlı inkişafın və ölkə vətəndaşlarının mənafelərinin müda-

fiasinin təmin olunmasına xidmət edir. O, bu məsələdən varisiçlik prinsipini gözləməklə bərabər, Azərbaycanın xarici siyasətinə global meyillər nəzərə alınmaqla istiqamət verir.

Mübaligəsiz demək olar ki, informasiya mübarizəsində prezident İ.Əliyevin fəal və çevik mövqeyi hamıya nümunə göstərilə bilər. Prezident istər xarici ölkələrə rəsmi və işgüzar səfərlərində, istərsə də müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində keçirilən görüşlərində diqqəti Azərbaycanın ağırlı problemi olan Dağlıq Qarabağ məsələsinə yönəldir.

Azərbaycan prezidentinin 2004-cü ildə ABŞ-ın Kolumbiya Universitetində keçirdiyi görüşdə Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistanın işğalçılıq siyasəti ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlər ABŞ ictimaiyyətində çox böyük əks-səda doğurmuşdur [2]. Bunu görəndə ABŞ-ın erməni icmasının nümayəndələri Azərbaycan Prezidentinin yaratdığı təəssüratı neytrallaşdırmaq üçün həmin universitetdə "Ermənilərin Amerikadakı bir əsirlik varlığı" mövzusunda konfrans keçirmişlər. Bu yerdə xalqımızın "Daldan atılan daş topuğa dəyər" misalını xatırlamamaq mümkün deyildir.

Azərbaycan prezidenti İ.Əliyev BMT Baş məclisinin 59-cu sessiyasında cəsarətli çıxış zamanı beynəlxalq birliyin Ermənistanı ciddi təzyiq göstərmədiyinə görə kəskin tənqid etmişdir. Dövlətimizin başçısı birmənalı olaraq qeyd etmişdir ki, dünya birliyi ikili standartlardan çəkinməli, işğalçı ilə işğala məruz qalan arasındakı fərqi görməli, ona prinsiplial mövqə bildirməlidir. Prezidentin "Röyter" agentliyinə verdiyi (2004-cü il) müsahibəsində də Azərbaycanın mövqeyi açıqlanıb və bir daha bildirib ki, Azərbaycan bu məsələdə kompromisə getməyəcək. Prezident qeyd edib ki, danışıqlar naminə danışıqlar aparılmasının əleyhinədir. "Biz görsək ki, bütün siyasi vasitələr tükənib, danışıqlar heç bir nəticə vermir, onda digər hüquqlarımızı nəzərdən keçirəcəyik."

2006-cı ilin fevral ayında Paris yaxınlığındakı Rambuye qəsridə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Fransa prezidentinin vasitəçiliyi və ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrələrinin iştirakı ilə keçirilən görüşünün iflasa uğramasının ardından, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə bağlı Buxarestdə aparılan danışıqlarda da hər hansı irəliləyiş əldə olunmalıdır. Buxarest görüşünün az-çox ümidverici məqamı yaxın zamanlarda iki ölkənin xarici işrər nazirləri arasında danışıqların davam etdiriləcəyi və görüşdə onların prosesləri "dalandan çıxarmağa" çalışacaqları haqqda açıqlama oldu. Belə ki, iki ölkə prezidentləri arasında 2006-cı il iyulun 4-5-də Buxarestdə keçirilən görüşdən sonra, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri bəyanatla çıxış edərək bildirdilər ki, "vasitəçilər münaqişənin sülh yolu ilə nizamlanmasının vacibliyi və mümkünlüyü haqqda fikirlərində qalırlar [11, s.17]." Bunula yanaşı onlar problemin həlli üçün 2006-cı ilin məqbul olması barədə fikirlərini bir daha təkrarladılar. Bəyanatda qeyd olunur ki, vasitəçilərin münaqişə tərəflərinə təqdim etdikləri prinsiplər, problemin həlli ilə bağlı razılaşmanın əldə edilməsi üçün ədalətli əsas ola bilər.

Problemdən bəhs edərkən, ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tezliklə həllində maraqlı olduğunu qeyd etməmək olmaz. M.Braysanın sözlərinə diqqət yetirsək, açıq-aydın sezilir ki, Vaşinqton sülh razılaşmasının qəbul edilməsi ilə bağlı münaqişə tərəflərinə təzyiq göstərməkdə israrlıdır. Amerikalı həmsədrin "Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərini masası üzərində hazır sənəd var, onlar hələlik bunu qəbul etməkdən boyun qaçırlar... Biz prezidentləri bu çərçivə razılaşmasını qəbul etməyə çağırıyıq, lakin bunun üçün siyasi iradə vacibdir"[11] açıqlaması göstərir ki, həmsədr ölkə olaraq ABŞ münaqişəsinin tezliklə həll olunmasında maraqlıdır və demək olar ki, tələsir. Bu tələskənliyi şərtləndirən bir sıra səbəblər vardır. Əksər mütəxəssislər bunu, ilk növbədə, 2006-cı ildən sonrakı iki ilin Ermənistanda və Azərbaycanda seçkilərin keçiriləcəyi ilə bağlayırlar. Heç şübhəsiz, belə ciddi və həssas problemin siyasi hərarətin kəskin qalxdığı

seçki illərində həllini tapacağı mümkünsüz görünür. Zənnimcə, real görünən daha bir səbəb vardır.

Məlum olduğu kimi, 2005-ci ilin ikinci yarısından başlayaraq, İranın nüvə proqramı ilə bağlı Tehranla Vaşinqton arasında münasibətlər gərginləşməkdədir və hazırda özünün kulminasiya nöqtəsinə yaxınlaşmışdır. Belə olan təqdirdə problemin güc yolu ilə həlli variantı istisna edilmir. Bu şəraitdə hətta münaqişənin hərbi yolla həlli istisna olursa belə, İranla sərhəd ərazilərdə ABŞ qoşunlarının dislokasiyası Vaşinqtonun xeyrinə olardı. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan öz ərazisində bu və ya digər dövlətin qoşunlarının yerləşdirilməsinə razılıq verməyəcəyini açıq şəkildə bəyan edib. Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində irəliləyişin əldə edilməsi və münaqişə zonasına sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsi, ABŞ qarşısında böyük perspektivlər açır. M. Brayzanın bildirdiyi kimi, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı müzakirə olunan sənəddə, ilk olaraq, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən erməni qoşunlarının çıxarılması məsələsi durur. Bu ərazilər arasında isə İranla sərhəddə yerləşən Füzuli, Horadiz, Zəngilan kimi ərazilər də vardır. Məsələyə bu kontekstdə baxılırsa, Vaşinqton diplomatlarının tələskənliyini anlamaq olar. Ermənilərin işğalında olan torpaqların qaytarılması məsələsinin həllini tapması, ABŞ-a oraya sülhməramlı qüvvələr bayrağı altında öz qoşunlarını gətirmək imkanı yaradır.

Təbii ki, bütün bunlar, ümumilikdə, regionda geosiyasi vəziyyəti dəyişə bilən global yenilikləri nəzərdə tutur. Bu yeniliklər isə Azərbaycanın xeyrinədir. Bəzən bir sıra qüvvələr tərəfindən istehza ilə qarşılanan "zaman bizim xeyrimizə işləyir" ifadəsi bu gün özünü doğruldur.

Azərbaycan ilə Ermənistan arasında atəşkəsin elan olunmasından keçən müddət ərzində respublikamız bu imkandan maksimum yararlanıb.

- Bakı – Tbilisi - Ceyhan neft kəməri kimi dünya miqyaslı enerji layihəsi reallaşmış, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz borusunun tikintisi isə sonuncu mərhələdədir.

- Azərbaycanda 2003-cü il prezident və 2005-ci ilin parlament seçkilərindən sonra möhkəm və davamlı siyasi sabitlik əldə edilib.

- Azərbaycan yürütdüyü müstəqil xarici siyasət hesabına beynəlxalq aləmdə mövqelərini möhkəmləndirib və Cənubi Qafqaz ölkələri arasında liderdir.

Beləliklə, apardığımız analiz və təhlillər bir daha sübut edir ki, terrorizm-sivil dünyanı hədəfə götürmüş düşmən çox məkrlidir. Ona qalib gəlmək üçün beynəlxalq birlik ardıcıl, çoxtərəfli və kollegial mübarizə aparmalıdır. Bu istiqamətdə işlərin təşkili və görülməsində Azərbaycan Respublikası öz üzərinə düşən məsuliyyəti yaxşı dərk edir. Ən azı ona görə ki, ölkəmiz Ermənistanın dövlət terrorizmi siyasətinin hədəfinə çevrilmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, terrorizmin çoxsaylı formaları içərisində ən dəhşətli onun dövlətlə çulğalaşmış formasıdır. Bu halda terrorçu dövlət nəinki qonşuları və region üçün, hətta bütün bəşəriyyət üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrilir. Bu məntiqə söykənərək qeyd edək ki, Ermənistan dövləti öz terrorçu siyasəti ilə Azərbaycan ərazisini işğala məruz qoymaqla Cənubi Qafqazda inkişaf, sabitlik və təhlükəsizliyi hədəfə götürür, nəzarətdən kənar zonalar yaratmaqla beynəlxalq terrorçu qrupların həmin ərazilərdə fəaliyyətləri üçün geniş imkanlar yaradır. Başqa sözlə, hal-hazırda Ermənistan Respublikası beynəlxalq transmilli terror təşkilatlarının ən yaxın tərəfdaşlarından biri kimi çıxış edir və bu halda beynəlxalq birliyin rəsmi Yerevana münasibətdə davranışının son dərəcədə sərtliyi elə bu birliyin özü üçün hava və su kimi zəruridir. Əks halda cəzasızlıq rejimi yeni daha ağır cinayətlərə şərait yarada bilər. Bu məsələdə "ikili standartlar" yolverilməzdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti, 4 iyul 1999-cu il.
2. Buxarest görüşü.// «Region plus», 2006, 1 iyul, № 18, s.16-19.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir (on birinci kitab) iyul 1997 – avqust 1997. Bakı: "Azərənəşr", 2003. 452 s.
4. Əzimli A. Azərbaycan – NATO münasibətləri (199-2000). Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2001, 226 s.
5. Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: "Mütərcim", 1997, 124 s.
6. Quluzadə V. Gələcəyin üfüqləri. Bakı: "Azərbaycan nəşriyyatı", 1999, 288 s.
7. Məmmədov A. Beynəlxalq münasibətlər. Bakı: "Elnur-p", 2002, 205 s.
8. Оутмен Б. Этнические группы и меньшинства. ЮСИА, 1990. с.140.
9. Президент İlham Əliyevin BMT Baş Məclisinin 59-cu sessiyasında çıxışı./http://www.president.az
10. Президент İlham Əliyevin ABŞ-ın Kolumbiya Universitetində çıxışı./http://www.president.az
11. Terrorçuluğa qarşı beynəlxalq mübarizə üzrə çoxtərəfli qrup. Milli siyasətdə nailiyyətlər–Azərbaycan//http://www.mns.gov.az/download/AZ-UN-report-2001-eng.rtf
12. Устав Организации Объединенных Наций и Статус Международного Суда. Департамент общественной информации ООН. Нью-Йорк, 1993.

Гюндюз АЛИЕВ

НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РЕГИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ

Резюме

В статье освещаются уже набравшие вопросы Нагорно-Карабахского конфликта, но в контексте национальной безопасности. Показываются принципы самоопределения народов в международном праве. В этом отношении большую роль играет деятельность Минской группы ОБСЕ, которая прошла Будапештский, Лиссабонский саммиты, где были выдвинуты 3 принципа урегулирования межэтнических конфликтов, в том числе и Карабахского.

Gunduz ALIYEV

THE NAQORNO-KARABAKH CONFLICT AND HIS INFLUENCE ON REGIONAL SAFETY

Summary

In article urgent problems then Naqorno-Karabakh conflict, but in a context of national safety are shined. Self-determination of people in international law shows principles. In this respect a big role activity of the Minsk group of OSCE which has passed Budapest, Lisbons plays the summits where 3 principles of settlement of interethnic conflicts including Karabakh have been put forward.

Fəxrəddin MEHDİYEV
*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı*

İNSAN POTENSİALININ İNKİŞAFINDA TƏHSİLİN ROLU*

Davamlı insan inkişafı qloballaşma konsepsiyası kimi dünya birliyinin diqqət mərkəzinə çevrilməkdədir. İnsan inkişafı eyni zamanda ayrı-ayrı dövlətlərin inkişaf istiqamətlərinin tərkib hissəsinə, sosial-iqtisadi inkişafının əsas xarakteristikasına çevrilir, bütövlükdə dövlətlərin inkişaf səviyyələrini müəyyən edir.

Elmi-texniki inqilab, qloballaşma, demokratiyanın genişlənməsi və informasiyanın inkişafının həlledici faktora çevrilməsi insan inkişafının önəmini artırır. Şübhəsiz, gələcəkdə cəmiyyətin, dövlətin inkişaf səviyyəsini insan potensialı, insan inkişafının səviyyəsi müəyyən edəcəkdir. Bunu qloballaşma dövründə inkişafın istiqamətləri və strategiyası da təsdiqləyir. Birinci sivilizasiya inqilabı altı min il bundan əvvəl baş vermişdir. Bu kənd təsərrüfatı inqilabı hesab edilir. Bu zaman insanların əsas hissəsi ovçuluqdan, balıqçılıqdan əkinçiliyə keçmişlər. Əsasını – kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təşkil edirdi. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahədə çalışan insanların sayı xeyli azalmış və elmi – texniki tərəqqinin yüksək inkişafı hesabına məhsuldarlığı dəfələrlə artmışdır. Məsələn, ABŞ-da hazırda bu sahədə əmək qabiliyyətli əhalinin cəmi 3% çalışır.

İkinci sivilizasiya inqilabı – sənaye inqilabı adlanır ki, bu da təxminən 200 il bundan əvvəl baş vermişdir. Bu zaman əhalinin əsas hissəsi birinci sahədən ikincisinə – xammalın yenidən emalı sahəsinə, sənaye və tikinti sahəsinə keçmişlər. Hazırda bu strukturda kənd təsərrüfatına nisbətən əmək qabiliyyətli əhalinin daha çox hissəsi çalışır, lakin onların da dinamikasında azalma meyilləri güclənir. Məsələn, ABŞ-da bu rəqəm 23%, Rusiya Federasiyasında 30% təşkil edir (1, 111-112).

Üçüncü sivilizasiya inqilabı – elmi – texniki inqilab əhalinin əsas hissəsini üçüncü sahəyə - xidmət sahəsinə göçürür. Artıq bu sahədə əmək qabiliyyətli insanların böyük bir hissəsi fəaliyyət göstərir. Məsələn, ABŞ-da bu sahədə əhalinin 74%, Rusiya Federasiyasında isə 58% məşğuldurlar (1, 112). Üçüncü sahə özü də iki sahəyə bölünür: Maddi xidmət – nəqliyyat, ticarət, təmir və qeyri – maddi; dördüncü sahə: təhsil, elm, səhiyyə və informatika.

Mütəxəssislər dördüncü sivilizasiya inqilabında intellektual istehsalın əsas üstünlük təşkil edəcəyini proqnozlaşdırırlar və belə hesab edirlər ki, intellektual sahədə insanların 90%-i, maddi istehsalda 10%-i, o cümlədən kənd təsərrüfatında isə insanların 1%-i fəaliyyət göstərəcəklər (1, 112).

Sivilizasiya inqilablarının inkişaf tarixini izlədikcə intellektual sahənin sürətli inkişafının şahidi oluruq. Bu da öz növbəsində insan potensialının insan inkişafına strateji əhəmiyyət verir. İnsan inkişafının əsas göstəricilərindən biri olan elm və təhsil həm də böyük iqtisadi dəyər təşkil edir. Dünya Bankının məlumatına görə: Amerika Birləşmiş Ştatlarının Milli sərvətinin 76% insan kapitalı, yəni əhali tərəfindən toplanmış bilik və bacarıqlar təşkil edir. ABŞ-ın sərvətinin 19% fiziki kapital, təbii faktorların payına isə 5% düşür» (2, 56). Qərbi Avropada bu rəqəmlər müvafiq olaraq 74;23;2%, Rusiya Federasiyasında əhalinin rifahını 50% insan kapitalı, 10% fiziki kapital, 40% isə təbii resurslar təmin edir (2, 56).

Qloballaşma şəraitində intellekt, bilik inkişafın strateji resursuna çevrilir, təhsilin keyfiyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan inkişafında təhsil göstəricilərinin önəmi

* Məqalə fəlsəfə elmləri doktoru S.Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

qloballaşma prosesi və elmi – texniki tərəqqi ilə üzvü surətdə əlaqədardır. İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin, elmin inkişafı onların perspektiv, strateji planlarının tərkib hissəsidir. Dünyanın aparıcı, məşhur universitetləri müxtəlif layihələrdən istifadə etməklə dünyanın hər yerindən istedadlı tələbələri özlərinin təhsil sistemində cəlb edirlər. Bu işdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Universitetləri birincilər sırasındadır. Şanxay Universitetinin məlumatına görə 2003-cü ildə dünyanın ən yaxşı universitetləri arasında ABŞ Harvard və Stendford Universitetləri liderlik edirlər. Dünyanın on ən yaxşı Universitetlərinin səkkizi ABŞ-ın Universitetləridir və birincilər sırasına daxil olan əlli universitetin otuz beşi ABŞ ərazisində yerləşir (3, 10).

Avropada Böyük Britaniyanın Kembric və Oksford Universitetləri liderlik edirlər, həmin universitetlər Dünya Ali Məktəblərinin reytingində müvafiq olaraq beşinci və doqquzuncu yerləri tuturlar. Asiya ölkələrində birinci yeri Tokio Universiteti tutur (Tokio Universiteti dünya universitetlərinin reytingində 19-cu yerdədir). Almaniya Respublikası ali məktəblərinin rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün bir neçə universitet yaratmağı planlaşdırır. Almaniya Universitetlərinin orta illik büdcəsi 200 mln. ABŞ dollarıdır.

Çin dövlətinin rəhbərləri də yüzlərlə Çin universitetlərini dünya səviyyəli elmi – tədqiqat mərkəzlərinə çevirmək üçün proqram qəbul etmişdir (3, 108).

Rusiya Federasiyasında da milli proqramlar çərçivəsində bu istiqamətdə xeyli işlər görülür. Milli proqramla təhsilin inkişafına böyük maliyyə vəsaiti yönəldilir, orta və ali məktəblərin maddi texniki bazası möhkəmləndirilir, məktəblərin kompüterləşdirilməsi, internet şəbəkələrinə qoşulması həyata keçirilir. Universitetlər birləşdirilir və bunun əsasında böyük elmi – tədqiqat tədris müəssisələri yaradılır. Beləliklə, insan inkişafının əsas göstəricilərindən biri olan təhsil, onun keyfiyyəti dünya ölkələrinin prioritet vəzifələrindən birinə çevrilir.

Təhsil həm də cəmiyyətdə sosial proseslərə öz müsbət təsirini göstərir. Yaxşı təhsil almış insan sağlam sosial mühit yaradır, ictimai – siyasi proseslərdə fəal iştirak edir, düzgün vətəndaş mövqeyi tutur. Təhsilin inkişafı dövlətdən, cəmiyyətdən daimi maddi vəsait tələb edir. Bir çox ölkələrdə təhsilin maliyyələşdirilməsi ancaq büdcədən həyata keçirilir. Belə halda təhsilin maliyyələşdirilməsi dövlətin iqtisadi imkanlarından və ayrılan vəsaitin səmərəli istifadə edilməsindən asılı olur. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə təhsilin maliyyələşdirilməsinin ümumi həcmnin orta hesabla 80% büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Xüsusi vəsait 2-3% təşkil edir (Finlandiya, İsveç və s.).

Bir çox ölkələrdə büdcə vəsaitlərinin çatışmamazlığı ilə əlaqədar təhsilin büdcədən-kənar maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Təhsil üçün tam və qismən ödənişli sistem, o cümlədən təhsil kreditindən istifadə edilir, təhsildə özəl sektorun fəaliyyəti stimullaşdırılır. Xüsusilə ali təhsilin inkişafında əhalinin özünün vəsaitlərindən geniş istifadə olunur. Ödənişli təhsil sistemindən Kanada, ABŞ, Avstraliya, Avstriya, Böyük Britaniya, Hollandiya, Portuqaliya, Yaponiya və Şərqi Avropanın bir sıra ölkələrində geniş istifadə edilir.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Qərbi Avropa ölkələrində və Asiya ölkələrində təhsil sahəsində islahatlar gedir, təhsilin məzmunu və strukturu təkmilləşir. Aparılan islahatların əsas məqsədi cəmiyyət həyatında təhsilin səviyyəsini yüksəltməkdən, rolunu artırmaqdan, XXI əsrə «təhsil cəmiyyəti» kimi daxil olmaqdan ibarətdir.

Qərbi Avropa və Asiyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil siyasətində aşağıdakı prinsiplər qəbul edilmişdir:

1. İnsanın həyatı boyu istənilən təhsili almaq üçün əlverişli, bərabər sosial, iqtisadi, siyasi təminatların mövcudluğu;
2. Ölkə əhalisinin maksimum formada təhsilə cəlb olunması;

3. Təhsil sahəsində elmi tədqiqatların inkişafı və bu istiqamətin stimullaşdırılması, bunun üçün xüsusi fondların, elmi müəssisələrin yaradılması;

4. Təhsilin texnoloji və informasiya təminatı üçün əsaslı vəsaitin ayrılması;

5. Təhsil müəssisələrinin muxtariyyatının genişləndirilməsi (4, 186-187).

Ümumiyyətlə, insan inkişafında təhsilin əhəmiyyəti və rolunun gələcəkdə də yüksələn xəttlə artacağı şəksizdir və bu birmənalı olaraq alimlərin, tədqiqatçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır.

İnsan inkişafı üzrə məruzənin müəlliflərindən biri Harvard Universitetinin professoru R.Kuperanın mülahizəsinə görə gələcəkdə dövlət iqtisadi artıma nail olmaqda həlledici rol oynayacaq, lakin dövlət bu prosesdə sahibkar və ya menecer kimi deyil, ictimai qaydanı təmin edən, xüsusi sahibkarlığı həvəsləndirən ümumiyyətlə, hər bir vətəndaşın təhsili üçün sistem yaradan orqan kimi fəaliyyət göstərəcək. Dövlət bazar iqtisadiyyatında fəal surətdə oyun qaydalarını, habelə realizasiya mexanizmini formalaşdıracaq və eyni zamanda mülkiyyətçi kimi öz mövqeylərindən geri çəkiləcək (5, 373).

İnsan inkişafı ilə cəmiyyətin inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. İnsan inkişafı cəmiyyətin inkişafının əsasını, bünövrəsini təşkil edir, öz növbəsində cəmiyyətin inkişafında insan inkişafına əlverişli, sağlam zəmin, şərait yaradır. İnkişafın istiqamətini müəyyənləşdirmək və onu xarakterizə etmək üçün BMT tərəfindən 2001-ci ildə texnoloji nailiyyətlər əmsalı deyilən bir göstəricidən istifadə edilməsi təklif edilmişdir. Bu əmsalın hesablanması zamanı bir neçə amil nəzərə alınır: ölkədə yeni ixtiraların edilməsi və istifadəsi; ölkə əhalisi arasında yüksək ixtisas səviyyəsi olan insanların sayı, təbiət və texniki elmləri öyrənən ali məktəb tələbələrinin sayı, onların ümumi ali təhsil alan tələbələr arasında faizi və s.

BMT müvafiq hesablamalar apararaq bir sıra ölkələr üçün texnoloji nailiyyətlər əmsalını müəyyənləşdirmişdir. Bu göstəricilərə görə ölkələr dörd qrupa bölünür: liderlər; potensial liderlər; yeni texnologiyalardan və biliklərdən geniş istifadə edən ölkələr və bu sahədə geridə qalan ölkələr. «BMT-nin qiymətləndirilməsi əsasında dünyanın 18 ölkəsi bu sahədə liderdir. Bu ölkələr arasında ən qabaqcıl yerləri ABŞ, Yaponiya, Norveç, Böyük Britaniya, Kanada, Fransa və bir sıra başqaları tuturlar. Bu ölkələrdə elm və yeni texnologiyaya yönəldilən diqqət olduqca yüksəkdir. Məsələn, İsveçdə ölkənin ümumi daxili məhsulunun 3,8%-i elm və texnologiyanın inkişafına yönəldilir. Digər yüksək texnoloji nailiyyətləri əldə etmiş ölkələrdə də elmi inkişafa ümumi daxil məhsulun 2-4%-i ayrılır. Elm və texnologiyanın nailiyyətlərinin əldə edilməsi üçün vəsaitlər həm dövlət büdcəsindən, həm də özəl şirkətlərin fondlarından ayrılır. Bir çox özəl şirkətlərin uğurlu fəaliyyətləri elmə və texnologiyalara ayrılan diqqətin nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikası üçün texnoloji nailiyyətlər əmsalı ilk dəfə 2002-cü ildə hesablanmışdır. Bu əmsala uyğun qiymətləndirmə əsasında müəyyən edilmişdir ki, bizim ölkə potensial liderlərə aiddir və bu keçid dövrünü yaşayan ölkə üçün olduqca yüksək göstəricidir» (6, s.12-13).

İnsan potensialı və onun intellektual imkanları, səviyyəsi hazırkı vaxtda dövlətlərdən daha çox diqqət tələb edir. Yüksək texnologiyalar, böyük informasiya seli, qlobal problemlər insanın intellekti, bacarığı qarşısında getdikcə çətin və mürəkkəb tələblər qoyur.

Hazırkı insan intellekti belə mürəkkəb vəzifələri həll etmək üçün çox zəifdir. Məsələnin həllini bir çox alimlər məhz intellektin özünün keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmasında görürlər. Onlar belə hesab edirlər ki, planeti xilas etmək üçün yeni tip ağıl – ümumbəşəri intellekt zəruridir. İntellektin yeni transformasiyası – ümumbəşəri mahiyyət kəsb etməsi problemlərin həllinin əsas vasitəsidir. Beləliklə, qloballaşma, qlobal problemlər insan potensialına, onun intellektual inkişafına qarşı ciddi tələblər qoyur. Təsadüfi deyil ki,

inkışaf etmiş ölkələrdə, eləcə də inkışaf etməkdə olan ölkələrdə insan kapitalına yönəldilən investisiyalar artmaqdadır. İnsan kapitalına qoyulan investisiyalar əsasən iki istiqamətli. Birincisi, təhsil xərcləri; ikincisi, səhiyyə xərcləri. Təhsil xərclərinə daxil edirlər: «məktəbəqədər tərbiyə; ümumi təhsil (natamam və orta məktəb) peşə texniki və orta ixtisas təhsili; ali təhsil (ali məktəb); ali məktəbdən sonrakı təhsil; ixtisasın artırılması və yenidən hazırlıq, maraqlar üzrə təhsil.

İnsan potensialının inkışafı ilə adambaşına düşən ümum milli məhsulun həcmi, təhsilə və səhiyyəyə çəkilən xərclər arasında üzvi əlaqə vardır. Bu faktlar eyni zamanda insanın orta ömür müddətinə də həlledici təsir göstərir. İnsan inkışafına, xüsusilə elm və təhsilin inkışafına yönəldilən investisiyalar eyni zamanda, konkret dövlətin sosial-iqtisadi, mədəni inkışafını, elm və texnika sahəsindəki nailiyyətlərini də müəyyən edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Копылов В.А. География населения. М., 2005.
2. Нейматов Я.М. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы. М., 2002.
3. Дергачев В.А. Глобалистика. М., 2005.
4. Нейматов Я.М. Образование в XXI веке: тенденции и прогнозы. М., 2002.
5. Мировая экономика. М., 2006.
6. Ələkbərov U.Ə., Muradov A. İnsan inkışafı. Bakı, 2003.
7. Основы экономической теории. Автор И.П.Николаевой. М., 2001, с.230.
8. Международное энциклопедия социально-экономических концепции стран мира на рубеже тысячелетий (власть, экономика, социальная сфера) М., 2000, с.22, 39, 65, 151,157.

Фахрадин МЕХТИЕВ

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА

Резюме

В статье показывается роль и важность образования в длительном человеческом развитии. Дается исследования индикаторов образования. Был выдвинуты и базировались рассмотрения об улучшении образовательных индикаторов.

Открывается сущность отношений между образованием и человеческим развитием. На практике некоторых развитых стран показывается положительность вложения инвестиции в образование. Показывается роль и важность технических достижений. Объясняется отношение между образованием и правами человека, а также социальные права.

Fakhraddin MECHDIYEV

ROLE OF EDUCATION IN DEVELOPMENT OF HUMAN POTENTIAL

Summary

In the article was shown role and importance of education in durable human development. Analyses of education indicators were given. Considerations about improving educational indicators have been put forward and based. The essence of attitudes between formation and human development opens. In practice of some developed countries positivists of an investment of the investment into formation shows. The role and importance of technical achievements. Shows. The attitude between formation and human rights, and also the social rights speaks.

Elnur HƏMİDBƏYLİ
Dissertant

MİLLİ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA İDEOLOGİYANIN ROLU*

Milli ideologiyalar dövlətlərin formalaşmasında fəvqəladə dərəcədə mühüm rol oynasa da, onun mövcudluğu üçün dövlətin mövcudluğu yeganə şərt deyildir. Milli ideologiya bir millətə (xalqa, yaxud etnosa deyil, məhz millətə) məxsus olan insanları birləşdirən, onların təhtəşüurunda stereotiplərmiş dəyərləri ifadə edən və hamı tərəfindən qəbul olunmuş normalar sistemidir. Milli ideologiyanın dövlətin mövcudluğundan asılı olmadığını sübut etmək üçün yalnız bir faktı xatırlatmaq kifayətdir: yəhudilərin yüzillər ərzində müstəqil dövləti olmayıb, lakin onların hamısını vahid məqsəd ətrafında birləşdirən ideologiya həmişə olub. Hələ 1898-ci ildə Ümumdünya Yəhudi Konqresinin ilk Qurultayı keçirilərkən, XX əsrdə yəhudi dövlətinin yaradılması bütün yəhudi xalqının qarşısında duran əsas vəzifə elan olunmuşdu.

Yaxud, başqa bir nümunə: bu gün dünyada gedən qloballaşma prosesi fonunda biz yüz minlərlə insanın öz vətəninə tərk edərək başqa ölkələrdə yaşadığını və buranın daimi vətənə daşına çevrildiyinin şahidi oluruq. Lakin həmin insanların bir çoxu öz doğma vətənlərinə, mənsub olduqları millətin ənənələrinə sədaqətini həmişə qoruyub saxlayır, onun maraqlarının müdafiəçisinə çevrilir. Diaspor anlayışının özü milli ideologiyanın hətta dövlətsiz belə yaşaya bilməsinə parlaq sübutdur.

Milli dövlət quruculuğunda ideologiya anlayışının həqiqi mahiyyətini izah etmək üçün ilk növbədə millət anlayışının müasir elmi mənasını açmaq zərurəti yaranır. Bəzən millət anlayışı ilə xalq məfhumu bir-birilə qarışdırılır və onların arasındakı fərqlər nəzərə alınmır. Halbuki, xalq insanların iqtisadi, dil, ərazi, mədəniyyət ümumiliyidir. Xalq zaman etibarilə uzun proses və məkan daxilində konkret regionda formalaşır. Xalq ümumi tarixi tale və onu əks etdirən tarixi yaddaş, ümumi inam və ümumi ideya, ümumi ortaq gələcək ilə xarakterizə edilən sosial bütövdür.

Millət insanların elə birliyidir ki, iqtisadi həyat, ərazi, dil, psixologiyanın bəzi xüsusiyyətləri, məişət və mədəni ənənələrin ümumiliyi əsasında yaranır. Xalqdan fərqli olaraq millət insanların daha sabit birliyidir. Millət bir-birilə qohum olan tayfa və xalqlardan ibarət olduğu kimi, həm də qohum olmayan tayfa, irq və xalqlardan yaranır. Başqa bir tərifə görə isə millət muxtariyyət, ərazi çərçivələri ilə məhdudlaşmayan elə siyasi qrupdur ki, onun üzvləri ümumi dəyərlərə və təşkilatlara malikdirlər. Bir millətin nümayəndələrinin artıq ümumi kökü və mənşəyi yoxdur. Onların ümumi dil və dini olması vacib deyil, onları birləşdirən millilik ümumi mədəniyyət və tarix sayəsində formalaşır. Məhz bu halda milli dövlətin olması zərurəti də meydana çıxır ki, müxtəlif qrupların yaratdığı milli dəyərləri, özünəməxsus adət-ənənələri vahid ideologiya ətrafında birləşdirsən, dövlət idarəçiliyində vahid mərkəzdən idarə edilsin.

Fransada bu gün yüz minlərlə fransızlaşmış ərəb yaşayır. Etnik mənşə etibarilə onlar tamamilə başqa bir xalqın nümayəndələridir, lakin özlərinin fransız millətinə məxsus olduqlarını bildirirlər. Bu onun nəticəsidir ki, millət anlayışı etnik anlamda başa düşülməməlidir, o, insan birliyinin daha təkmil forması kimi qavranılmalıdır. Bu ideologiya vahid milli dövlətin mövcudluğu əsasında yaranmışdı. Məşhur rus etnoqrafı V.Vodovozov yazırdı ki, «xalq» dövlət hüququna aid termdir, «millət» isə etnoqrafik termdir, lakin dövlət hüququ onunla hesablaşmalı olur. «Millət» termini ilə isə adətən bir dövlətdə birləşməyə də, dil, mədəniyyət,

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

tarix, yaxud heç olmasa, milli şüur birliyi ilə bağlanan insan toplumu bildirilir. Beləliklə, «polyak milləti» dedikdə Almaniya, Avstriya, Rusiya imperiyalarının, yaxud hətta Atlantikanın o tayndakı respublikanın vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq polyak dilində danışan və özünü polyak kimi hiss edən polyaklar nəzərdə tutulur».

Milli ideologiya universal bir anlayışdır. Onun ideya-siyasi mahiyyəti olduqca mürəkkəbdir. Əlbəttə ki, milli ideologiyaya əsaslanmayan dövlətlərin mövcud olması və yaşaması mümkündür. lakin yalnız milli ideologiya əsasında bərqərar olunmuş dövlətlərin daha çox yaşaması və daha davamlı olması mübahisəedilməzdir. Milli cəmiyyətlərin formalaşması prosesinin reallaşdığı, dövlətin monoetnik və ya yarımetnik əsaslarda konsolidasiyasının müşahidə olunduğu ölkələrdə milli ideologiyalar ciddi siyasi rol oynayır. Belə ki, məsələn, Qərbi Avropa XIX əsrin sonları, XX əsrin ilk üç onilliyində milli ideologiya bumunu yaşamışdır.

Hazırda müvafiq institutlar (Avropa Parlamenti, Avropa Şurası və s.) tərəfindən dəstəklənən Avropanın inteqrasiyası prosesi insanların milli təəssübkeşlik hissləri üzərində qurulan avrosentrizmə əsaslanır. Bununla yanaşı, keçmiş Yuqoslaviya və SSRİ ərazisində yaranmış yeni dövlətlərdə də milli ideologiyalar cəmiyyətin siyasi həyatında aparıcı rol oynamağa başlamışdır. Burada ideologiyanın milliliyi etnik anlamda qavranılmamalıdır, əksinə, onun konkret dövlətin ərazisində yaşayan bütün xalqların mənafələrini ümumi bir nöqtədə, vahid konsepsiyada ifadə etmək imkanlarında axtarılmalıdır. Milli ideologiya ayrıca bir etnosun və ya xalqın özünüidentifikasiya cəhdinin təzahürü kimi qiymətləndirilə bilməz.

Milli ideologiya dövlətin formalaşmasında mühüm rol oynayan faktor kimi çıxış etdiyindən onun funksiyaları da kifayət qədər ciddi ictimai-fəlsəfi əhəmiyyətə malikdir. İdeologiyanın ilkin və ibtidai funksiyası gerçəkliyin spesifik obrazının yaradılması, ictimai şüurun müəyyən ideyalarla zənginləşdirilməsi, ictimai şüurda yeni dəyərlərin bərqərar olunmasının təmin edilməsi, insanların hər biri üçün ideal olan cəmiyyətin yaradılması haqqında vədlərdə öz əksini tapır.

«Azərbaycanda tarixən müstəqil dövlətçilik mərhələləri mövcud olsa da, müəyyən səbəblər üzündən milli ənənələr, milli ideologiya səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Nəticədə müstəqil dövlətçiliyi uzun müddət qoruyub saxlamaq mümkün olmamışdır.

Azərbaycanın milli ideologiyası müstəqil dövlətçilik zəminində ilk dəfə zəmanəmizin ən böyük siyasətçisi və dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülmüşdür. «Müstəqilliyi elan etmək hər bir xalq üçün, hər bir ölkə üçün tarixi hadisədir, böyük xoşbəxtlikdir. Amma müstəqilliyi yaşatmaq və onu dönməz etmək, sarsılmaz etmək bundan da böyük vəzifədir, bundan da böyük xoşbəxtlikdir».

Bütün bu ideyaların əsasını aşağıdakılar təşkil edir: «Azərbaycanın dövlət rəmzləri; Azərbaycanın dili; milli mədəniyyət; milli mənəviyyət; vətənin ərazi bütövlüyü».

İdeologiyalar haqqında nəzəriyyələrin bizə verdiyi bilgilərdən çıxış edərək milli ideologiyanın milli dövlətin formalaşmasında aşağıdakı əsas funksiyalarının olduğunu söyləyə bilərik:

1. İqtisadi funksiya. Milli ideologiyanın bu funksiyası dövlətin iqtisadi inkişafının və insanların sosial təminatının təməl prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsini özündə ifadə edir. Milli ideologiya mövcud iqtisadi vəziyyətlə mümkün iqtisadi nailiyyətlər arasındakı sərhədləri təyin edir. Bu məsafənin dəqiq şəkildə müəyyən edilməsi iqtisadi islahatların sürətləndirilməsində, ölkənin təbii sərvətlərinin və iqtisadi resurslarının düzgün istiqamətdə səfərbər edilməsində başlıca faktor olaraq qəbul olunur.

Milli ideologiyanın iqtisadi funksiyası sosial ədalət prinsipinin qorunmasına əsaslanmalıdır. Çünki yalnız sosial ədalətin təmin edilməsi cəmiyyətdə ümumi ideoloji birliyin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Sosial ədalət cəmiyyətdə həqiqi birliyin və həmrəyliyin qayəsini təşkil

edir. Sosial ədalət olmadan heç bir milli birlikdən və ideoloji bütövlükdən danışmaq mümkün deyildir.

Digər tərəfdən, milli ideologiya ölkənin iqtisadi inkişafının ən səmərəli və rəşional yolunu təklif etməyə qadir olmalıdır. Əgər hökumətin həyata keçirdiyi islahatların arxasında cəmiyyətin inamı və etimadı dayanmırsa, onda istənilən islahat uğursuzluğa məhkumdur. Milli ideologiya sadə vətəndaşları hökumətin iqtisadi siyasətinin perspektivinə inandırmaq vəzifəsini yerinə yetirməlidir. Lakin təbii ki, bu yalnız o halda mümkündür ki, hökumətin gördüyü tədbirlər həqiqətən də cəmiyyətin və onun üzvü olan fərdlərin hüquqlarını reallaşdırmağa xidmət etsin.

Milli ideologiyanın iqtisadi funksiyası iqtisadi münasibətlər sisteminin arxitekturasını müəyyən edir, bazar münasibətlərini tənzimləyir, makroiqtisadi inkişafın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məsələsi milli ideologiyanın həll etməli olduğu əsas məsələlərdəndir. Buraya istehsal münasibətlərinin, enerji sisteminin, sosial müdafiə sisteminin mülkiyyətçiliyi inkişafı və s. kimi komponentlər daxildir.

2. İctimai-siyasi funksiya. Bu barədə danışarkən ilk növbədə onu nəzərə almaq lazımdır ki, ideologiya anlayışının özü məhz siyasi məzmun daşıyır. İdeologiya haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşdığı dövrlərdə o daha çox siyasi termin kimi qəbul edilirdi. Elə indinin özündə də ideologiya məhz siyasi elmlərin əsas kateqoriyalarından biri olaraq qalmaqdadır. Baxmayaraq ki, indi bu anlayışa iqtisadi elmlərdə, fəlsəfədə, etnoqrafiyada, habelə beynəlxalq münasibətlərdə geniş yer verilməyə başlayıb.

Lakin bütün bunlar ideologiyanın siyasi mənə yükünün azaldığını deməyə əsas vermir, əksinə, siyasi anlayışların digər sahələrə daha çox nüfuz etdiyini göstərməkdədir. İdeologiyanın siyasi funksiyası əhatə dairəsinə görə iki istiqamətdə özünü göstərir. Bunlardan birincisi, daxili ictimai-siyasi münasibətlər sisteminə təsiridir. Siyasi ideologiyanın bilavasitə siyasi funksiyaları cəmiyyətin siyasi inkişafının istiqamətləri və başlıca aparıcı qüvvələrinin müəyyən edilməsində, ideologiyanın daşıyıcılarının və tərəfdaşlarının vahid məqsədin həyata keçirilməsi uğrunda səfərbər edilməsində, ümumi ideya və çağırışlarla insanların birləşdirilməsində öz ifadəsini tapır.

İdeologiyanın siyasi mənası onun insanlar arasında ümumi siyasi mənafe birliyi yaratmasında və mövcud siyasi sistemi əsaslandırmasındadır. Milli ideologiyalar siyasi sistemin bütün əsaslarına, mövcud dövlət quruluşunun səmərəliliyinə və əhalinin bütün təbəqələrinin maraqlarını özündə ifadə etdiyinə dair arqumentləri irəli sürür. Milli ideologiyanın siyasi funksiyası həm də onda özünü tapır ki, o, cəmiyyətin hər bir üzvünün maraqlarını özündə təcəssüm etdirməyə və vahid konsepsiya şəklində təqdim etməyə qadirdir.

Milli ideologiya eyni millətə məxsus olan fərdlərin hər birinin qəbul etdiyi və inandığı dəyərlər sistemidir. Burada cəmiyyətin siyasi quruluşu, idarəetmə ənənələri, siyasi münasibətlər sisteminin xarakteri əks olunur. «İdeologiyanın əsas funksiyalarından biri siyasi hərəkətdə müəyyən xəttə bəraət qazandırmaq olduğundan ideologiyanın arqumentləri həmin ideologiyanın daşıyıcılarının siyasi iradəsindən çox asılıdır. Ona görə də siyasi gerçəkliyin ideoloji yozumu həmin ideologiya tərəfdarlarının mənafeyinə uyğun hərəkət xəttinə bəraət qazandırmaq lazım gəldikdə gerçəkliyin təhrif edilməsinə meylli olur.

İdeologiyanın obyektiv məzmunu onun əks etdirməyə çalışdığı gerçəkliklə müntəzəm müqayisəyə gəlmir. Nəzarət predmetinə çevrilmir. Əksinə, gerçəkliyə uyğunlaşmaq və adekvat şəkildə qorumaq əvəzinə ideologiyalar onu öz tərəfdarları olan qrupların mənafeyinə uyğun şəkildə yozurlar».

Milli ideologiya həm də xarici siyasətdə mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Onun xarici siyasətə təsiri dövlətlərin və xalqların qarşılıqlı münasibətlərində öz əksini tapır. Milli

ideologiya xarici siyasətin prioritetlərini müəyyənləşdirir, onları təsnif edir və bu prioritetlərin milli maraqlar müstəvisində formalaşmasına ideoloji zəmin yaradır.

3. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi. Milli ideologiya dövlətin təhlükəsizliyinin əsaslarının hazırlanmasında əsas baza kimi çıxış edir. milli təhlükəsizlik hər bir dövlətdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin qorunması, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaş həmrəyliyinə yaradılması, cəmiyyətlə dövlətin maraqlarının ümumi bir nöqtədə birləşdirilməsi kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi mexanizmidir.

Milli təhlükəsizlik anlayışı siyasətə ABŞ prezidenti T.Ruzvelt tərəfindən gətirilmişdir. T.Ruzvelt Konqresə göndərdiyi müraciətdə Panama kanalı zonasının ABŞ-ın nəzarətinə keçirilməsini ölkənin «milli təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələ» kimi səciyyələndirmişdi. Sonradan bu anlayış siyasi elmin əsas araşdırma mövzularından birinə çevrilmişdir. Hazırda milli təhlükəsizlik şəxsiyyət və cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafının optimal şərtlərinin dəstəklənməsi ilə bağlı effektiv fəaliyyətə təminat yaradan ictimai institutları və münasibətləri xarakterizə edən kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir.

Milli təhlükəsizlik, siyasi təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, iqtisadi təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi, ekoloji təhlükəsizlik, hərbi təhlükəsizlik, demografik təhlükəsizlik, dini təhlükəsizlik, etnik təhlükəsizlik, mədəni təhlükəsizlik kimi elementləri özündə ehtiva edir. İnsanların konstitusion hüquqlarının qorunması, dövlətin Konstitusiyaya quruluşunun zorakılıqla dəyişdirilməsinə yol verilməməsi milli təhlükəsizliyin ən vacib problemlərindəndir.

Milli ideologiya bu problemlərin həlli yollarını göstərir, insanların birgə yaşayışının təbii, siyasi və iqtisadi səbəblərini izah edir, ümumi təhlükəsizliyin qarşılıqlı etimaddan asılı olduğunu təsdiqləyir. Hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyi onun vətəndaşlarının təhlükəsizliyinin vahid müdafiə mexanizminin yaradılmasında öz əksini tapır.

4. Milli birliyin yaradılması. Milli ideologiyanın bu funksiyası onun cəmiyyəti ortaq maraqlar və mənafeələr uğrunda birləşdirmək imkanlarını xarakterizə edir. Milli birliyin təmin olunması milli ideologiyaların yerinə yetirdiyi başlıca vəzifələrdən biri kimi, dövlətlə cəmiyyət arasında münasibətlərin qarşılıqlı maraqlar əsasında tənzimlənməsini, onların vahid bir mexanizm kimi fəaliyyətinin təmin olunmasını nəzərdə tutur.

Hər bir cəmiyyətdə müxtəlif sosial təbəqələr və siyasi qruplar mövcud olduğundan, habelə insanların qarşılıqlı münasibətində dünyagörüşü, dini və etnik mənsubiyyət, sosial status və s. amillərlə bağlı kəskin fərqlər bütün insanları vahid məqsəd ətrafında birləşdirən ümumi ideya və prinsiplərin müəyyənləşdirilməsini zərurətə çevirir. Milli ideologiyalar konkret dövlətin ərazisində yaşayan insanların fəaliyyətinin ideya-siyasi istiqamətlərini koordinasiya edir, onların səylərini milli mənafeələrin gerçəkləşdirilməsinə cəlb etməyə yönəlir. Cəmiyyətin bütövlüyü, həmrəyliyi məhz milli ideologiyanın müxtəlif sosial və siyasi təbəqələrin, etnosların, dini qrupların maraqlarını nə dərəcədə düzgün ifadə etmək qabiliyyətindən asılıdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bütün cəmiyyətin deyil, onun yalnız bir hissəsinin maraqlarını ifadə etməyə çalışan ideologiyaların nəticə etibarilə dövlətin məhvinə səbəb olduğuna dair onlarla fakt göstərmək mümkündür. Məsələn, faşizm ideologiyası almanları ali irq elan edərək, digər etnoslardan və millətlərdən fərqləndirməyi zəruri hesab edirdi. Ötən əsrin 40-cı illərində Almaniyada yəhudilərə qarşı aparılmış soyqırım və deportasiya siyasəti bu ideyanın nə qədər təhlükəli olduğunu sübut etmişdir. Məhz buna görə də faşizm Almaniyada, eləcə də digər ölkələrdə milli ideologiya səviyyəsinə qalxa bilməmiş, irrasional millətçilik ideologiyası kimi tarixə düşmüş, milyonlarla insanın nifrətinə səbəb olmuşdur.

Bu fakt milli ideologiya anlayışının millətçilik ideologiyası kimi qəbul olunmasını da bilavasitə inkar edir və onların arasındakı fərqləri daha aydın şəkildə görməyə imkan yaradır. Milli ideologiyanın, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, eyni mədəniyyətin daşıyıcıları

olan və vahid dövlətdə birləşmiş, yaxud ayrı-ayrı dövlətlərdə yaşayan insanların fəaliyyətinin ideoloji bazası rolunda çıxış etməsi onu millətçilik ideologiyasından fərqləndirən əsas səciyyəvi cəhətlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağayev İ. Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər. Bakı, 2006.
2. Hacıyev K. "Geopolitika". Bakı, 1996.
3. Quliyev L. Qədim türklər. Bakı, Gənclik, 1993.
4. Encyclopaedia Americana Volum 19. USA, 1992.
5. Yusifov M. Heydər Əliyev işığında. Bakı, Nurlan, 2005.

Эльнур ГАМИДБЕЙЛИ

РОЛЬ ИДЕОЛОГИИ В НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ СТРАНЫ

Резюме

Правильная направленность идеологии в государственном строительстве является одной из самых важных проблем. В статье проводится сравнительный анализ принципов и обеспечения национального государственного строительства, делаются необходимые из этого выводы. В выведении этих результатов большое внимание уделяется идеологическим средствам. Так, исключительное значение приобретает идеология в укреплении государства и его успешной внешней и внутренней политике.

Elnur HAMIDBEYLI

THE ROLE OF IDEOLOGY IN NATIONAL STATE THE COUNTRY

Summary

A correct orientation of ideology in the state construction is one of the most important problems. In clause the comparative analysis of principles and maintenance of national state construction is carried out, drew necessary conclusions from this. In deducing these results the big attention is given ideological means. So, exclusive value is got with ideology in strengthening the state both his successful external and internal policy.

KORRUPSIYA KÖLGƏ LOBBİZMİNİN FORMASI KİMİ*

Korrupsiya maraqlı qrupların iqtisadi mənafeələrinin kölgə lobbizminin forması kimi bir çox siyasi və ictimai xadimlərin doğru olan fikirlərinə əsasən müasir hakimiyyəti bütün səviyyədə əhatə edir. Qeyd edilən amilə belə bir diqqət ilk növbədə həmin fenomenin ictimai təhlükəsi ilə izah olunur. Korrupsiya cəmiyyətin demokratik institutlarını parçalayır və onların mövcudluğunu təhlükəli edir. Korrupsiya insanların maddi və ictimai nemətlərə imkanını qeyri bərabər edir, bu da öz növbəsində mövcud quruluşun qeyri demokratiklik əlamətidir. Şübhəsiz ki, korrupsiya yalnız demokratiyanın olmaması ilə qorxulu deyil, o həm də cəmiyyətin mənəvi dayaqlarını parçalayır: siyasətdən uzaq insanlarda dövlətin birinci adamlarının satqınlığı və vicdansızlığı haqqında təsəvvür oyanır. Bu halda hakimiyyətin dəstəklənməsi haqqında necə danışmaq olar?

a) LOBBİZM

Lobbizm (ing. dilindən lobby - kuluar) institutu sahibkarlıq və hakimiyyət strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsi və ya müxtəlif maraqlı qrupların, əsasən də sahibkarların dövlət hakimiyyət və idarə etmə orqanlarına təsir vasitəsi kimi çox geniş yayılmış hal, dövlət orqanları ilə biznes arasında az əhəmiyyət daşımayan həlqə olmuşdur. Demək olar ki, bu halda lobbizm institutu sahibkarlıq dairələri tərəfindən dövlətin tənzimləyici rolunun qəbul edilməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Kütləvi sosial hal kimi o özü-özlüyündə siyasi fəaliyyətin formalarından birinin forması kimi çıxış edir, müəyyən sosial birliklərin maraqlarının ifadəsi və reallaşması ilə bağlı olan universal siyasi haldır. (1, s.37)

Çox güman, lobbizm işguzar adamların qruplarının bu və ya digər maraqlarına hərəkət verici institut kimi mövcud idi. Lakin ümumqəbul olunmuş institut kimi (neqativ və ya pozitiv qiymətindən fərqli olmayaraq) o müasir dünyanın fenomenidir. Lobbizm institutu dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunu nəzərə alaraq daha geniş XX əsrdə yayılmışdır.

Lobbizmə adətən üç aspektdə baxılır: lobbizm sosial hal kimi, lobbiləşmək siyasi fəaliyyətin növü kimi, lobbizmar maraqlı şəxslərin siyasi təşkilatının forması kimi. Bu siyasət açıq ola bilər, əgər qanunvericiliyə əsasən həyata keçirilirsə, və ya gizli ola bilər, əgər lobbizm fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik yoxdursa. Siyasətin pərdələnməsi korrupsiyanın əsas səbəblərindən biridir. (2, s.94)

Lobbizmə ən yüksək inkişafı bazar iqtisadiyyatı və yetkin vətəndaş cəmiyyəti, liberal təsərrüfat və plyuralist ictimai-siyasi sistem şəraitində almışdır.

Hazırkı fenomenin əsasında duran əsas amillərdən biri odur ki, müasir siyasətin dinamizmi dövlət bürokratiyasının rolunun durmadan genişlənməsinə səbəb olmuşdur. O istənilən məsələ üzrə qərarların qəbulunu tezəşdirə bilər, və ya dayandıra bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dövlət və siyasi institutlar həmişə və hər şeydə razılaşıdırılmış şəkildə hərəkət etmir. Dövlət hakimiyyətinin bütün səviyyələrində qərarların qəbulu mexanizmi daim hərəkətdə olur və bir-biri ilə qarşılaşır. Bu onunla izah olunur ki, müxtəlif idarələr, şöbələr, nazirliklər kiçik ixtisaslaşma prinsipi üzərində qurulur, müvafiq olaraq onların təklif etdiyi proqramlar və qərarlar həm onun tərtibatçılarının peşəkar maraqlarını, həm də onların idarə etməli olduğu ictimai həyatın sahələrinin maraqlarını

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

əks etdirir. Bundan əlavə qərarları qəbul etməli olan dövlət müəssisələri və vəzifəli şəxslər fikir, mövqə, simpatiya plyurazimi ilə fərqlənir. Məhz bunun üçün onlar müxtəlif iqtisadi, sosial, etnososial və digər qrupların təsirinə məruz qalır, bu qruplardan hər biri isə öz maraqlarını həyata keçirmək istəyir.

Lobbizm məfhumu korrupsiya məfhumundan genişdir, çünki korrupsiya lobbizmin bir çox təzahürlərindən biridir. Korrupsiyanın yaranma mexanizmi isə lobbizmin yaranma mexanizmi ilə tamamilə eynidir, lakin buna baxmayaraq təbii ki, əlavə tədqiqat tələb edir.

b) KORRUPSİYA

Korrupsiya (lat. corruptio – ələ alma, korlama, tənəzzül) müasir sorğu ədəbiyyatında ictimai və siyasi xadimlərin, vəzifəli şəxslərin ələ alınması, satqınlı, yəni vəzifəli şəxslərin öz hakimiyyətindən və vəzifəsindən istifadə edərək şəxsi zənginləşmək məqsədi həyata keçirdiyi siyasi, iqtisadi, hərbi və digər sahələrdə cinayət fəaliyyəti.

Avropa Şurasının ekspertləri korrupsiyanın ümumi təyini hazırlayıblar.

Korrupsiya – ictimai və özəl sektorda məsuliyyətə malik şəxsin rüşvətçorluğu, ələ alınması və istənilən digər bir davranışdır, bununla o ictimai şəxs kimi ictimai statusundan irəli gələn öhdəlikləri, fərdi müzdlü işçi kimi, azad agent kimi və ya bu növdə olan digər bir statusdan irəli gələn öhdəlikləri pozur, özü və ya digər şəxs üçün istənilən növ qanuna zidd üstünlüklərin alınmasına səy göstərir.

Korrupsiyanın ən tipik təzahürlərinə həmçinin məmurların və bütün rəngli dövlət xadimlərinin ələ alınması, verilən nemətlərə və ya üstünlüklərə görə rüşvət, şəxsi sədaqət, qohumluq əlaqəsi, dostluq münasibətləri prinsipi üzrə işçilərə himayəçilik. (3, s.112)

Cəmiyyət və dövlətdə bürokratiya geniş səlahiyyətlərə malik olan xüsusi korporativ sosial təbəqəyə çevrildə korrupsiya daha geniş vüsət alır. Beləki cəmiyyət üzvlərinin parçalanması nə qədər böyük olsa bürokratik aparatın fəaliyyətinə nəzarət daha aşağı olacaq, ümumi maraqların şəxsi, xüsusi maraqlarla əvəz olunması çox olacaq, həmin təbəqənin nümayəndələrinin formal idarəetmə strukturlarının yerinə yetirməsi istəyi daha çox olacaqdır.

Bürokratizasiya problemlərin həmin kontekstdə tətqiq edərək, K.Marks «Lui Bonopartın on səkkiz brumer günü» işində qeyd edir ki: cəmiyyətdə sosial və sinif qüvvələri nə qədər az olsa, bürokratiya hakimiyyəti o qədər güclü olacaqdır, deməli bürokratiyanın siyasi təsiri dövlətin tərkib hissəsi olan əsas sosial siniflərin yetkinliyinə və gücünə mütənəsb şəkildədir.

Öz şəxsi maraqlarını güdərək idarəetmənin bürokratik aparatının nümayəndələri müvafiq institut və prosedurlara öz varlanma və mövcudluq mənbəyi kimi baxır. Belədə, təbii ki, onlar cəmiyyətin maraqlarını nəzərə ala bilməz, lakin hər fürsət düşəndə onlar aşağı təbəqələri öz eqoist maraqlarına və tələblərinə tabe edirlər. Məsələn, formal aktların yerinə yetirilməsi bürokratlar üçün onların fəaliyyətinin həqiqi məzmunu olur. Burada dövlət bürokratiyasının və korrupsiyanın qarşılıqlı əlaqəsi kök salır. Korrupsiya bu və ya digər növdə dünyanın bütün ölkələrində mövcüddür, bir çoxunda isə adi, gözə çarpmayan hal kimi olmuşdur. Korrupsiya bədxassəli şişdir və gec-tez dövlətçiliyin, onun fəaliyyətinin və inkişafının demokratik institutlarının parçalanmasına gətirib çıxardacaq. (4, s.65)

Başqa sözlə, korrupsiya yalnız bürokratik dövlət aparatının cəmiyyətin təsərrüfat və digər fəaliyyət strukturları ilə qarşılıqlı əlaqəsi deyildir. Bütün zamanlarda o ictimai həyatın kriminallaşmasının, onun parçalanmasının əsas mənbəyi və qarantı olacaqdır. Təsadufi deyil ki, qədim romalılar bu cür məfhumu, halların məntiqli uzlaşması ilə ifadə etmişlər: ələ alma-korlama-tənəzzül. Məhz bunun üçün korrupsiya kölgə iqtisadiyyatının

həyata keçirilməsinin, cəmiyyətin əmlak parçalanmasının güclənməsinin həm şərti, həm də nəticəsidir.

c) KORRUPSIYANIN SƏBƏBLƏRİ

M.Levin və Q.Satarov düzgün qeyd etmişlər ki, «korrupsiya hakimiyyət, yəni qərar qəbul etmək və ehtiyatlara sərəncam vermək hüququ olan yerdə biruzə verilir. Bu büdcə vəsaitləri, dövlət sifarişləri və ya imtiyazları, və ya əksinə cərimə, qadağa, bu və ya digər cəzalar ola bilər. Hakimiyyət ehtiyatlarına icazə verilmə və ya qadağa hüququ, qərar qəbul etmək və ya ondan qaçmaq hüququ aiddir. Təsəvvür etmək lazım deyil ki, söhbət yalnız dövlət hakimiyyətindən gedir. Firma və ya ictimai təşkilatda vəzifəli şəxs həmçinin hakimiyyətə sahibdir və ehtiyatlara sərəncam verə bilər. Deməli burada da korrupsiya üçün imkan vardır».

Bu nöqtəyi-nəzərdən Dünya Bankının ekspertlərinin mövqeyi maraqlıdır, onlar güman edir ki, korrupsiya dalğası cəmiyyəti o vaxt basır ki, dövlət məmurları və təsərrüfat fəaliyyətinin fərdi subyektləri xüsusi risksiz varlanmaq imkanı qazanır. Məhz bu vəziyyət keçid iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə qurulur. Nəzarətin ənənəvi formaları yeni hüquqi məhdudlaşmalar fəaliyyət göstərməmişdən qabaq zəifləyir. Bundan əlavə, dövlət əvvəlki kimi böyük sərvətə – müəssisə, daşınmaz əmlak, təbii ehtiyata sahibdir və tənzimləyici funksiyaları öz əllərində saxlayır, fərdi sahibkarlığın, və sərmayənin leqallaşmasına baxmayaraq. (5, s.107)

Düzgün tərtib olunmayan qaydalar, həddindən artıq tənzimləmə və hər yerdə nəzarət vəzifəli şəxslərə müstəsna hüquq verir, rüşvətخورluq və cəmiyyətə məxsus olan maddi dəyərlərin mənimsənilməsinə geniş imkanlar yaradır. Bəzi ölkələrdə vətəndaş cəmiyyətinin – siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların, maraqları təmsil edən qrupların inkişaf etməməsi deməkdir ki, dövlət hakimiyyətin tənzimləyən vacib bir qüvvə yoxdur.

İnzibati hakimiyyətə malik olma onun sui istifadəsi üçün geniş imkanlar yaradır, baxmayaraq ki, bu proteksionizm, müxtəlif sosial mənfəətlərin qanunsuz əldə olunması, korrupsiya və s. formasında baş vermişdir. Bu anonimliklə səciyyələnən inzibati hakimiyyətin mahiyyətindən irəli gəlir.

Korrupsiya düşkünlüyü aşağı əmək haqqı fonunda daha yüksəkdir. Məhz bunun üçün bir çox məmurlar üçün dövlət hakimiyyətində qalmanın əsas motivi öz vəzifəsindən sui istifadədir. Korrupsiya ilə mübarizə üzrə daima həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, vəzifə qanun pozuntusu ilə müşayiət olunan risk, məmurun öz qanuna zidd hərəkətləri nəticəsində əldə etdiyi maddi üstünlüklərlə müqayisə oluna bilməz.

Təbii ki, dövlət işçilərinin əmək haqqının yüksəlməsi ilə rüşvətخورluğun qarşısını müəyyən mənada almaq olar və onun cazibədarlığını azaltmaq olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, korrupsiya və digər qanuna zidd hərəkətlər nəinki əmək haqqının məbləği və əsas gəlir mənbəyi olan yerin itkisi ilə deyil, həmçinin məmurun hal-hazırda sahib olduğu iqtisadi və sosial təminatların bütün sistemi ilə təyin olunur. Başqa sözlə, məmurun iqtisadi riski onun stabil əmək haqqının itirilməsi, həmçinin hal-hazırda və gələcəkdə sosial təminatların itirilməsi, yəni dövlətin müxtəlif fondlara köçürdüyü pulların ləğv olunması ilə müşayiət olunacaqdır. Nəticədə işdən azad olunmuş məmur öz əmək fəaliyyətinin yenidən əvvəlində peyda olur, yəni öz pensiya, sığorta və digər hesablarında sıfır məbləği olur. Bu şəraitdə rüşvət götürmək nəinki şübhəli, həmçinin iqtisadi cəhətdən qeyri sərfəli olur.

Adətən iqtisadi maraqların lobbiləşməsi dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icraedici orqanlarının fəaliyyətinə istiqamətlənmişdir, özü də o adətən qrup maraqlarına xidmət edən lazımı qanunların qəbulunda həyata keçirilir. Birinci növbədə qanunverici, icra edici və qanunverici orqanların həyata keçirilməsinin şəffaf mexanizmi yoxdur. İkincisi, müvafiq qanun və qərarların qəbulundan faktiki olaraq ictimai qüvvələrin bir

çoxu və ilk növbədə bazar iqtisadiyyatının dominatlıq edən qüvvələri, işçilər, kiçik sahibkarlıq, və istehlakçılar uzaqdır. Başqa sözlə problemin kökü hakimiyyət və ictimai strukturların qarşılıqlı əlaqəsinin təsirli mexanizminin olmaması, maraqların razılaşdırılmasının demokratik formalarının olmaması, deməli, dövlət hakimiyyəti və ictimai, qeyri-dövlət strukturları ilə əks əlaqədə yerləşir.

d) KORRUPSIYA İLƏ MÜBARİZƏ ÜZRƏ TƏDBİRLƏR.

Korrupsiyanın yaranmasının, qurulmasının və inkişafının qanuna uyğunluqlarından irəli gələrək korrupsiya ilə mübarizə üzrə konkret üsul və formalar tərtib olunmalıdır. Söhbət korrupsion müvafiq qanunverici bazanın formalaşması yolu ilə qanun pozuntularının aradan qaldırılması üçün represiv xarakterli tədbirlərin hazırlanmasından və təkmilləşməsindən gedir.

Şübhəsiz ki, korrupsiya ilə mübarizədə hüquq mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin maksimal aktivləşməsi lazımdır. Bununla bərabər digəridə şübhəsizdir ki, korrupsiyanın miqyası əsasən qəbul olunan qanunların xarakterindən asılıdır. Burada aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır, birincisi, hakimiyyət səlahiyyətlərinin hansısa bir struktur və ya bir insan tərəfindən monopollaşmasına imkan vermək lazım deyil, ikincisi bu səlahiyyətlər hazırlanma prosesində legitim ictimai institutların iştirakı ilə müşayiət olunmalıdır.

Bu sahədə nümunə Dünya Bankının 1996-cı il üçün dünya inkişafı haqqında hesabatda yer alıb. Burada əsasən qeyd olunur ki, ABŞ-ın pasport şöbələrində korrupsiya praktiki olaraq yoxdur, çünki insanlar pasport dalınca çoxsaylı şöbələrdən birinə müraciət edə bilər, ümummilli qeydiyyat sistemi isə pasportun yenidən alınma imkanını istisna edir. Pasportların daha da qısa müddətə verilməsinə görə rüşvət verilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə müəyyən bir məbləğə pasportların tez qeydiyyatını həyata keçirirlər. Müəyyən mənada bu müştərinin vəzifəli şəxsi ələ almasına imkan vermir. Belədən rüşvətçorların xərcləri mümkün xeyirdən çox olur. (6, s.203)

İdealda burada yeganə ağıllı qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipi durmalıdır: iş adamları müəyyən hallarda dövlət orqanlarına öz hərəkətləri barədə bildiriş göndərir, bu orqanlar isə qəbul olunmuş qərarların riayət olunmasına nəzarət edir.

Qeyd olunmuşdur ki, ictimai strukturların yarımhökumət təşkilatlarının fəaliyyətində iştirakı mümkün qanunverici xarakterli dövlət aktlarının layihələrinin konsensus əsasında qəbuluna zəmin yaradır.

Beləliklə, demokratik prosedurların qəbulu və ardıcıl həyata keçirilməsi hakimiyyət və biznesin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı cəmiyyət və iqtisadiyyatın sosial azarı olan korrupsiyanın qarşısının alınmasının əsas vasitəsi kimi çıxış edir.

Beynəlxalq səviyyədə korrupsiya ilə mübarizə problemlərinə qarşı ölkələrin qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra beynəlxalq təşkilatlar, məsələn Avropa Şurası çərçivəsində həll edilir. Avropa ölkələri nazirlərinin 1994, 1997 və 1999-cu illərdəki konfranslarının qərarları və rezolyusiyalarına, həmçinin Avropa Şurası tərəfindən 1996-cı ilin noyabr ayında qəbul olunmuş korrupsiyaya qarşı hərəkət proqramına müvafiq olaraq, cəmiyyətin korrupsiyadan müdafiə olunmasına yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsi korrupsiya ilə mübarizənin milli və regional səviyyədə həyata keçirilməsinə yardım göstərməlidir. (7, s.58)

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq qeyd etmək olar ki, korrupsiya ilə mübarizə bir neçə istiqamət üzrə aparılmalıdır, və məhz onda nəticələrə səbəb olacaqdır. Bir sıra əsas istiqamət qeyd edilir:

- qanunverici bazanın təkmilləşməsi
- hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinə və qanunyaradan prosesə ictimai nəzarətin güclənməsi
- cinayətçılığın bütün növləri ilə geniş miqyaslı mübarizə
- dövlət işçilərinin əmək haqqının yüksəldilməsi

- korrupsiya ilə mübarizə məsələlərində beynəlxalq təşkilatlarla aktiv əməkdaşlıq.

Gördüyümüz kimi korrupsiyanın səbəbləri və onunla mübarizə metodları arasında bilavasitə əlaqə mövcuddur. Əsas əhəmiyyət həmin fenomenin aradan qaldırılmasına yönəlidir.

Ümumən iqtisadi vəziyyət stabil olduqda, əhalinin sosial təminatları yüksək olduqda, cəmiyyətdə demokratik institutlar və ənənələr daha da inkişaf etmiş olduqda korrupsiya ilə mübarizə o qədər də təsirli olacaqdır. İctimai inkişafın bu səviyyəsinə çatma rüşfətxorluğu minimuma endirə bilər, və onu sosial cəhətdən təhlükəsiz edə bilər.

NƏTİCƏ. Maraqlı qrupların iqtisadi maraqlarının kölgə lobbiləşməsinin forması kimi korrupsiyanın tədqiqatına yekun vuraraq hazırki problemə dair bəzi nəticələr çıxartmaq lazımdır.

Birincisi, korrupsiya ümumi rəyə əsasən siyasətin qaçılmaz hissəsidir. Vəzifəli şəxsin nemətlərin paylanmasına imkanı olduğu yerdə həmişə ona maraqlı şəxslər tərəfindən təsir üçün potensial imkan olacaqdır. Nemət dedikdə nəinki maddi ehtiyatlar, həmçinin məmurun qadağa qoymaq və ya azad etmək hüququ nəzərdə tutulur.

İkincisi, korrupsiyanın yüksək səviyyəsi bu problemə daha çox diqqət yetirməyə imkan verir. Korrupsiya ilə mübarizə üzrə müasir vasitələr nəinki represiv xarakterli tədbirlər, həmçinin qanunvericiliyin təkmilləşməsinə nəzərdə tutulmalıdır.

Üçüncüsü, cəmiyyətin ictimai pisliliklə qarşılaşmasında korrupsiya ilə mübarizənin uğurunun lazımi şəraitidir.

Ümumiyyətlə, aydın olur ki, korrupsiyanın tətqiqi problemi tamamilə həll olunmayıb. Reallıq ən aydın şeylərə korrektivlər daxil edir. İstisna edilmir ki, gələcəkdə korrupsiyanın təzahürünün və kölgə fəaliyyətinin yeni formaları peyda olacaq. Cəmiyyətin və dövlətin əsas məsələsi odur ki, bunun ehtimalı minimuma qədər endirilsin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Лепехин В.А. Лоббизм. - М.: Фонд «IQ». 2006.
2. Лоббизм в России. Подражание худшему или переход к лучшему? //Деловые люди. 2006, № 6.
3. Любимов А.П. Парламентское право России: Учебное пособие. М., 2002.
4. Любимов А.П. Межпарламентское сотрудничество как форма представления российских интересов //Представительная власть - XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. М., 2004, № 3.
5. Радкевич С. О деятельности предпринимателей в сфере лоббизма /Парламентский центр Российской Федерации. М., 2006.
6. Уэнди Росс. Лоббисты в Конгрессе //США. Экономика. Политика. Идеология. 2007, № 4 (292).
7. Шуровский М. Законодательное регулирование лоббистской деятельности в органах представительной власти: опыт США //Бизнес и политика. 2006, № 3 (4).

Сабит МАМЕДОВ

КОРРУПЦИЯ КАК ФОРМА ТЕНЕВОГО ЛОББИЗМА

Резюме

Целью представленной статьи является исследование и анализ коррупции в широком понимании этого слова. Для этого также рассматривается понятие лоббизма как такового и механизмы возникновения данного политического феномена. Этот шаг необходим для дальнейшего понимания причин появления и внутренней природы коррупции – сложного и противоречивого явления. По общему мнению, коррупция является неизбежной частью политики. Угроза воздействию должностному лицу при распределении благ со сторон заинтересованных лиц всегда существует. Под термином «благ» понимается не только материальные блага, ну и то же время право должностного лица чего либо запрещать или разрешить. По мнению автора, проблемы исследования коррупции полностью не решено. Не исключено что, в будущем появятся новые формы явлений связанные с коррупцией. Основной целью общества и государства является то, чтобы уменьшить эту угрозу до минимума.

Sabit MAMMADOV

CORRUPTION AS THE FORM OF SHADOW LOBBYISM

Summary

The purpose of submitted article is research and the analysis of corruption in wide understanding of this word. For this purpose the concept of lobbyism as such and mechanisms of occurrence of the given political phenomenon also is considered. This step is necessary for the further understanding of the reasons of occurrence and the internal nature of corruption - the complex and inconsistent phenomenon. In the general opinion, corruption is an inevitable part of a politics. Threat influence on official to the person at distribution of the blessings on the part of interested persons always exists. As the term of "blessings" it is understood not only material blessings, well and same time the right of the official of that or to forbid or resolve. In opinion of the author, a problem of research of corruption completely it is not solved. It is possible that, in the future will appear new forms of the phenomena connected with corruption. The basic purpose the society and the states is that that, it is threat decreased up to a minimum.

SIYASƏTİN FUNKSIONAL MAHIYYƏTİ*

Siyasəti ictimai hadisə kimi nəzərdən keçirərkən ilk öncə onun funksional imkanları, effektiv tətbiq olunması sahəsi, eləcə də bu və ya digər məhdudlaşdırılma sferası müəyyənləşdirilməlidir. Başqa sözlə, ictimai münasibətlərin siyasi tənzimlənməsi imkanlarını və həddini bilmək vacibdir. Bəzi hallarda siyasi təsir vasitələrindən istifadənin konkret situasiyaya təsiri nəinki effektiv olmaya bilər, həmçinin sadəcə olaraq lüzumsuz hala çevrilər və hətta ziyanlı ola bilər.

Sosial təsisat olmaq etibarilə siyasətin əhəmiyyət və rolu cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyalarla şərtlənir. Həmin funksiyaların sayı müxtəlif ola bilər. Cəmiyyətdə siyasətin funksiyası nə qədər çoxsaylı olarsa, cəmiyyət bir o qədər inkişaf etmiş səviyyəsi ilə səciyyələnər. Cəmiyyətin ideali insanın həyat fəaliyyəti sisteminin müxtəlif sferalarının qarşılıqlı fəaliyyəti sisteminin tarazlığı və daxili uzlaşması ilə səciyyələnir. Həyat fəaliyyətinin hər bir sferasında konkret tələbatlar ona üzvi surətdə xas olan metodların köməyi ilə reallaşır. Məsələn, qida məhsullarına, geniş istehlak materialına olan tələbat istehsalda maddi marağın köməyi ilə iqtisadi sistem vasitəsilə təmin olunur. Lakin ənənəvi və ya keçid cəmiyyətlərində bu və ya digər sferanın inkişafdan qalması siyasətin çox güclü təsiri sayəsində qaydaya salınır. O, vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif sferalarına müdaxilə etməklə, çox vaxt isə onu dəyişdirməklə özünə xas olmayan funksiyaları yerinə yetirir. Həmçinin şəxsiyyətin özünəreallaşdırması imkanları məhdudlaşır. Lakin siyasi-ideoloji metodlarla inkişaf edən cəmiyyət məhdud inkişaf resurslarına malik olur, bununla belə təsir bağışlayan uğurlar əldə etməyə də qadirdir. Bu cəmiyyət zahiri motivləşdirici fəaliyyət (qorxu, zorakılıq) formalarıdır, şəxsiyyətin daxili motivləşməsini (mənafe və tələbatını) tam inkişaf etdirmir.

Siyasətin funksiyalarını təhlil etməzdən əvvəl, ümumiyyətlə «funksiya» anlayışının məzmununu açıqlamaq metodoloji zərurətdir. Latın dilində yerinə yetirmək kimi mənəlan funksiya məvhumu digər hadisələrdən asılı olan və həmin hadisələrin dəyişikliyə məruz qalması nəticəsində dəyişən hadisədir. Funksiya şeylərin fəal qarşılıqlı münasibətlərinin sabit üsuludur, belə münasibətdə bir obyektin dəyişilməsi digərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Funksiya sosial sistemin müəyyən elementinin onun bütövlüyü naminə yerinə yetirdiyi roldur. O, həmçinin müəyyən normalarla, siyasi təsisatların nəzarəti ilə tənzimlənən standartlaşdırılmış sosial fəaliyyətdir (1, s.397). Bir sözlə, funksiya müxtəlif mənələrdə işlədilir. O, bir hadisənin, şəxsiyyətin, sosial qrupun fəaliyyət qabiliyyətini (və ya fəaliyyətin özünü), rolunu, xüsusiyyətini, əhəmiyyətini, səriştəliliyi, vəzifəni, bir hadisənin digərindən asılılığını və s. ifadə edə bilər (2, s.131). Funksiya eləcə də bütövlük kəsb edən sistem olmaq etibarilə cəmiyyətin özünə və onun komponentlərinə (yanımsistemlərinə) təbii ki, həm də ictimai həyatın spesifik sfera olan siyasətə xas olan hadisədir.

Siyasətin ictimai toqquşmaları aradan qaldırmaq qabiliyyəti onun bir sıra mühüm keyfiyyətləri ilə – böyük insan qruplarının birliyini və iradəli təsir istiqamətini təmin etməsilə müəyyən olunur. Siyasət aqalq və tabelik sistemi, dövlət və digər xüsusi təsisatlar vasitəsilə münaqişəli qarşılıqlı sosial fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin edir.

İkincisi, siyasət elə xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu onu ictimai münasibətlərin digər

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

növlərindən ayırır: **təşkilatlarla sıx və bilavasitə əlaqə** məhz bu qəbilədənir. Bütövlükdə kortəbii xarakter daşıyan iqtisadi, sosial və mənəvi münasibətlərdən fərqli olaraq siyasi münasibətlər xeyli dərəcə təşkilatlarla, dövlətin tənzimləyici və istiqamətverici rolu ilə şərtlənən ixtisaslaşmış siyasi təsisatlarla bağlıdır. Bazarla və bazar hadisələri ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərin kortəbiiyi haqqında sosial birliklərin – siniflərin və ictimai qrupların formalaşması prosesinin kortəbiiyindən söhbət açmaq mümkündür. Siyasət isə mütəşəkkilliyi, şüurlu, məqsədyönlü və fəal oriyentasiyası, səfərbəretmə və tənzimləmə qabiliyyəti ilə fərqlənir. İnzibati-təşkilati resurslardan məhrum olan siyasət fəaliyyətsizliyə düşər olmaqla nəticəsiz məqsədə çevrilir. Üçüncüsü, siyasət hər şeyi qavramaq xüsusiyyətinə malikdir. Bu ona imkan verir ki, praktiki olaraq bütün həyat hadisələrinə nüfuz etsin və insanların çoxtərəfli fəaliyyətini əlaqələndirmək zərurətini reallaşdırsın. Bu xüsusiyyət siyasi münasibətlər sahəsinin sırf xüsusi siyasi sfera ilə məhdudlaşmaması ilə şərtlənir, siyasət dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişdir və ictimai həyatın digər sahələrinə də yayılır. Əgər siyasət insanların bütün həyat fəaliyyəti sferalarına nüfuz etməyə qadir olmazsa o, hər cür sosial mənasını itirmiş olar.

Siyasi vasitələr sistemi vasitəsilə iqtisadi, sosial və mədəni-ideoloji proseslərin rəasional qarşılıqlı fəaliyyəti və sıx qarşılıqlı əlaqəsi, solumun birliyi çərçivəsində fərdlərin qarşılıqlı münasibətləri, eləcə də beynəlxalq münasibətlər sistemində millətlərin və dövlətlərin qarşılıqlı əlaqəsi təmin olunur. Bununla əlaqədar tamamilə təsdiqləmək olar ki, həyatda siyasətdən asılı olmayan fəaliyyət sferası yoxdur. Pozdnyakovun dediyi kimi, tələb olunduqda, siyasət öz silahın hər cür sərvətə – incəsənətə, elmə, iqtisadiyyata, ailəyə, tərbiyəyə, təhsilə, ümumilikdə mədəniyyətə çevirir.

Siyasətin yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri onu elə amilə çevirir ki, bunsuz ictimai həyatın nizamlı və məqsədyönlü gedişi mümkün deyildir. Eyni zamanda siyasətin malik olduğu imkanların müəyyənəşdirilməsi onun ictimai proseslərə təsirinin ümumi mexanizmini nəzərdən keçirməyi tələb edir.

Nəzəri cəhətdən müəyyən edilmişdir ki, hər hansı ictimai sistemin sabitliyi və keyfiyyət müəyyənliyi sosial cəhətdən özünütəşkilin və təşkilatların mürəkkəb mexanizminin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində əldə olunur. İctimai özünütəşkil prosesinin qənaətbəxş olmaması kortəbii, nizamsız və dağıdıcı hadisələrin həcmnin artmasında ifadə oluna bilər. Real həyatın praktikasında o, sosial aşınmaya: cəmiyyətin kriminallaşmasına, iqtisadiyyatda güclü gizli bölmənin formalaşmasına, insanların kütləvi yoxsullaşmasına, əhalinin marginal təbəqələrinin kəskin surətdə çoxalmasına, sosial və etniklərarası münasibətlərin artmasına, ictimai əxlaqın pozulmasına, xarici təhlükənin güclənməsinə və digər hallara gətirib çıxarır. Buna görə özünütəşkilin sosial sistemlərinin təşkilatlarla tamamlanması zərurətə çevirir.

İctimai təşkilat nizamlanmış sistem kimi məhz, siyasətdə ifadə olunur və mahiyyət etibarilə sosial tənzimləmə vasitəsi kimi çıxış edir. Siyasətin köməyi ilə ictimai özünütənzimləmə prosesinin çatışmamazlıqları aradan qaldırır, sosial sistemin dinamik tarazlığı qorunur. Bununla sosial özünütəşkil və siyasi təşkilatlar arasındakı nisbət mütləq sabitlik kimi səciyyələnir. Normal ictimai inkişaf şəraitində siyasətin ictimai həyat fəaliyyəti prosesinə incə təsiri daha effektiv səciyyələnir. Lakin sosial sistemin sabitliyi və özünütəşkil zəifliyərsə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi üçün real təhlükə yarandıqda dağıdıcı hadisələrə qarşı durmaq iqtidarında olmur. Belə halda ictimai proseslərə sərbəst və məqsədyönlü siyasi təsir zərurəti yaranır, eləcə də təşkilatların özünütəşkil üzərində üstünlüyü, birmənalı və aydın şəkildə hakimiyyətin iradəsi təzahür edir.

Təşkilatların və özünütəşkilin «güc cizgilərinin» üst-üstə düşməsi ictimai hadisələrin pozulmasının aradan qaldırılması üçün və sosial sistemin inkişafında sabitliyin saxlanması baxımdan prinsipial şərtədir. Təşkilatlarla özünütəşkil prosesinə təzyiq göstərilməsi

real həyatda tarixi prosesin üzvi gedişinin pozulmasına, həyati əlaqələrin qırılmasına, yeni təhlükələrin yaranmasına cətib çıxarır.

Beləliklə, siyasət ictimai hadisə olmaq etibarilə sosial əlaqələr məcmuunun təşkilədi-ci başlanğıcı və cəmiyyətin tənzimləyici – nəzarətedici sistem kimi çıxış edir. Siyasəti belə anlamaq baxımdan onun ictimai münasibətlər sistemində yeri və rolu başlıca funksiyaları ilə şərtlənir. Bu isə siyasətin mahiyyətinin daha tam açıqlanmasına imkan yaradır. Həmin sosial fenomen cəmiyyətin təşkilədiçi başlanğıcı olmaq etibarilə özünü aşağıdakı funksiyalarda təzahür etdirir; **müəyyən məqsədə yönəlmə, inteqrasiya, aksilloji, idarəetmə və tənzimləmə, cəmiyyətin bütövlüyünün və sabitliyinin təmin olunması, ümumi fəaliyyətin səfərbər olunması və effektivliyi, rasionallaşdırıcı, siyasi sosiallaşma və humanitar.**

Siyasətin ən mühüm **funksiyası müəyyən məqsədə yönəlmək və bunun əldə olunmasına nail olmaqdır.** Bu funksiya obyektiv ictimai tələbatə və mənafeyə uyğun gələn, şüurlu şəkildə qarşıya qoyulan məqsədlərin müəyyənləşdirilməsini ifadə edir. Müəyyən məqsədlərin əldə olunmasına istiqamətlənən funksiyalar gələcək sosial-siyasi hadisələrin modelinin formalaşdırılması ilə bağlıdır və özündə siyasi fəaliyyətin imkanları və arzu olunan nəticələri haqqında təsəvvürlərin işlənilib hazırlanmasını əks etdirir.

İnteqrasiya funksiyası bilavasitə siyasətin qabaqcadan təyin edilməsi ilə bağlıdır və onun başlıca istiqamətini ifadə edir. Siyasətin başlıca yönümü isə sosial sistemin bütövlüyünü və sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi siyasətin subyektlərinin ictimai ziddiyyətlərin həllinə cəhd etməsini səciyyələndirir, inkişaf naminə siyasi münasibətlər sistemində razılıq və əməkdaşlıq amilinin üstünlük təşkil etməsini mənalandırır. Bu isə tələb edir ki, cəmiyyətdə qeyri-inteqrativ və ahəngdarlığı pozan ünsürlər siyasətin məzmununda minimuma endirilməlidir. Siyasətin inteqrativ funksiyası ictimai həyat fəaliyyəti sistemində təşkilatların gücləndirilməsinin mütəşəkkil olmayan proseslərinin məhdudlaşdırılmasını və onun səviyyəsinin son dərəcədə aşağı salınmasını nəzərdə tutur.

Siyasətin aksioloji funksiyası hər şeydən əvvəl, fəaliyyət birliyini təmin edən siyasi dəyərlərin və idealların işlənilib hazırlanmasını, qorunmasını və inkişafını özündə ehtiva edir. Siyasətin subyektlərinin effektiv fəaliyyətinə imkan yaradan sosial birliklərin mövcudluğunun, sərvət yönümünün formalaşmasının mənasını üzə çıxarmaq bütün ictimai sistemin normal həyat fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə təmin edir.

Siyasətin idarəetmə və tənzimləmə funksiyası cəmiyyətin bütün həyat fəaliyyəti sistemi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, müəyyən təşkilati-siyasi formada hakimiyyət – idarəetmə fəaliyyətini səciyyələndirir və cəmiyyətdə münasibətlərin tənzimlənməsi, bütün ictimai sistemin formalaşmasına və fəaliyyətinə idarəetmə təsiri ilə bağlıdır.

İdarəetmə və tənzimləmə funksiyası cəmiyyətin müxtəlif qruplarının əhəmiyyətli mənafe və tələbatını ifadə etməklə onların qarşılıqlı fəaliyyətini təmin edir və həmin qruplara təsirini qəbul olunan siyasi qərarlar vasitəsilə həyata keçirir. Qrupların mənafeyinə təsir etməklə siyasət məcburetmədən və zorakılıqdan istifadə edərək sosial prosesləri idarə edir və tənzimləyir.

Əlbəttə, siyasətin əsas funksiyası bütövlükdə cəmiyyəti idarə etməkdən, ona bilavasitə rəhbərlikdən ibarətdir. Unutmaq olmaz ki, bu funksiya nəinki ölkənin, dövlətin idarə olunmasında, eləcə də ictimai həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarının (siyasi, iqtisadi, sosial və b.) tənzimlənməsində təzahür edir. Hər bir siyasət təşəkkül tapdığı məqamdan cəmiyyətin konkret şəraitinə, iqtisadi və siyasi vəziyyətinə uyğun olaraq bu və ya digər strateji və taktiki xətti işləyib hazırlayır. Həmin fəaliyyət xətti ilk növbədə, bütövlükdə sosial sistemin idarə edilməsinə və tənzimlənməsinə istiqamətlənir. Bu funksiya cəmiyyətdə birliyin qərarlaşması naminə siyasi müxalifət və hakimiyyət münasibətlərinin sağlam, məqsədyönlü formalaşmasına böyük diqqət yetirməlidir.

Siyasətin əhəmiyyətli funksiyalarından olmaq etibarilə **cəmiyyətin bütövlüyünün və sabitliyinin təmin olunması** funksiyasının həyata keçirilməsi bununla bağlıdır ki, siyasət gələcəyin lahiyələrini, inkişafın yönümünü və istiqamətini müəyyənləşdirir, onları resurslarla təmin edir.

Ümumi fəaliyyətin səfərbər olunması və effektivliyi funksiyası yüksək inkişafın sərvət yönümlü əhəmiyyətli məqsədlərini formalaşdırmaqla inkişaf etmiş motivləşdirici mexanizm yaratmaq yolu ilə onların reallaşmasını təmin edir, fərdin sosial tələbatlarının təmin olunmasına effektiv imkanlar yaradır, hakimiyyətin köməyi ilə onun sosial statusunu dəyişdirir. Ümumi fəaliyyətin səfərbər olunması funksiyası spesifik əhəmiyyətə malikdir. Həmin funksiya öz ifadəsini bütövlükdə cəmiyyətin təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənən şüurlu və fəal fəaliyyətdə, bu fəaliyyətə daxili tələbat qabiliyyətində tapır. Səfərbəredici funksiyanın sosial mənası bundan ibarətdir ki, həmin funksiya şəxsiyyətin mənəvi aləmi ilə əməli fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsini və təsirini şərtləndirir, ictimai həyatın əsaslarının möhkəmləndirilməsinə və hərtərəfli təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Sosiallaşdırıcı funksiya qrup halında və fərdi mənafeləri səciyyələndirməklə onların reallaşması mexanizmini işləyib hazırlayır. Bununla yanaşı siyasət münaqişələri və ziddiyyətləri səmərələşdirir və sosial səviyyədə qaydaya salır.

Siyasətin və bütövlükdə onun həyata keçirilməsi vasitəsi kimi səciyyələnən hakimiyyətin spesifik funksiyalarından biri məhz, siyasi sistemin optimallaşdırılması funksiyasıdır. Bu funksiya rasionallaşdırıcı funksiya ilə qarşılıqlı əlaqə kəsb edir. Optimallaşdırma və rasionallaşdırıcı funksiyalar siyasi sistemin təsisatlarının (dövlətin, partiya sistemlərinin, seçki sisteminin və s.) hakimiyyətə gələn qüvvələrin siyasi məqsədlərinə və vəzifələrinə uyğunlaşdırılır. Cəmiyyətin siyasi sferası daim dəyişikliyə məruz qalır. Siyasi həyat sahəsində meydana çıxan daxili ziddiyyətlər onun təkamülünün və inkişafının mənbəyidir.

Siyasi elmə aid ədəbiyyatda siyasətin funksiyalarının dəqiq müəyyənləşdirilməsi nöqtəyi-nəzərdən siyasi həyat anlayışı ilə yanaşı **siyasi** məkan anlayışı da işlədilir. Axırıncı məzmun etibarilə birinciyə çox yaxın olsa da bu anlayışlar bir-birinin sinonimi kimi səciyyələnmir. Siyasi sfera bir qayda olaraq həyat fəaliyyətinin nə isə məcmuu, vahid, bütöv sahəsi kimi araşdırılır, siyasi məkan isə hissələrə ayrılan və müxtəlif səviyyəli anlayış kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, ölkənin siyasi məkanı, hər hansı regionun (inzibati rayonun), şəhərin və s. məkanı kimi siyasi vahidlər nəzərə çatdırılır. Əlbəttə, bu mənada prinsipial, köklü fərqləndirmə məqsədəuyğun deyildi. Həmin ifadələri siyasi həyata da aid etmək olar. Məsələn, ölkənin siyasi həyatı və s. Digər tərəfdən cəmiyyətin siyasi həyatı bütün ölçülərdə yekcins sahə kimi tədqiq olunur. Eyni zamanda siyasi məkan çərçivəsində daha mürəkkəb strukturun təzahürü nəzərə çatdırılır. Məsələn, siyasi əlaqə və münasibətlərin «sıxlaşması» periferayalarda qarşılıqlı sosial münasibətlərdə siyasi komponentlərin az təzahürü və s. bu qəbildən hesab edilir. Beləliklə, siyasi məkan kifayət qədər mürəkkəbliyi, siyasi materiyaya (resurslar, siyasi təsir dərəcəsi, hakimiyyət iradəsinin müxtəlifliyi və s.) lazımı səviyyədə malik olmaması ilə fərqlənir.

Məlum olduğu kimi ictimai həyat insanlar arasındakı əlaqələrin daimi istehsalı və təkraristehsalı prosesi kimi səciyyələnir və insanların həyatfəaliyyətinin bütün sferalarında yayılır. Siyasi əlaqələr cəmiyyət həyatının siyasi tərəfinin spesifik məzmununu əmələ gətirir və ictimai əlaqələrin ən mühüm tərəflərindən biri kimi mənalanır. Deməli, cəmiyyətin siyasi həyatı ictimai həyatın forması olmaqla mahiyyəti insanlar arasında siyasi əlaqələrin və münasibətlərin istehsalından və təkraristehsalından ibarətdir.

Siyasi əlaqə və münasibətlərin təşəkkülünün mənbəyi insanların subyektiv fəaliyyətidir. Həmin fəaliyyətin əsasını isə onların hakimiyyətə münasibətində öz mənafeləri təşkil edir. Müxtəlif sosial qüvvələrin bu cür subyektiv fəaliyyətinin nəticəsi, özünəməxsus

məhsulu kimi məhz, siyasi həyat çıxış edir. Eyni zamanda siyasi həyat müxtəlif siyasi qüvvələrin fəallığının birgə məhsulu olmaqla onun fəaliyyətini doğuranlardan fərqli olaraq obyektiv xarakter daşıyır. Siyasi həyatın yönündə və məqsədlərində qəti şəkildə insanların siyasi mənafeləri təzahür edir ki, bu da onların öz həyat tələbatlarını reallaşdırması baxımdan hakimiyyətdən, siyasi təsisatların bütün məcmuusundan istifadə etmələri ilə bağlıdır. İnsanların siyasi fəaliyyətinin dövlət hakimiyyətinə bu cür istiqamətlənməsində çoxcəhətli təzahürləri ilə cəmiyyətin siyasi həyatının mahiyyəti ifadə olunur. Belə bir cəhəti yadda saxlamaq vacibdir ki, siyasət anlayışı subyektiv amilin ünsürü kimi səciyyələnsə də bu ictimai hadisə, eləcə də obyektiv məqama malikdir. Siyasətin bu spesifikliyi onun funksiyalarının məzmununu dürüst anlamaq nöqtəyi-nəzərdən də əhəmiyyətlidir. Axı, siyasətin özü də subyekt-obyekt münasibətləri baxımdan mənalanır. Bir sözlə, siyasətin obyektiv tərəfinə siyasi təsisatların (dövlətin, partiyaların) siniflərin, millətlərin əməli fəaliyyətinin nəticələri, cəmiyyətin mövcud siyasi münasibətləri, sinfi qüvvələrin obyektiv nisbəti aiddir. Siyasətin subyektiv tərəfinə isə siyasi görüşlər, ideyalar, nəzəriyyələr, insanların, partiyaların şüurlu, məqsədyönlü fəaliyyəti və s. daxildir.

Siyasətin funksiyalarının müəyyənləşdirilməsinə və məqsədyönlü reallaşmasına təsir göstərən amillər məcmuunda siyasi həyatın səviyyəsi əhəmiyyətli yer tutur. siyasi həyat müxtəlif səviyyələrdə təzahür edir. O, ölkə səviyyəsində öz fərqləndirici xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakı müxtəlif səbəblərlə şərtlənir: geosiyasi şərait, təbii amillər, demoqrafik və etnik xüsusiyyətlər, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, siyasi mədəniyyətin hakim tipi. Bütün bunlar tarixi inkişaf prosesində formalaşan cəmiyyətin siyasi həyatının xarakterinə öz təsirini göstərir. İctimai tərəqqi çoxcəhətli hadisədir. İctimai tərəqqinin, mütərəqqi tarixi inkişaf prosesinin konkret meyarları yalnız iqtisadi baxımdan deyil, eləcə də sosial-iqtisadi, ideoloji və humanist amillərlə şərtlənir (1, s.151).

Siyasətin funksiyalarının təhlili ilə bağlı bütövlükdə sosial sistemin (cəmiyyətin) özünün və komponentlərinin funksiyalarının açıqlanması da vacib və əhəmiyyətlidir. Çünki mövcud sosial sistemin siyasi quruluşu, ona xas olan siyasi rejim siyasətin funksiyalarının nəinki müəyyənləşdirilməsinə, eləcə də reallaşmasına ciddi təsir göstərir. Funksiya sistemin fəallığının, həyat fəaliyyətinin təzahürünün forması, üsulu kimi çıxış edir. Sistemin funksiyaları onu əmələ gətirən komponentlərin fəaliyyətinin integrativ nəticəsidir. Siyasət sistemin bütün komponentlərinə (yarımsistemlərinə) nüfuz və təsir etmək qabiliyyətinə malik olduğu üçün və onun xüsusi sferası kimi mənalandığına görə bütövlükdə sistemin və ayrılıqda siyasətin funksiyaları mahiyyət etibarilə bir-birini tamamlayır.

Sistemin funksiyalarında ona xas olan qanunauyğunluqlarla şərtlənən öz davranışı ifadə olunur. Bu davranış planında yalnız xarici mühitin təsiri altında fəaliyyət göstərən üzvi sistem deyil, hər şeydən əvvəl və başlıca olaraq fəal, mühitə təsir göstərən, onu öz mənafeyinə tabe edən təzahür edir. Bioloji, sosial sistemlər və texniki sistemlər məqsədyönlü davranışları ilə bir-birindən fərqlənirlər. Funksiya məhz, sistemin məqsədyönlü fəaliyyətidir, fəallığıdır. Heç də təsadüfi deyil ki, çox vaxt sistemin tədqiqinə məhz onun funksiyalarını sistemin fəallığının təzahürünü öyrənməkdən başlayırlar. Sistemin funksiyası əslində sistemin xarici təsirə reaksiyasıdır, özü də sistemə onun «qapısından» «girmək» yolu ilə. Bu reaksiyanın özü isə sistemə «çıxmaqda» təzahür edir.

Sistem müəyyən bütöv birlik olmaq etibarilə başlıca ünsürləri insanlar, onların sosial normaları və əlaqələridir. Hər bir sistem kimi sosial sistem də öz komponentlərinin keyfiyyət xarakteristikasına xələl yetirməyən yeni keyfiyyətlər yaradır.

Cəmiyyət bütöv təbii-tarixi sistem kimi mənalanmaqla iqtisadi münasibətlərdən, sosial ideoloji, mənəvi və siyasi strukturların qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir. İctimai həyatın (sistemin) hər bir komponenti bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirir. İqtisadi yarım sistem maddi istehsal funksiyasını həyata keçirirsə, sosial sfera sosiallaşma, siyasi

yarımsistem sosial idarəetmə və tənzimləmə, sistemin ideoloji komponenti isə mənəvi istehsal funksiyasını reallaşdırır. Bütöv sistemdə ilk növbədə sosial qaydalar sistemində mövcud olan komponentlər arasında qarşılıqlı əlaqələr o dərəcədə qırılmaz və üzvi xarakter daşıyır ki, onlardan birinin dəyişikliyə məruz qalması təbii olaraq digərinin də dəyişikliyə uğramasına gətirib çıxarır. Eləcə də bütövlükdə sistemin özü xeyli dəyişikliyə məruz qalır (2, s.22).

Bütövlükdə sistemin və eləcə də sistem olmaq etibarilə ayrılıqda siyasətin funksiyaları onların xüsusiyyətlərinin, keyfiyyətlərinin sistemli və qeyri-sistemli qaydanın digər obyektləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin təzahürüdür, sistemin və siyasi yarımsistemin daxili vəziyyətinin bunların daxili vəziyyətinə və xarici mühitinə müəyyən, nisbətən sabit reaksiyanın ifadəsidir. Bütöv sistemin funksiyası sistemdə fəaliyyət göstərən hər bir komponentin, eləcə də siyasətin funksiyasını müəyyən edir.

Funksional asılılıq mövcud sistemin ayrı-ayrı komponentləri arasında təzahür edən vəziyyətdir. Sistemin bir komponenti eyni vaxtda, digərləri ilə yanaşı fəaliyyət göstərir, başqa komponentləri bir-birinin ardınca, müntəzəm fəaliyyətdədir. Sistemin komponentlərinin funksiyası onun özünə münasibətdə məqsədyönlü xarakter daşıyır, əks halda komponent sistemdən xaric olaraq yad vücuda çevrilir. Qeyd etmək vacibdir ki, funksiya komponentlərlə (sistemin yarımsistemləri ilə) bağlılıq kəsb edir və sistemə xas olan struktur çərçivəsində həyata keçirilir. Xalis funksiya yoxdur və ola da bilməz, substansional daşıyıcıya malik olmayan funksiya təsəvvür etmək ağılsızdır. Elmi ədəbiyyatda funksiyanın **koordinasiya** və **subordinasiyalı** olduğunu da nəzərə çatdırırlar. **Koordinasiya** sistemin komponentlərinin funksiyalarının **horizontal** xətt üzrə əlaqələndirilməsidir. Məsələn, bu və ya digər kollektivin üzvləri öz fəaliyyətini məqsədyönlü əlaqələndirir. **Subordinasiya** funksiyaların **vertikal** istiqamətdə həyata keçirilməsini ifadə edir, başqa sözlə bir komponentin funksiyası digərinə tabe vəziyyətində olur, bütövlükdə sistemin bütün komponentləri belə səciyyələnir.

Funksiya anlayışı məqsəd anlayışı ilə yaxınlığa malikdir, onlar bir-birilə bağlıdır. Bu baxımdan siyasətin funksiyaları onun məqsədi ilə qırılmaz vəhdət təşkil edir. Məqsəd siyasətin gələcək vəziyyətidir, elə vəziyyəti ki, məhz ona istiqamətlənir. Siyasətin məqsədi onun yaratdığını əldə etmək naminə son nəticədir, məhsuldur. Ümumiyyətlə, məqsəd davranışın və şüurlu fəaliyyətin əsas elementlərindən olmaqla fəaliyyətin nəticələrini düşüncəli tərzdə qabaqcadan sezməkdir, fəaliyyətdə olan sistemin davranışının nəticəsidir (3, s.401).

Siyasət yalnız sosial mənə kəsb edən terminlər aspektində və cəmiyyətdə əhəmiyyəti baxımdan deyil, eləcə də onun effektivini təmin edən məqsədlər, vasitələr və metodlar nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmalıdır. Bu, siyasəti aydın və əhatəli başa düşməyə imkan yaradan funksional təhlili şərtləndirir.

Qeyd edək ki, sosial sistemə (cəmiyyətə) determinist mövqedən yanaşma məhz funksional yanaşma ilə tamamlanır. Cəmiyyət sistem olmaq etibarilə üzvi sistemlərdən bütöv sistemə keçilməsi ilə təşəkkül tapır. Üzvi sistemin inkişafı differensiasiyalı xarakter daşıyır. Belə inkişafı ilk öncə konkret funksiyaların və ya sistemin müvafiq komponentlərini (iqtisadi, sosial, ideoloji, siyasi) formalaşması prosesi kimi mənalandırmaq olar. Sosial sistemdə və onun yarımsistemlərində yeni funksiyaların formalaşması əmək bölgüsü əsasında baş verir. Təbii ki, bu sosial prosesin hərəkətverici qüvvəsi ictimai tələbatdır.

Bu və ya digər hadisə, eləcə də siyasi hadisə müxtəlif funksiyalara malik olduğu kimi, hər hansı funksiya da müxtəlif hadisələr yerinə yetirə bilər. Disfunksiya anlayışını irəli sürən görkəmli Amerika sosioloqu Merton iddia edir ki, bu və ya digər ünsürlər bir sistemə münasibətdə funksional çıxış etməyə qadirdir. Funksionalizmin metodologiyasının inkişafında dünya şöhrətli Amerika alimi T.Parsonsun struktur-funksionalizm

konsepsiyası böyük əhəmiyyətə malikdir. Parsonsa görə sosial sistemdə müxtəlif funksiyaları bu və ya digər yarım sistem yerinə yetirir. Məsələn, sosial sistem daxilində adaptasiya funksiyasını iqtisadi yarım sistem, inteqrasiya funksiyasını hüquqi təsisatlar həyata keçirirsə, **məqsədə çatmağı** məhz siyasi yarım sistem təmin edir.

Siyasətin funksiyaları ilə bağlılıq kəsb edən siyasi məqsədlər siyasi fəaliyyətin məzmununu təşkil edən başlıca üsürlərdir. Siyasi fəaliyyət isə siyasi həyatın məzmununda əhəmiyyətli məqam kimi səciyyələnir. Fəaliyyət məqsədlərdən doğur və onların reallaşması naminə həyata keçirilir. Məqsəd fəaliyyətin daxili təhrik edici motivi kimi çıxış edir. Siyasi məqsəd siyasi fəaliyyətin təşkil edici funksiyası kimi mənalanır.

Siyasətin məqsədi daxili ziddiyyətliyi, universallığı və mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir. Onun ümumi məqsədi cəmiyyətin ümumi məqsədinə xidmət edən məqamların reallaşmasını ifadə edir. Bu mənada ictimai həyatda təzahür edən münaqişələrin aradan naldırılması, münaqişəli tərəflərin mənafelərinin uzlaşdırılması, sositumda sosial gərginliyə yol verilməməsi, sosial müvazinatın saxlanması kimi çox mühüm siyasi məsələlərin effektiv həllinə nail olmaq lazımdır. Siyasətin çoxcəhətli mahiyyət daşıyan məqsədləri sırasında mənafelərin inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasətin məqsədi siyasi prosesin çıxış nöqtəsi olmaqla siyasətin istiqamətini və siyasi fəaliyyətin formalarını müəyyən edir (4, s.122).

Siyasətin məqsədləri çoxistiqamətlidir. Bu baxımdan onun məqsədləri hər şeydən əvvəl, əhəmiyyətinə, məzmununa, zaman etibarilə və siyasi prosesin mərhələləri nöqtəyindən nəzərdən mənalanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Лешкевич М.Г. Философия. М., 2000.
2. Афанасьев. Системность и общество. М., 1980.
3. Социологический, энциклопедический словарь. М., 1998.
4. Михаев П. Т. Теория политики. М., 2005.

Сулейман САФАРОВ

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ПОЛИТИКИ

Резюме

В статье раскрываются функциональная сущность и в этой связи, возможности политики. Именно с этой точки зрения освещаются содержание и цели основных функций политики. Особое внимание автор уделяет освещению таких функций как регулятивная и управленческая, функция сохранения целостности и стабильности. Этот кон текст рассмотрения помогаем автору раскрыть политику как организационно-контрольную сферу общества.

Suleyman SAPHAROV

THE FUNCTIONAL ESSENCE OF POLITICS

Summary

In the given article the functional essence and possibilities of politics are analyzed.

At the same time the context and aim of the main functions of politics is investigated. The author pays special attention to the administrating and balancing functions and preserving the functions of integrity and stability of society as well. And from the point of view of this context he analyses the politics as the organizing and controlling sphere of politics as well.

Ramil HACIYEV

Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı

**XIX ƏSR KLASSİK ALMAN GEOPOLİTİKASI VƏ
«BÖYÜK ERMƏNİSTAN» UTOPIK KONSEPSİYASI:
REALLIQLAR VƏ İLLYUZİYALAR***

İlk baxışda klassik alman geopolitik nəzəriyyəsi ilə «Böyük Ermənistan» utopik konsepsiyası arasında hər hansı bir əlaqənin olması təəccüblü etdikdə onların əsasında eyni ideyanın durduğunu (yeni ərazilərin işğalı hesabına imperiya dövlətinin yaradılması) və təxminən eyni tarixi dövrdə meydana gəldiyini müşahidə etmək olar. Hazırkı məqalədə məqsəd əzəmətli alman xalqını cılız ermənilərlə müqayisə etmək deyil, sadəcə olaraq, XIX əsrdə alman siyasi tənqirdə formalaşmış işğalçılıq ideyaları ilə təxminən eyni dövrdə meydana gəlmiş, lakin birincidən fərqli olaraq, bugün də davam etməkdə olan işğalçı erməni ideologiyasını müqayisə etməkdir.

Ümumiyyətlə geopolitika anlayışı almanlar üçün yad deyil. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, geopolitika sözü qədim yunan sözü olan «geo» - torpaq və «politike» - siyasət sözlərindən götürülsə də, müasir anlamında o, alman sözü olan «geopolitik»-ə əsaslanır. Dünya geosiyasi fikrinin inkişafında alman tədqiqatçılarının böyük rolu olmuş, geopolitikada alman ideyası, alman məktəbi fərqləndirilməyə başlanılmışdır. Təsadüfi deyil ki, geopolitika terminini ilk dəfə elmə gətirən İsveç alimi (almanpərəst olmuşdur) R.Çellen (1846-1922) olsa da, ilk fundamental geopolitik əsərin müəllifi əslən alman olan F.Ratsel (1844-1904) hesab edilir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Almaniyada Münhen geopolitik institutu yaradılır və eyni adlı jurnal nəşr olunmağa başlanır. Lakin II Dünya müharibəsindən sonra bu sahənin inkişafına maraqlar azalır və yalnız 70-ci illərdə müəyyən səviyyədə oyanış hiss olunur. Hər-halda bu ideyalar hələ də alman xalqının şüurunda yaşamaqdadır. Lakin onun həyata keçirilməsi formaları artıq klassik dövrdən fərqlidir və daha çox demokratik-mədəni və iqtisadi xarakter daşıyır. Bu baxımdan, XXI əsrin tələblərinə uyğun gəlməyən, lakin bu gün də erməni millətçilərinin şüurunda yaşayan «Böyük Ermənistan» konsepsiyası ilə müqayisə etmək istədiyimiz alman geopolitikası məhz klassik dövrün nəzəri fikri ilə əlaqədardır. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, «Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan» utopiyası da XX əsrin kəşfi yox, XIX əsrin «məhsulu»dur.

Həm klassik alman geopolitik fikrini, həm də erməni ideoloqlarının mövqelərini yaxınlaşdıran əsas cəhət onların imperiya ambisiyaları olmuşdur. Yəni, öz məkan sərhədlərini qonşu dövlətlərin əraziləri hesabına genişləndirilməsi strategiyası. «Təbii sərhədlər», «həyati məkan» haqqında Almaniyada formalaşmış işğalçı nəzəriyyələrin Birinci və İkinci dünya müharibələrində alman xalqının başına gətirdiyi fəlakətlər bu gün dünya siyasətçiləri üçün düzgün nəticə çıxarmağa kifayət etməlidir. Lakin təəssüf ki, erməni ideoloqları hələ də öz işğalçılıq niyyətlərindən əl çəkmir, süni məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi nöqtəyindən nəzərdən bu cür ideyaların meydana gəlmə zərurətini, onun səbəblərini, stimulyaradan amilləri və formalaşma tarixini təhlil etməklə müəyyən nəticələr çıxartmaq olar.

Qeyd etdiyimiz kimi, almanlarda imperiya ideyalarının geopolitik əsaslandırılmasının müəyyən nəzəri bazası olub. Bu, ilk növbədə alman tədqiqatçıları F.Ratsel, K.Ha-

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

ushofer, E.Banze, V.Zivert, K.Ross, İ.Kyün, R.Xenniq, K.Fovinkel və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Coğrafi məkanla dövlət siyasətini əlaqələndirməyə, bu və ya digər dövlətin siyasətini onun coğrafi mövqeyindən çıxış etməklə öyrənməyə cəhd edən F.Ratsel hesab edirdi ki, dövlətin rifahı onun öz mühitinə nə dərəcədə uyğunlaşmasından asılıdır. Özünün «Siyasi coğrafiya» əsərində o, dövləti bioloji qanunlar əsasında fəaliyyət göstərən orqanizmlə müqayisə edir. Bu siyasi orqanizmin qüdrətinin artırılmasının əsas üsullarından biri də yeni ərazilərin işğalı və yaxud, həyatı məkanın (Lebensraum) genişləndirilməsidir. Bununla Ratsel alman xalqının inkişafına əsas maneə kimi onun dar sərhədlərinin olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır (1, 13-14). Beləliklə də o, işğalçılıq siyasətinə haqq qazandırmış və onu sosial-darvinizm nəzəriyyəsi ilə əsaslandırmışdır.

Digər alman geopolitiki professor K.Haushofer (1869-1946) də dövlətlərin taleyinin onların coğrafi mövqeyi və ərazi xüsusiyyətlərindən asılılığı haqqında ideyanı dəstəkləmişdir. Onun bilavasitə iştirakı ilə Münhen Geopolitika İnstitutunun və «Geopolitika jurnalı»nın əsası qoyulmuşdur. Nasistlərin hakimiyyətə gəlişindən sonra bu institut Hitler Almaniyasının imperiyalist siyasətinin nəzəri və strateji planlarının hazırlanması işinə cəlb edilir.

Özünün əsərlərində Haushofer dövləti daim inkişafda olan bir sistem kimi götürür. Bu sistemin varlığı və inkişafı isə müəyyən azadlıq, müstəqillik tələb edir. Belə müstəqillik (azadlıq) yalnız böyük dövlətlərə məxsusdur. Böyük dövlətə çatmağın əsas yolu isə daha kiçik dövlətlərin «həzm olunması», yeni-yeni iqtisadi və coğrafi məkanların işğalıdır. Özünün bu nəzəriyyəsini Haushofer Almaniyanın Avropa sistemindəki vəziyyətinə tətbiq etmiş və Almaniyanın dar və «ədalətsiz» sərhədlərinin onun inkişafına mane olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdır. Mərkəzi Avropanı Almaniyanın dayaq nöqtəsi kimi nəzərdən keçirən müəllif Şərqi Almaniya üçün taleyin özü tərəfindən bəxş edilmiş həyatı məkan kimi (Schicksalsraum) baxır və özünün yeni bir variantını – Şərqi hücum (Drang nach Osten) irəli sürür. Göründüyü kimi, bu tədqiqatçı da işğalçılıq siyasətinə haqq qazandırmış və Almaniyanın liderliyi əsasında yeni Avropa və dünya sisteminin yaradılmasının nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmişdir (2, 78).

Alman geopolitiklərindən başqa digər xalqların tədqiqatçıları da bu və ya digər mənada Almaniyanın liderliyini qəbul etmiş və bunun geosiyasi cəhətdən əsaslandırmışlar. Geopolitikanı «dövlət coğrafi orqanizm və yaxud məkanda fenomen» kimi nəzərdən keçirən İsveçin Unsal Universitetinin professoru R. Çellen Skandinaviya ölkələrinin xarici təhlükə qarşısında zəifliyini başa düşərək Almaniya imperiyasının rəhbərliyi altında alman-skandinav ittifaqının yaradılmasını təklif edirdi (3, 50).

Qeyd etmək lazımdır ki, hətta müasir dövrdə də bəzi tədqiqatçılar Almaniyanın liderliyi altında vahid Avropa məkanının yaradılmasının mümkünlüyündən bəhs edirlər. Məsələn, rus geopolitiki A. Duqin belə bir məkanın yaradılması mümkünlüyünü heç də utopiya hesab etmir. Onun fikrincə, Böyük Avropa məkanı Avropanın ən güclü dövləti olan Almaniyanın, başqa sözlə, Mərkəzi Avropanın (Mitteleuropa) ətrafında birləşməlidir. Müəllif bu məkanı anqlo-amerikan dünyasına qarşı qoyur. Lakin Duqin belə bir şəraitdə alman millətçiliyinin inkişafı təhlükəsini də istisna etmir.

Yuxarıda sadalanan fikirlər bir daha təsdiq edir ki, iki dünya müharibələrinin əsas səbəbkarı olan Almaniyada imperiyalist müharibələr aparmaq üçün müəyyən nəzəri mənbələr olmuşdur (lakin bu əsas deyildir) ki, sonradan bu da alman rəhbərlərinin fəaliyyət proqramına çevrilmişdir.

Ermənilərin imperiya ambisiyalarını isə əsaslandıracaq nə nəzəri mənbələr olmuş, nə də tarixi şərait. Almanlardan fərqli olaraq, ermənilərin qondarma «Böyük Ermənistan» konsepsiyası əslində XIX əsrin sonlarında yaradılmış «Qnçaq» (zəng) və «Daşnaqsütyün» (ittifaq) erməni şovinist-siyasi partiyaların fəaliyyət proqramı kimi

meydana gəlmiş və yalnız bundan sonra bütün ermənilərin ideologiyasına çevrilmişdir. Bununla demək olmaz ki, sadə ermənilər öz dövlətlərini yaratmaq istəmirdilər. Osmanlı imperiyasının digər xristian, o cümlədən, qeyri-türk olan müsəlman (ərəblər) əhalisi kimi ermənilər də XVIII əsrin sonlarında Avropanı bürümüş burjua inqilablarının yetişdirdiyi millətçilik ideyalarının təsiri altında və bilavasitə, Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövlətini parçalamağa yönəldilmiş təhriki ilə öz dövlətini yaratmaq istəyirdilər. Lakin onları birləşdirən və bu ideyanı ideologiya səviyyəsinə qaldıran məhz erməni kilsəsi, Daşnaksütyün partiyası və onun ideoloqları oldu (4, 125).

Rusiyaya arxalanaraq və Berlin müqaviləsinin Balkan xristianlarıyla bağlı 61-ci maddəsindən istifadə edərək, erməni rəhbərləri Türkiyə ermənilərinin azad olunması və xüsusi olaraq, erməni dövlətinin yaradılmasına nail olmaq üçün bütün dövlətlərdə təbliğat işinə başlayırlar. Öz məqsədlərinə çatmaq üçün erməni strateqləri inqilabi təlimləri və təşkilatları öyrənir, erməni əhalisinin sosial-psixoloji vəziyyətini müəyyənləşdirirdilər. Erməni əhalisinin əksəriyyətinin dini-milləti və yüksək dərəcədə mühafizəkar ruhda tərbiyə olunmasını nəzərə alan erməni ideoloqları geniş kütlələrə aşağıdakı istiqamətdə təsir edirdilər: Türkiyə ermənilərinin əziyyətləri dözülməzdir, onları – qardaşlarımızı boyunduruqdan azad etmək vacibdir, bunun üçün isə vəsait və təşkilatlanma lazımdır; əgər ermənilər buna nail olsalar, öz mübarizələrini göstərsələr, xarici dövlətlər Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinə əsasən onlara kömək edərlər; bundan sonra sosialist əsaslarda erməni dövləti yaradılacaqdır. Bu ideya psixikasına təsir edilmiş geniş kütlələr tərəfindən tezliklə qəbul edildi və çoxlu dərnəklər yaradıldı. Mövcud vəziyyətdən yararlanmağa çalışan Daşnaksütyün partiyası 1892-ci ildə Cenevrədə keçirdiyi I Qurultayını zamanı aşağıdakı müddəalar qəbul edilir: partiyanın son məqsədi – azad hökm sürən demokratik respublikanın qurulmasıdır. Məqsədə çatmağın əsas yolları isə: 1) Silahlı üsyan, 2) Təkcə ermənilərin deyil, o cümlədən, Türkiyə ərazisində yaşayan digər xalqların fasiləsiz olaraq inqilabiləşdirilməsi, 3) Ermənilərin silahlandırılması və təşkilatlandırılması, 4) Hökumət nümayəndələrinə qarşı terror və hökumət idarələrinin talan edilməsi. Sonralar bu prinsiplərə qismən əlavələr olunsada, onlar əsasən sabit qalmışdır.

Gördüyümüz kimi, Türkiyənin qanuni əraziləri hesabına özünə dövlət yaratmağa çalışan erməni ideoloqları həmin dövrdə onsuz da çətinliklər içində yaşayan Türkiyə dövlətinə zərbə vurmağı, onun ərazi bütövlüyünü pozmağı və öz separatçı niyyətlərinə nail olmaq üçün ən zoraki metodlardan belə istifadə etməyi qarşılarına məqsəd qoyurlar.

Almanlarda milli ruh güclü olub. Alman milli şüuruna N.Makiavelli təlimi və F. Nitsşenin (1844-1900) ideyaları böyük təsir göstərmişdir. Ari xalq haqqında ideya əslində XIX əsrdə meydana gəlmiş və almanların böyük bir qisminin şüuraltı sistemində dərin kök salmışdır. Alman xalqı Bismark imperiyasının yaradılmasına qədər ayrı-ayrı feodal dövlətlərin ərazisində yaşamışdır. Onlarda birləşmək, vahid alman dövlətinin vətəndaşı olmaq arzusu və Fransa tərəfindən gələn təhlükə və hədələr birləşmə prosesində katalizator rolunu oynamışdır.

Ermənilərdə milli ruh güclü olmasada, onlarda müəyyən birləşdirici amillər olmuşdur. Bu prosesdə erməni kilsəsinin «rolunu» xüsusi qeyd etmək lazımdır. XIX əsrin 90-cı illərində Rusiyanın Van və Ərzurumda baş konsulu işləmiş və həmin dövr hadisələrinin canlı şahidi olmuş Mayevskinin xatirələrində deyilir: «Erməni ruhaniləri haqqında bir neçə söz söyləyəcəyəm. Onların dini fəaliyyəti olduqca cüzdür; lakin bunun əvəzində onlar həmişə millətçilik ideyalarını himayə etmək zəminində əlindən gələni əsirgəmədən söyləyir, Şərqi başqa xristian xalqlarında olduğu kimi ermənilərdə də millətçilik ideyaları yüzilliklər ərzində bir-birindən uzaq, lakin saysız-hesabsız monastırların himayəsi altında olmuşdur. Həmin monastırlarda keşişlər «Allah kəlamlarının» təbliğindən daha çox xristianlarla müsəlmanların milli ədavətini müdafiə etmək üçün çalışırdılar.

Kilsə məktəbləri və ümumiyyətlə, məktəblər bu sahədə ruhanilərə fəal kömək göstərirdi» (5, 11).

Almanlar nə qədər döyüşkən və mərd xalqdırsa, ermənilər bir o qədər qorxaq və kölədirlər. Almanlar açıq döyüşə üstünlük verdiyi halda, ermənilər demək olar ki, bütün döyüşləri başqa xalqların əli ilə həyata keçirmişlər. Almanlarda özünə inam hissləri olduqca yüksək olmuş, ermənilər isə daim müxtəlif dövlətlərin əlində bir alətə çevrilmişlər. Ümumiyyətlə erməni xarakteri daim dahilər tərəfindən pislənmiş və ifşa edilmişdir. Bəzi üzdənirəq tədqiqatçı və alimlər öz əsərlərində bu xisləti dəstəkləməyə çalışsalar da, bu mümkün olmamışdır. Böyük rus şairi A.S.Puşkin hələ XIX əsrdə qoca dağlının dili ilə «sən köləsən, sən qorxaqsan, sən ermənisən!» deyirdi. XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş «Qafqaz» əsərinin müəllifi V.L.Veliçko yazırdı: «Ermənilər haqqında qədimdən pis fikir yaranıb və bu, söz yox ki, əsassız deyil, belə olmasaydı, bu fikir bir çox xalqlarda və həm də müxtəlif vaxtlarda yarana bilməzdi» (6, 46).

Ermənistanı, Gürcüstanı və Mesopatamiyanı gəzən, Türkiyənin əyalətlərinin həyatını böyük bir səriştə ilə təsvir edən fransız səyyahı qraf De-Şole ermənilər haqqında yazır: «Ermənilərin yoxsulluğunu və iztirablarını görəndə qəlbimdə çox böyük mərhəmət hissi oyansa da, onlara heç vaxt qanım qaynamırdı, çünki onlarda mənfur bir biclik, biabırçı və rüsvayçı bir alçaqlıq vardı» (7, 73).

Yuxarıda ayrı-ayrı nüfuzlu mənbələrdən gətirdiyimiz misallarda ermənilər haqqında olduqca mənfəi fikir formalaşır.

Almanlar Avropada yerli xalqdırlar. Hələ keçən əsrdə hesab edirdilər ki, alman tarixi bizim eramın IX ilində başlayır. Bu ildə alman tayfalarının hökmdarı Arminiy Tevtoburqs meşəsində üç roma legionu üzərində qələbə çalmışdır. Arminiy birinci alman xalq qəhrəmanı hesab edilirdi və 1838-1875-ci illərdə Detmoldda onun xatirəsinə böyük abidə inşa edilmişdir.

Bu gün isə hesab olunur ki, alman xalqı əsrlər boyu formalaşmış və «alman» sözü yalnız VIII əsrdə meydana gəlmişdir ki, bu da Frank dövlətinin şərq hissəsində yaşayan xalqın danışdığı dili ehtiva etmişdir. 814-cü ildə Böyük Karlin vəfatından sonra imperiyanın süqutu ilə Şərqi və Qərbi dövlətlər meydana gəldi. Onların siyasi sərhədləri isə alman və fransız dilinin sərhədləri ilə üst-üstə düşmüşmüş, bundan sonra Şərqi dövlətdə yaşayan əhalidə birlik, ümumilik hissləri formalaşmağa başlamışdır. Danışq dilini ehtiva edən «alman» anlayışı sonradan bu dildə danışan xalqa və bu xalqın yaşadığı əraziyə (Almaniya) şamil edilmişdir. Gətirilən faktlar bir daha təsdiq edir ki, almanlar Avropaya gəlmə deyil, yerli xalqdır.

Ermənilər isə Qafqaza gəlmə xalqdır. Ermənilərin Qafqaza böyük sayda köçü XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində baş vermiş rus-İran və rus-türk müharibələri nəticəsində həyata keçirilmişdir. 1828-1830-cu illərdə İrandan 40 min nəfər, Türkiyədən isə 84 min nəfər erməni Azərbaycana – İrəvan quberniyasına, Qarabağ əyalətinə, Şamaxı uyezdinə, Yelizavetpol quberniyasına köçürülür. Yuxarıda göstərilən rəqəmlər yalnız rəsmi göstəricilərdir. Köçürülənlərin bir qismi qeyri-rəsmi yolla Azərbaycana gəlmişlər. Bu baxımdan, 1828-1830-cu illərdə Yelizavetpol quberniyasına köçürülən ermənilərin sayı 200 000 nəfər olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə ermənilərin Qafqaza köçürülməsi prosesi davam etmişdir. 1877-1879-cu illər rus-türk müharibəsi dövründə Zaqafqaziyaya 85 min, 1894-cü ildə 90 min, 1897-ci ildə isə 10 min erməni köçürülmüşdür. Artıq 1896-cı ildə Zaqafqaziyaya köçürülmüş ermənilərin sayı 900 000 nəfərə çatır. 1908-ci ildə isə onların ümumi sayı 1 milyon 300 min nəfər idi (8, 582).

Məhz bundan sonra Qafqazın ermənilər tərəfindən işğalının sürətli mərhələsi başlayır. Göründüyü kimi, Qafqaza gəlmə xalq olan ermənilərin imperiya ambisiyalarının heç bir əsası yoxdur.

Roma imperiyasının varisi olan almanlar sonradan öz imperiyalarını yaradırlar. Təbii ki, klassik alman geopolitiklərinin imperiya ideyalarının formalaşmasında təxminən həmin dövrdə əsası qoyulmuş Prussiya imperiyasının xarici qələbələri də öz təsirini göstərmişdir. Prussiyanın yeni baş naziri Otto fon Bismark 1864-cü ildə Avstrya ilə birlikdə Danimarkanı məğlub edərək Şlezviq – Holşteyni işğal etdi. Sonradan Avstrya-Prussiya müharibəsində Bismarkın qələbəsindən sonra Avstrya dövləti alman səhnəsindən kənar qaldı. Avstryanın da daxil olduğu Alman İttifaqı buraxıldı. Onu Bismarkın rəhbərliyi altında Mayndan şimalda olan bütün alman dövlətlərini birləşdirən Şimali-alman ittifaqı əvəz etdi. 1870-1871-ci illər Fransa-Prussiya müharibəsinin nəticəsi olaraq Elzas və Lotaringiya, o cümlədən külli miqdarda təzminat Almaniyaya verildi. Cənubi alman dövlətlərinin də Şimal İttifaqına qoşulması ilə Almaniya İmperiyasının bünövrəsi qoyuldu (9, 19). Almaniyanın sonrakı dövrlərdəki inkişaf tarixinə nəzər salsaq görürük ki, Almaniya da Fransa, İngiltərə kimi ənənəvi imperiya olmuşdur.

Ermənilərin isə Qafqazda nəinki imperiyası, heç müstəqil dövləti də olmayıb. Əgər alman xalqı böyük Roma imperiyasının varisləri idilərsə, ermənilər başqa xalqların ərazilərində daim kölə vəziyyətində olmuşlar. Tarixdən məlumdur ki, meydana gəlmiş bütün imperiyalar əvvəla müəyyən bir mərkəzdə formalaşmış, möhkəmlənmiş, yalnız bundan sonra qonşu ərazilərə genişlənmişdir. Qafqaz isə ermənilərin tarixi torpağı deyil və bu ərazilərdə onların heç bir dövlət idarəçilik ən-ənələri olmayıb.

Həmin dövrdə (hətta bugün də) Almaniya qonşularına nisbətən güclü olub. Napoleonun məğlubiyyətindən sonra «qərb təhlükəsi» minimuma endirildi. Fransa-Prussiya müharibəsindən sonra (1870-1871) isə bu təhlükə demək olar ki, aradan qaldırıldı. İqtisadi cəhətdən də Almaniya qonşularını qabaqlayırdı. 1834-cü ildə Almaniya Kömrük İttifaqı və bununla da vahid daxili bazar yaradıldı. XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Almaniya nəhəng iqtisadi sıçrayış əldə edir və bu dövlət sənaye ölkəsinə çevrilir. Sənayenin ümumi həcminə görə o, İngiltərədən geri qalsa da, inkişaf templərinə görə onu bir neçə dəfə qabaqlayırdı. Təbii ki, bu cür inkişaf tendensiyası həmin dövr alman geopolitiklərinə mənəvi ruh vermiş, onların yeni ərazilərin işğalı haqqında ideyalarının meydana gəlməsinə təsir etmişdir.

Ermənilər haqqında isə bunu söyləmək qeyri-mümkündür. Ümumiyyətlə XIX əsrin sonlarında indiki Ermənistan ərazisi İrəvan quberniyasının tərkibində olmuşdur. Bu isə sırf Azərbaycan xanlığı əsasında yaradılmış quberniya idi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına qədər isə Qarabağ xanlığının tərkibində yalnız bir neçə mülkiyyət mövcud olmuşdur ki, onlar da birbaşa Qarabağ xanlığına tabe idilər. Mülkiyyətlərin hakimiyyəti əsasən yaşadıqları qalaların hüduqlarında və ona bitişik bir neçə kəndlə məhdudlaşır. Bəzi ədəbiyyatlarda bu mülkiyyətlərin yanlış olaraq erməni mənşəli olduqları göstərilir. Əslində isə Qarabağ mülkiyyətləri – əcdadları xristian olan və sonradan erməniləşdirilmiş albanlardır. Təsadüfi deyildir ki, I Pyotr 1722-ci ilə Azərbaycanda olarkən bir sıra xristian feodalları Azərbaycan daxilində xristian dövlətinin yaradılması xahişi ilə ona müraciətlərində özlərini ermənilər deyil, «ağvanlılar», ya da «əfqanlılar» adlandırmışlar ki, bu da «alban» sözünün sinonimidir. Onların adlarında da – Allahqulu, Yeganə, Şahnəzər, Usub və s. – ermənilərlə heç bir əlaqə yoxdur (10, 184-185). Əksinə onlar hətta bugün də Azərbaycan övladlarının adlarında yaşayan türk sözləridir. Bütün tarixi faktlar bir daha təsdiq edir ki, həmin dövrdə Cənubi Qafqazda hakim xalq azərbaycanlılar olmuş, ermənilər isə gəlmə olduqları üçün daim azlıqda və kölgədə qalmışlar.

Almaniyanın geopolitik mövqeyi də olduqca əlverişli olub. Əvvəla Almaniya güclü kontinental dövlətdir. Avropanın şərqindən qərbə gedən əsas yollar məhz Almaniyadan keçir. Şimal və Baltik dənizləri vasitəsilə onun dünya okeanına çıxışı var. Bu isə Almaniyanın güclü dövlət statusunun müəyyən olunmasına və onun qonşulardan asılı

olmayan siyasət aparmasına müsbət təsir göstərmişdir. Dünya okeanına birbaşa çıxışın olması XIX əsrdə olduğu kimi bugün də geopolitik təhlükəsizliyin əsas şərtlərindən biridir.

Gördüyümüz kimi, klassik alman geopolitiklərinin ideyalarının, dünyagörüşünün formalaşdığı dövr Almaniyanın vahid dövlətdə birləşdiyi, onun iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etdiyi və onun imperiya dövlətinə çevrildiyi dövrlə üst-üstə düşür. Təbii ki, biz bununla alman geopolitiklərinin «həyati məkan», «şərqə hücum» təlimlərinə bəraət qazandırmaq fikrində deyilik. Lakin hər halda, razılaşmalıyıq ki, bu cür ideyalar həmin dövr realitələrinin bilavasitə təsiri altında formalaşmışdır.

Ermənilərin Qafqazda geosiyasi «rolunu» Rusiyanın İran və Türkiyədən müdafiəsi səddi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Hələ II rus-İran müharibəsi ərəfəsində (1826-1828) X.B.Lazarev çar hökumətinə «Rus imperiyasının tərkibində erməni xanlığının yaradılması» ideyasına xidmət edən layihə təqdim etmişdir. Sonradan ermənilər I Nikolayın yardımı ilə mərhələ-mərhələ bu məqsədə nail oldular.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan və Gürcüstan öz geopolitik mövqelərini qoruyub saxlaya bildilər. Gürcüstanın Qara dəniz, Azərbaycanın isə Xəzər dənizi ilə birbaşa sərhədləri bu xalqların rolunu daim artırır. Gürcüstan və Azərbaycan Şərqlə Qərbi birləşdirən əsas ticarət zolağı olmaqla Ermənistanın dağlıq ərazisi bu funksiyaları yerinə yetirməkdən kənar qalırdı. Bakının təbii sərvətləri isə Azərbaycanın Rusiya üçün əhəmiyyətini daha da artırır. 1883-cü ildə Zaqafqaziya dəmir yolunun Bakı ilə Tiflisi birləşdirən Bakı-Vladıqafqaz dəmir yolunun işə düşməsi Azərbaycanı Qafqazın iqtisadi mərkəzinə çevirirdi. Həmin dövrdə Tiflis Qafqazın siyasi mərkəzi idisə, iqtisadi mərkəz funksiyasını Bakı yerinə yetirirdi (11, 214). Beləliklə də Azərbaycan və Gürcüstanın iqtisadi inkişaf tempələri Ermənistanla nisbətən daha sürətli olmuş və bu amil sonralar Qarabağ ermənilərini iqtisadi cəhətdən Ermənistanla deyil, məhz Azərbaycanla bağlamışdır.

Aparılan müqayisə erməni xalqı ilə qüdrətli alman xalqının tarixi, milli xüsusiyyətləri, iqtisadi və hərbi qüdrəti, bu xalqların regionda mövqeləri və geosiyasi rolu arasında böyük fərqi müəyyən etməyə imkan verir. Göründüyü kimi, əsasında işğalçılıq ideyası duran klassik alman geopolitikasının formalaşması üçün nə qədər əsaslar olmuşdursa, «Böyük Ermənistan» utopik konsepsiyasının ideologiya səviyyəsinə qaldırılması üçün heç bir şərait olmamışdır. Ermənilərin imperiya yaratmaları üçün ən azı mənəvi haqları çatmır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, belə bir konsepsiya mövcuddur və o, erməni şovinistləri tərəfindən bu xalqın şüurunda ideologiya səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bu isə Qafqazın digər xalqlarının milli maraqlarına qarşı təhlükə yaradır. Məhz bu cür əsassız şovinist konsepsiyaların bilavasitə nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan torpaqlarının 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal olunmuşdur. İşğalın həyata keçirilməsi tarixi bir daha təsdiq edir ki, «Böyük Ermənistan» mifi tarix boyu dünyanın hansı bölgəsində olmasından asılı olmayaraq bütün ermənilər üçün birləşdirici faktor rolunu oynamış və uzun illər onları türklərə qarşı ədalətsiz mübarizəyə hazırlamışdır. Türklərə qarşı tarixi düşmənçilik mövqeyi tutan bir sıra dövlətlərin yardımı və təhriki isə erməniləri daha da fəallaşdırır və onlara bilavasitə stimulyar yaradır. XIX və XX əsrlərdə türklərə qarşı dəfələrlə soyqırımlar həyata keçirən ermənilər qərb havadarlarının köməyinə arxalanaraq tarixi saxtalaşdırmağa və qondarma «erməni soyqırımı» məsələsinə hüquqi don geydirməyə çalışırlar. Dünya xalqları arasında özünə «məzlum xalq» obrazı yaratmağa müəyyən dərəcədə nail olan ermənilər bununla da Türkiyənin beynəlxalq nüfuzuna zərbə vurmağa və artıq «inkubator cücəsi» kimi başqalarından pay ummağa vərdiş etdiyindən, ondan da kompensasiya qoparmağa çalışırlar. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu sahədə erməni lobbisinin əsirinə çevrilmiş bir sıra xarici dövlətlərin rəhbər şəxslərinin də

rolu az deyil. Özlərinə siyasi dividendlər qazanmaqla dövlətlərinin milli maraqlarına ciddi zərbə vuran bu şəxslər ədalətsiz antitürk qanunlar qəbul etməklə əslində öz sələflərinin fəaliyyətini davam etdirirlər. Bu gün uydurma «erməni soyqırımı»nı tanıyan Fransa siyasətçiləri belə bir düşünülməz addımı atmazdan əvvəl tarixi vərəqləsələr daha məqsədə uyğun olardı. Təkjə XIX əsrin sonlarında İstanbuldakı fransız elçisi Kambonun raportunun məzmunu ermənilərin Türkiyədəki vəziyyətini, onların tərribatçı-millətçi, terrorçu fəaliyyətini dərk etməyə kifayətdir: «Londonda ermənilər yaxşı sığınacaq tapdılar: Qladston kabineti narazı erməniləri topladı, onları qruplaşdırdı, intizam, qayda-qanun öyrətdi və öz köməyini vəd etdi. Həmin vaxtdan təbliğat komitəsi Londonda bərqərar oldu və burada müvafiq təlqin-inandırma işləri görüldü. Erməni əhalisi içərisində olduqca sadə iki ideyanı yeritmək zəruri idi» «millətçilik ideyası və azadlıq ideyası». Bunların yayılması ilə komitələr məşğul oldu və beləliklə bir neçə illər ərzində gizli cəmiyyətlər bütün Ermənistanda yayıldı: Türkiyə inzibati üsul-idarəsinin qüsurlu və çatışmamazlıqları təbliğ edilir, erməni xalqında isə millətçilik və istiqlaliyyət ideyaları oyadırlar» (12, 66). Fransız elçisi açıq-aydın göstərir ki, erməni əhalisi arasında millətçilik, muxtariyyət, ayrı-seçkilik və separatçılıq ideyalarını məhz erməni komitələri özləri yayırdılar. Bu baxımdan, bugün Fransa Senatının qəbul etdiyi və prezident Jak Şirakin imzaladığı «erməni soyqırımı» haqqında qərar tarixi və mənəvi cəhətdən əsassız olub daha çox siyasi xarakter daşıyır. Ümummilli lider Heydər Əliyev Strasburqda olarkən mətbuat konfransında Fransa parlamentinin qəbul etdiyi qərarla bağlı jurnalistlərin sualını cavablandırarkən demişdir: «...mənim buna münasibətim mənfidir, ona görə ki, heç bir dövlətin başqa dövlətlərin işlərinə qarışmağa haqqı yoxdur. . . . Tarixin bu cür məsələləri bir və ya digər parlamentdə səsvermə ilə həll edilmir. Hesab edirəm ki, - mən bu barədə prezident Şirakla da danışdım, - bu, hər hansı digər ölkə üçün, ümumiyyətlə, icbari hüquqi əhəmiyyətə malik olmaqdan çox, ən əvvəl, Fransadan ötrü daxili siyasi xarakter daşıyır. Mənim rəyim mənfidir». Azərbaycan Respublikasının prezidenti Fransa parlamentinin bu «tarixi səhvini» pisləyən konkret cavabı ilə əslində onun qəbul olunmasına stimül yaradan əsas səbəbləri də aydın və dəqiq göstərmiş olmuşdur.

Gördüyümüz kimi, ermənilər öz işğalçılıq siyasətini bugün də davam etdirir və bu istiqamətdə yeni-yeni metodlardan istifadə edirlər.

Yuxarıda sadalanan fikirlər bu cür təhlükəli konsepsiyaları dərinlən öyrənməyi, onların yaratdığı təhlükənin səviyyəsini müəyyən etməyi və gələcəkdə bu cür konsepsiyaları ifşa edə biləcək müvafiq konsepsiyaları və bütövlükdə fəaliyyət proqramını işləyib hazırlamağı tələb edir.

Nəticə

«XIX əsr klassik alman geopolitikası və «Böyük Ermənistan» utopik konsepsiyası: reallıqlar və illyuziyalar» məqaləsində müəllif onların əsasında eyni ideyanın durduğunu və təxminən eyni tarixi dövrdə meydana gəldiyini vurğulamışdır.

Müəyyən olunmuşdur ki, Almaniyada imperiya ideyalarının geopolitik əsaslandırılmasının müəyyən nəzəri bazası olub. Alman milli şüuruna N.Makiavelli təlimi və F. Nitschenin ideyaları böyük təsir göstərmişdir. Uzun müddət ayrı-ayrı feodal dövlətlərin ərazisində yaşadığından onlarda birləşmək, vahid alman dövlətinin vətəndaşı olmaq arzusu güclü olmuş və xaricdən gələn təhlükə və hədələr birləşmə prosesində katalizator rolunu oynamışdır.

Ermənilərin imperiya ambisiyalarını isə əsaslandıracaq nə nəzəri mənbələr, nə də tarixi şərait olmuşdur. Ermənilərin qondarma «Böyük Ermənistan» utopiyası əslində erməni kilsəsinin və XIX əsrin sonlarında yaradılmış erməni şovinist-siyasi partiyaların fəaliyyət proqramı kimi meydana gəlmişdir.

Almanlar döyüşkən və mərd xalqdır, açıq döyüşə üstünlük verir, ermənilər qorxaq və kölədir, demək olar ki, bütün döyüşləri başqa xalqların əli ilə həyata keçirmiş, daim müxtəlif dövlətlərin əlində bir alətə çevrilmişlər.

Almanlar Avropada yerli, ermənilər isə Qafqaza gəlmə xalqdır. Əgər alman xalqı böyük Roma imperiyasının varisləri idilərsə, ermənilər başqa xalqların ərazilərində daim kölə vəziyyətində yaşamışlar.

«Böyük Ermənistan» utopik konsepsiyasının ideologiya səviyyəsinə qaldırılması üçün heç bir şərait olmamışdır. Lakin belə bir konsepsiya mövcuddur və o, Qafqazın digər xalqlarının milli maraqlarına qarşı təhlükə yaradır.

Məqalədə «Böyük Ermənistan» utopik konsepsiyasının dərinədən öyrənilməsi, onun Qafqazın digər xalqlarının milli maraqlarına qarşı yaratdığı təhlükəni səviyyəsinin müəyyən edilməsi və gələcəkdə bu cür konsepsiyaları ifşa edə biləcək müvafiq konsepsiyaların işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi qeyd olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Дергачев В.А. Геополитика, Киев: ВИРА-Р, 2000, 448 с.
2. Нартов Н.А., Нартов Б.Н. Геополитика, Москва, ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2007, 527 с.
3. Нартов Н.А. Геополитика, Москва, ЮНИТИ, 1999, 359 с.
4. Qlinka S.N. Ermənilərin Azərbaycanca köçürülməsi. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995, 128 səh.
5. Mayevski. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri. Bakı, Şərq-Qərb, 1994, 39 səh.
6. Veliçko V.L. Qafqaz (Rus işi və tayfalararası məsələlər). Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995, 192 səh.
7. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: «Элм», 1990, 224 с.
8. Azərbaycan tarixi. Dərslik, Bakı, Azərnəşr, 1994, 680 s.
9. Işte Almaniya. Sosietäts-Verlag, Frankfurt/Main, 1995, 492 s.
10. Əliyev İ. Azərbaycan tarixi. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1993, 284 s.
11. Əliyev İ. Azərbaycan tarixi. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1993, 284 s.
12. Qlinka S.N. Ermənilərin Azərbaycanca köçürülməsi. Rusiyanın Ərzurumdakı baş konsulu Mayevskinin qeydləri. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995, 128 səh.

Рамиль ГАДЖИЕВ

КЛАССИЧЕСКАЯ ГЕОПОЛИТИКА В ГЕРМАНИИ XIX в. И УТОПИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ «ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ»: РЕАЛИИ И ИЛЛЮЗИИ

Резюме

В статье «Классическая немецкая геополитика XIX века и утопическая концепция «Великая Армения»: реальности и иллюзии» автором указаны сходства и исторический период происхождения этих идей.

Было определено, что для геополитического обоснования империалистических идей в Германии была определенная теоретическая база. В национальный разум немецкого народа повлияло учение Макиавелли и идеи Ницше. По причине проживания

на территории отдельных феодальных государств, у немцев было сильное желание для объединения, стать гражданином единого немецкого государства. Внешние угрозы играли роль катализатора в процессе объединения.

А для обоснования империалистических амбиций армян не было наличие теоретических источников и исторической ситуации. Утопия «Великая Армения» появилась на свет как программа действий армянской церкви и шовинистических партий.

Немцы способны воевать и доблестный народ, предпочитают открытый бой. Армяне трусливые и склонные к рабству, все бои проводили руками других народов, тем самым превращаясь в определенный инструмент в руках различных государств.

Если немцы коренной народ в Европе, то армяне пришельцы на Кавказ. Если немцы наследники Великой Римской империи, то армяне жили в качестве рабов на территории других государств.

В статье также указана необходимость изучения утопической концепции «Великая Армения», определения ее угроз для национальных интересов других народов Кавказа и разработки соответствующих концепции способных в будущем разоблачить эти концепции.

Ramil HAJIYEV

**THE XIX CENTURY «GERMAN GEOPOLITICS AND
UTOPIAN CONCEPTION OF GREAT ARMENIA»:
REALITIES AND ILLUSION**

Summary

In article «Classical German geopolitics of XIX century and the utopian concept «Great Armenia»: realities and illusions» are specified similarities and the historical period of an origin of these ideas by the author.

It has been determined that there was a certain theoretical base for a geopolitic substantiation of imperialistic ideas in Germany. Makiavelli's doctrine and Nische's ideas has affected national reasoning of German people. Because of residing in territory of the separate feudal states, Germans had strong desire for association, to become the citizens of the single German state. External threats played a role of the catalyzer during association.

But for a substantiation of imperialistic ambitions of Armenians there was no presence of theoretical sources and a historical situation. The Utopia «Great Armenia» was born as the program of actions of the Armenian church and chauvinistic parties.

Germans are capable of fighting a war and are valorous people, prefer open fight. Armenians are cowards and are inclined to slavery, spent all fights by hands of other nations, thus turning in the certain instrument in hands of the various states.

Germans are radical people in Europe, while Armenians newcomers to Caucasus. Germans successors of Great Roman empire, while Armenians lived in a level of slaves in territory of other states.

Necessity of studying of the utopian «Great Armenia» concept, definitions of its threats for national interests of other nations in Caucasus and development corresponding to the concept capable in the future to expose these concepts is specified in article as well.

Sona ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının aspirantı

SEPARATÇILIQ REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİYƏ TƏHDİDDİR*

Separatçılıq hərəkatı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanmasının və indiyə kimi davam etməsinin başlıca səbəbini təşkil edir. Hazırda Qafqaz regionu ilə yanaşı separatçılıq hərəkatı dünyanın bir sıra ölkələrini bürümüşdür. Onların təzahür formaları müxtəlif olsa da, səbəbləri və sosial-iqtisadi nəticələri demək olar eynidir. Separatçılığın ən mürtəcə və təcavüzkar forması etnik qrupun «öz müqəddəratını təyin etmək» adı altında dövlətin ərazi bütövlüyünü pozmağa, ayrılıb müstəqil dövlət yaratmağa və ya başqa dövlətə birləşməyə cəhd göstərməsidir.

Ermənistan Respublikası erməni separatçıların əli ilə uzun illərdən bəri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycanın tərkibindən çıxararaq qəsb etməyi, Ermənistanla birləşdirməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Davakar millətçiliyin, aqressiv separatçılığın dəstəklənməsi və qonşu xalqlara qarşı ərazi iddiaları Ermənistanın dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu niyyətlərinə nail olmaq üçün regionun hüduqlarından kənar terrorçu təşkilatlar şəbəkəsi yaradılmış, Azərbaycan xalqına nifrət ideologiyası formalaşdırılmışdır.

Azərbaycan torpaqları XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasında gedən müharibələrin nəticəsi kimi iki hissəyə bölünmüşdür. Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkibinə qatılmışdır. Elə həmin vaxtdan uzunmüddətli siyasətin tərkib hissəsi kimi çar Rusiyası tərəfindən İran və Türkiyədən ermənilərin məqsədli şəkildə və kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə köçürülməsi təşkil edilmişdir. Həyata keçirilən tədbirlər Dağlıq Qarabağ əhalisinin tərkibində azərbaycanlılar və gəlmələr arasında nisbəti, demoqrafik vəziyyəti süni surətdə dəyişdirmişdir. Bu separatçı hərəkat düşünülmüş qaydada iki dövlət arasında böyük münaqişəyə səbəb olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün məqsədli şəkildə pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanı ilə 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilmiş, soyqırımı qurbanlarını anma tədbirlərinin keçirilməsinə, beynəlxalq miqyasda Azərbaycan həqiqətlərinin yayılmasına təkan vermişdir. Məqsəd erməni millətçilərinin işğalçılıq və təcavüzkarlıq siyasətini faktlar əsasında dünya ictimaiyyətinə və nüfuzlu beynəlxalq dairələrə çatdırmaq, törədilmiş hadisələrin bütöv xalqa qarşı planlı surətdə həyata keçirilən soyqırımı kimi tanınmasına nail olmaq idi.

Çoxsaylı faktlar Azərbaycanla Ermənistan arasında münaqişənin süni surətdə yaradıldığını təsdiq edir. Münaqişəni təşkil edənlər həlli çətin olan problem yaratmaqla öz planlarını reallaşdırmağa çalışmışlar.

Dağıdıcı separatçılığın təsirinə məruz qalanadək «öz müqəddəratını təyin etmək» adı altında gedən hərəkatın müdafiəçiləri olan dövlətlər, özləri separatçılığın girovuna çevrildikdə, antiterror koalisiyası yaratmaq, separatçılığa qarşı kollektiv mübarizə aparmaq çağırışına başlayırlar. Bu dövlətlərin bəziləri isə bir tərəfdən öz ölkələrində separatçıları məhv etmək üçün hər cür qoşun növü və silahlardan istifadə etdikləri halda, qonşu ölkələri bürüyən separatçıları silah və sursatla təchiz edir. Rusiyanın Ermənistanla bir

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ə.Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

milyard dollar məbləğində təmənnasız döyüş texnikası və hərbi surtsat göndərdiyi kimi. Bu, işğalçılıq siyasətinin reallaşması üçün Ermənistan Respublikasına Rusiya Federasiyasının aşkarlanmış təmənnasız yardımını idi. Yəqin ki, onun aşkar edilməyən yardımları daha çox olmuşdur.

Separatçıların axrasında duranlar unudurlar ki, müasir dünyada bir millətdən ibarət sterilizə edilmiş dövlət tapmaq mümkün deyil. Ölkələrin hamısı tarixən müxtəlif millətlərin məskunlaşdığı ərazilər və xalqlardan ibarətdir. Maraqlıdır ki, bu halda dünya birliyi milli-etnik münasibətlərin tənzimlənməsini ön plana çəkməli olduğu halda bu gün dünyanın yüzdən artıq ölkəsini separatçılıq hərəkatı bürümüşdür. Fərqlər isə yalnız separatçılığın təzahür formalarında, onların sosial tərkibində, hərəkatverici qüvvələrində, mütəşəkilliyində, miqyasında və sosial-iqtisadi nəticələrindədir. Araşdırmalar göstərir ki, erməni separatizmi öz təzahür formalarına və nəticələrinə görə bu problemin ən təhlükəlisidir.

Son illər istər beynəlxalq aləmdə, istərsə də regional çərçivədə erməni təəzavüzünün separatçı hərəkatları Azərbaycan tərəfindən bütün bəşəriyyətə çatdırılmışdır. Bu təcavüzə son qoyulması barədə diplomatiyamız ardıcıl və sistemli işlər aparmışdır. Hətta erməni təcavüzünə son qoyulması barədə dünyanın 140-dan artıq ölkəsinin parlamentlərini bir araya gətirən Parlamentlərarası İttifaqın 1998-ci ildə Moskva şəhərində keçirilən 100-cü iclasında Azərbaycan nümayəndə heyəti çox kəskin tələblər qoymuşdur.

Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün milli qrupumuz, eyni zamanda Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, soydaşlarımıza qarşı ermənilərin apardığı etnik təmizləmə siyasəti barədə tədbir iştirakçılarına ətraflı məlumat verilmiş, münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi, erməni işğalçıların dərhal və qeyri-şərtsiz olaraq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və işğal edilmiş digər ətraf rayonlarından çıxarılması haqqında BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul olunmuş 4 qətnaməsi, habelə digər beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qərarlar barədə geniş söz açmış və dünya parlamentlərini Azərbaycanın haqq işini dəstəkləməyə çağırılmışdır. Xocalı soyqırımına toxunaraq bir daha vurğulanmışdır ki, cəzasızlıq mühitinin mövcud olduğu bir şəraitdə erməni silahlı birləşmələri 1992-ci ildə Azərbaycanın Xocalı şəhərini darmadağın etmiş, 613 nəfər dinc əhalini, o cümlədən 63 nəfər uşağı, 106 nəfər qadını qəddarcasına qətlə yetirmiş və digər vəhşiliklər törətmişdir.

Azərbaycan milli qrupu konfrans iştirakçılarını bu istiqamətdə mübarizəyə çağıraraq bəyan etdi ki, tərəqqipərvər və sülhsevən xalqlar və onların rəhbərləri separatçı və terrorçu təşkilatlara hər hansı yardımın göstərilməsini pisləməlidirlər, çünki müasir dövrdə separatçılıq və terrorçuluq dövlətlərin üzleşdiyi ən böyük və ciddi çağırışdır. Azərbaycan dövləti və xalqı belə bir separatçılığın, ekstremizmin və terrorçuluğun nə olduğu çox yaxşı bilir, çünki Azərbaycanın ərazisinin 20 faizini işğal edən, dinc, günahsız əhaliyə divan tutan, insanları öz elindən-obasından didərgin salan və ölkəmizin ərazisində dəfələrlə terror aktları törədən məhz beynəlxalq ictimaiyyətin qorxa-qorxa adını çəkdiyi Ermənistan Respublikasıdır. Milli qrupumuz tərəfindən Əmman konfransında həmin bəndin irəli sürülməsi cəzasızlıq, biganəlik və ikili standartlar siyasətinin hökm sürdüyü beynəlxalq aləmə və belə bir siyasətdən əl çəkmək istəməyən dünya ölkələrinin parlament üzvlərinə gələcəkdə baş verəcək dəhşətlərin – terror dalğalarının qaçılmaz və labüd olması ilə bağlı həyəcan təbili çalmaq demək idi. Bu acı bir həqiqət idi. Milli qrupumuzun çoxsaylı beynəlxalq tribunallarda təklif etdiyi məsələlər – etnik separatçılıq, ekstermizm və terrorçuluq kimi beynəlxalq cinayətlər artıq gec də olsa, bu gün beynəlxalq təşkilatların gündəliyindədir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan nümayəndə heyəti təcavüskar separatçılıq, etnik və dini dözümsüzlük, qanunsuzluq bölgələri, belə bölgələrdə narkotik maddələrin yetişdirilməsi və dövriyyəsi, qanunsuz silah alveri, nüvə tullantılarının basdırılması və beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən digər global problemləri dünya ölkələrinin diqqətinə çatdırmaq üçün təkcə Parlamentlərarası İttifaqın tribunasından deyil, hər bir hüquqi-siyasi

beynəlxalq təşkilatın təsir gücündən səmərəli istifadə edir.

Qeyd edək ki, hələ SSRİ süqut etməmişdən əvvəl Azərbaycanda bu və digər formada ekstremist fəaliyyətlərlə məşğul olan və separatizmi həyata keçirən erməni terror təşkilatları da yaranmışdı. Onlardan biri XX əsrin 80-ci illərinin II yarısında Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağ ərazisində təxribatçı fəaliyyət göstərən «Krunk» erməni ekstremist təşkilatı xaricdəki erməni «milli müqəddaratını müstəqil təyin edilməsi birliyi» və «Siyasi məhbusların müdafiəsi üzrə erməni komitəsi»nin himayəsindən istifadə edərək «55-lər komitəsi» adlanan orqanın göstərişləri əsasında antiAzərbaycan ruhlu fəaliyyət göstərir, iğtişaşlar törədirdilər. Onların əsas məqsədi hansı yol ilə olursa olsun Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılara qarşı terrorlar törətməklə onları Ermənistandan zorla qovmaqdan da çəkinməmişdilər. Bu təşkilat 1988-ci ilin 24 martında SSRİ Ali Sovetinin qərarı ilə buraxıldı (buna baxmayaraq təşkilat bu gün də fəaliyyət göstərir). Lakin «Krunk» təşkilatından daha da separatçı, təxribatçı «Qarabağ komitəsi» vardı. Bu komitənin də əsas məqsədi Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək idi. Bu komitə Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbi qəti rədd edilərdisə o zaman Qarabağ erməniləri SSRİ-nin tərkibindən çıxmalı və bundan sonra Ermənistanın tərkibində olmaq şərti ilə SSRİ-yə daxil olmaq haqda SSRİ Ali Sovetinə müraciət etməli idilər. Bütövlükdə həmin plan baş tutmazdysa, o zaman SSRİ Konstitusiyasına görə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti öz müqəddaratını müstəqil həll etmək hüququna malik olmadığından belə səlahiyyətlərə malik olan Ermənistan özü Dağlıq Qarabağın tərkibinə daxil olduğunu bəyan etməli, paytaxtı Stepanakert (Xankəndi) olacaq «Arsax Erməni Respublikası» təşkil olunmalı idi. Bu plana görə Ermənistan və eləcə də İrəvan bu respublikaya daxil olmalı idi. Bu təşkilatın ideoloqlarının planları bununla bitmirdi. Belə ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistan tərəfindən işğal edildikdən sonra ərazi iddiaları davam etdirilməli idi. Komitənin liderlərindən olan Levon Ter-Petrosyan 1988-ci ildə «TIMES» qəzetinə müsahibəsində deyirdi: «Biz məqsədimizə nail olacağımız təqdirdə də bu hərəkət xalqımızın iradəsinin ifadəsi kimi davam etdirməlidir». Buradan açıq-aydın görünür ki, ermənilər hər zaman olduğu kimi bu gün də «Böyük Ermənistan» xülyası ilə yaşayırlar və onların bütün təşkilatları separatizmin həyata keçirilməsində avantürist amala xidmət edirlər.

Ermənistan Respublikası işğalçı dövlət olmaqla yanaşı, eyni zamanda terroru dəstəkləyən və terroru öz niyyətini həyata keçirmək üçün mühüm vasitələrdən biri sayan dövlətdir. Amerikanın hüquqşünası Samuel A. Uimsin yazdığı «Ermənistan. Terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri» əsərinin 357-ci səhifəsində çox maraqlı fakt vardır. Burada deyilir: «Nyu-Yorklu amerikan-erməni (Qriqoryan) 1993-cü ildə Ermənistanla müharibəyə kömək üçün Üsəma bin Ladenin adamlarının bir neçə qrupunu dəvət etdiyinə görə Azərbaycan hökumətini ittiham edir. Əslində isə bin Ladenin öz pulunun çoxunu Ermənistanda saxlaması haqqında ABŞ agentliyi xəbər yaymışdır. Nəticədə amerikan-erməni kolonsitləri həmin şəbəkəyə saysız-hesabsız məktublar və elektron poçt məktubları göndərərək, habelə çoxlu telefon zəngləri edərək həmin faktın bəyan edilməsinə öz etrizamı bildirmişdir. Onlar üçün ən vacib o idi ki, televiziya ekranlarında həmin əhvalat Ermənistanın üzərinə pis kölgə salmışdı».

2001-ci il aprelin 24-də İlham Əliyev sessiyada «Avropanın iqtisadi və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizəsi» məsələsinin müzakirəsində etdiyi çıxışda Dağlıq Qarabağdakı erməni separatizminin cinayətkar mahiyyətinin tək Azərbaycan, yaxud region üçün deyil, bütövlükdə Avropa üçün təhlükə yaratdığını vurğulayaraq, bunu global təhlükə mənbəyi kimi səciyyələndirmişdir. Bu təhlükə bir tərəfdən Azərbaycanın böyük bir regionundan narkotik bitkilərin yetişdirilməsi və daşınması üçün istifadə edilməsindən, digər tərəfdən, bu ərazidə təlim keçən erməni hərbi birləşmələrinin terrorizmə qarşı mübarizə üzrə beynəlxalq konvensiyaların nəzarətindən kənar qalmasından ibarətdir.

Son dərəcə məntiqli və sərrast bir çıxışla İlham Əliyev Avropa Şurası deputatlarının diqqətini aşağıdakı məsələlərə cəlb etmişdir: - Dağlıq Qarabağdakı erməni qurumunun siyasi mahiyyəti dünya dövlətləri tərəfindən qəbul olunmayan cinayətkar separatizm və terrorizmdir; - bu qondarma qurumun iqtisadi mahiyyəti adicə cinayətkar narkobiznesdir; - Azərbaycanın nəzarətindən müvəqqəti kənar qalmış bu ərazidə silahlar üzrə məlum beynəlxalq konvensiyalara zidd olaraq, külli miqdarda silah-sursat cəmlənmişdir ki, bu da bütövlükdə region üçün ciddi təhlükə deməkdir.

Hesab edirik ki, Dağlıq Qarabağdakı qondarma erməni qurumunun mahiyyətini çox dəqiq səciyyələndirən yuxarıdakı müddəalar son zamanlar Avropada separatizmə qarşı, konkret olaraq Makedoniya hadisələrində alban azlığının separatizminə qarşı vaxtında görülmüş tədbirlərin ruhu ilə səsleşir, yəni Avropa istənilən ölkədə dövlətlərin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü pozan separatizmin adı insan, xalq, ölkə və dövlət üçün faciələr gətirdiyini daha aydın anlamağa başlayıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <http://www.ermeni.sorunu.gen.tr/e3.html>.
2. Махмуд Исмаил. Правда об армянской агрессии. Б., 1996, стр.5-9.
3. Siyasi tarix, II cildə, B., 1995, II cild, səh.291.
4. Səfərov S., İbrahimov E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq prinsipləri əsasında həll edilməlidir. Bakı, 2005, səh.122-131.
5. Rəhimzadə A. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və Parlamentlərarası İttifaq. Bakı, 2006, səh.34-35.
6. Ağayev A. Azərbaycanın Avropa Şurası ilə əlaqələrinə dair. Bakı, 2006, səh.197-198.

Сона АЛИЕВА

СЕПАРАТИЗМ УГРОЗА РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

Сегодня сепаратизм между народами, во всем мире оказывает свои отрицательные результаты. Эти действия, которые дают почву террористическим и экспанитским действиям, разрушающим национальные этнические отношения, были основной трагических событий, которые учезили армяни на Кавказском регионе против Азербайджана. К сожалению, международное сообщество не оказало никакого сопротивления армянским агрессорам.

В статье утверждается это проблема. Исследуются некоторые аспекты целеустремленной политики, проводимой азербайджанской дипломатией.

Sona ALIYEVA

SEPARATISM THREAT OF REGIONAL SAFETY

Summary

Today separatism national all over the world renders the results. These actions which give ground terrorist and to the actions destroying national, were the basic tragical, Which on the Caucasian region against Azerbaijan. Unfortunately, the international community did not show any resistance armeni to aggressors. In clause it affirms a problem. Some aspects of the purposeful policy spent by the Azerbaijan diplomacy are investigated. Later under support of Bolshcvur regime Armenians were given a territory for formation of their own state.

At the end of XX century the Armenian question was heard with the new strength and this time again.

III HÜQUQ BÖLMƏSİ

Майис ЯЛИЙЕВ

Щцуг елмляри доктору

СОСИАЛ ХИДМЯТ ЦЗРЯ ЩЦГУГ НОРМАЛАРЫНЫН СОСИАЛ ТЯМИНАТ ЩЦГУГУ СИСТЕМИНДЯ ЙЕРИ*

Сосиал хидмятин анлайышынын, формаларынын вя мязмунунун нязрдян кечирилмяси онун сосиал тяминат щцугу системиндя йерини мцяййян етмяйя имкан верир. Мялум олдуьу кими, щяр бир мцстягил щцуг сащясинин предметини мцяййян дахили структура малик олан, хцуси тянзиметмя методлары иля йанашы, бу щцуг сащясини дизяр сащялярдян фяргляндирмяйя имкан верян ижтимаи мцнасибятлярин хцуси групу тяшкил едир.

Башга щцуг сащяляриня нисбятян эянж щцуг сащяси олан сосиал тяминат щцугу юзцнцн мцстягил тянзиметмя предметиня маликдир. Щцяля 70-жи иллярин сонун, 80-жи иллярин яввялляриндя сосиал тяминат щцугунун анлайышы, предмети вя щцуги тянзиметмя методу барясиндя елми дискуссийалар апарылырды. Мцасир джврдя ися бу сащянин там мя'нада фяалийят эюстярмяси артыг реаллыгдыр вя бу щцуг сащясинин мцстягил бир щцуг сащяси кими гябул едилмяси мясяляси алимяляр арасында щеч бир мцбащися йаратмыр. Сосиал тяминат цзря щцуг мцнасибятляринин фяргли яламятляри, щцуги тянзиметмя методунун хцусиййятляри артыг мцяййян едилмишдир.

Бу щцуги тясисата дахил олан нормаларын, институтларын вя йарыминститутларын мяжмусу сосиал тяминат щцугунун системини тяшкил едир. Сосиал тяминат цзря ижтимаи мцнасибятляри тянзимляйян норматив актларын структурунда ашаьыдакылар фяргляндирилир:

1) бццн элементляри юзцндя якс етдирмякля щямин мцнасибятлярин мязмунуну мцяййян едян щцуг нормалары (цмуми щисся);

2) бу мцнасибятлярин айры-айры нювярини (элементлярини) тянзимляйян щцуг нормалары (хцуси щисся).

Милли щцугун щяр бир сащясинин дахили структурунун диференсийасы бу сащянин бир сыра щцуг институтларына бюлцнмясиндя ифадя олунур. Щцуг сащяси хцуси методун кюмяйи иля кейфиййятжя ейнижинсли ижтимаи мцнасибятлярин мяжмусуну спесифик щцуги цсул вя васитялярля тянзимлядийи щалда, щцуг институту щямин цсул вя васитялярин кюмяйи иля йалныз сосиал тяминат щцугунун йухарыда эюстярилян кейфиййятжя ейнижинсли ижтимаи мцнасибятляринин бццн мяжмусуна дахил олан конкрет ижтимаи мцнасибяти тянзимляйир. Мящз буна эюря дя щцуг институту юзцнцн фактики мязмуну етибариля ейнижинслидир. Онун ццн характеристик щал ондан ибарятдир ки, щцуг институтуну тяшкил едян щцуг нормалары ващид комплекс, бццн систем, даща дягиг ися нисбятян хцуси «блок» кими сащянин

* Мягалья АМЕА Фялясяфя вя Сийаси-Щцуги Тядгигатлар Институтунун Елми Щурасынын 08 феврал 2008-жи ил тарихли гярары иля чапа мяслящят билинмишдир (протокол № 2). Ряйчи: щ.е.д. А.Гасымов.

норматив механизмини тяшкил едян диэяр институтларла мяжму щалында чыхыш едир (2, с.260).

Щцгуг нязярийясинин мцддяларына мцвафиг сурятдя цмуми щисся социал тяминат цзя бцтцн мцнасибятляря аид мцддя вя нормалары юзцндя якс етдирир вя нормалары мяжму щалында сащянин хцсусийятини якс етдиряряк, онун предметиня дахил олан бцтцн ижтимаи мцнасибятляр ццн ясас рол ойнайан цмуми щцгуг институтларындан ибарятдир (3, с.167). Социал тяминат щцгугунун цмуми щиссяси формалашма мярщялясиндя олдуьу ццн мцасир щцгуг ядябийятында онун структурунун вя мязмунунун мцяййян едилмясиня бирмяналы йанашма мювжуд дейилдир (23, с.83).

Беялякля, социал тяминат щцгугу мцстягил вя бцтнов щцгути тясисат олуб, мцяййян принципляр вя юзцнямяхсус щцгути тянзиметмя методу ясасында спесифик ижтимаи мцнасибятлярин эюстярилян даирясини тянзимляйир.

Социал тяминат щаггында ганунверижиликдя баш верян дяйишикликляр социал тяминат щцгугунун предметиня дахил олан ижтимаи мцнасибятлярин тянзимлянмяси методунда якс олунур. Социал тяминат щцгугунун ясас хцсусийятлярини мцяййян едян рящбяр башланьыжлар (щцгути тянзиметмя принципи) дяйишир, социал тяминатын субъектляринин даиряси эенишлянир вя с. Эюстярилян бу амилляр социал тяминат щцгуг сащясинин цмуми щиссясинин формалашмасы просесини лянэидир.

Бязи мцяллифлярин фикринжя, щцгуг сащясинин цмуми щиссяси мцстягил институтлара малик ола билмяз, чцнки мцвафиг нормалар бу сащя дахилиндя щцгути институту тяшкил етмядян йалныз онларын мяжмусундан ибарятдир (16, с.27). Диэяр алимялярин фикринжя, социал тяминат щцгугунун цмуми щиссяси мцстягил щцгуг институтларындан ибарятдир. Бея ки, М.Л.Захаров вя Е.Г.Тучкова социал тяминат щцгугунун цмуми щиссясиндя башлыжа олараг щцгуг субъектлийи вя социал рискляр кими институтлары фяргляндирирляр (23, с.84). Бу заман башлыжа (ясас) институт сащянин предметинин анлайышына, онун вязифяляриня, сащяви принципляриня щяср олунмуш норматив эюстяришляр комплекси кими баша дцщцлр.

В.Ш.Шайхатдиновун фикринжя, социал тяминат щцгугунун цмуми щиссяси ясасын, щцгуг субъектлийи, тяминатын нювляри, щцгути фактлар, мянбяляр, ямяк стаьы, орта айлыг эялир, мцддят институтларындан ибарятдир (24, с.9). В.Ш.Шайхатдиновун ямяк стаьы, орта айлыг эялир вя мцддят институтларыны цмуми щиссяйя аид етмяси иля разылашмайан Е.Г.Тучкова вя М.Л.Захаров щесаб едирляр ки, онлар мцлки щцгугда олдуьу кими социал тяминат щцгугунун предметиня дахил олан бцтцн мцнасибятляр ццн щялледижи ящямийят дашымырлар.

Лакин фикримизжя, мцддят бу сащянин предметиня дахил олан бцтцн мцнасибятляр ццн мцщцм ящямийятя маликдир, сащянин щцгуг институту ися предмет цзя, йяни мцвафиг щцгуг мцнасибятляринин мювжудлуьу, хцсуси нормалар групу кими ясаслар цзя формалашыр. Буна эоря дя, щцгуг ядябийятында щаглы олараг мцддяти социал тяминат щцгугунун мцстягил институту щесаб етмирляр (7, с.177). Бунунла йанашы, щцгуг сащяси системинин цмуми щиссясиндя институтлардан башга, айрыжа институт кими фяргляндирилмяся дя, щцгуг сащяси ццн мцщцм ящямийятя малик олан мцяййян анлайышлар категорийалары мювжуддур.

Щесаб едирик ки, социал тяминат щцгугу сащясинин системиндя «мянбяляр» институтунун фяргляндирилмяси щцгугауьун щесаб олуна билмяз, чцнки сонунжу щцгуг сащясинин дейил, социал тяминат щцгугу елминин системиня дахил олан институтдур.

Сосиал тяминат щцгугунун хцуси щиссясинин структурунда мцстягил институтларын кифайят гядяр сабит комплекси формалашмышдыр. Онлардан пенсийа тяминаты институту, сосиал мцавинятляр вя компенсасийа юдымяляри институту, шабеля тибби йардым вя мцалижя институту комплекс характер дашыыйр вя бир нечя йарыминститутлардан ибарятдир.

Эюстярмак лазымдыр ки, эюстярилян институтларын щяр бири щцгуг нормаларынын ижтимаи мцнасибятлярин щямин нювцнцн там щякилдя тязимлянмясини тямин едян хцуси комплекся маликдир. Бу, там олагаг сосиал хидмят институтуна да аиддир. Лакин, щцгуг ядыбиййатында ифадя олунмуш беля бир фикирля разылашмаг лазымдыр ки, сосиал хидмят сосиал тяминат щцгугунун ян мцряккяб комплекс институтудур (23, с.86). Бу мясяляйя даир щцгуг ядыбиййатында сосиал хидмят институтунун фяргли дахили структуру тяклиф олунур. Беля ки, Й.Й.Мачулскайанын фикринжя, сосиал хидмят дювлят сосиал йардымы институтунун йарыминститутудур (17, с.230-255).

М.Л.Захаров вя Е.Г.Тучкова беля щесаб едирляр ки, сосиал хидмят институту тяминатын нювлярия эюря фяргляндирилян бир чох йарыминститутлардан - там вя йарымстационар сосиал хидмятдян, евдя сосиал йардымдан, тязили сосиал вя мясящят йардымындан, ялиллярин пешя тязиминдян вя ищя дцзялдилмясиндян, ялиллярин щярякят васитяляри вя няглиййат васитяляри иля тяминатындан, протез-ортопедик йардымдан, ушагларын ушаг мцяссисяляриндя сахланмасындан, сосиал тяминат системи цзя эцзящтлярдян ибарятдир (23, с.86).

Д.Г. Иосифидинин фикринжя, сосиал хидмят сосиал тяминат щцгугунун башлыжа институту олуб. бир чох институтлардан ибарятдир (9, с.67).

К.С. Батыгин сосиал хидмяти сосиал тяминат щцгугунун мцстягил йарымсащяси щесаб едир (6, с. 135).

Фикримизжя, щяр бир щцгуг сащяси щямин сащянин щцгуи тязиметмя предметини тязкил едян ижтимаи мцнасибятлярин бир щиссясини тязимлядийиндян, онларын дахили структуруну мцяййян едяркян мящз щцгуг нормаларынын ганунверижиликдя фяргляндирилмиш, ижтимаи мцнасибятлярин бу нювцнцн там щякилдя, йахуд мцяййян щиссясинин тязимлянмясини тямин едян комплексинин ашкара чыхарылмасы зяруряти ясас эютцрцлмялидир. Бунунла ялагядар сосиал хидмят институтунда онун субйектляри цзя цч ясас йарыминститутун фяргляндирилмяси даща дцзэцндцр: ащыллара сосиал хидмят; ялилляря сосиал хидмят; ушаглара сосиал хидмят. Беля йанашма она эюря даща дцзэцндцр ки, щямин йарыминститутларын щяр бири ящалинин эюстярилян группларына сосиал хидмят цзя мцнасибятляри тязимляйян норматив актларын юзцнямяхсус мцстягил комплексиня маликдир. Фикримизжя, сосиал тяминат щцгугунун щяр бир институтунун дахили тяркиб щиссялярия бюлцнмяси норматив актларын мцвафиг тяснифат системи ясасында щяйата кечирилмялидир. Мящз, тяснифат сосиал сьорта вя сосиал тяминат цаггында ганунверижилийи мцстягил щцгуг системи кими тясбит едир. Бу системдя сосиал хидмят цзя ганунверижилик айрыжа щисся кими фяргляняряк, ашаьыдакы нормалар групна айрылыр:

- цмуми мцддяалар;
- дювлят мцяссисяляриндя сосиал хидмят;
- евдя сосиал хидмят;
- реабилитасийа (сосиал, тибби вя с.);
- сосиал хидмятин дизяр нювляри вя формалары;

- гейри-дювлят социал хидмати, эцзяштляр.

Апарылмыш тяснифатын «Социал тяминат вь социал сььорта» бюлмясинин тьщили эюстярир ки, онун тьсбит етдийи социал тяминат щьггында ганунверижилик системи бу сащянин щьгуг системиня там уйьун дейилдир. Беля ки, социал тяминат щьггында ганунверижилик системиня социал тяминат щьгугунун предметиня аид олмайан, лакин диэяр щьгуг сащяляринин (малийья, мцлки, инзибати вь с.) предметиня аид йарымсистемляр дахил едилмишдир (социал тяминатын малийьяляшдирилмяси; гейри-дювлят пенсийа хидмати; социал тяминатын вь социал сььортанын идаря едилмяси вь с.). Социал хидмьт цзря нормалар системи щьмчинин социал тяминат щьгугунда мьвжуд олан бу институтун системиня уйьун эьлмир. Мьсялян, гейри-дювлят социал хидмати бюлмяси иля баьлы нормалар.

Гейд етмяк лазымдыр ки, щьгуг ядябийьатында индийя гьдяр щьгуг системинин вь ганунверижилик системинин нисбьтиня даир мцбащисьяляр давам етмякьдир. Щьгуг елми нцмайяндьяляринин бир щиссяси ганунверижилик системини инсанларын ирадясиндян, о жцмлядян ганунверижинин ирадясиндян асылы олмайараг мьвжуд олан вь инкишаф едян «обьектив» тьзашцр щесаб едирляр (О.С.Июффе, М.Д.Шаргородски вь б.). Диэяр алимляр ися яксиня олараг беля щесаб едирляр ки, щьгуг системи ганунверижилик системиндян фьргли олараг «обьектив сурьтдя» щьртлянир. Совет дюврц алимляринин яксярийьяти фактики олараг бу мьвгейи бюлщшмцщдцрляр.

Щьгуг енциклопедийасында беля уйьунсузлуг онунла изаш олунур ки, ганунверижилик системи сийаси, йахуд башга мягсяд依лик мцлащизьяляриня эюря формалашьр вь милли щьгуг системинин хцсусийьятлярини ифадя едир (25, с.991). К.В. Сорокин беля бир фикри иля бюлщщцрцк ки, ганунверижилик йалныз позитив щьгуг нормаларынын тьсбит вь ифадя формаларындан биридир. Буна эюря дя щьгугун формасыны тьзашцр кими онун мязмунундан – щьгуг нормаларындан чох айьрмаг мцмкцн дейилдир. Беля ки, обьективлик щьм щьгугун, щьм дя ганунверижилийн инкишафына хасдыр. Лакин о, щьгуг нормаларынын структуруну мцйьян етмясиндян ибарьт дейилдир (20, с.59). Профессор А.М. Гасымов ися дцзэцн олараг эюстярир ки, ганунверижилик системи щьгугун харижи ифадя формаларынын (ганунлар, фьрманлар, гьрарлар вь с.) структуруну вь нисбьтини якс етдирир, буна эюря дя о, юз цзьриндя нормайаратманын субьектив амилляринин тьсирини щисс едир (1, с.33).

Фикримизжя, щьгуг сащяси системинин вь мцвафиг ганунверижилик системинин цмуми жьщьтляри форма (ганунверижилик системи) вь мязмун (щьгуг системи) ващидлийиня малик олмалыдыр. Ейни заманда, социал тяминат щьгугунун системи вь онун институтларынын системи (о жцмлядян социал хидмьт институту) социал тяминат щьггында (социал хидмьт дя дахил олмагла) ганунверижилик системи цццн илкин база гисминдя чьхьш етмялидир.

Инди ися социал хидмьт институту иля сьх сурьтдя баьлы олан тибби хидмьт институтунун социал тяминат щьгугу системиндя йери мясялясини нязрьдьян кечирьк.

Социал тяминат щьгугу елминдя бу щьгуг сащясинин системиня тибби йардым вь тибби хидмьт мцнасибьтляринин дахил едилмяси мясяляси даща буюцк мцбащисьяя сябяб олур. Щьгуг ядябийьатында сящийья сащясиндя мцнасибьтлярин вь тибб мяссисяси иля хьстя арасында тибби йардым эюстярилмяси цзря мцнасибьтлярин, йахуд башга сюзля. «щьякимлик мцнасибьтляри»нин щьгуги тьбиятиня даир мцхтьялиф фикирляр мьвжуддур. Бьзи мцьяллифляр бу проблема даир ики ясас мясяляни эюстярирляр: тибб мяссисяси иля хьстя арасында йаранан мцнасибьтляр мцлки-щьгуги мцнасибьтлярдир, йахуд щьмин мцнасибьтляр инзибати характер дащыйьр (8,

с.118). Диэяр алимляр тибби мцнасибятлярин щцгуги тянзиминя цч йанашманы - инзибати-щцгуги; мцлки-щцгуги вя сосиал-щцгуги (10, с.20) йанашманы фяргляндирирляр. Бязи мцяллифляр чохфунксийалы йанашмайа яасланьыр:

а) вятяндашлар вя мцалижя мцяссисяляри арасында тибби йардымыын эюстярилмяси цзря мцнасибятляр цмумиййятля щцгуги тянзиметмя тяляб етмир;

б) тибби йардымыын эюстярилмяси вя мцалижя цзря мцнасибятляр сосиал тяминат щцгугунун тянзимлядийи пенсийа мцнасибятляри вя диэяр мцнасибятлярля ейнижинслидир;

ж) бу мцнасибятляр инзибати-щцгуги характер дашыйыр;

ч) бу мцнасибятляр мцлки-щцгуги характер дашыйыр (18).

Бунунла йанашы, тибб елминин нцмайяндяляри чох вахт беля щесаб едирляр ки, щякимин хястялярля мцнасибятляри йалныз етик нормаларла тянзимлянир, щякимин пешя фяалиййятинин ганунверижиликля тянзими ися щяким етикасындан фярглидир: щякимин вижданына етимад бясянмялидир, чцнки щеч бир ганун ону явяз едя билмяз. Лакин бу мювгейин йанлыш олдуьу ашкар щякилдя эюрцнцр. О, пешя етикасы вя щцгуг нормаларынын зиддийятлилийиня яасланьыр. Беля щесаб етмяк олар ки, ижтимаи мцнасибятлярин щцгуги васитялярля тянзимлянмяси щяр щансы мцтящяккил жямиййятя хасдыр. Щцгуг щям бцтцн жямиййятин, щям дя тибб сащясинин мювжудлуг вя инкишафынын зярури щяртляриндян биридир.

Инзибати-щцгуги тянзимлямя йанашмасынын тяряфдарлары, о жцмлядян Е.Е. Мачулскайа беля щесаб едир ки, вятяндашлара мцалижя мцяссисяляри тяряфиндян тибби йардымыын эюстярилмяси иля баьлы мцнасибятляр мцгавиля мцнаисбятляри щесаб олуна билмяз. Онлар инзибати щцгуг яасында йараныр (15, с.563-569).

АР Конститусийасынын 41-жи маддясинин мцддяаларынын реаллашдырылмасы мяжбури мцалижяни, тибби мцайиндян кечмяни, мяжбури профилактик тядбирляри вя с. нязардя тутур. Буна мисал кими «Ящалинин саьламлыьынын горунмасы шаггында» Ганунда нязардя тутулмуш тядбирляри эюстярмяк олар. Бцтцн бу тибб мцнасибятляри цмуми (инзибати) щцгуг сащясиня аид едилир.

Лакин инзибати-щцгуги тядбирлярин тятбигинин мцстясна характер дашыдыьыны эюстярмяк лазымдыр. Беля мцнасибятлярин йаранмасынын яасыны, бир гайда олараг, инзибати органын, йахуд мящкямянин гярары тящкил едир. Мцалижя мцяссисясинин ися хястяйя мцнасибятдя инзибати щакимиййят сялащиййяти йохдур.

Ейни заманда, щцгуг елминдя беля бир фикир эениш щякилдя формалашмышдыр ки, нязардян кечирилян мцнасибятляр мцлки-щцгуги мцнасибят олуб, мцнасибятлярин бир тяряфинин диэяр тяряфиня табечилийи иля дейил, онларын щцгуг бярабярлийи иля характеризя олунур. Беля йанашманын тяряфдарлары щесаб едирляр ки, вятяндашларла мцалижя мцяссисяляри арасында мцалижя иля баьлы мцнасибятляр мцлки-щцгуги хидмят эюстярмя мцгавилясиня даща йахын олан мцлки-щцгуги мцгавиля яасында йараныр. В.Л.Суховерхи эюстярир ки, сящиййя сащясиндя мювжуд олан мцнасибятляр сырасында типик мцлки-щцгуги мцнасибятляр мювжуддур. Онун фикринжя, ящалийя поликлинакалар тяряфиндян эюстярилян тибби вя дярман йардымынын эюстярилмяси беля мцлки-щцгуги характер дашыйыр (22, с.106). Л.О.Красавчикова санаторийа-курорт мцяссисялярини дя щямин мцлки-щцгуги мцнасибятин субйектляриня аид едир. Бу мцнасибятляр чярчивясиндя мцяссисянин хястя цзяриндя щакимиййят функсийалары йохдур, щцгуги ялагяляр бярабярлик принципи цзря гурулур. Щцбщясиз, мцлки щцгуг мцнасибятляри вятяндашлар вя юзял тибб мцяссисяляри, вятяндашлар вя мцстягил тибби практика щцгугуна малик олан щяхсляр арасында йараныр (11, с.64).

М.Н.Малеина бу мцнасибятлярдя вятяндаш вя мцалижя мцяссисяси арасында олан щцгуги ялагя типини фяргляндирир. О, ганун, йахуд тяряфлярин сазиши ясасында йаранан бу мцнасибятин мцлки-щцгуги характерини гейд едир. Бу мцнасибятляря хас олан мцлки-щцгуги тянзиметмя методунун ашаьыдакы яламятляринин мювжудлуьу иля ялагядар беля нятижяйя эялмяк олар: диспозитивлик – субйектлярин щцгуг бярабярлийи; тяряфлярин ямлак мцстягиллийи; щцгугларын мцдафиясинин мящкмя гайдасы (13, с.8). Тядгигатчы алимин фикринжя, тибби йардымын эюстярилмяси цзя ющдялийин йаранмасынын ясасы гисминдя юзцнцн спесифик хцсусиййятляриня эюря мцлки-щцгуги хидмят эюстярмя мцгавиляляриня йахын олан мцлки-щцгуги мцгавиля чыхьш едир (14, с.29-31). Фикримизжя, беля бахьш мцлки ганунверижилийя зидд характер дашымыр.

В.И. Руденко да ашаьыдакы щцгугларын реаллашдырылмасы просесиндя йаранан мцнасибятлярин мцлки-щцгуги характер дашыдыьыны эюстярмищдир:

- ихтисаслы тибби йардым алмаг щцгугу;
- кейфиййятли дярман йардымы щцгугу;
- санаторийа-курорт мцалижяси щцгугу;
- донорлуг вя трансплантасийа щцгугу;
- тибби експериментдя иштирак щцгугу (19, с.73).

Саьламлыьын горунмасы вя тибби хидмятляр эюстярлмяси сащясиндя мцнасибятлярин мцлки-щцгуги тянзиме методунун тяряфдарларынын фикри щцгуг ядябиййатында эениш мцзакиря олунмущдур. Щямин мцзакирядя сосиал тяминат щцгугунун нцмайяндяляри дя фяал шякилдя иштирак етмищляр.

Сосиал тяминат щцгугунун баниси В.С.Андрейев щцгуг елминдя илк дяфя тибби щцгугун мцстягил сащя кими фяргляндирилмяси идеясыны иряли сцрмщдцр. О, тибби щцгугун предмети вя методу цаггында нязяриййяни ишляйиб цазырламышдыр. Онун фикринжя, сосиал тяминат щцгугунун предметиня субйектини дювлят тибби мцяссисяляринин вя вятяндашларын тяшкил етдийи, вятяндашларын хястяликляринин мцалижяси, онларын профилактикасы вя мцалижя цсуллары иля ялагядар йаранан ижтимаи мцнасибятляр комплекси дахил едилмялидир. Бу сащянин предметиня щямчинин дярман йардымы вя интернат-евляриндя, ушаг евляриндя вя с. сахлама цзя там вя йа гисмян сосиал тяминат вьсаити щесабына юдянилян хидмятлярля баьлы мцнасибятляр дя дахил едилирди (5, с.33-36). Бунунла йанашы, тядгигатчы алим беля бир нятижяйя эялмищдир ки, щяля тибб щцгугунун мцстягиллийиндя даньшмаг тездир, буна эюря дя тибби щцгугун нормалары тядрис фянни кими сосиал тяминат щцгугунун тяркиб щиссяси, йяни йарымсащяси кими галмалыдыр (5, с.34). Бязи мцяллифляр бу проблеми тибби йардымы тянзимляйян нормаларын предметинин сосиал йекжинслийи бахымындан щялл етмяйя чалышырлар. Беля ки, В.К.Субботенконун фикринжя, тибби йардым эюстярилмяси вя мцалижя иля баьлы мцнасибятляр сосиал тяминат щцгугунун тянзимлядийи пенсийа вя диэяр мцнасибятлярля ейнижинслидир (21).

В.С.Андрейев щяля щямин дюврдя сосиал тяминат щцгугунун ясасыны тяшкил едян мцнасибятлярин фяргляндирилмяси мейарларыны мцяййянлящдирякян гейд едирди ки, бу мцнасибятлярин субйектляри гисминдя бир тяряфдя, юз органларынын шяхсиндя дювлят вя йа (дювлятин тапшырыьы цзя) ижтимаи тяшкилат, диэяр тяряфдя ися вятяндаш чыхьш едир. Биринжи тяряф диэяриня щеч бир гаршылыглы вьзифя олмадан вя явязсиз сурятдя ганунла мцяййян едилмиш щалларда тяминат вермялидир; тяминат ижтимаи истещлак фондларынын щесабына вятяндашларын

газанжындан щеч бир юдямяляр тутулмадан щяйата кечирлир; тяминат шяхсин мцх-тялиф сяблярдян ямяк габилийятини итирмяси иля ялагядар ишляйя билмядийи хцсуси щалларда йараныр. Сосиал тяминат щцгугу цзря мцтяхяссисляр бу мейарлары сащянин предметини ян дягиг щякилдя якс етдирян вя мцасир дюврдя дя юзцнцн елми ящямийятини сахлайан мейарлар щесаб едирляр. Бурада ямяк габилийятинин итирилмяси ямякля баьлы олмадан доланышыг цццн вьсаит верилмясиня вя беляликля, хцсуси бюлэц мцнасибятляринин мювжудлуьуна тялябаты доьуран башлыжа ясас кими чыхыш едир. Бу вя онунла баьлы олан диэяр тялябатларын тямин едилмяси сосиал тяминат щцгугунун предметини тящкил едир (4, с.7-8).

Гейд етмяк лазымдыр ки, кечян ясрин 80-жи илляриндя бу фикирляр инандырыжы эюрцнцрдц. Мцасир дюврдя щям Конституцийада, щям мцлки щцгугда, щям дя сосиал тяминат щцгугунда бюйцк дяйищикликляр баш вермищдир. Лакин яввялки тьк сосиал тяминат щцгугунун системи бахымындан мцнасибятлярин бу групуна йанашма мювжуддур. Беля ки, тибби йардым вя мцалижя институтуну айры-айры мцяллифляр щямин сащянин хцсуси щиссясиня аид едирляр. Лакин бу мясялядя М.В.Лушникова юзцнмяхсус мювге тутур. О, беля щесаб едир ки, тибби хидмят цзря мцнасибятляр сосиал тяминат щцгугуна аид олса да, юзцнцн тябияти етибария гарышыг характер дашыйыр. Бир тьряфдя, ганунверижилик бцтцн вьтяндащлара сььорта rischi баш вердикдя саьламлыьын мцщафизясиня тяминат верир. Диэяр тьряфдя ися, сььорта rischi баш вердикдя вьтяндащларын топланмыш сььорта вьсаити щесабына тибби йардым алмасына тяминат верилир (12, с.205).

Щцгуг елминдя сящийя сащясиндя тибби хидмят вя мцалижя цзря мцнасибятлярин тябияти вя ижтимаи щяйатын щямин сащясинин щцгуги тянзимляняси методларынын тябияти иля баьлы мцбащисляря беля дигьят вьтяндащларын саьламлыьынын горунмасы цаггында ганунверижилик кими комплекс сащянин вя йа щцгугун мцвафиг комплекс сащясинин фьргляндирилмясинин ясасларынын мювжудлуьу мясялясинин щялли зьурьяти иля щьртлянир. Беля бир нятижя мялумдур ки, инсан мцнасибятляринин бу сащяси вя дювлятин фьалийяти олдуьжа важибдир вя ятрафлы щцгуги тянзиметмя тяляб едир.

Щал-щазырда тибби мцнасибятлярин щцгуги мянсубийятинин мцяййян едилмясиндя цч елми йанашма - инзибати щцгуги, мцлки щцгуги вя гарышыг – сосиал-щцгуги йанашмалар тящякцл тапмышдыр. Буна эоря дя щямин йанашмалардан щьр щансы бирини тьдгиг едилян сащядя йезаня, йахуд апарыжы щесаб етмяк йанлыш оларды. Яксиня, онлар бир-бирини тамамлайараг бцтцн тибби мцнасибятляри щьртьярляфи вя там сурьтдя тянзимляйир. Тьсадцфи дейил ки, щал-щазырда сящийя сащясиндя мцнасибятляри тянзимляйян, щцгугун мцхтялиф сащяляриня мяхсус олан вя мцхтялиф сащяви актларда тьсбитини тапмыш нормаларын боллуьу мцщащидя олунур.

Гейд етмяк лазымдыр ки, милли тибб ганунверижилийинин характеристик хцсусийяти онун сащяви бахымдан системсиз олмасындадыр. Бир тьряфдя, мцяййян систем яламятляри дя эюрцнцр. Ганунверижилийи «цмумидян хцсусийя» принципи цзря – цмумтибби вя тибби-сащяви ганунлардан айры-айры хьстякликлярин мцалижяси иля баьлы ганунлара доьру гурмаг мейли мцщащидя олунур. Диэяр тьряфдя, низамлылыг мейли бу щема уйьун эялмяйян ганунларын гьбул едилмяси мейли иля цст-цстя дцщцр. Цмумийятля, системин гурулмасы цццн ня гьдяр ганунун гьбул едилмяли олмасы щяля дя мялум дейилдир.

Беляликля, сящийя цаггында ганунверижилик щяля щеч бир щцгуг сащясиня аид дейилдир. Фикримизжя, йаранмыш вьзийятдя чыхыш йолу тибби

ганунверижилийн дягиг саяви системляшдирилмясиндядир. Бу бахымдан Тибб Мяжяллясинин гябул едилмяси ян сямрярля васитя кими нязрядян кечириля биляр.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: «Adiloğlu», 2007.
2. Алексеев С.С. Право. Опыт комплексного исследования. М., 1999.
3. Алексеев С.С. Структура советского права. М., 1975.
4. Андреев В.С. Конституционные основы советского права социального обеспечения. Вопросы теории и практики социального обеспечения. М., 1987.
5. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СССР. 1987.
6. Батыгин К.С. Право социального обеспечения. Общая часть. Учебное пособие. М.: 1995.
7. Буянова М.О., Кобзева С.И., Кондратьева З.А. Право социального обеспечения: Учебник, М.: ТК Велби, КноРус, 2004.
8. Гладун З.С. Законодательство о здравоохранении: проблемы формирования новой теоретической модели //Государство и право. 1994, № 2, с.118.
9. Иосифиди Д.Г. Право социального обеспечения Российской Федерации. Учебник. / Под ред. проф. А.И. Бабылева. М.: Право и государство, 2003.
10. Клык Н., Соловьев В. Медицинский кодекс России: каким ему быть //Российская юстиция, 1997, № 9, с.20
11. Красавчикова Л.О. Понятие и система личных неимущественных прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации. Автореф. дисс...докт. юрид.наук, Екатеринбург, 1994.
12. Лушникова М.В. Государство, работодатель, работник. М., 1997.
13. Малеина М.Н. Правовое регулирование отношений между гражданами и лечебными учреждениями (гражданско-правовой аспект). М., 1985.
14. Малеина М.Н. Человек и медицина в современном праве. М., 1995.
15. Мачульская Е.Е. Право на медицинскую помощь и гарантии его реализации в Российской Федерации /Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения. Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении. Материалы Международной научно-практической конференции /Под ред. К.Н.Гусова. М.: 2006.
16. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. М., 1998.
17. Мачульская Е.Е., Горбачева Ж.А. Право социального обеспечения. М., 2000.
18. Мухортова В.Ф. Правовая природа отношений по оказанию медицинской помощи. Воронеж, 1990.
19. Руденко В.И. Медицинское страхование как средство социальной защиты населения в рыночной экономике: Автореф. дис... канд. экон. наук. СПб.: 1996.
20. Сорокин К.В. О систематизации переходного законодательства // Журнал российского права. М., 2001, № 7, с.59.
21. Субботенко В.К. К вопросу о предметной принадлежности отношений по оказанию медицинской помощи и лечению //Проблемы совершенствования гражданско-правового регулирования. Томск, 1982.
22. Суховерхий В.Л. Гражданско-правовое регулирование отношений по здравоохранению //Сов.государство и право, 1975, № 6, с.106-115.
23. Тучкова Э.Г., Захаров М.Л. Право социального обеспечения России: Учебник. М., 2001.

24. Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации (альбом схем). Екатеринбург, 1999.

25. Юридическая энциклопедия /Под ред. Б.Н.Топорнина. М., 2001.

Маис АЛИЕВ

МЕСТО ЮРИДИЧЕСКИХ НОРМ ПО СОЦИАЛЬНОМУ ОБСЛУЖИВАНИЮ В СИСТЕМЕ ПРАВА СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Резюме

В этой статье исследуется место, и значение института социального обслуживания в особенной части права социального обеспечения. Право социального обеспечения, являясь самостоятельным отраслям правы, имеет определенную систему. В этой системе институт социального обслуживания состоит из совокупности юридических норм входящих в особенную часть. В статье, отношении входящие предмету право социального обеспечения четко определяется и в число этих отношении раскрывается круг отношении охватываемый институтом социального обслуживание.

Также, в статье исследуется место института медицинского обслуживания, которое тесно связано с институтом социального обслуживания, в системе право социального обеспечения. По мнению автора, законодательство о здравоохранения пока еще не относится никакому отраслью права. Он считает что, единственный выход из этого положения является то что, законодательство социального обслуживания и медицинское законодательство должно четко систематизироваться.

Mais ALIYEV

PLACE OF LEGAL NORMS ON SOCIAL SERVICE IN SYSTEM THE RIGHT OF SOCIAL SECURITY

Summary

In this article have been investigated the place and value of institute of social service in an especial part of the right of social security. The right of social security, being to independent branches are right, has the certain system. The institute of social service will take place in this system from set of legal norms included in an especial part. In article, the relation entering to a subject the right of social security is precisely defined and in number of these the relation the circle the relation covered with institute social service is opened.

Also, in article the place of institute of health services which is closely connected to institute of social service, in system the right of social security is investigated. In opinion of the author, the legislation on public health services for the present does not concern any branch of the right. He considers that, the unique exit from this position is that, the legislation of social service and the medical legislation should be systematized precisely.

Aqşin QULİYEV
Hüquq elmləri namizədi

«SİYASİ VƏ HÜQUQİ TƏLİMLƏR TARİXİ» NİN PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQINDƏ BÖHRANLI VƏZİYYƏT*

Adı və şöhrəti tərəqqipərvər bəşəriyyət tərəfindən bu gün də dərin hörmət və ehtiramla yad edilən, elmin müxtəlif sahələrində aparılan özüllü elmi tədqiqatlarda elmi irsinə təkrar-təkrar istinad olunan, XIII yüzilliyin dahi və görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi deyirdi ki, «elmi kamillik qüvvəti...elm öyrənməyə, maarifə yiyələnməyə, bilməyə, həqiqətlərin mahiyyətinə nüfuz etməyə,...əsl məqsəd olan və bütün varlıqlar orada sona çatan mütləq həqiqəti dərk etməyə...»¹ yönəlmişdir.

Dünya elminin ensiklopedik zəkalarından biri hesab olunan Tusinin bu fikri elmdə olan qüdrətin yenilməzliyini əks etdirən parlaq nümunədir və o, öz parlaqlığını bu gün də saxlamaqdadır. Çünki tarixi, yaşı nə qədər qədim olsa da, elm həmişə gənc və qüdrətlidir. Elmin müxtəlif sahələrində qazanılan bu cür bilik, aparılan mükəmməl tədqiqatlar öz mahiyyəti etibarilə bu günün real nailiyyəti, gələcək nəsillər üçün isə tarixin miras qoyduğu mənəvi sərvətdir. A.V.Anikin haqlı olaraq yazır: «Elmin beşiyi başında bəşər mədəniyyətində silinməz iz qoyub getmiş gözəl şəxsiyyətlər, görkəmli mütəfəkkirlər durmuşlar. Onlar həyatı və taleyi ideyalardan ayrılmazdır. Elmi insanlar yaradırlar və onun tarixinə alimlərin həyatının təsviri mühüm tərkib hissəsi kimi daxil olur. Dövrü və mövcud ölkədə onun xüsusiyyətlərini başa düşmədən, alimlərin əsərlərini və baxışlarını başa düşmək mümkün deyildir».²

Hüquq elmləri sistemində özünəməxsus yer tutan siyasi və hüquqi təlimlər tarixi tarixi-nəzəri yönümlü tədris fənnidir. Dövlətə, hüquqa və siyasətə baxışlar doktrinasında tarixən formalaşmış nəzəri görüşlərin tarixi onun öyrənmə predmetini təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, siyasi və hüquqi təlimlər tarixi insanlığın tarixi ərzində siyasi-hüquqi ideyaların qanunauyğun olaraq yaranması və inkişafı prosesidir.

D.İ.Lukovskaya hələ keçən yüzilliyin 80-ci illərində yazırdı ki, siyasi və hüquqi təlimlər sinifli mütəşəkkil cəmiyyətdə insanların nəzəri və praktiki fəaliyyətinin spesifik fraqmentləridir. Bu təlimlər həmin fəaliyyət gedişində formalaşır və dəyişikliyə uğrayır. Üstqurum ictimai münasibətlərinin təşəkkülü prosesində həmin təlimləri öyrənməyin obyektiv zərurəti eydana çıxır».³ Ona görə də siyasi və hüquqi təlimlərə, onların öyrənilməsinə və tədqiqinə olan obyektiv tələbat son həddə bu təlimlərin və onunla bağlı müxtəlif doktrinaların nisbi müstəqilliyini və keyfiyyət müəyyənliliyini şərtləşdirir. Çünki siyasi və hüquqi təlimlər hər bir sivilizasiyalı cəmiyyətdə insanların dünyagörüşünün, ictimai şüurun, siyasi və hüquqi düşüncənin, siyasi mədəniyyətə hüquq mədəniyyətinin xüsusi, idrak-ideoloji formasıdır.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi Azərbaycanda müstəqil hüquq elmi və tədris kursu kimi hüquqşünaslığın ümumi çərçivəsində təşəkkül tapmışdır və onun təşəkkülü yaxın keçmişə malikdir. O, ali hüquq təhsili sisteminə daxil olsa da, ona tarix, fəlsəfə, etika, sosiologiya və siyasətşünqashlığın elementləri də daxildir. Lakin özünün öyrənmə və tədqiqat predmeti nöqtəyi-nəzərindən siyasi və hüquqi təlimlər tarixi fəlsəfəni, etikanı, sosiologiyayı və siyasətşünaslığı bilavasitə maraqlandıran problemləri deyil, məhz dövlət, hüquq, qanun, qanunvericilik və siyasətlə bağlı təlimləri öyrənir və tədqiq edir.

O.V.Martışın yazır: «Siyasi və hüquq fikir törəmədir. O, cəmiyyətin həyat şəraitinin bütün məcmusu çərçivəsində formalaşır. Bu fikirlərdə iqtisadi və sosial struktur, dövlət

* Məqalə hüquq elmləri doktoru B.Zahidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

quruluşu və hüquq sistemi, din və adətlər, xalqlar və dövlətlər arasında münasibətlər əks olunur. Siyasi və hüquqi fikirlərdə müxtəlif sosial qrupların mənafeləri, deməli, onların arasındakı mübarizə və əməkdaşlıq öz ifadəsini tapdı. Belə tarixi situasiyaları nəzərə almadan keçmişin və indinin mütəfəkkirlərini düzgün dərk etmək qeyri-mümkündür».4 Deməli, siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin elmin bir partiyası olmaq etibarını ilə müxtəlif xalqların və dövlətlərin siyasi-hüquqi ruhuna güclü nüfuz edən sosial dəyərləridir. Hər bir sabit, sivil cəmiyyətdə sosial dəyərlər öz ifadəsini ilk növbədə siyasi və hüquqi sistemdə tapır. Müəyyən keçid mərhələlərində həmin sosial dəyərlər tam müstəqil əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə ki, keçid dövründə sosial dəyərlər yeni strukturlarda təcəssüm olunur, onların formalaşması və yeni şəraitə uyğunlaşması mənafə və maraqların toqquşması ilə, bəzən isə siyasi mübarizə ilə müşayiət olunur.

Ölkəmizdə siyasi və hüquqi təlimlərin öyrənilməsi tədrisi və tədqiqi bu gün xüsusilə vacibdir. Lakin bu vaciblik hələ də kifayət qədər nəzərə alınmır, qiymətləndirilmir. Siyasi və hüquqi təlimlərin öyrənilməsinə və tədrisinə, xüsusilə də onun tədqiqinə ögey münasibət aşkar surətdə hiss olunur. Hüquq elminin bu sahəsində tədqiqatların demək olar ki, yox dərəcəsində olması bunun əyani sübutudur. Bir fakta müraciət edək. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Konstitusiyaya hüququ» şögəsinin 26 aspirant və dissertantlarından yalnız birinin dissertasiya mövzusu Azərbaycanın siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin probleminin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Ən acınacaqlı və heyrətamiz hal budur ki, 1973-cü ildən bəri Azərbaycan hüquqşünaslarından bir nəfər də olsun siyasi və hüquqi təlimlər tarixi üzrə doktorluq müdafiə etməmiş yaxud edə bilməmişdir. Zənnimcə, belə vəziyyətə dünyanın heç bir sivil ölkəsinin hüquq elminin təcrübəsində təsadüf etmək mümkün deyil. Bunu siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin aktual problemlərinin tədqiqi sahəsində sözün həqiqi mənasında böhran deyil, faciə adlandırsaq daha düzgün olar. Bu vəziyyətin faciəviliyi ondadır ki, belə tədqiqatların aparılmasına imkan verilmir, vaxtında mütəxəssislər hazırlanmamasından istifadə edənlər bu sahəyə maraq göstərənlərin qarşısına sədd çəkirlər. Digər tərəfdən də kamil mütəxəssis yoxluğu (bu yoxluq qəsdən, billə-billə yaradılmışdır) çətin vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Tədqiqatçılara doktorluq müdafiə etməkdən ötrü qonşu dövlətlərə getmək yolu göstərilir. Bunun isə hansı maddi çətinliklər hesabına başa gəlməs elmi ictimaiyyətə yaxşı məlumdur.

Ən ürək yandırıcı hallardan biri Azərbaycan siyasi və hüquqi fikrinin problemləri ilə əlaqədar tədqiqatlarının aparılmasıdır. Ümumdünya siyasi və hüquqi fikri sahəsində aparılan araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəni və mənəvi dəyərləri olan məskənlərindən biri kimi, qədim Misirlə, Babilistanla, Hindistanla və Çinlə yanaşı dayanmağa tam haqqı olan sivilizasiyalardan biridir. Bizim «Avesta»mız Babilistanın «Hammurapi Qanunları», Hindistanın «Manu Qanunları», «Ramayana»sı ilə yanaşı dayanan qiymətli siyasi və hüquqi abidədir. Azərbaycan xalqının folklorunda ehtiva olunan siyasi-hüquqi motivlər siyasi və hüquqi fikrin rüşeymləri kimi, dünyanın inkişaf etmiş xalqlarının, o cümlədən Qədim Yunanıstanın və Romanın mifoloji məntələrindən heç də geri qalmır. Əksinə, Azərbaycan folkloru Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının sosial-siyasi və hüquqi dünyagörüşün formalaşmasına xeyli təsir göbstermiş nadir incirlərdən biridir. Məgər, bəşəriyyətin mədəni və dərin elmi tefəkkürə malik olan xalqları bilmirlər ki, Şərqdə ilk teatr, ilk qəzet və demokratik respublika Azərbaycanda yaradılmışdır? Əgər, Şərqdə ilk azadlıq və istiqlaliyyət bayrağını ilk dəfə azərbaycanlı Babək qaldırmamışdır? Sosial utopiya haqqında təlimin ingilis Tomas Mordan təqribən 300 il əvvəl Nizami Gəncəvi, dövlətin mənşəyinə dair müqavilə nəzəriyyəsini fransız J.-J. Russodan 500 il qabaq Nəsirəddin Tusi irəli sürməmişdir?

Təəsvüf ki, 200 ildən artıq müddət ərzində nəhəng bir imperiyanın əsarətində olmuş Azərbaycanın elm və mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi dünya əhəmiyyətli nailiyyətlərin böyük əksəriyyəti bütün dünyaya «Sovet mədəniyyətinin, yaxud elminin uğuru» yarlığı ilə tanınmışdır. Bunun nəticəsidir ki, hazırda sosial-siyasi və hüquqi görüşləri öz kompleks tədqiqini gözləyən Nizammülkün, Siracəddin Urməvinin, Əhvədi Marağayinin, Əssar Təbrizinin, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin (o cümlədən hürufiliyin sosial-siyasi ideologiyasının), Saib Təbrizinin, Şah İsmayıl Xətəinin və başqa mütəfəkkirlərimizin yaradıcılığı hüquqşünaslığın diqqətindən kənarda qalmışdır. Əslində kənarda qalmışdır yox, bu sahədə tədqiqatlar aparmaq istəyən hüquqşünasların qarşısına sədd çəkilmişdir desək, daha düzgün olardı. Hər şeyin mütəxəssis çatışmazlığı, yaxud mövcud maneəçiliklərin olması ilə əlqələndirilməyin ifrat ədalətsizlik kimi səslənməsi üçün məsələnin başqa bir cəhətinə də toxunmaq zəruridir. Azərbaycanın siyasi və hüquqi fikrinin, ümumiyyətlə, siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin köklü problemlərinin tədqiqi ilə bağlı yazılara müxtəlif mətbuat orqanlarının səhifələrində də təsadüf olunmur. Belə yazıların olması artıq mütəxəssislərin təqsiri deyildir. Doğrudur, siyasi və hüquqi fikirlər spesifik görüşlər sahəsi olduğuna görə, yazılmış elmi məqalələrə mütəxəssis rəyinin verilməsi vacibdir. Lakin belə rəyin olması, tədqiqatçını fikrindən, yaxud mövqeyindən çəkindirə də bilməz. Əvvələn ona görə ki, siyasi və hüquqi fikirlərin təhlili dərin interpretasiya (şərh, izah, təfsir) tələb etdiyinə görə, mövqələrin üst-üstə (müəlliflə rəyçi arasında) düşməməsi təbiidir. İkincisi, əsas məsələ tədqiqatçının sosial-siyasi və hüquqi görüşlərini tədqiq etdiyi mütəfəkkirin mövqeyini obyektiv cəhətdən qiymətləndirə bilməsi bacarığıdır. Tədqiqatçının subyektiv mülahizələr təhlil edilən dövrün tarixi şəraiti və gerçəklikləri, habelə mütəfəkkirin təliminin ideoloji əsaslarının formalaşdığı mühitin iqlimi ilə əlaqədar irəli sürülməlidir. Təlimi obyektiv qiymətləndirməkdən ötrü obyektiv mövqeyə malik olmaq zəruridir. Əksi təqdirdə, hər hansı mütəfəkkirdən onun sosial-siyasi və ya hüquqi ideali ilə bağlı obyektiv cavab almaq mümkün deyil. Tədqiqatçının mövqeyinə uyğun olmayan mütəxəssis rəyi isə elmi yazının nəşrini dayandıra bilməz.

Hazırda isə elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, Azərbaycan hüquqşünaslığının, xüsusilə də siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin mövcud problemlərinin tədqiq dairəsinin əsaslı şəkildə genişləndirilməsi və buna əlverişli imkanlar yaradılması sanki ikinci, üçüncü plana keçirilmişdir. Belə böhranlı və həyacanlı vəziyyəti isə yalnız tədqiqatlar bolluğu sakitləşdirə bilər.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etəsindən 17 ildən artıq müddət keçməsinə, habelə siyasi və hüquqi təlimlər tarixi kursunun (o cümlədən Azərbaycanın siyasi və hüquqi təlimlər tarixi tədris fənninin) yarım əsrdən artıq müstəqil fənn kimi tədris edilməsinə baxmayaraq, hələ də Bakı Dövlət Universitetinin bütün ölkə üçün tam ixtisaslı ali təhsilli hüquqşünas kadrlar yetişdirən hüquq fakültəsinin bazasında sanballı bir dərslük (hətta tədris vəsaitinin özü belə) hazırlanmamışdır. Böyük təəccüb hissi doğuran qərribə bir vəziyyət yaranır: əgər bu, mütəxəssis azlığı ilə bağlı idisə, bəs, siyasi və hüquqi təlimlər tarixini hansı ixtisas sahibləri tədris etmişlər? Yox, əgər lazımı qədər mütəxəssis var idisə və keçmiş SSRİ-də dərslük üçün yalnız mərkəzin razılığı və ya icazəsi tələb olunurdusa, bəs, indi hansı maneələr vardır? Belə vəziyyətdən çıxış yolu varmı?

Cavab qəti və birmənalıdır: Bəli var! Buna istəyi olan hüquqşünaslara yalnız imkan vermək, mane olan şəraiti isə birdəfəlik aradan qaldırmaq lazımdır. Həyat göstərir ki, elmi yaradıcılığa yalnız elmi bacarığı olmayan, hələ bu azmış kimi üstəlik yaratmaq istəyənlərə hər cür vasitələrlə mane olan mühit imkan vermir. Müasir elmdə belə mühitin mövcudluğu yalnız və yalnız min, milyon dəfə acı təəssüf hiss doğurur. Nə qədər ki, belə mühit və şərait mövcuddur, nə qədər ki, Azərbaycan xalığının siyasi və hüquqi mənəvi irsinin tədqiqinin qəsdən və bilərəkdən qarşısını alan vəziyyət aradan qaldırılmayıb,

ölkəmiz gələcəkdə siyasi və hüquqi təlimlər tarixi sahəsində nəinki elmlər doktoru, hətta elmlər namizədi sahəsində mütəxəssislər hazırlamaqdan ötrü öz hüquqşünaslarını qonşu dövlətlərə yola (əlbəttə, əgər buna imkanı olan kadr tapılacaqdırsa) salacaqdır. Bu barədə düşünməyin artıq vaxtı çatmışdır.

Deyilənlər ötəri, yaxud təsadüfi narahatlıq kimi qəbul edilməməlidir. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixi ilə maraqlananlar yaxşı bilirlər ki, bu kursun elmi müddəaları bütövlükdə dünya yurisprudensiyasının inkişafının müxtəlif keçid mərhələlərində cəmiyyəti və dövləti mütərəqqi siyasi və hüquqi ideyalarla, doktrina və konsepsiyalarla zənginləşdirmişdir. Nizammülkün dövləti idarəetmə mədəniyyətinə dair, Xaqaninin azadlıq, Nizaminin sosial ədalət, Tusinin ədalətli qanun, S.Urməvinin qanunun gücünə arxalanan idarəçiliyə dair, Füzulinin qanun və qanunçuluğa dair, Nəsmnin azadfikirlilik ideyaları öz orijinallığı ilə nəinki Azərbaycan xalqının, türkdilli xalqların və müsəlman Şərqi xalqlarının, bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətin ümumi mənəvi sərvəti olmuşdur. Adları çəkilən mütəfəkkirlərimizin həmin ideyaları öz dəyərini ona görə saxlamaqdadır ki, azadlıq, sosial ədalət, ədalətli və humanist qanun, insan hüquqları və s. bu kimi problemlər aktuallığını bu gün də itirməmişdir. Mütəfəkkirlərimizin həmin ideyaları Azərbaycan dövlətçiliyinin və hüquq sisteminin müxtəlif inkişaf mərhələlərində və keçid dövrlərində tədricən daha demokratik məzmun və məna kəfsb etmiş, cəmiyyətin hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin, siyasi-hüquqi dünyagörüşünün formalaşmasında və təkmilləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu günkü hüquqşünaslığın həmin mənəvi irsdən faydalanmaqla yanaşı, onun tədqiqi ilə dərinlən məşğul olması vacibdir. Bunun siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin cəmiyyətin və dövlətin sosial-iqtisadi və siyasi, mənəvi və mədəni həyatında oynadığı əhəmiyyətli rolu ilə izah etmək olar.

Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin öyrənilməsi, tədris edilməsi və tədqiqi sferasının genişləndirilməsini zəruri edən bir sıra amillər də mövcuddur: Birincisi, dövlət suverenliyinə nail olmuş ölkəmizdə keçmiş rəsmi və bəzi ehkamçı cəhətləri ilə seçilmiş ideologiyanın siyasi plüralizm əvəz etmişdir. Keçmiş ideologiyadakı streatipli baxışların və təsəvvürlərin dağıdılması nəticəsində yaranmış imkanlar və yeni azadlıqlar insanların dünyagörüşü yönümündə əsaslı dönüş yaratmışdır. İkincisi, sosial-siyasi mövqeylərin şüurlu surətdə müəyyən edilməsi üçün əsaslı təməlin qoyulması bütün sosial hadisələrə tənqidi və sərbəst yanaşmaya əlverişli şərait yaratmışdır. Üçüncüsü, ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətində siyasi plüralizmə, azad iradə ifadəsinə geniş imkanlar yaradılmasına dərin rəğbət hissi formalaşmışdır. Çoxpartiyalılıq, siyasi sistemin demokratikləşdirilməsi azad seçimi şərtləşdirmişdir. Belə ki, hər kəs öz siyasi mövqeyini bildirməkdə istədiyi ictimai birlikdə birləşməkdə tam azaddır. Məhz belə bir keçid şəraitində ictimai şüurun tərbiyəsinin ən mühüm zəminlərindən biri qismində siyasi və hüquqi təlimlər çıxış edir. Və tam əsasla yüksək qürur hissi keçirməyə haqqımız vardır ki, Azərbaycan xalqı siyasi və hüquqi fikrin milli klassik nümunələrinə malikdir.

Təsadüfi deyildir ki, cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesi siyasi və hüquqi fikri insanlar üçün təkə özünəməxsus predmeti olan humanitar elm sahəsinə deyil, həm də geniş icimai maraq dairəsinə çevirmişdir. Bu inkişaf prosesi indi də davam edir.

Bütün digər humanitar elmlər kimi, siyasi və hüquqi təlimlər tarixi də cəmiyyətin həyatında görkəmli maarifçi və tərbiyəvi rol oynamaqla yanaşı ona sosial-siyasi həyat sferasında zəruri olan istiqamətləri də verə bilər. Siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin öyrənilməsinə, onun problemlərinin tədqiq edilməsi dairəsinin genişləndirilməsində və siyasi-hüquqi fikrin təbliğinə tələbatın artması da məhz bundan irəli gəlir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Хасə Nəsirəddin Tusi. Əхлақи-Nasiri. Bakı, «Elm», 1980, s.56.
2. Anikin A.V. Elmin gəncliyi. Bakı, «Gənclik», 1986, s.4.
3. Луковская Д.И. История политических и правовых учений: историко-теоретический аспект. ЛГУ, 1986, с.3.
4. История политических и правовых учений: Учебник /Под общ.ред О.В.Мартышина. М., «Норма», 2006, с.4.

Акшын ГУЛИЕВ

**КРИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ В ИССЛЕДОВАНИИ
ПРОБЛЕМ «ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ
И ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ»**

Резюме

В статье говорится о нынешнем состоянии исследований, связанных с разработкой существующих проблем науки история политических и правовых учений. Которая занимает своеобразное место в системе правовых наук при этом имеет своего удельного веса. А некоторые его проблемы до сих пор ждут своих решений.

Научные исследования в этой области, почти не проводятся. Но нельзя забывать, что принципиальные положения и теоретические основы науки истории политических и правовых учений играет большую идеологическую роль в подготовке молодых юристов, и воздействуют на формирование и развитие их политико-правовых воззрений.

Agshin GULIYEV

**CRITICAL CONDITION IN THE STUDY OF THE PROBLEM
OF «HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL TEACHINGS»**

Summary

The article deals with the present condition of the studies connected with elaboration of existed problem of the science of history of political and legal teachings, which occupy a peculiar place in the system of juridical science and at the same time it has own specific share. And its some problems still wait for their salvations. The scientific researches are not almost carried out in this sphere. But it must not be forgotten that the principle standings and theoretical bases the science of history of political and legal teachings play a great ideological role in training of young lawyers and exert influence on formation and development of their political-legal views.

Ромелла ГЮЛЬАЛИЕВА

Старший научный сотрудник отдела «Уголовного права и уголовного процесса» Института Философии и Политико-Правовых Исследований НАН Азербайджана, кандидат юридических наук, доцент

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ НАКАЗАНИЙ*

В качестве дополнительных наказаний действующее уголовное законодательство в статье 43.3 УК предусматривает лишение специального, воинского или почетного звания и государственной награды, лишение права управлять транспортным средством, конфискацию имущества и принудительное выдворение за пределы Азербайджанской Республики.

Лишение специального, воинского или почетного звания и государственных наград в соответствии со статьей 48 УК Азербайджанской Республики может быть назначено лицу за совершение тяжкого или особо тяжкого преступления, с учетом характера преступления, личности виновного и других обстоятельств дела, если суд признает необходимым лишить его специального, воинского или почетного звания и государственной награды.

Применение данного вида наказания соотносится с законодательными и иными нормативными актами, которые устанавливают соответствующие звания, чины и награды, определяют порядок их присвоения (награждения) и правовой статус лиц, имеющих указанные отличия.

Лишение специального, воинского или почетного звания и государственных наград представляет собой такой вид наказания, который связан с морально-психологическим воздействием на осужденного, носит преимущественно «позорящий» характер, а также лишением его определенных карьерных и материальных преимуществ, установленных для лиц, имеющих соответствующее звание или награду.

При этом суд не может лишить специального и воинского звания, а также государственной награды лиц не только состоящих на службе, но и находящихся в запасе, отставке, на пенсии. Он лишь признает необходимым лишить виновного соответствующего звания или награды и направляет специальное представление органу, присвоившему специальное, воинское или почетное звание и государственную награду.

Суд не вправе лишить осужденного ученой степени и ученого звания либо других званий, носящих квалификационный характер (спортивного, профессионального разряда и т.п.). Суд лишь управомочен сообщить органу, присвоившему, например, ученую степень, о характере и обстоятельствах совершенного виновным преступления для возможного принятия соответствующего решения.

Статья 159 Кодекса по исполнению наказаний Азербайджанской Республики определяет следующий порядок исполнения данного наказания. После вступления в законную силу приговора о лишении осужденного специального, воинского и почетного звания и государственной награды, его копия и соответствующее представление

* Məqalə hüquq elmləri doktoru M.Cəfərquliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

направляются судом органу, присвоившему осужденному специальное, воинское или почетное звание либо наградившему его государственной наградой.

Соответствующий орган в установленном порядке вносит в соответствующие документы запись о лишении осужденного специального, воинского или почетного звания и государственной награды, а также принимает меры по лишению его прав и льгот, предусмотренных для лиц, имеющих соответствующие звания и награды. Копия приговора в отношении военнослужащего запаса направляется в военный комиссариат по месту воинского учета.

В законе в качестве основания назначения рассматриваемого наказания указываются категория тяжести преступления (тяжкое или особо тяжкое), характер преступления, личность виновного и другие обстоятельства дела. Это означает, в частности, что целесообразно лишить боевой награды человека, совершившего государственную измену или диверсию. Нецелесообразно лишать звания заслуженного работника торговли лица, виновного в совершении дорожно-транспортного происшествия со смертельным исходом, но вряд ли обоснованным будет сохранение звания народного или заслуженного учителя у лица, совершившего насильственные действия сексуального характера.

По нашему мнению, лишение специального, воинского или почетного звания и государственных наград является по своей юридической природе не столько уголовным наказанием, сколько правовым последствием осуждения лица за совершение тяжкого или особо тяжкого преступления. В этой связи, мы полагаем возможным исключить данную меру из системы наказаний, предусмотрев, в то же время, в соответствующей статье УК возможность применения такого лишения в отношении лиц, осуждаемых за совершение тяжких или особо тяжких преступлений.

Лишение права управлять транспортным средством регламентируется в статье 45 УК Азербайджанской Республики следующим образом: «наказание в виде лишения права управлять транспортным средством назначается на срок от одного года до пяти лет в случаях, предусмотренных соответствующими статьями Уголовного кодекса, с учетом характера преступления, личности виновного и других обстоятельств преступления».

В Особенной части УК наказание в виде лишения права управлять транспортным средством предусматривается в семи санкциях: статьи 263.1 (нарушение правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств), 263.2 (то же деяние при отягчающих обстоятельствах), 263.3 (то же деяние при особо отягчающих обстоятельствах), 264 (оставление места дорожно-транспортного происшествия), 351.1 (нарушение правил вождения или эксплуатации машин), 351.2 (то же деяние при отягчающих обстоятельствах), 351.3 (то же деяние при особо отягчающих обстоятельствах).

При этом в шести санкциях из семи лишение права управлять транспортным средством предусматривается в качестве обязательного дополнительного наказания, и лишь в одной санкции (ст. 351.1) - в качестве факультативного. В пяти случаях закон определяет пределы данного наказания от одного года до трех лет, и в двух случаях – от одного года до пяти лет.

Как определяет статья 154 Кодекса по исполнению наказаний Азербайджанской Республики, при назначении наказания в виде лишения права управлять транспортным средством в качестве дополнительного наказания к наказаниям в виде ограничения свободы, содержания в дисциплинарной воинской части или лишения свободы на определенный срок, учреждение или орган, исполняющий наказание, после окончания

срока основного наказания, а также при условно-досрочном освобождении осужденного или при замене неотбытой части наказания более мягким видом наказания, направляет копию приговора и документ, дающий осужденному право на управление транспортным средством, судебному исполнителю по месту жительства осужденного.

Судебный исполнитель направляет копию приговора, а также документ о праве на управление транспортным средством органу, выдавшему осужденному права на управление транспортным средством. Указанный орган в течение срока, определенного приговором, в установленном законодательством порядке принимает меры по хранению документа, дающего право на управление транспортным средством осужденному.

В соответствии с международными договорами Азербайджанской Республики, учреждение или орган, исполняющий наказание в виде лишения права управлять транспортным средством в отношении иностранца или лица без гражданства, незамедлительно сообщает дипломатическим или консульским представительствам государств, находящихся на территории Азербайджанской Республики, об осуждении их подданного, а также направляет им копию приговора и документ, дающий право на управление транспортным средством.

Работодатель по месту работы лица, осужденного к наказанию в виде лишения права управлять транспортным средством, обязан соблюдать требования, указанные в приговоре. Учреждение или орган, исполняющий наказание в виде ограничения свободы, содержания в дисциплинарной воинской части или лишения свободы на определенный срок, не может использовать лиц, лишенных права управлять транспортным средством в качестве дополнительного наказания, на работах, связанных с управлением транспортным средством.

При назначении наказания в виде лишения права управлять транспортным средством в качестве дополнительного к наказаниям в виде общественных работ, исправительных работ, ограничения свободы, а также при условном осуждении, срок дополнительного наказания исчисляется с момента вступления приговора в законную силу.

При назначении наказания в виде лишения права управлять транспортным средством в качестве дополнительного к наказаниям в виде содержания в дисциплинарной воинской части или лишения свободы на определенный срок, срок исчисления дополнительного наказания распространяется на весь срок основного наказания и сверх того на срок, указанный в приговоре.

Такое указание статьи 157 Кодекса по исполнению наказаний представляется неточным по той причине, что в действующем УК лишение права управлять транспортным средством в качестве дополнительного наказания может назначаться лишь в совокупности с ограничением свободы, ограничением по военной службе, содержанием в дисциплинарной воинской части и лишением свободы. С учетом отмеченного уголовно-исполнительное законодательство в этой части должно быть приведено в соответствие с уголовным законом.

Если лицо, осужденное к наказанию в виде лишения права управлять транспортным средством, устроится на работу, связанную с управлением транспортным средством, запрещенную ему приговором суда, работодатель прекращает трудовой договор с осужденным. Если лицо, осужденное к наказанию в виде лишения права управлять транспортным средством, занимается трудовой деятельностью, связанной с управлением транспортным средством, запрещенной ему приговором суда, судебный исполнитель, уведолив об этом работодателя, предлагает в трехдневный срок расторгнуть

трудовой договор с осужденным и предупреждает его об ответственности за неисполнение приговора.

Осужденный или должностное лицо, злостно уклоняющиеся от исполнения приговора суда о лишении права управлять транспортным средством, несут ответственность, установленную законодательством. В соответствии со статьей 306 УК Азербайджанской Республики лица, виновные в злостном неисполнении решения, приговора, определения или постановления суда, вступивших в законную силу, а равно воспрепятствовании их исполнению, подлежат уголовной ответственности и наказанию.

Конфискация имущества как вид уголовного наказания представляет собой вид имущественных правоограничений, заключающихся в лишении виновного права собственности на принадлежащее ему имущество, выражающих уголовно-правовое порицание деяния и деятеля, обеспечиваемого государственным принуждением.

Статья 51 УК определяет конфискацию имущества как принудительное безвозмездное изъятие в собственность государства орудий и средств, использованных осужденным при совершении преступления, а также имущества, добытого преступным путем. При этом конфискация имущества назначается только в случаях, предусмотренных соответствующими статьями Особенной части уголовного кодекса.

В юридической литературе высказывались сомнения относительно целесообразности полной конфискации имущества ввиду ее чрезмерной жестокости (8, с.437). По мнению А.Н. Кузнецова, конфискация как «вид наказания противоречит общепризнанным нормам международного права, Конституции РФ, принципам гуманизма и справедливости» (7, с.43) и поэтому должна быть законодателем из перечня видов наказаний исключена.

В соответствии с Постановлением Конституционного Суда Азербайджанской Республики от 12 января 1999 года, вступившим в силу с 1 февраля 1999 года, предусмотренная в санкциях статей Особенной части УК конфискация имущества может состоять лишь в изъятии орудий и средств совершения преступления, а также имущества, добытого преступным путем.

Конфискация имущества относится к числу наказаний, известных уголовному законодательству с древнейших времен. Еще в римском праве самым широким типом поражения имущественных прав было отобрание всего имущества, опись имения в казну, широко практиковалась конфискация у народов германских и славянских. Весьма распространено это наказание было в советском уголовном праве и достаточно широко применяется ныне.

Законодательство многих современных государств довольно сдержанно относится к использованию конфискации имущества в качестве уголовного наказания. Как правило, предусматривается конфискация конкретных предметов, использовавшихся для совершения преступления, и не допускается конфискация всего или части принадлежащего осужденному имущества. В то же время, конфискация имеется в системах наказаний большинства демократических государств (9, с.14). В частности, следует отметить, что в Нидерландах ведется подготовка к внедрению правовой санкции в виде конфискации незаконно полученных доходов даже без привлечения виновных к уголовной ответственности.

Одним из средств цели исправления при назначении конфискации имущества является использование воспитательных возможностей самой кары, составляющей содержание данного вида наказания. Как показывает опыт, конфискация имущества применяется преимущественно при совершении корыстных преступлений. Поскольку

мотивом совершения преступления выступает корысть, стяжательство, стремление к обогащению без приложения общественно полезного труда, поэтому конфискация может и должна оказывать обще- и частнопредупредительное воздействие, играть важную воспитательную роль.

В то же время, законодатель вводит в санкции многих норм, субъективная сторона которых не содержит такого признака, как корысть, конфискацию имущества, в частности, в статьи 214, 214.1, 217, 218, 274, 276 УК.

В новом УК Азербайджана конфискация имущества предусмотрена в качестве дополнительного наказания в 51 санкции, в том числе в 17 санкциях в качестве обязательной, и в 34 санкциях в качестве факультативной. Следует отметить, что законодательная регламентация конфискации имущества в действующем уголовном законодательстве обладает рядом явных несовершенств и системных противоречий, из которых, прежде всего, необходимо выделить следующие.

1. В УК Азербайджанской Республики конфискация имущества предусматривается как специальная в виде изъятия в собственность государства орудий и средств, использованных осужденным при совершении преступления, а также имущества, добытого преступным путем. Таким образом, закон не определяет, могут ли указанные предметы находиться в собственности осужденного либо не являются его собственностью, представляют для него определенную материальную ценность (например, транспортные средства, недвижимость, ювелирные изделия или художественные произведения), либо вовсе не имеют никакой материальной ценности (например, документы, орудия взлома, лом, нож).

2. Конфискация имущества назначается только в случаях, предусмотренных соответствующими статьями Особенной части УК, однако в подавляющем большинстве случаев при совершении преступления виновные используют различные орудия и средства, а также добывают преступным путем имущество, которое также должно изыматься в качестве вещественных доказательств либо возвращаться потерпевшим. В этом случае единственное отличие конфискации имущества как меры уголовного наказания от специальной конфискации в качестве уголовно-процессуальной меры состоит в том, что первая предусматривается в санкции статьи, а вторая применяется на основании уголовно-процессуального законодательства.

3. Имеются противоречия между регламентацией конфискации в различных частях уголовного кодекса. В Общей части она регламентируется как специальная, а в нормах Особенной части в качестве общей конфискации имущества. В частности, трудно объяснить, почему при совершении терроризма, кражи, грабежа или вымогательства при отягчающих обстоятельствах, виновному может быть назначена конфискация имущества, а при совершении кражи, грабежа или вымогательства без отягчающих обстоятельств, она не предусматривается.

Избежать отмеченных несовершенств и системных противоречий можно за счет реконструкции статьи 51 УК в соответствии с одним из двух вариантов. Первый вариант реконструкции данной статьи может состоять в возврате к прежней законодательной регламентации конфискации имущества как принудительного безвозмездного изъятия в собственность государства всего или части имущества, являющегося собственностью осужденного либо переданного им в собственность других физических или юридических лиц.

Второй вариант реконструкции данной нормы может заключаться в регламентации конфискации как принудительного безвозмездного изъятия в собственность

государства орудий и средств, использовавшихся осужденным при совершении преступления, являющихся его собственностью и представляющих для него определенную имущественную ценность. Все иные случаи конфискации должны регламентироваться уголовно-процессуальным законодательством и осуществляться по постановлению следователя. При этом санкции Особенной части, предусматривающие конфискацию имущества, должны быть пересмотрены.

Принудительное выдворение за пределы Азербайджанской Республики является новым видом наказания, ранее не известным уголовному законодательству. В соответствии со статьей 52 УК, принудительное выдворение за пределы Азербайджанской Республики может назначаться иностранцам после отбытия ими основного вида наказания с учетом обстоятельств, предусмотренных в статье 58.3 УК.

Статья 58.3 УК регламентирует, что при назначении наказания учитываются характер и степень общественной опасности преступления, личность виновного, в том числе обстоятельства, смягчающие и отягчающие наказание, а также влияние назначенного наказания на исправление осужденного и на условия жизни его семьи. Поскольку указанные общие начала назначения наказания учитываются при назначении любого вида наказания, в том числе и рассматриваемого, указание на статью 58.3 УК в законодательном определении принудительного выдворения за пределы Азербайджанской Республики представляется нам излишним.

Порядок исполнения данного наказания регламентируется статьей 166 Кодекса по исполнению наказаний. Для исполнения наказания в виде принудительного выдворения за пределы страны учреждение или орган, исполняющий основное наказание в отношении осужденного, за месяц до истечения срока наказания определенного приговором суда, уведомляет соответствующий орган исполнительной власти. Орган, исполняющий наказание в виде принудительного выдворения, информирует Министерство иностранных дел Азербайджанской Республики и государство, гражданином которого является осужденный, а также дипломатические и консульские представительства, взявшие на себя опеку над осужденным, о принудительном выдворении осужденного за пределы Азербайджанской Республики.

Лицо, осужденное к наказанию в виде принудительного выдворения, должно немедленно покинуть пределы Азербайджанской Республики со дня освобождения от отбывания основного наказания, исключая наличие уважительных причин. При этом расходы по принудительному выдворению за пределы Азербайджанской Республики оплачивает сам осужденный или дипломатические и консульские представительства государства, чьим гражданином он является, и лишь в исключительных случаях расходы по принудительному выдворению может оплатить орган, исполняющий наказание.

Статья 52.2 УК предусматривает, что принудительное выдворение не назначается лицам: 1 – прожившим на территории Азербайджанской Республики пять лет к моменту вступления приговора в законную силу; 2 – состоящим в браке с гражданином Азербайджанской Республики к моменту вступления приговора в законную силу; 3 – родившимся в Азербайджанской Республике; 4 – одним из родителей которых является гражданин Азербайджанской Республики; 5 – имеющим статус беженца или получившим политическое убежище в Азербайджанской Республике; 6 – на иждивении которых находятся несовершеннолетние, а также недееспособные лица или лица, признанные инвалидами первой или второй группы; 7 – лица, в отношении которых

имеются достаточные основания полагать, что они будут подвергаться пыткам или преследованиям в стране, куда придут после выдворения.

По нашему мнению, включение принудительного выдворения из страны в качестве дополнительного наказания в систему наказаний является весьма удачным и своевременным шагом. В условиях расцвета транснациональной организованной преступности и резкого повышения криминогенной активности иностранных граждан, прежде всего, из стран ближнего зарубежья, государство должно иметь действенные инструменты пресечения межрегиональных преступных связей и миграции профессиональных преступников.

Аналогичное законодательное решение обозначенной проблемы содержится в современном зарубежном уголовном законодательстве. Так, в ч. 1 ст. 131-30 УК Франции говорится: «В случаях, когда это предусмотрено законом, в отношении любого иностранца, виновного в преступлении или проступке, может быть назначено наказание в виде запрещения находиться на французской территории, окончательно или на срок не более десяти лет» (9, с.21). В статье 35 УК КНР (в редакции 1997 года) установлено: «К совершившим преступление иностранцам в качестве самостоятельной или дополнительной меры наказания можно применять высылку из страны» (1, с.262).

В то же время, законодательная регламентация рассматриваемого вида наказания в УК Азербайджанской Республики представляется нам недостаточно совершенной по следующим основаниям. Прежде всего, закон не содержит указания, на какой срок назначается данное наказание и соответственно на порядок исчисления этого срока, что делает исполнение данного наказания весьма сложным и даже невозможным. Ссылка в статье на обстоятельства, указанные в статье 58.3 УК представляется нам неудачной. Возможно, вместо этого следует указать категорию преступления (тяжкое, особо тяжкое). Следует отметить, что в анализируемой статье содержалось указание на то, что данное наказание применяется в случаях совершения тяжких и особо тяжких преступлений. Однако это указание было исключено из статьи Законом от 2 июля 2001 года. Нуждается в уточнении также часть вторая данной статьи, поскольку в ряде случаев она противоречит Закону Азербайджанской Республики «О гражданстве».

Список использованной литературы

1. Ахметшин Х.М., Ахметшин Н.Х., Петухов А.А. Современное уголовное законодательство КНР. М., 2000.
2. Баженов М.И. Назначение наказания по советскому уголовному праву. Киев, 1990.
3. Дуюнов В.К. Проблемы уголовных наказаний в теории, законодательстве и судебной практике. Курск, 2000.
4. Зайцева Е.Н. Цели наказания и средства их достижения в исправительных учреждениях. Автореф.канд.дисс. Краснодар, 1998.
5. Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. М., Изд-во «Норма». 2002.
6. Кодекс по исполнению наказаний Азербайджанской Республики. Баку, 2003.
7. Кузнецов А.Н. Российское уголовное право. Общая часть. Курс лекций. М., 1998.
8. Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. М., 1997.
9. Новый УК Франции // Науч.ред.Н.Ф.Кузнецова, Э.Ф.Побегайло. М., 1993.

10. Похмелкин В.В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. Красноярск, 1990.

11. Старков О.В., Милюков С.Ф. Наказание: уголовно-правовой и криминопенологический анализ. Санкт-Петербург, 2001.

12. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Изд-во «Юридическая литература». Баку, 2006.

Romella GÜLƏLIYEVA

ƏLAVƏ CƏZALARIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Güvvədə olan cinayət qanunvericiliyi əlavə cəzalar kimi CM-in 43.3 maddəsində nəzərdə tutulur: xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə, nəqliyyat vasitələrini idarə etmək hüququndan məhrum etmə, əmlak müsadirəsi və Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma.

Məqalədə cinayət və cəza-icra qanunvericiliyində olan əlavə cəzaların tətbiqinin təcrübə və reqlamentləşmədə bəzi xüsusiyyətlərinə baxış keçirilib, həmçinin onların təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər əks olunur.

Romella GULALIEVA

COMMON TESTIMONIAL AND QUESTIONS OF PERFECTION OF SUPPLEMENTARY PENALTIES

Summary

In the criminal law currently in force there are foreseeing deprivations of special military and honorary titles and state awards, deprivation of driving right, confiscation of property and compulsory banish from Azerbaijani Republic.

In this article the author considered some peculiarities of legislative regulation and practical using of supplementary penalties in criminal-executive and criminal legislation of Azerbaijan Republic and are contains some suggestions for their perfection for individuality of criminal responsibility, which are employ by courts in addition with base penalty to improvement of united purposes of restoration of social justice, correction of convicts and prevention of new crimes by the way of electoral influence over some sides of condemned individuals.

DÖVLƏT QULLUĞU: YARANMASI VƏ İNKİŞAFININ TARİXİ VƏ QNOSEOLOJİ KÖKLƏRİ*

Məqalədə qulluq termini və onun sinonimləri məmurluq, bürokratiya, kadr nomenklaturası müqayisəli və məntiqi metodlarla tədqiq edilir, tarixi və qnoseoloji kökləri araşdırılır.

Hüquqi ədəbiyyatda metod (yunan *methodos* – tədqiqat yolu, ifadə üsulu) 1) təfəkkür üsulu, təbiət və cəmiyyət həyatının təzahürlərinin tədqiqi; 2) fəaliyyət, üsul və ya qaydalar (1, 313).

Məqalədə qoyulmuş problemin tədqiqi orta əsrlərin ensiklopedik alimi Əbu Reyhan Biruninin (X ə.) və fransız mütəfəkkiri Dekartın (XVI ə.) klassik elmi metodları əsasında araşdırılır.

Biruni öz metodunda göstərirdi: təbiət hadisələrini izah edərkən təbiətin özündən başlamalı, onda olan qanunauyğunluğa, faktlara və təcrübəyə əsaslanmalı; predmet öyrənilərkən onu təşkil edən elementlərin öyrənilməsindən başlamalı; ən əsas duyğu məlumatlarına (subutlara, əlamətlərə) əsaslanan deduksiyanı rəhbər tutmalı; predmet və hadisələri öyrənərkən dərindən düşünməli, yəni mühakimə, təhlil və ümumiləşdirmələr aparmalı; təbiətdə mövcud olan, qanun və qaydalara zidd olmayanları müşahidə etməli, müxtəlif məlumatları, fikirləri və rəvayətləri başqaları ilə tutuşdurmaqla müqayisə edib həqiqəti müəyyən etməli; tədqiqat zamanı məlumdan-naməlumə, yaxından-uzağa getməli; əgər uzaq keçmişə dərk etməyə aiddirsə predmetin, hadisənin tarixini öyrənməli (2, 47).

Dekart «Metod haqqında mühakimə» əsərində dörd metodoloji qayda göstərir: **birinci**, heç bir vaxt heç nəyi həqiqət kimi qəbul etməməli..., yəni tələsiklikdən və yanlış fikirdən qaçmalı və öz mühakiməndə şübhə yeri qoymamalı, aydın və aşkar olanları daxil etməli; **ikinci**, ... baxılan hər bir çətinliyi yaxşı həll etmək üçün onu müvafiq sayda hissələrə bölməli; **üçüncü**, fikirləri sıra ilə sadə və yüngül dərk olunan predmetdən başlayaraq pillələr üzrə daha mürəkkəb dərk olunana getməli; **dördüncü**, siyahı üzrə tam gözdən keçirməli, heç nə buraxılmadığına və əhatə edildiyinə əmin olmalı (3, 123).

Bu metodlar əsasında qulluq, qulluq edən, qulluqçu, məmur, kadrlar, rusca slujba, sluqa, slujiviy, slujasiy, rinovnik anlayışlarını və onların mahiyyətlərini araşdırmağa səy göstərir.

Müasir rus ədəbi dil lüğətində rusca служба – 1) İnkilaba qədər Rusiyada məişətdə xidmət edən şəxs; 2) kiməsə, nəyəsə qulluq (xidmət) edən; kiminsə maraqlarını qoruyan şəxs; 3) nəyinsə xatirinə işləyən insan köhnə söz qul (4, 1038) kimi izah olunur. Azərbaycan-rusca lüğətdə qulluq (slujba) – kimə və nəyə qulluq; köhnə - köləlik kimi tərcümə olunur. Odur ki, belə təxmin etmək olar ki, qulluq ifadəsinin kökündə qul sözü dayanır.

Azərbaycan müəyyən dövrlərdə Sasanilərin, Ərəb xilafətinin, Səlcuqların, Atabəylərin hakimiyyəti altında canişinlik idarəçilik formasını tətbiq edilməklə idarə olunduğundan onların istifadə etdiyi ərəb-fars sözlərinin çoxu Azərbaycan dilinə sintez olunmuşdur. Onlardan olduğu kimi bizə çatanlar: **ərəb sözləri** – məmur, xidmət, vəzifə, vəzir, hacib, nazir, rütbə, səlahiyyət, məclis, müşavir, dövlət, idarə, iqtidar, ittifaq, icra, icraiyyə, ictimai, məaş, məvacib, məkan, məna, bələdiyyə, qanun, dərəcə, elm, mərkəziyyət,

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, hüquq elmləri doktoru M.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

məsləhət, məcəllə, müəssisə, konkurs, mütləqiyyət, nizamnamə, sahibkar, sədrlik, silk, sinif; **fars** sözləri – divan, canişin, satrap, saziş, pərəstiş və s. (5, 1037 s.).

Azərbaycanda qulluqçu sözünün sinonimi kimi VII əsrdən işlədilən məmur (ərəbcə – əmri alan, bir işə təyin olunan, dövlət xidmətində olan) və **xidmətkar** (ərəb və fars sözü) sözləri işlədilir (5, 352, 696). Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə dövlət idarəçiliyində qulluq sözü yox **hizmət (xidmət)** və ya **məmurluq** sözləri istifadə olunur (6, 2006).

Məmur sözünün sinonimi rusca çinovnik, fransızca fonctionnaire və ya bureaucrate dövlət orqanlarında daimi qulluqda olan şəxslər daxil edilir. Məmurun xarakterik əlamətləri: yalnız ümumi qulluqda olmaq; dövlət idarəetmə orqanlarında daimi qulluqla məşğul olmaq; vəzifə ierarxiyasında dərəcə və rütbələri göstərilən ştata daxil edilmək.

Rusiyada çinovnik (rusca run – rütbə, dərəcə sözündən əmələ gəlib) – dövlət qulluğunda hər hansı rütbəsi olan insan hesab olunurdu. Orada ilk olaraq «slujiviy» (qulluq edən) insanlar «dövlət sarayı» adlanan institut çərçivəsində formalaşır. XIV-XV əsrlərdə dövlətin yaranma prosesində udel knyazları sarayı Moskva böyük knyazlığı sarayına birləşir. Bu ilk vaxtlar dövlət aparatı oxşar bir qurumu xatırladır, sonralar isə ali dövlət qulluqçularını birləşdirən dövlət sarayına çevrilir. Bu institut Moskva dövlətinin mövcud olduğu XVIII əsrin əvvəllərinə qədər davam edir. Burada tədricən dövlət qulluğunun ali təbəqəsi müstəqil dvoryanlıq (yəni sarayda olanlar) yaranır.

Çinovnik anlayışı I Pyotr-un yaratdığı «Dərəcələr haqqında Tabellə» əlaqədar leksikona daxil edilir. Tabel hər biri 14 pillədən ibarət mülki, hərbi və saray qulluğundan ibarət üç paralel ierarxik nərdivan müəyyən edilir. Bütün məmurlar qulluq etdiyi idarəni və rütbəsini göstərən paltar geyinirdilər.

Fransada məmurluq II Dünya müharibəsindən sonra daha da möhkəmlənmiş «Məmurluğun ümumi statusu haqqında» (1946) qanun qəbul edilmişdir. İerarxiyaya uyğun ali məmurluq (nazirlər, deportament rəhbərləri) təbəqəsinin ayrılması hallarına rast gəlinir. Dövlət qulluğunda texnokratik xarakterin güclənməsi bürokratik aparatda məmurların kəmiyyət artımı ilə müşayiət olunur. Məmurluq güclü siyasi qüvvəyə çevrilir.

Ədəbiyyatda monarxa (imperatora, çara, taxt-taca) qulluq, xalqa qulluq, cəmiyyətə qulluq, dövlətə qulluq, hökumətə qulluq kimi terminlərdən istifadə olunur. RF Prezidenti yanında Rusiya dövlət qulluğu akademiyasının apardığı sosioloji tədqiqata görə rəhbərlərinə xidmət edən «komandanın» üzvlərinin 38, 2% dövlət qulluğunda, 14,4 % xalqın qulluğunda, 30,6 % müxtəlif hakimiyyət orqanlarının və bölmələrinin qulluğunda olduqlarını hesab edirlər (7, 11).

Rusiyada «sosialist cəmiyyəti» quruculuğunda burjuaziyaya xas olan bürokratiyanı – məmurluğu saxlamaq, burjuaziya parlamentarizmə oxşar bir orqanın yaradılması haqda Kautskinin ideyasına görə «sosializm cəmiyyəti ən müxtəlif formalı müəssisələrsiz, ...bürokratik təşkilatsız... məmurlarsız keçinə bilməz» (8, 33).

V.Lenin bu mülahizələri tənqid edərək deyirdi: - bizim yaradacağımız qurum «bürokratik» aparat olmayacaqdır. Fəhlələr siyasi hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra köhnə bürokratik aparatı qıracaqlar, onu təməlinə qədər dağıdacaqlar, onun daşın-daş üstünə qoymayacaqlar, onu fəhlələrdən ibarət bir orqan əvəz edəcəkdir. Onun fikrincə Kautski demokratiyanı (xalq üçün olmayan demokratiyanı) bürokratizmlə (xalqa qarşı bürokratizmi) birləşdirən burjua parlamentarizm tamamilə məhv edilənədək davam etdirə biləcəkdir, proletar demokratizm arasında fərqi əsla anlamamışdır. Lenin yazırdı... «kapitalist mülkiyyətdən məhrum edilmədikcə, burjuaziya devrilmədikcə, hətta proletariatdan olan vəzifəli şəxslərin də müəyyən dərəcədə bürokratlaşması labüddür. Kautskinin dediyindən belə çıxır: seçkili vəzifəli şəxslər sosializm zamanı qalırsa, deməli məmurlar da qalacaq, bürokratiya da qalacaqdır. Bununla da V.Lenin sosializm cəmiyyətinə yabançı element kimi yeni qurulacaq hakimiyyətdə bürokratiyaya və məmurluğu yer vermir.

Oktyabr inqilabından sonra, sovet dövlətinin fəaliyyət göstərdiyi ilk vaxtlarda V.Lenin fakt qarşısında qalaraq tam başqa fikirlər söyləyir. O, bürokratiya, məmurluq, qulluqçu ifadəsi işlətmədən burjuaziya mütəxəssisləri haqqında deyir: biz mütəxəssislərdən quruculuğun bütün sahələrində istifadə etməliyik, bizim arxamızda köhnə burjuaziya mütəxəssislərinin təcrübə və elmi hazırlığı olmadan öz gücümüzlə öhdəsindən gələ bilmərik... köhnə kapitalist dünyasının qoyduğu materiallardan istifadə etməliyik. Başqa idarəetmə sahəsində qulluqçular – daha geridə qalmış məmur – bürokratdır. Burda məsələ çətinidir. Bu aparatsız yaşaya bilmərik, hər bir idarəetmə sahəsinə bu cür aparata tələbat yaranır. Biz burada Rusiyada kapitalizm lazımı qədər inkişaf etməməsindən əziyyət çəkirik. Biz köhnə bürokratik elementləri qovduq və yenidən başqa yerə qoyduq. Çar bürokratiyası sovet idarələrinə keçdilər, bürokratism, kommunist adı ilə rənglərin dəyişdirərək, partiya bileti ilə böyük müvəffəqiyyətlə karyera əldə edirlər. Beləliklə, qapıdan qovuruq, pəncərədən gəlirlər. Bu bürokratları dağıtmaq olardı, lakin onları yenidən tərbiyyəsi mümkünsüzdür (9, 83).

Platon və Aristotel vaxtı ilə demişdir: hakimiyyəti heç bir təminatı olmayan yoxsullar (çoxluc) hakimiyyətə gələrsə onlar azlıqda olan varlıların mülkiyyətin müsadirə edəcək, bir hissəsini məhv edir, bir hissəsini isə ölkədən qovur və vəzifələri öz aralarında bölürlər. Sovet hakimiyyəti dövründə bu deyilənlər tam təsdiqini tapır.

Məlumdur ki, dünya ölkələrində kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq kapitalizm istehsal üsulunun genişlənməsi, ictimai əmək bölgüsünün tətbiqi, idarəetmə funksiyalarının artması qulluqçu kateqoriyasının cəmiyyətin sosial-strukturunda xüsusi yer tutmasına səbəb olmuşdur. Fiziki əməklə məşğul olan mizdli işçilərin kəmiyyət tərkibi genişləndikcə onun əhəmiyyəti daha da artır. Qulluqçu müəyyən olunmuş əmək haqqı (maaş və ya mvacib) alan qeyri fiziki, əqli əməklə məşğul olanlar hesab olunur (10, 308). Əsasən müxtəlif qulluqçu kateqoriyalarında dövlət aparatı formalaşır, cəmiyyətin ierarxiyası üzrə bütün səviyyələrdə qulluqçu iştirak edir, onların sayı artır, hüquqi vəziyyəti dəyişir.

V.Pescanskiy «Burjuaziya cəmiyyətində qulluqçular» monoqrafiyasında (1975) qulluqçuların tarixi, iqtisadi, sosioloji, sosial-siyasi aspektlərini kompleks tədqiq edir, kapitalizm şəraitində bu sosial kateqoriyanın inkişaf qanunauyğunluğunu göstərir (11, 7). XX əsrin 20-30-cu illərində qulluqçu probleminin tədqiqi əsasən Almaniyada davam etdirilir və sosiologiyada qulluqçuları «xüsusi sinif» təşkil etməsi üzərində dayanılır. Əsrin 50-ci illərində qulluqçu problemi genişlənən «yeni orta sinif» nəzəriyyəsi əsasında hakimiyyətlərin bölgüsü nöqtəyi-nəzərindən baxılır. İdarə edənlərlə idarə olunanlar arasında bütün ictimai hakimiyyətdə iştirak edənlərə aid edilən xüsusi «qulluq sinfi» yarandığı göstərilir. 60-cı illərdə qulluqçuların «yeni orta sinfi» ideyasına yaxın olan «texnostruktura ideyası» irəli sürülür. Texnostrukturaya məlumat yığılmasını, qərarların hazırlanması və qəbulunu həyata keçirən qulluqçulara aid edilir (11, 9).

Daha yüksək, mürəkkəb əqli əməklə professional məşğul olan işçilər **ziyalı** kateqoriyasına aid edilir. «Qulluqçu» və «ziyalı» anlayışları müəyyən qədər bir-birinə yaxındır: qulluqçu kateqoriyasına əqli əməyin aşağı növü ilə məşğul olan şəxslər daxil edilir; başqa tərəfdən ziyalıların bir hissəsi mizdli işləyir və qulluqçu kateqoriyasına aid edilmir. Ziyalı anlayışına müxtəlif mənalarda baxılır. Onun mənası tarixən çox dəyişilməsinə baxmayaraq həmişə o kateqoriyaya əqli fəaliyyətə məşğul olanları daxil edilir. XIX əsrdən başlayaraq ziyalı müəyyən ictimai qrup, sosial təbəqə kimi göstərilir. Hüquqi ədəbiyyata ziyalı anlayışına müxtəlif baxışlar mövcuddur. Onlar: sosial vəziyyətinə, səviyyəsinə və cəmiyyətdə başqa təbəqələrə münasibətinə; əmək fəaliyyətinin məzmununa; müəyyən sosial funksiyalarına; xüsusi psixi xüsusiyyətlərinə görə baxışlardır.

Ümumi şəkildə, **ziyalı** əqli əməklə məşğul olan və cəmiyyətdə spesifik funksiya yerinə yetirən işçilərin sosial təbəqəsi kimi baxılır.

Adam Smit qeyri fiziki və əqli əməklə məşğul olanları cəmiyyətin hesabına dolanan və ona xidmət edən insanları «cəmiyyətin qulluğunda olanlar» hesab edir. Maddi dəyərlər istehsal edib etməməsindən asılı olmayaraq onların məhsulu əmtəə sayılmır. K.Marks A Smit kimi bütün cəmiyyətin qulluğunda duranları qeyri istehsalar işçiləri hesab edir. K.Marks göstərirdi ki, feodalizmdə natural formada, kapitalizmdə pul formasında əmək haqqı müəyyən edilir. Kapitalist istehsal üsulunun inkişafı ilə bütün qulluq (xidmət) muzzdlu əməyə çevrilir (12, 135).

Beləliklə, qulluqçular bilavasitə maddi nemətlər yaratmır, istehsalata texniki, texnoloji və başqa aspektlərdə təmin edir, həmçinin başqa sosial əhəmiyyətli fəaliyyət göstərir (təhsil, tərbiyə verir, səhiyyə xidməti ilə məşğul olur). Qulluqçular kateqoriyasında **dövlət qulluqçusu** xüsusi statusa malikdir. Onların əsas xüsusiyyətləri əməyinin xarakteri və istiqamətləri ilə müəyyən edilir. Onların fəaliyyəti daimi və bilavasitə müvafiq dövlət orqanının səlahiyyətini yerinə yetirməkdir. Dövlət qulluqçularının hüquqi münasibətləri əsasən inzibati hüquqla, «qulluq hüququ» (bəzi xarici ölkələrdə bürokratik hüquqla), müəyyən dərəcədə əmək hüququ ilə tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovetlər dövründə SSRİ Əmək və sosial məsələlər üzrə dövlət komitəsinin «Vəzifələrin vahid nomenklaturası»na (1967) uyğun bütün qulluqçular idarəetmə prosesində qərarların hazırlanıb qəbul edilməsində iştirak dərəcəsinə görə təsnifat verilirdi. Bu təsnifata görə bütün qulluqçular üç kateqoriyaya – **rəhbərlərə, mütəxəssislərə və texniki icraçılara** bölünürdü.

Mütəxəssislər qərarların hazırlanması, qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsini təmin edirdi. Vahid nomenklaturada mütəxəssislərə mühəndislər, mexaniklərə, iqtisadçılar, aqronomlar, zootexniklər, həkimlər, müfəttişlər, təlimatçılar, referentlər, məsləhətçilər və b. daxil edilirdi. Bu təsnifatda aşağıdakı çatışmamazlıqlar nəzərə çarpırdı: birinci, bir qrup qulluqçu heyəti mütəxəssislər qrupuna daxil edilir; ikinci, mütəxəssislə qulluqçu eyniləşdirilir; üçüncü, qulluqçu və dövlət qulluqçusu arasında sədd qoyulmur. Bir kateqoriyada bilavasitə istehsalatda və xidmətdə məşğul olan həkimləri, aqronomları, zootexnikləri başqa mütəxəssisləri dövlət idarə etmək xarakterli fəaliyyətlə məşğul olan inspektorlar, təlimatçılar, referentləri və b. daxil edilməsi ədalətli olaraq tədqiq edilirdi. Vahid nomenklaturada faktiki olaraq dövlət qulluqçuları ilə dövlət orqanlarında işləyən mütəxəssis və qulluqçuların xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan bir kateqoriya daxil edilirdi.

Bəzi xarici ölkələrin qanunvericiliyində bu cür hallara yol verilir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının və Avropa İttifaqına Üzv Ölkələrinin seçmə yolu ilə 34-üdə aparılmış təhlil göstərir ki, onların 31-ində dövlət qulluğu haqda qanun fəaliyyət göstərir. Bu qanunlarda: 14 halda milli səviyyədə səhiyyə işçiləri; 16 halda təhsil işçiləri (müəllimlər); 22 halda polis işçiləri, 18 halda subnasional səviyyədə dövlət sektorunun işçiləri (təhsil, səhiyyə və polis istisna olmaqla) dövlət qulluqçularına bərabər tutulur (13, 59). ABŞ-da dövlət qulluqçuları kateqoriyasına dövlət hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirən vəzifəli şəxslər və yardımçı texniki heyət və muzzdlu işçilər, o cümlədən müəllimlər, dövlət müəssisə və kommunal xidmət işçiləri daxil edilir (14, 14). ABŞ-da «dövlət qulluqçularını» yardımçı heyətlə və muzzdlu işə götürülən işçilərlə bir sırada baxılması dövlət sektorunda məşğul olan bütün şəxsləri vahid sosial təbəqə kimi göstərmək məqsədi daşıyır.

ABŞ-da geniş aspektdə mülkü qulluq (civil service), ümumi qulluq (public servis), hökumət qulluğu (goverent service) anlayışları çox hallarda sinonim kimi istifadə olunur. Bununla belə xüsusi ədəbiyyatda «mülkü qulluq» peşəkar, dəyişilməyən qulluqçu

kateqoriya, «hökumət qulluğunda» isə yeni prezidentin seçilməsi ilə dəyişilən ali vəzifəli şəxslər daxildir.

Dövlət qulluğu İngiltərədə müxtəlif adlarla ifadə olunur: «taxt-taca qulluq» (hökumətə qulluq), siyasi qulluq, hərbi qulluq və mülkü qulluq anlayışları ayrıca baxılır. XVIII əsrdə Vest-hind kompaniyasında hərbi və mülkü heyəti bir-birindən fərqləndirmək üçün tətbiq edilib. Taxt-taca qulluq termini karolun adından icra hakimiyyətini həyata keçirən hökumət qulluğu hesab olunur. Fransada bürokratik qulluq ifadəsi istifadə olunur.

ABŞ-da, Avstraliyada, Macarıstanda və Yeni Zelandiyada dövlət qulluğu tərkibində «Ali rəhbər qulluğu» yaradılıb. Bu qulluğa daxil olanlar idarəetmə ilə yanaşı, işdə varisliyi və davamlılığı təmin etməklə məqbul olur, nazirlik və baş idarələrin fəaliyyətini birləşdirir və koordinasiya edir (13, 53).

Sovetlər dövründə V.Lenin yazılarında və çıxışlarında insanlar, praktiki təşkilatçılar, professional inqilabçılar, yüksək ixtisaslı mütəxəssis, vəzifəli şəxs, rəhbər və b. ifadələrdən istifadə edirdi. V.Leninin xəstəliyinə görə iştirak etmədiyi XII partiya qurultayında (21 mart 1922-ci il) İ.Stalin tərəfindən ilk dəfə kadr (fran. cadres – şəxsi heyət) sözü rəsmiləşdirilmiş qurultayın qərarında isə rəhbər kadrların seçilməsi, yeni kadrların hazırlanması ifadələri işlədilmişdir.

Beləliklə, İ.Stalin Çar Rusiyada mövcud olmuş məmurluğu, bürokratiyanın Çin modelini və dövlət qulluğunu başqa adla, başqa qiyafədə «kadrlar hər şeyi həll edir» şüarı altında özünün kəşf etdiyi «**partiya kadr nomeklaturası**» sistemini yaradır.

Bonn sovetoloqu M.Voslenski «Nomeklatura fenomeni» kitabında SSRİ-də nomeklaturanın yaranma prosesini üç mərhələyə bölür. **Birinci** mərhələdə Leninin rəhbərliyi ilə cəmiyyətin daxilində öz sinfi siması olmayan professional inqilabçılar təşkilatı yaranır; **ikinci** mərhələdə bu təşkilat çevriliş yolu ilə rus imperiyasını yıxaraq hakimiyyətə gəlir. Hakim qüvvəyə çevrilən bu partiya iki təbəqədən ibarət olur. Yuxarı təbəqə Leninin yaratdığı professional inqilabçılar qurumu, ondan aşağıda isə partiyanın Baş katibi Stalinin yaratdığı nomeklatura; **üçüncü** mərhələdə nomeklatura professional inqilabçıları məhv edərək hakim qüvvəyə çevrilir.

Əgər Lenin öz kəşfi olan professional inqilabçılar təşkilatı vasitəsilə çevriliş etməklə hakimiyyətə gəlmişdilsə, Stalin nomeklatura vasitəsilə öz diktaturasın yaradır və rus imperiyasını idarə etməyə başlayır. Volenskinin fikrincə sovet cəmiyyətində nomeklatura adlı yeni sinif meydana çıxır və bir partiyanın içərisində iki qrup rəhbərlər elitasından – nomeklaturadan ibarət daxili partiya və ona tabe olan sırası üzvlərdən ibarət xarici partiya fəaliyyət göstərir. Rusiyada avqust qiyamından (1991-ci il) sonra Kommunist partiyası ləğv olunarkən heç bir rolu olmayan xarici partiya buraxılır, daxili partiya – özünə yeni imic yaratmaqla başqa nomeklatura altında fəaliyyətini davam etdirir.

Stalin «İnqilab öz balalarını yeyir» aforizmini təcrübədə dəqiqliklə həyata keçirmişdir. O keçmiş professional bolşevikləri, düşünə bilən və azad fikir söyləyənləri bu və ya başqa adla məhv etmiş və ya partiyadan uzaqlaşdırmış, onların yerinə partiyanın bütün direktiv və göstərişlərinə səs verən müti insanlarla əvəz etmişdir.

A.Avtarxanov «Hakimiyyətin texnologiyası» əsərində İ.Stalinin partiyada təmizlik adı ilə necə Leninci və peşəkar kommunistləri partiyadan uzaqlaşdırması və partiya oliqarxiyası rejimi yaratması və möhkəmləşdirməsi göstərilir. **Birinci** 1925-ci ildə ali təhsil müəssisələrinin və idarələrin partiya özəklərində təmizlik; **ikinci** – 1296-cı ildə kənd partiya təşkilatlarında; **üçüncü** – 1929-1930-cu illərdə ümumi; **dördüncü** – 1933-cü ildə ümumi, **beşinci** – 1935-36-cı ildə «partiya sənədlərinin dəyişilməsi» adı ilə, **altıncı** – 1936-39-cu illərdə partiyada, orduda, ziyalılar və xalq arasında «böyük təmizlik» aparılmışdır.

Stalinin apardığı «təmizlik» axır nəticədə Leninin köhnə partiyasının ləğv edilməsi öz partiyasının yaradılması ilə yekunlaşmışdır (15, 74).

Beləliklə, dövlət qulluqçusu hansı adla çağrılmasından asılı olmayaraq dövlət aparatında vəzifə tutan, dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin icrasını təmin etmək üçün peşəkar fəaliyyət göstərən şəxslər hesab olunur (16, 33).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Большая советская энциклопедия. 2-е изд. М, 1954, № 27.
2. Захидов В. Три титана. Ташкент. «Фан», 1973.
3. 100 Великих книг. М, Веб, 2004.
4. Словарь современного русского литературного языка, М-Л, Наука, 1965, т.17.
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti. В, 1985.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т-IV, ч.2. Петербург, 1911.
7. Государственная служба. М-Ростов на Дону, Март, 2004.
8. Lenin V.İ. Dövlət və inqilab. Tam külliyyatı, В, 1982, s.33.
9. В.И. Ленин, КПСС о работе с кадрами. М, Политздат, 1979.
10. Краткий словарь по социологии. М, Полит.лит.1980.
11. Песчанский В.В. Служащие в буржуазном обществе. М, Наука, 1975.
12. Мылов А.М. Историческая судьба некоторых форм собственности. Вопрос истории, 1989, № 3.
13. Ник Мекнинг и Нил Парисон. Реформ государственного управления. М, Весь мир, 2003.
14. Новиков А.В. Правовые формы организации государственной службы в США. М.Юрид.лит, 1974.
15. Автарханов А.Г. Технологии власти. Вопрос истории, 1991, № 11.
16. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğu: nəzəriyyə və praktika. В, «Elm», 2005.

Али РЗАЕВ

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА: ИСТОРИЧЕСКИЕ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ КОРНИ ЕЁ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

Резюме

В статье рассматривается переход экономики к рыночным основам, демократизации общества, расширения управленческой деятельности, институтизации государственной службы, усиливаются интересы к этой проблеме. Применяются разные научные методы для анализа данной проблемы.

В статье анализируются понятия службы, служащего, чиновника, кадров государственного аппарата, исторические и гносеологические корни их становления. Проводится сравнение государственных служащих с рабочими, интеллигенцией и служащих.

В статье излагается синтез всех многообразных черт и элементов как внутренних, так и заимствованных в формировании современной государственной службы. Автор опирается на широкую и разнообразную источниковую базу, включающую множество материалов трудно доступной периодической литературы и словарей.

**PUBLIC SERVICE: HISTORICAL AND GNESSOLOGIS ROOTS
ITS BECOMING AND DEVELOPMENT**

Summary

In clause transition of economy to market bases, democratization of a society, expansion of administrative activity, institute public service is considered, interests to this problem amplify. Different scientific methods are applied to the analysis of the given problem.

In clause concepts of service, the employee, the official, the staff of machinery of state, historical and gynecological roots of their becoming are analyzed. Comparison of civil servants with working, intellectual and employees is spent.

In clause synthesis of all diverse features and elements both internal and borrowed in formation of modern public service is stated. The author leans on wide and various sources the base including set of materials of difficultly accessible periodic literature and dictionaries.

Səidə HƏSƏNZADƏ

AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun dissertantı

ƏLİLLƏRİN SOSIAL MÜDAFİƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ*

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıtması bir çox məsələlərdə olduğu kimi, əlillərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində də əsaslı dəyişikliklərlə xarakterikdir. Məlumdur ki, cəmiyyətdə əhəmiyyətli rola malik olan dövlət bir sıra funksiyalarla yanaşı sosial funksiyaları da yerinə yetirir. Bu da sosial dövlət ideyası ilə sıx surətdə bağlıdır. Respublikamızın 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyasında Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublika elan edilsə də, bəzi digər dövlətlərin konstitusiyalarında olduğu kimi, onun sosial dövlət olması müddəası əsas qanunumuzda birbaşa təsbit olunmamışdır. Lakin prof. M.N.Əliyev göstərir ki, konstitusiyanın preambulasında ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etməyi və 16-cı maddəsində Azərbaycan dövlətinin xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin qayğısına qalması kimi müddəaların təsbit olunması məhz onun sosial yönümlü dövlət olmasını sübut edir (2, 119).

Dövlətin sosial funksiyalarını realizə etməsi cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinin yeni forması olmaqla sosial ehtiyacların ənənəvi ödənilməsi üsullarını yeniləşdirmiş, məsələn, sosial sığortanın tədqiq edilməsinə başlanmışdır. Sosial funksiyaların inkişafının müxtəlif səviyyələrinə malik olan dövlətlərin müqayisəli təhlili onun müxtəlif xüsusiyyətlərini meydana çıxarmışdır. Bu xüsusiyyətlərə maddi dəyərlərin istehsalında iştirakından, habelə yaşından, cinsindən, sağlamlıq vəziyyətindən və s.-dən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün sosial təminatın həyata keçirilməsi, hamı üçün ümumi olan səhiyyə və təhsilin təmin edilməsi, dövlətin, cəmiyyətin istehsal vasitələrinə, fiziki və əqli imkanların satışından irəli gələn əsas yaşayış mənbələrinə malik olmayan layiqli həyatını təmin etmək arzusunun irəli gələn sosial müdafiə, cəmiyyətdəki sosial bərabərsizliklərin yumşaldılması, sosial dəyərlərin yenidən bölgüsü və güclü sosial siyasət vasitəsilə insanlara layiqli yaşayış şəraiti yaratmaq, məşğulluğun təmin edilməsi, sosial xidmətlərin təqdim edilməsi, dövlət tərəfindən dövlətin ümumi siyasətinin bir hissəsi olan və sosial qruplar arasındakı, cəmiyyətlə onun üzvləri arasındakı münasibətlərə aid olan, sosial strukturda dəyişikliklərin baş verməsi ilə, vətəndaşların rifahının və həyat tərzinin yaxşılaşması, onların maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədar olan sosial siyasətin aparılması və s. bu kimi kompleks tədbirlər aid edilə bilər.

Dövlətin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini isə cəmiyyətdə xüsusi sosial qrup kimi çıxış edən əlillərin sosial müdafiəsi təşkil edir. Respublikamızda dövlət müstəqilliyinin əldə etdiyi ilk dövrlərdə qəbul edilmiş «Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında» 25 avqust 1992-ci il tarixli qanun dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, digər vətəndaşlar kimi əlillərə də bərabər imkanlar yaradılmasına təminat verməyi nəzərdə tutur. Lakin belə bir şəraitin yaradılması hər şeydən əvvəl, əlillərin fiziki və xəstəlikdən doğan qüsurlarının aradan qaldırılması yolu ilə normal həyat fəaliyyətinin bərpa edilməsi, əlillərin sağlamlığının tibbi bərpası, onların tərbiyəsi, təhsili, peşə hazırlığı, məşğulluğu, sosial infrastruktur obyektlə-

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, hüquq elmləri doktoru M.Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

rində onlara münasib şəraitin və şərtlərin təmin edilməsi, maddi, sosial–məişət və tibbi təminatın bütün növlərinin tətbiqi, habelə bütün vətəndaşlar kimi, onların da ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququnun realizəsi üçün lazımi şərtlərin yerinə yetirilməsini zəruri edir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid dövrü bir sıra obyektiv və subyektiv xarakterli çətinliklər və problemlər yaratmışdır. Əhalinin aztəminatlı və çətinliyə daha həssas hissəsi olan əlillər bu ağırlığı öz çiyinlərində daşmalı olurlar. Bəzi hallarda onların problemləri cəmiyyət tərəfdən düzgün qavranılmır. Anadangəlmə şikəst olan və ya sonradan müxtəlif səbəblərə görə əlil olan insanların sosial müdafiəyə olan ehtiyacını yaşadığımız bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçid dövrü daha da artırmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir kəs əlillikdən sığortalanmayıb və son dövrlərdə əlillərin sayının artması tendensiyası müşahidə edilir. Belə ki, 2003-cü ildə əlillərin sayı 30500 nəfər, 2006-cı ildə isə 8240 nəfər artmışdır(5, 4). Buna görə də əlillərin sosial müdafiəsi ilə bağlı konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasının və bu sahədə dövlətin, cəmiyyətin roluna dair, o cümlədən əlillərin hüquqlarının müdafiəsi ilə əlaqədar elmi tədqiqatlar aparmaq sosial təminat hüququ qarşısında mühüm bir vəzifə kimi dayandığı meydana çıxır. Elə son illər bu sahədə bir sıra sərbəllik tədqiqatları aparılmışdır.

Dünyanın bütün ölkələrində əlil kimi tanınmış insanların hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran və onların cəmiyyətin həyatında tam iştirakını çətinləşdirən maneələr mövcuddur. Bu maneələrin aradan qaldırılması üzrə müvafiq tədbirlərin yerinə yetirilməsi vəzifəsi dövlətin üzərinə düşsə də, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin elmi cəhətdən əsaslandırılması vəzifəsi sosial təminat hüquq elminin üzərinə düşür.

Son dövrlər əlillərin sayının ötən illərə nisbətən azalması göstərsə də hazırda respublikamızda əlillərin sayı kifayət qədər çoxdur. Belə ki, statistik məlumatlara əsasən əlillərin ümumi sayı 413046 nəfərdən çoxdur. Onlardan müharibə əlillərinə bərabər tutulanlar (hərbi xidmət vəzifəsini yerinə yetirənlər) – 2890 nəfər, 16 yaşına çatmamış əlil uşaqlar – 51925 nəfər, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsi zamanı əlil olan şəxslər – 8170 nəfər, BVM əlilləri – 5798 nəfər, uşaqlıqdan əlilliyə görə sosial müavinət alan şəxslər – 55879 nəfər, ümumi səbəbdən əlillər (əmək pensiyaçısı) – 234077 nəfər, Çernobıl əlilləri – 4702 nəfər, hərbi xidmət dövründə xəstələnməklə əlaqədar əlil olan şəxslər – 6949 nəfər, milli münaqişə zəminində əlil olanlar – 3470 nəfər, əmək zədəsi və peşə xəstəliyi üzrə – 5503 nəfər, 20 yanvar əlilləri – 347 nəfər, ümumi səbəbdən əlilliyə görə sosial müavinət alanlar – 22255 nəfər, digər əlillər isə – 11070 nəfər təşkil edir (6). Qeyd etmək zəruridir ki, nə qədər arzu edilməz olsa da, əlillərin sayı ildən-ilə artmağa meyillidir.

Həmin şəxslər içərisində əlil uşaqların sayının da çox olması ciddi narahatlıq doğurur. Belə ki, statistik məlumatlara görə 1993-cü ildə uşaqlıqdan əlil olanların sayı 33 min nəfər olduğu halda, 2006-cı ilin əvvəlində onların sayı 51925 nəfərə çatmışdır (6). Göstərilən statistik məlumatlar da əlillərin sosial müdafiəsi sisteminin inkişafını və təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Son 20 ildə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əlillərin problemlərinə marağın artması müşahidə edilir. Belə ki, 1981-ci il Beynəlxalq əlillər ili elan edilmiş, 1982-ci ilin 3 dekabrında isə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən əlillərə münasibətdə ümumdünya miqyaslı tədbirlər proqramı qəbul edilmişdir. 1983-cü ildən 1992-ci ilə qədər olan dövr tarixə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əlillər onilliyi kimi daxil olmuşdur.

Dövlət tərəfindən əlillərin problemlərinə diqqətin artırılması onların sayının artması və əlillərin cəmiyyətin həyatında və əmək prosesində tam şəkildə iştirak etmək imkanlarının olmaması ilə izah edilir. Son illər həyata keçirilən sosial islahatlar nəticəsində bu sferanın hüquqi cəhətdən tənzimlənməsində mühüm irəliləyişlər əldə edilmiş və bu sahədə yeni istiqamətlər, prioritetlər və məqsədlər təşkil edilmişdir. Bütün bunların nəticəsində isə

sosial müdafiənin yeni növləri yaranmış və bu sahədə əvvəlkindən kəskin şəkildə fərqlənən dövlət orqanları təşkil edilmişdir. «Əlil» terminin anlayışı ilə yanaşı həm də əllik probleminin həllinə yanaşma forması da dəyişmişdir. Eyni zamanda reabilitasiya kateqoriyası mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Əlillərin sosial müdafiəsi sistemində islahatlarla yanaşı respublikamızda həm də pensiya islahatları, sosial sığorta sahəsində islahatlar da həyata keçirilmişdir. Təbii ki, bütün bu islahatlar əlillərin sosial müdafiəsi tədbirlərinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Əlillərin sosial müdafiəsi ilə bağlı əvvəllər mövcud olan və ya hazırkı dövrdə qüvvəyə minmiş qanunvericilik aktlarının tənzim etdiyi məsələlərin dairəsi olduqca genişdir. Həmin məsələlərin bir çoxu hələ də qanunvericiliklə tam şəkildə həll edilməmişdir. Əlillər üçün hüquq və imtiyazlar müəyyən edən normativ aktların həcmi olduqca böyük olmaqla yanaşı onların praktikada tətbiqində də çətinliklər mövcuddur. Məhz bunun nəticəsidir ki, qanunvericilikdə tez-tez dəyişikliklərə məruz qalan normativ-hüquqi aktlar sırasında əlillərin sosial hüququnun tənzimini təmin edən normalar çoxluq təşkil edir. Eyni zamanda əlillərin sosial müdafiəsi ilə bağlı məsələnin tədqiq edilməsinin zəruriliyi ondadır ki, hələ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əlilliyə dair vahid anlayış öz əksini tapmamışdır. Əlillərin hüquq və vəzifələri, onlara sosial xidmətlə bağlı, yaxud əlillərin sosial müdafiəsini əhatə edən kompleks bir qanunvericilik aktının mövcud olmaması da əlillərin sosial müdafiəsi ilə bağlı məsələlərin həmişə diqqətdə saxlanılmasını zəruri edir. Bu baxımdan hesab edirik ki, sosial xidmət sahəsində vətəndaşların aşağıdakı hüquqlarının həyata keçirilməsi sahəsində tədbirlər gündən-günə genişləndirilməlidir:

1) Sosial xidmət müəssisəsinin işçiləri tərəfindən hörmət və humanist münasibət göstərilməsi hüququ

2) Sosial xidmətin formasını və sosial xidmət müəssisəsini seçmək hüququ

3) Öz hüquqları və göstərilən xidmətin şərtləri haqqında informasiya almaq hüququ

4) Sosial xidmətin göstərilməsinə razılıq vermək hüququ

5) Sosial xidmətdən imtina etmək hüququ

6) Sosial xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar sosial xidmət müəssisəsinin işçilərinə bəlli olan şəxsi xarakterli məlumatların konfidensiallığı hüququ

7) Öz hüquq və qanuni maraqlarının məhkəmə müdafiəsi hüququ və s.

Normativ-hüquqi aktlar hazırlanarkən qanunvericilikdə əlillərin reabilitasiyası ilə bağlı anlayışlar aparatının daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu zaman aşağıdakı anlayışlar qanunvericilikdə leqal şəkildə təsbit olunması və vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi zəruridir:

– Tibbi reabilitasiya bərpaedici terapiya, yenidən bərpa edən cərrahiyyə, protezləməni nəzərdə tutan tədbirlər sistemidir.

– Sosial reabilitasiya – əlillərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, onlara cəmiyyətin həyatında iştirak etmək üçün digər vətəndaşlarla bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edən tədbirlər sistemidir.

– Reabilitasiyanın texniki vasitələri – əlilin həyat fəaliyyətinin məhdudlaşmasının aradan qaldırılması və ya kompensasiyası üçün əlil tərəfindən xüsusi olaraq istifadə edilən həyat fəaliyyətinin məhdudlaşmasının aradan qaldırılmasının texniki həllidir və s. Həyat fəaliyyətinin məhdudlaşmasından asılı olaraq reabilitasiyanın texniki vasitələri aşağıdakı kimi təsbit edilməsi məqsədəuyğun olardı:

– nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla hərəkət vasitələri

– özünəxidmət və qulluq üçün xüsusi vasitələr

– səmtlənmə, ünsiyyət və informasiya mübadiləsi üçün xüsusi vasitələr

– təhsil almaq və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün vasitələr

- protez – ortopedik məmulatlar
- xüsusi geyim və ortopedik ayaqqabılar
- əlillər üçün xüsusi təlim və idman təchizatı vasitələri və s.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əlillərin sanatoriya-kurort müalicəsi hüququ təsbit edilsə də bu hüquqdan müəyyən səbəblərdən istifadə edilmədikdə turist səfərləri yollayışının kompensasiya ilə əvəz edilməsi imkanı nəzərdə tutulmalıdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, qanunvericilikdə aşağıdakı şəxslər üçün sanatoriya-kurort müalicəsinin yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsi məbləğinin dörd misindən az olmayan məbləğdə kompensasiya edilməsi imkanı təsbit edilməmişdir.

1) Böyük Vətən Müharibəsi və digər dövlətin ərazisində gedən hərbi əməliyyatlar zamanı əlil olmuş şəxslər

2) Özlərinin hüquqa zidd hərəkətləri nəticəsində əlil olmuş şəxslər istisna olmaqla, ümumi xəstəlik, əmək zədəsi və digər səbəblərdən əlil olmuş Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçıları.

3) Hərbi xidmət vəzifələrinin icrası zamanı yaralanma, kontuziya, zədə və xəstələnmə nəticəsində əlil olmuş hərbi qulluqçular və daxili işlər orqanlarının sırayı və rəis heyətinə daxil olan işçiləri.

Əlillərin reabilitasiyası çərçivəsində ümumtəhsil məktəbləri sistemi, əlilliyi olan insanların tələbatlarına cavab vermədiyi hallarda onlar üçün xüsusi təhsil sistemi təsbit edilməlidir. Bu cür təhsilin keyfiyyəti ümumtəhsil sisteminin standart və məqsədlərinə uyğun olmaqla və onunla sıx surətdə bağlı olmalıdır. Əlilliyi olan şagirdlər üçün ən az əlilliyi olmayan şagirdlərə ayrılan miqdarda təhsil resursu ayrılmalıdır. Hesab edirik ki, əlillər üçün təşkil edilən xüsusi təhsil müəssisələri tədricən ümumtəhsil sistemində inteqrasiya olmalıdır. Ona görə də, hazırki dövrdə xüsusi təhsil bir çox hallarda bəzi əlilliyi olan insanlar üçün yeganə məqbul təhsil formasıdır.

Xarici ölkələrin təcrübəsində sosial xidmət müəssisələri sırasına xüsusi internat məktəbləri də daxil edilmişdir. Həmin xüsusi internat evlərində əsasən azadlıqdan məhrum etmə yerlərindən azad olmuş tam və ya qismən özünəxidmət imkanlarını itirmiş, daimi olaraq qulluğa ehtiyac duyan təhlükəli residiv şəxslərə sosial xidmət göstərilir. Bu evlərə qanunvericiliyə uyğun olaraq üzərində inzibati nəzarət müəyyən olunmuş şəxslər, əvvəllər məhkum olunmuş və ya dəfələrlə ictimai qaydanı pozmağa görə inzibati məsuliyyətə cəlb olunan, daxili işlər orqanı tərəfindən göndərilən dilənçilik və avaraçılıqla məşğul olan əlillər qəbul olunurlar. Hesab edirik ki, respublikamızda da eyni statuslu analogi sosial xidmət müəssisələrinin yaradılması məqsədamüvafiq olardı.

Çətin həyat şəraitində olan əlillərə təqdim olunan sosial xidmətlərin müəyyən siyahısı olmalıdır. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən sosial xidmətin siyahısını özündə əks etdirən qərar qəbul edilməlidir. Hesab edirik ki, əlilin aztəminatlı hesab olunması və ona dövlət sosial yardımının göstərilməsi məsələsi həll olunarkən adambaşına düşən orta gəliri hesablama dövrü ərzində bütün ailə üzvlərinin gəlirlərinin məcmusunun üçdə birinin ailə üzvlərinin sayına bölünməsi yolu ilə hesablanmalıdır. Tənha yaşayan vətəndaşın gəliri isə onun hesablama dövrü ərzindəki gəlirlərinin məbləğinin üçdə biri kimi müəyyən olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2002.
2. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2003.
3. Sosial təminat hüququ sahəsində qanunvericilik toplusu. Bakı, 2006.
4. Аракчеев В.С. Пенсионное права России. СПб. 2003.
5. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2006, 23 yanvar.
6. [http // www.qanunvericilik.az](http://www.qanunvericilik.az)

Саида ГАСАНЗАДЕ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ИНВАЛИДОВ

Резюме

Возрастание числа инвалидов, фактически лишенных возможности защищать свои права в личной жизни и в обществе, в силу физических и других недостатков вызывает острую необходимость еще большего совершенствования регулирования их социальной защиты с юридической точки зрения и соответствия их международным стандартам.

В статье вызывают интерес мысли и предложения автора относительно большего усовершенствования урегулирования социальной защиты с юридической точки зрения и успешного претворения в жизнь государственной политики в этой области.

Выдвинутые автором предложения послужат улучшению претворения в жизнь социальной защиты инвалидов.

Saida HASANZADE

SOME ASPECTS OF SOCIAL PROTECTION OF THE INVALIDS

Summary

Year by year increase of a number of the invalids deprived, in fact, of realization of their rights in personal life and society, because of their physical and other defects arouses a great need in more perfection of regulating their social protection from juridic point of view, in the article a great interest present the proposals and reflections on regulation of social protection from juridic point of view and successful realization of state policy in this field. Realization of these provisions and proposals put forward by the author will serve improvement of social protection of the invalids.

Ziya FƏTƏLİYEV
AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TERRORİZM VƏ ONUN HÜQUQI ƏSASLARI*

Terrorçuluq cinayətkarlığın ən təhlükəli formalarından biridir. Bu hadisə beynəlxalq münasibətlərin normal inkişafını ciddi surətdə pozan amillərindən biridir. Nüvə və ya kütləvi qırğın silahlarından istifadə ilə edilən terror aktları xüsusilə böyük təhlükə törədə bilər. Terrorçuluğa qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın təşəkkülü prosesi, onun əsas prinsip və normalarının formalaşması müəyyən tarixi mərhələdən keçmişdir. Dövlətlərin bu istiqamətdə ilk ikitərəfli səyləri XX əsrin 20-ci illərinin II yarısına və 30-cu illərin əvvəllərinə təsadüf edir [2, s.456-457]. Cinayət qanunvericiliyinin unifikasiyası üzrə beynəlxalq konfransların gedişində terrorçuluğun tərfi verilmişdir. Lakin bunlar yalnız tövsiyyə formasında olmuşdur və dövlətlər üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmamışdır [2, s.458-459]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə dövlətlərin həyata keçirdiyi çoxşaxəli tədbirlərə baxmayaraq problemin həlli istiqamətində nəzərəcarpacaq və səmərəli irəliləyişlər baş verməmişdir. Lakin bunu terrorizmin təzahürü olan bütün cinayətlərə aid etmək olmaz. Belə ki, bir sıra sahələrdə dövlətlərin maraqlarının üst-üstə düşməsi və bu sahələrdə ümumi təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi bir sıra irəliləyişlərin əldə edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bu sahədə əsas problemlərdən biri beynəlxalq terrorizmin qlobal miqyas almasına baxmayaraq, indiyədək beynəlxalq hüquqda terrorizmin tərifinin müəyyənləşdirilməməsidir. Bunun əsas səbəbi tərifin qəbul edilməsinin bir sıra böyük dövlətlərin maraqlarına zidd olmasıdır. Belə ki, bir sıra dövlətlər terrorizmdən öz dövlət maraqlarını həyata keçirmək üçün istifadə edirlər. *1937-ci ildə bağlanmış Terrorizmin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya* da məhz bu səbəblərdən yalnız bir dövlət (Hindistan) tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Belə ki, Konvensiya «həmin Konvensiyanın müddəalarını pozmuş fiziki şəxslər üzərində yurisdiksiyaya malik olan» beynəlxalq cinayət məhkəməsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu [1, s. 216-217]. Daha sonralar (1998) qəbul edilmiş *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statusuna* isə terrorizm salınmamışdır.

Bundan başqa, terrorizmin bütün təzahürlərini əhatə edən vahid akt yoxdur. Bu baxımdan, terrorizm haqqında yalnız növ ifadə edən və bir sıra müxtəlif cinayətləri birləşdirən anlayış kimi danışmaq olar.

İndi isə bu cinayətləri özündə əks etdirən əsas beynəlxalq aktların bəziləri ilə qısa şəkildə tanış olaq.

Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlar. *Mülki aviasiyanın təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlara qarşı mübarizə haqqında 1971-ci il tarixli Monreal Konvensiyası* mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə qəsd edən digər qanunsuz hərəkətlərə görə məsuliyyətə həsr olunmuşdur. Həmin Konvensiyaya uyğun olaraq, qəsdən törədilən aşağıdakı hərəkətlərin hər biri beynəlxalq cinayət sayılır:

a) uçuş zamanı hava gəmisində olan şəxsə qarşı zorakılıq aktı törətmə, əəər belə ekt həmin hava gəmisinin təhlükəsizliyinə təhlükə törədə bilərsə;

b) istismarda olan hava gəmisini dağıtma və ya həmin gəmiyə onu sıradan çıxaran və ya uçuş təhlükəsizliyi üçün qorxu törədə biləcək zədələr yetirmə;

* Məqalə redaksiya heyətinin üzvü, tarix elmləri doktoru, professor H.Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

c) istismarda olan hava gəmisinə onu dağıda bilən və ya uçuş təhlükəsizliyi üçün qorxu törədə biləcək zədələr yetirə bilən qurğunu və ya maddəni hər hansı üsulla yerləşdirmə və ya yerləşməsinə gətirib çıxaran hərəkətlər etmə;

ç) aeronaviqasiya avadanlığını dağıtma və ya zədələmə və ya onun istismarına müdaxilə etmə, əgər bu hərəkətlərdən hər hansı biri hava gəmilərinin təhlükəsizliyi üçün qorxu törədə bilərsə;

d) hava gəmisinin uçuş təhlükəsizliyi üçün qorxu törədən bil-bilə yalan məlumat vermə.

Konvensiyaya əsasən göstərilən hərəkətləri törətməyə cəhd etmə və ya onlarda iştirakçılıq da cəzalandırılan əməllərdir. Konvensiya hərbi və polis hava gəmilərinə, habelə gömrük qurumuna xidmət göstərən gəmilərə tətbiq edilmir.

Bu Konvensiyaya 1988-ci ildə *Beynəlxalq mülki aviasiyaya xidmət edən aeroportlarda qeyri-qanuni zorakılıq aktları ilə mübarizə haqqında Protokol* qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı cinayətlər. Belə cinayətlərə qarşı mübarizə *Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il tarixli Konvensiya* və *BMT heyətinin və onunla bağlı heyətin təhlükəsizliyi haqqında 1994-cü il tarixli Konvensiya* ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya çərçivəsində nəzərdən keçirilən cinayətlərə aşağıdakı əməllərin qəsdən törədilməsi aiddir: 1) beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsi öldürmə, oğurlama və ya şəxsiyyətinə və ya azadlığına başqa qəsd (hücum) etmə; 2) beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsin rəsmi iş otağına və ya nəqliyyat vasitəsinə onun şəxsiyyəti və ya azadlığı üçün təhlükə törədə bilən zorakı hücum etmə; 3) belə hücumla hədələmə; 4) belə hücumla cəhd; 5) hər hansı belə hücumun iştirakçısı kimi hərəkət etmə.

BMT heyətinə və onunla bağlı heyətə qarşı cinayətlərə Konvensiya aşağıdakı əməllərin qəsdən törədilməsini aid edir: 1) BMT heyətinin və onunla bağlı heyətin hər hansı üzvünü öldürmə, oğurlama və ya şəxsiyyətinə və ya azadlığına başqa hücum etmə; 2) göstərilən şəxslərin rəsmi iş otağına və ya nəqliyyat vasitəsinə onların şəxsiyyətini və ya azadlığını təhlükəyə məruz qoya bilən zorakı hücum etmə; 3) fiziki və ya hüquqi şəxsi hər hansı hərəkəti etməyə və ya hər hansı hərəkətdən çəkinməyə vadar etmək üçün belə hücumla hədələmə; 4) belə hücumla cəhd; 5) belə hücumda və ya belə hücumla cəhd göstərilməsində və ya belə hücumun təşkilində və ya belə hücum edilməsi üçün əmr verilməsində iştirakçılıqdan ibarət olan əməllər. Bütün bu əməlləri hər bir iştirakçı dövlət öz qanunvericiliyi ilə cinayət hesab edərək onların ağırlığına uyğun cəzalar müəyyənləşdirməlidir.

BMT heyətinin təhlükəsizliyi haqqında Konvensiyaya görə, «BMT orqanları və ya ixtisaslaşdırılmış təsisatları tərəfindən ezam olunmuş və BMT əməliyyatının keçirildiyi ərazidə rəsmi sifətdə fəaliyyət göstərən hərbi, polis və ya mülki heyət əleyhinə, BMT mandatının həyata keçirilməsinə mane olmaq məqsədilə, qəsdən və sisteməlik və ya geniş miqyasda törədilən zorakı cinayətlər» (yəni adamöldürmə, bədən xəsarəti yetirilməsi və s.) sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə yeni cinayət tərkibi elan olunmuşdur.

Adamları girov götürmə. Bu cinayətə qarşı beynəlxalq mübarizə *Adamların girov götürülməsinə qarşı mübarizə haqqında 1979-cu il tarixli Beynəlxalq Konvensiya* ilə tənzimlənir. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə uyğun olaraq, başqa şəxsi tutub və ya saxlayıb və ya öldürməklə, xəsarət yetirməklə hədələyib və ya başqa şəxsi (girovu) saxlamaqda davam edib üçüncü tərəfi (dövləti, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatı, hər hansı fiziki və ya hüquqi

şəxsi və ya şəxslər qrupunu) girovun azad edilməsinin birbaşa və ya dolaylı şərti kimi hər hansı hərəkəti etməyə və ya hərəkətdən çəkinməyə vadar etməyə çalışan şəxsin əməlləri cinayət tərkibi yaradır.

Nüvə materialını qanunsuz ələ keçirmə və istifadə etmə. Bu cinayətə qarşı mübarizə məqsədi ilə 1980-ci ildə Nüvə materialının təhlükəsiz istifadəsinə, saxlanmasına və daşınmasına yönəlmiş fiziki müdafiəsi haqqında Konvensiya və 15 aprel 2005-ci ildə isə Nüvə terrorizmi aktları ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edilmişdir. Nüvə materialının təhlükəsiz istifadəsinə, saxlanmasına və daşınmasına yönəlmiş fiziki müdafiəsi haqqında Konvensiyaya uyğun olaraq, iştirakçı dövlətlər aşağıdakı əməllərin qəsdən törədilməsinə görə özlərinin qanunvericiliyində cəzalar müəyyənləşdirməyi öhdələrinə götürmüşlər: 1) hər hansı şəxsin ölümünə və ya ona ciddi xəsarət dəyməsinə və ya mülkiyyətinə mühüm ziyan vurulmasına səbəb olan və ya səbəb ola bilən nüvə materialını səlahiyyətli orqanların razılığı olmadan əldə etmə, sahibliyə götürmə, istifadə etmə, şəklini dəyişdirmə, məhv etmə və ya parçalama; 2) nüvə materialını oğurlama və ya soyğunçuluq yolu ilə ələ keçirmə; 3) nüvə materialını mənim-səmə və ya aldatma yolu ilə ələ keçirmə; 4) güc işlədilməyi ilə hədələmə və ya güc işlətmə yolu ilə və ya hər hansı digər formada qorxutmanın köməyi ilə nüvə materialının verilməsini tələb etmə; 5) fiziki və ya hüquqi şəxsi, beynəlxalq təşkilatı və ya dövləti hər hansı hərəkəti etməyə və ya hər hansı hərəkətdən çəkinməyə vadar etmək üçün a) hər hansı şəxsin ölümünə səbəb olmaq və ya ona ciddi xəsarət yetirmək və ya mülkiyyətinə ciddi ziyan vurmaq məqsədi ilə nüvə materialından istifadə ediləcəyi ilə; və ya b) nüvə materialının oğurlanacağı və ya talanacağı ilə hədələmə; 6) sadalanan hərəkətlərdən hər hansını etməyə cəhd və ya onda iştirakçılıq.

Nüvə terrorizmi aktları ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın 1-ci maddəsində “radioaktiv material”, “nüvə materialı”, “nüvə obyektı”, “nüvə qurğusu” kimi birbaşa nüvə silahına aid olan anlayışlarla yanaşı, nüvə silahının obyektı olan dövlət və hökumət obyektləri eləcə də, dövlət silahlı qüvvələrinin anlayışı verilmişdir. Bu da həmin obyektlərin fərqləndirilməsi baxımından olduqca vacib bir addımdır.

Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qəsd edən qeyri-qanuni aktlar. Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qəsd edən qanunsuz aktlar beynəlxalq terrorizmin təzahürü olub, *Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlara qarşı mübarizə haqqında 1988-ci il tarixli Roma Konvensiyası* və həmin Konvensiyaya əlavələr etmiş *Kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu* ilə əhatə olunur. 1988-ci il Konvensiyasına uyğun olaraq aşağıdakı hərəkətlərin qanunsuz olaraq və qəsdən törədilməsi cinayətdir: a) zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya hər hansı başqa formada qorxutma yolu ilə gəmini ələ keçirmə və ya ona nəzarət etmə; b) gəmidə olan şəxslərə qarşı həmin gəminin təhlükəsiz üzməsi üçün qorxu törədə bilən zorakılıq aktı; c) gəmini dağıtma və ya gəmiyə və ya onun yükünə gəminin təhlükəsiz üzməsi üçün qorxu törədə bilən zədələr yetirmə; c) gəmiyə onu dağıda bilən, həmin gəmiyə və ya onun yükünə gəminin təhlükəsiz üzməsi üçün qorxu törədə və ya törədə biləcək zədələr yetirə bilən qurğunu və ya maddəni yerləşdirmə və ya yerləşdirmək üçün hərəkətlər etmə; d) dəniz naviqasiya avadanlığını dağıtma və ya ona ciddi zədə yetirmə və ya onun istismarı üçün ciddi maneələr yaratma – əgər bu akt gəminin təhlükəsiz üzməsi üçün qorxu törədə bilərsə; e) yuxarıda göstərilən cinayətlərdən hər hansı birinin törədilməsi və ya törədilməsinə cəhd göstərilməsi ilə əlaqədar hər hansı şəxsi yaralama və ya öldürmə.

Sadalanan cinayətləri törətməyə cəhd göstərmə və ya hər hansı şəxsi onları törətməyə təhrik etmə, habelə bu cinayətlərdə iştirakçılıq və ya hər hansı hərəkəti etməyə və ya hər hansı

hərəkətdən çəkinməyə vadar etmək üçün hədə-qorxu gəlmə də, əgər gəminin təhlükəsiz üzməsi üçün təhlükə törədə bilərsə, cinayət sayılır.

Bomba terrorizmi. Beynəlxalq cinayətlərin bu növünə qarşı mübarizə *Bomba terrorizminə qarşı mübarizə haqqında 1997-ci il 16 dekabr tarixli Beynəlxalq Konvensiya* ilə tənzimlənir. Konvensiya şəxsin aşağıdakı niyyətlər ilə qanunsuz olaraq bilərəkdən partlayıcı və ya digər ölümsaçan qurğunu ictimai istifadədə olan yerin, dövlət və ya hökumət obyektinin, ictimai nəqliyyat sistemi obyektinin və ya infrastruktur obyektinin hüdudları daxilinə və ya onlara qarşı yönəldiyi yerə gətirməsindən, orada yerləşdirməsindən, işə salmasından və ya partlatmasından ibarət olan hər hansı əməli cinayət hesab edir: a) öldürmə və ya ciddi xəsarət yetirmə; b) belə yerlərin, obyektin və ya sistemin əhəmiyyətli dərəcədə dağılmasına səbəb olma – bu cür dağıntı böyük iqtisadi ziyan dəyməsinə səbəb olduqda və ya səbəb ola bildikdə.

Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya 2001-ci il fevralın 2-də qoşulmuşdur.

Terrorizmi maliyyələşdirmə. Nisbətən yeni olan bu beynəlxalq xarakterli cinayətə qarşı beynəlxalq mübarizə *Terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında 1999-cu il 9 dekabr tarixli Beynəlxalq Konvensiya* ilə tənzimlənir. Konvensiyanın preambulasında qeyd edilir ki, bu sənəd “dünyanın hər yerində terrorizm aktlarının bütün forma və təzahürlərinin artdığı” şəraitdə hazırlanmışdır və terrorizmin maliyyələşdirilməsi bütövlükdə beynəlxalq birliyi narahat edən bir məsələdir. Konvensiyaya görə, cinayət o zaman baş verir ki, şəxs aşağıdakıların həyata keçirilməsi üçün istifadə edilməsi niyyəti ilə, istənilən metodlarla, birbaşa və ya dolayısı ilə, qanunsuz surətdə və bilərəkdən vasitələr verir və ya onları toplayır: a) hər hansı terror aktı; b) əhalini qorxutmaq və ya hökuməti və ya beynəlxalq təşkilatı hər hansı hərəkəti etməyə və ya hərəkətdən çəkinməyə məcbur etmək məqsədi ilə hər hansı mülki şəxsin və ya silahlı münaqişə vəziyyətində hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməyən istənilən digər şəxsin ölümünə səbəb olmaq və ya ona ağır bədən xəsarəti yetirmək üçün hər hansı başqa əməl. Konvensiyanın 4-cü maddəsi iştirakçı dövlətlərin üzərinə yuxarıda göstərilən əməlləri öz qanunvericiliyində kriminallaşdırmaq və həmin əməllərə görə onların ağırlığına mütənasib cəzalar müəyyənləşdirmək vəzifəsini qoyur. Həmçinin iştirakçı 5-ci maddədə dövlətin “onun ərazisində olan və ya qanunlarına əsasən təsis edilmiş hüquqi şəxsin idarə edilməsi və ya ona nəzarət edilməsi üçün məsul olan fiziki şəxsin sadalanan əməllərdən (5-ci maddə) birini törətdiyi təqdirdə həmin hüquqi şəxsi məsuliyyətə cəlb etməyin mümkün olmasından” ötrü lazımı tədbirlər görmək vəzifəsi müəyyənləşdirilir. Dövlətlər bunu da təmin etməlidirlər ki, Konvensiyanın qüvvəsinin şamil edildiyi cinayət əməllərinə “heç bir halda hər hansı siyasi, fəlsəfi, ideoloji, irqi, etnik, dini və ya oxşar xarakterli mülahizəyə görə bəraət verilməsin” (6-cı maddə).

Azərbaycan Respublikasında terrorizmə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsasları «*Terrorizmə qarşı mübarizə haqqında*» *Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 18 iyun tarixli Qanunu* və *Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi* ilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində sadalanan cinayətlərin demək olar ki, hamısı beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Hətta bir sıra cinayətlər var ki, onlar heç bir beynəlxalq sənəddə öz əksini tapmamışdır. Bu da Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin bu sahədə nə qədər irəlində olduğunu bir sübutdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. L.F.Hüseynov, Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002, 418 s.
2. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2002, 751 s. (R.F.Məmmədovun tərcüməsi və redaktəsi ilə).

3. Terrorizmin maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında 1999-cu il 9 dekabr tarixli Beynəlxalq Konvensiya.

4. Bomba terrorizminə qarşı mübarizə haqqında 1997-ci il 16 dekabr tarixli Beynəlxalq Konvensiya.

5. Dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlara qarşı mübarizə haqqında 1988-ci il tarixli Roma Konvensiyası və həmin Konvensiyaya əlavələr etmiş Kontinental şelf üzərində yerləşən stasionar platformaların təhlükəsizliyi əleyhinə yönəlmiş qeyri-qanuni aktlarla mübarizə haqqında 1988-ci il Protokolu.

6. 1980-ci il tarixli Nüvə materialının təhlükəsiz istifadəsinə, saxlanmasına və daşınmasına yönəlmiş fiziki müdafiəsi haqqında Konvensiya.

7. 15 aprel 2005-ci il tarixli Nüvə terrorizmi aktları ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya.

8. Adamların girov götürülməsinə qarşı mübarizə haqqında 1979-cu il tarixli Beynəlxalq Konvensiya.

9. Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslər, o cümlədən diplomatik agentlər əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1973-cü il tarixli Konvensiya.

ЗияФАТАЛИЕВ

ТЕРРОРИЗМ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И ЕГО ДОГОВОРНЫЕ ОСНОВЫ

Резюме

Международный терроризм в последнее десятилетие по ряду причин вырос. Сам терроризм не является новой формой поведения: применение насилия для достижения политических выгод против невоенных целей древно как сама история. Сам термин берет свое начало из государственного спровоцированного время Французской Революции – арест и казнь политических лидеров и раскольников для сохранения нового правительства. В основном международный терроризм исследуется в представленной статье. Преступления, проявленные как терроризм тоже исследуется в статье и дается информация о международных документах содержащих каждый из них.

Ziya FATALIYEV

TERRORISM IN INTERNATIONAL LAW AND ITS TREATY BASES

Summary

International terrorism has grown in profile in recent decades for a combination of reasons. Terrorism itself is certainly not a new form of behaviour: the use of violence against non-war targets to achieve political gains dates back as far as does history. The term itself originates in the State terror instigated during the French Revolution – the arrest and execution of political targets and dissenters in order to secure oneself as the new government. Mainly international terrorism is investigated in the presented article. Crimes displayed as terrorism are also investigated in the article and information is given about international documents reflecting each of them.

Севинь ЩЦСЕЙНОВА
AMEA-нын Фялсәфя вә Сийәси-Щәғуәи
Тядағатлар Институтунун диссертанты

ЕШТИЙАТСЫЗЛЫГДАН АДАМ ЮЛДЦРМЯ АНЛАЙЫШЫ ВЯ ОНУН ИЪТИМАИ ТЯЩЛЦКЯЛИЛИИ*

Азәрбайҗан дүвләтчилиийи тарихиндә шяхсийятин тящлцкясизлийи мцна-сбиятляри ынайят-щцгуг нормалары иля тязимлянмиш вә мцщафизя едилмишдир. Бу мцщафизянин тарихи дүврлярдян, ыямийятдә мюввуд олан сосиәт-сийәси амиллярдян асылы оларәг мцхтялиф форма, цсул вә мязмунда щяйәтә кечирилмәсиня бахмайараг, мягсәд щямишя инсанларын щяйәт вә саьламлыьыны мцхтялиф ынайят характерли тясирлярдян горумагдан ибарят олмушдур.

Гейд етмяк лазымдыр ки, Азәрбайҗан Республикасынын Конститутисийәсына уйьун оларәг щазырланан вә 30 декабр 1999-ьу ил тарихдә гябул едилярәк, 01 сентйәбр 2000-ьи ил тарихдә гцввяйя минмиш щазыркы Ынайят Мьяяллясиндә бцтцн горунан башга дйярляр ичярисиндә инсанын, онун щцгуг вә азадлыгларынын, щяйәт вә саьламлыьынын горунмасына да хцсуси диггят йетирилир. Бу Ынайят Мьяяллясинин 2-ьи маддясиндән эорцнцр ки, ынайят ганунверитылийинин вязифяляри сырасына сцлщцн вә инсанлыьын тящлцкясизлийинин тямин едилмәси, Азәрбайҗан Республикасынын конститусийә гурулушунун ынайяткар гясдлярдән горунмасы, инсан вә вятяндаш щцгуг вә азадлыгларынын горунмасынын тямин едилмәси вязифяляри дә дахилдир. Йәни, дүвлятин ынайят-щцгуг сийәсятинин ясас истигамятляриндән бири дә, шяхсийятин тящлцкясизлийинин тямин едилмәсидир.

Инсан щяйәтә бйәяр цчцн даща дйярли варлыг олдуьундан адам юлдцрмә шях-сийят ялейщиян йюнялмиш ян аьыр ынайятдир. Мьяцз буна эоря дә Азәрбайҗан Республикасы ЫМ иля нязрдә тутулмуш шяхсийят ялейщиян олан ынайятляр групу щяйәт ялейщиян олан ынайятлярдән башлайыр.

Гцввядә олан ынайят ганунверитылийи щяйәт ялейщиян едилян ынайятлярин ашаьыдакы нювлярини нязрдә тутур: Гясдән адам юлдцрмә (маддә 120); Ананын йени доьдуьу ушаьы гясдән юлдцрмәси (маддә 121); Гяфлятян баш вермиш эьгьц руши щяйяьан вязийятиндә гясдән адам юлдцрмә (маддә 122); Зярури мцдафя щяддини вә йә ынайят тюрятмиш шяхсин тутулмасы цчцн зярури щядди ашмагла адам юлдцрмә (маддә 123); Ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмә (маддә 124); Юзцнц юлдцрмә щяддиниә чатдырма (маддә 125).

Щяйәт ялейщиян олан ынайятлярин системинин гурулмасынын принципляри Азәрбайҗан Республикасынын 1922-ьи ил ЫМ-нин «Адам юлдцрмә» фяслиндә дә якс олунмушду.

Щяйәт ялейщиян олан ынайятлярин системинин гурулмасынын принципляри ашаьыдакылар истисна олмагла Азәрбайҗан Республикасынын 1927-ьи ил ЫМ-дә сахланылмышды:

а) бир фясилдә щяйәт ялейщиян олан ынайятляр бирляшдирилмишди; б) ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмянин вә зярури мцдафя щяддини ашмагла адам юлдцрмянин яламятляри ЫМ-нин Хцсуси щиссясинин бир маддясиндә нязрдә тутулмушду; в) юзцнц юлдцрмяйя кюмяк едән ямяллярин ынайят щесаб едилмәси ясаслары

* Məqalə hüquq elmləri doktoru S.Vəliyev tərəfindən çapa məsləhət bililib.

энишляндирилмишди (беля ясаслара ялавя олараг дизяр шахсдян мадди вя йа башга асылылыгда олан шахсин гяддар давранышы вя йа башга буна бязяр цсулла юзцнц юлдцрмя вя йа буна ъящд щяддиня чатдырмасы) аид едилмишди.

Бу йениликлярдян бязилери Азярбайъан Республикасынын 1960-ъы ил ЁМ-ни ишляйиб щазырлайанлар тярэфиндян дя баяянилмишдир. Бунунла йанашы, йеткинлик йашына чатмайанын вя йа ашкар сурятдя юз щяркятлярини юлццб-бичя билмяйян вя йа онлара рящбярлик едя билмяйян шахсин юзцнц юлдцрмясиня кюмяк етмяйя вя йа буна сювг етмяйя эоря ъинайят мясулиййяти нязардя тутан норма льяв едилмишдир.

Ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмя вя зярури мцдафия щяддини ашмагла адам юлдцрмя айры-айры мцстягил тяркибляр кими верилмишдир. Щяйат ялейщиня олан ъинайятляря эоря мясулиййят мясяляряриня аид яввялляр мювъуд олмуш мцддяапардан чоху бу вя йа башга щякилдя Азярбайъан Республикасынын 1999-ъу ил ЁМ-дя юз яксини тапмышдыр.

Азярбайъан Республикасынын 1960-ъы ил ЁМ-дя олдуьу кими, бу ъинайятляр илк нювбядя башга шахси юлдцрмя вя юзцнц юлдцрмя вя йа юлдцрмяйя ъящд щяддиня чатдырмайа бюлцнцр. Башга шахси юлдцрмя ися юз нювбясиндя яняняви олараг гясдян вя ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмяйя бюлцнцр. Бу заман ещтийатсызлыгдан тюрядилян адам юлдцрмянин ися ясас, тювсифедиъи вя имтийазлы тяркибляря бюлэцсц бяра едилмишдир.

Юлдцрмя анлайышы инсанын щяйаты вя юлцмц иля айрылмаз сурятдя баьлыдыр. Юлцмцн баш вермя аны щаггында мясяля тибби ядябийятда мцбащисялидир.

Щцгуг елми сащясиндя чалышан мцялпифлярин бир гисминин фикринъя, инсанда цряк дюйцнтцсцнцн вя тяняфцсцн дайанмасы анындан юлцм щадисяси баш верир.

Башга груп мцялпифлярин фикринъя, цряйин дюйцнмясини щяйатын мювъудлуьуну тясдиг едян дялил щесаб етмяк олмаз. Лакин инсанын бейниндя вя мяркязи ясяб системиндя цзви дяйищиклийин баш вермяси щамылыгла мцбащисясиз щяйатын сону кими гябул едилир. Беля дяйищиклик эедяня гядяр баш верян юлцм инсанын клиник юлцмц щесаб едилир (7, 27).

Бунунла йанашы, клиник юлцм баш вердикдян сонра да тяняфцсц вя цряк дюйцнтцсцнц бяра етмяк вя инсан щяйатыны эери гайтармаг щалларына тясадцфолунур. Сон иллярдя реаниматолоэийа сащясиндя тибб елминин вя тярцбянин инкишафы юлцмя бир анда баш верян щадися кими бахышы дяйищдирилмишдир. Она мцяййян заман ахыны ярзиндя инсан организминин айры-айры щиссяляринин тядриъян даьылмасы просеси кими бахыш йаранмышдыр.

Эюркямли щцгугщцнас, профессор Д.И.Марченконун фикринъя, йухарыда садаланан яламятляр мювъуд олдугда вя бундан 30 дягигя кечдикдян сонра биоложи юлцмцн баш вердийи гейд едилир (10, 43).

Бир гисим инсанларын юлцмц вахтындан яввял (патоложи) – хястяликля, йахуд да зоракы щяркятляря баьлыдыр. Потоложи юлцм анлайышы щям дя адам юлдцрмяйи (гясдян, йахуд да ещтийатсызлыгдан) ящатя едир.

Юлцм фактынын зоракы характери юлдцрмянин бир щалыдыр. Лакин, зоракылыгла баьлы баш верян юлцм щям дя гануни характердя ола биляр (мясялян, юлцм ъязасынын иъра едилмяси). Зорла баьлы юлцм щям дя бядбяхт щадися иля баьлы ола биляр. Бу сябябдян патоложи юлцм щалларынын да бир-бириндян фяргляндирилмяси зяруряти мейдана чыхыр.

Ганунла йол верилян щалларда щяйатдан мящрум етмядян, бядбяхт щадися нятиъясиндя баш верян юлцмдян, щабеля юзцнц юлдцрмякдян фяргли олараг, юлдцрмя

щаллары Ынайят Мьяялгясинин Хцсуси щиссясиндя гейри-щцгуги ямял кими мцяййян едилир вя беля ямяли тюрядяняр ганунла тягиб олунур. Ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмяни гясдян адам юлдцрмядян фяргляндирмяк цчцн адам юлдцрмя анлайышында щям дя «башгасыны щяйатдан мящрум етмя» яламяти нязярдя тутулмушдур.

Йухарыда гейд едилянляри нязяря алмагла, адам юлдцрмяйя ашаьыдакы мязмунда тяриф вермяк олар: «Адам юлдцрмя башгасыны ганунсуз олараг, щяйатдан мящрум етмядя ифадя олунан иътимаи тящлцкяли ямялдир» (8, 63).

Гцввядя олан Ынайят ганунверитылийиндя башга щяхси гясдян вя йа ещтийатсызлыгдан щяйатдан мящрум етмя иля баьлы олан бир сыра башга Ынайятляри тюрятмяйя эоря дя мясулиййят мцяййян едилдийини нязяря алсаг, онда йухарыда адам юлдцрмяйя вердийимиз анлайышын натамамлыьы бир даща айдын олар.

Эюркямли щцгугщцнас алим, профессор Н.И.Загородников адам юлдцрмянин анлайышына «...юлдцрмяйя эоря мясулиййят йарадан» яламятлярин дя дахил олмасыны тяклиф едир. Мцялпифин гейд етдийи ирады нязяря алмагла адам юлдцрмяйя ашаьыдакы тяриви вермяк олар: «Адам юлдцрмя башгасыны ганунсуз олараг ещтийатсызлыгдан йахуд да гясдян, щяйатдан мящрум етмядя ифадя олунан вя гятля йетирмяйя эоря мясулиййят йарадан иътимаи тящлцкяли ямялдир» (9, 110).

Ещтийатсызлыгдан башгасыны щяйатдан мящрум етмя мяищятдя щяхсиййятлярарасы мцнасибятляр саясяиндя; мцхтялиф тящлцкя мянбяляри иля баьлы олан истецсал мцнасибятляри саясяиндя; щяхсин пешя вязифялярини лазымынъа йериня йетирилмямяси иля баьлы баш верир. Буна эоря дя ещтийатсызлыгдан адам юлдцрцлмяси, ещтийатсызлыгдан башгасыны щяйатдан мящрум етмяни ялавя нятиъа кими нязярдя тутан вя баш вермясинин мцмкцнлцйц дизяр нятиъа иля баьлы олан Ынайятлярдян фяргляндирмяк лазымдыр.

Ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмя мцхтялиф тящлцкясизлик гайдаларынын кобуд сурятдя позулмасы, тягсиркарын диггятсизлийи, етинасызлыьы, мясулиййятсизлийи нятиъасындя баш верир.

Ямялин Ынайят Мьяялгясинин 124-ъц маддяси иля тювсиф едилмяси цчцн тягсиркарын ямялиндя ещтийатсызлыгдан зярярчякмиш щяхсин юлцмцня сяьаб олманы тювсифедити щап кими нязярдя тутан щяр щансы башга Ынайятин тяркиби олмамалыдыр. Яэяр ЫМ-нин щяр щансы маддяси ещтийатсызлыгдан зярярчякмиш щяхсин юлцмцня сяьаб олан ямяли тювсифедити щап кими нязярдя тутурса, онда тягсиркарын ямяли щямин яламят цзя тювсиф олунмалыдыр (6, 286).

Ещтийатсызлыгдан тюрядилян адам юлдцрмя тягсиркарын ъамиййятя зидд йюнялишляри иля баьлыдыр. Лакин яксяр щалларда бу ялагя айдынлыгла нязяря чарпмыр вя бу гябилдян Ынайятлярин едилмясиндя щяхсин психоложи хцсусиййятляри вя хцсуси психи вязиййяти щягледити рол ойнайыр. Ганунла горунан мянафеяй зийан йетирян ещтийатсызлыгдан едилмиш ямялляр, еляъа дя адам юлдцрмя, адятян, тягсиркарын йцнэцлфикирлийи вя йа ещтийатсызлыьы иля баьлы олур. Ганунла горунан беля мянафе тягсиркар цчцн щяхси планда ящямиййятли олмадыьындан, тягсиркарын беля сярвятя лагейд мцнасибяти йараныр, диггят кцтляшир, ону сяфярбяр едян стимул олмур.

Ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмяни щадисялярин тясадцфи ахынындан фяргляндирмяк лазымдыр. Щадисянин тясадцфи ахынында щяхс юлцмцн баш вермяси имканыны няинки габагъадан эюрмцр, щямчинин ишин щалларына ясасын ону эюрмяли олмур вя эоря билмир. Бу щалда, тягсири олмадыьындан щяхсин Ынайят мясулиййяти истисна едилир (2, 105).

ЪМ 26.1. Ёнайткаръасына юзцняэцвянмя вя йа ёнайткаръасына етинасызлыг нятиъясиндя тюрядилмиш ямял (щярякят вя йа щярякятсизлик) ещтийатсызлыгдан тюрядилмиш ёнайт сайылыр.

Ёнайткаръасына юзцняэцвянмя вя ёнайткаръасына етинасызлыг ещтийатсызылыбын ики нювц кими фяргляндирилир.

ЪМ 26.2. Шяхс юз ямялинин (щярякят вя йа щяпякятсизлийинин) иътимаи тящлцкяли нятиъяляр веря бияъяйи имканыны габагъадан эормцш, лакин кифайят гядяр ясас олмадан онларын гаршысыны апаъаыны эцман етмишдирся, бу ямял (щярякят вя йа щярякятсизлик) ёнайткаръасына юзцняэцвянмя нятиъясиндя тюрядилмиш ёнайт щесаб олунур.

Ёнайткаръасына юзцняэцвянмя формасында тюрядилян ёнайтлярдя тягсиркар ямялин иътимаи тящлцкяли нятиъяляринин баш вермясинин реалпыыны дейил, йалныз онларын баш вермя имканыны габагъадан эорцр. Юзцняэцвянмянин ягли вя иради цнсцрлярини нязря апаг, ягсиркар ямялин иътимаи тящлцкяли нятиъяляр веря бияъяйини имканыны габагъадан эорцр вя бунун гаршысыны апаъаыны эцман едир. Йяни юзцнцн тярцбясини, билийини, баъарыбыны, башгапарынын кюмяйини вя с. нязря апараг бир нюв сярбяс олур.

ЪМ 26.3. Шяхс юз ямялинин (щярякят вя йа щярякятсизлийинин) иътимаи тящлцкяли нятиъяляр веря бияъяйи имканыны лазыми диггят вя ещтийатлылыг эюстярярк габагъадан эормяли олдуу вя эоря бияъяйи щалда, онлары эормямишдирся, бу ямял (щярякят вя йа щярякятсизлик) ёнайткаръасына етинасызлыг нятиъясиндя тюрядилмиш ёнайт щесаб олунур.

Ёнайткаръасына етинасызлыбын бир форма кими хцсусиййати ондан ибарятдир ки, ёнайткаръасына етинасызлыг заманы шяхс юз ямялинин тящлцкяли нятиъяляр веря бияъяйи имканыны лазыми диггят вя ещтийатлылыг эюстярярк габагъадан эормяли олдуу вя йа эоря бияъяйи, йяни габагъадан эормяк ццнцн лабцд имкана малик олдуу щалда онлары эормцр. Ещтийатсызлыбын бу нювц обьектив вя субьектив мейарларла мцяййян олунур. Цмумиликдя шяхс ямялин иътимаи тящлцкяли нятиъяляр веря бияъяйини габагъадан эормяк имканына малик олмалдыр. Лакин яхсин тягсирли щесаб олунмасы о вахт бцтнвяляяр ки, онун конкрет фярди кейфиййятляри – йяни дцнйэорцщц, тярцбяси, сящщятинин вязиййяти йериндя олсун вя ейни заманда, ямялин баш вердийи щяраити дцзэцн гиймятляндирмя вя лазыми нятиъя чыхарма габилййятиня малик олсун.

Тярцбя эюстярир ки, бцтнвлцкдя етинасызлыгла тюрядилян ёнайтин вурдуу зийанын ясас кцтляси сящлянкарлыг, ямлакы мящв етмя, тикинтидя, сянайедя, дамядян саясиндя мцяййян едилян мцхтялиф тящлцкясизлик гайдаларыны поэма абыр нятиъяляр сябяс олан вя с. бу кими дизяр ямяллярля баълы олур. Мясялян, юлкя мигъасында баш верян йанынлар щяр ил ёямиййятя нящянэ мигъасда зийан эятирир. Ещтийатсызлыгла тюрядилян ёнайтлярин юзцнямяхсус психоложи вя сосиал сийаси кюкляри вардыр. Еляъя дя ещтийатсызлыг – психоложи механизминя, антисосиал вя ёямиййят ялейщиня олан япагясиня эоря дя гясдян тюрядилян ёнайтлярдян фярглянир (5, 229).

Шяхсин иътимаи-тящлцкяли ямягдя тягсири гясд вя йа ещтийатсызлыг формасында олур. Гейд етмяк лазымдыр ки, шяхс йалныз етдийи ямялин иътимаи-тящлцкяли нятиъя вермясини вя йа веря бияъяйини билдийи (гясд) вя йа тящлцкяли нятиъяни билмяли олдуу щалда (ещтийатсызлыг) мясулиййят мясяляси иряли сцрцлцр (3, 149).

Цмумийятля, адам юлдцрмянин ещтийатсызлыгдан баш вериб-вермямясини мцяййян етмяк цццн субйектив вя обйектив мейарлар нязря алынмапыдыр.

Иътимаи-тящцкяпилик дяряяси нязря апынараг ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмя гядян адам юлдцрмядян кяскин фярглянир. Ещтийатсызлыгдан юлцм щадисяси баш вердикдя инсан даща чох тяссцфлянир, юлцмя сябяб олдууу цццн дярин пешиманчылыг щисси кечирир. Бу нюв ынайятя адам юлдцрмя кими гиймят вериб, юлцмя сябяб олан шяхси гатил адландырмаг дцзэцн олмазды. Лакин гядян адам юлдцрмя ифадяси ичярисиндя хцсуси амансызлыгла щяйатдан мящрумемтя, цмуми ящцкяпи цсулла адам юлдцрмя анлайышы ачыг-ашкар нязря чарпдырылыр. Хцсуси амансызлыг ялмятляри зярягчякмиш шяхс язab, ищдянся verilмяси, onun шяхсийуятинин яя salinması, тяqsirkar цццн aшkar surяtdя зярягчякмишя хцсуси аьrilar (choхlu miqdarda хяsa-ряtляг yetirmя, diri-diri yandirilması, щiddяtli аьrи verяn зяһядян istifady edilмяси, дырнаг-ларынын чякилмяси, бядянин мцхтялиф нацийяляринин даьланмасы, uzun мцddяt ас-susuz saxlanması вя s.) yetirilmяси hallarında мюvcud olur. Бу щадисяляр инсанлары дящщятя эятирир вя онларда гатиля гаршы дярин гязяб вя нифрят щисси ойдаыр. Бу ыр ынайятляр бящярийятя гаршы ян аьыр ынайятдир.

Азярбайжан Республикасынын Конститусийасынын 125-ы маддясиня ясаян Азярбайжан Республикасында мящкямя щакимийятини ядалят мцщакимяси йолу иля йалныз мящкямяляр щяйата кечирир.

Қядян адам юлдцрмя ишляри цзря қанунларын мяһкямяляр тяряfindяn дцрцst вя eynи сцr баша дцщцлмяси, бу нюв cinayятлярдя тяqsirли билян шяхслярин қануна мцvafiq surяtdя сязаландырылмасыны тямин етмяк мяqsяdilя Азярбайжан Respublikасы Ali Мяһкямяси Plenumunun «Қядян адам юлдцрмя ишляри цзря мяһкямя тясрцбяси һаqqында» 12 декабр 2002-ы ил тарихли 3N-ли қярагында хцсуси гейдляр едилмищдир:

1. Гядян адам юлдцрмя cinayятляринин icтimai-тяһцкяпилек дяряяси нязря апынарақ мяһкямялярин дцqqяти тюрядилмиш cinayят hadisяsinин һяртяряfli, tam вя obyektiv арашдырылмасы зяrruriliyиня сяlb edilsin.

Ibtidai istintaq zamanы вя birinci instansiya мяһкямясиндя ишя бахыларкян қядян юлцм hadisяsinин ишин дцзгцн һяллиня тясир едян бцтцн hallары аьдынлашдырылмадыqда Apellyasiya instansiyaсы мяһкямяси һокмдяn verilян apellyasiya шикayяти вя ya protestляриня Азярбайжан Respublikасы CPM-nin 392.1.1-ci maddяsinя uyьun оlaraқ мяһкямя istintaqы апармаqla бахылмасы мясялясини мцzakira етмяли вя birinci instansiya мяһкямяляринин yol verdiyi нюqsанларын арадан qалдырылмасы цццн бцтцн зяrruri тяdbirlяри гюрмяlidir. Бу zaman ишин дцзгцн һялли цццн мцһцм яһмяйуят кясb едян бцтцн hallар, уяни тяqsirin xarakterи, дяряяси, тяqsirlяndirilян вя зярягчякмиш шяхслярин hadisядян яvvяlki мцnasibяtляри, cinayятин мяqsяdi, motivi, тюрядилмя цsulu, тяqsirlяndirilян шяхсин hadisядян яvvял, hadisя vaxты вя hadisяni тюрядикдяn сонракы davранышы, тяqsirlяndirilян шяхс яdalятli сяза тярин edilмясиня кюмяк едян digяr hallар һяртяряfli арашдырылмалыдыр.

2. Қядян адам юлдцрмя cinayяти һям бирбаша, һям дя dolayы қядля тюрядиля bildiyи halda, беля cinayяти тюрятмяуя сяһd yalныз бирбаша қядля һяyata кечириля биляг. Бу zaman тяqsirkar юз ямяlinин (һярякят вя һярякяtsizliyинин) icтimai тяһцкяли oldуьunu дяrk edir, onun няtисялярини qabaқcаdan гюрцг вя bunлары arzu edir. Lakin юлцм hadisяси onun iradяsinдяn асылы olmayан срябялрядяn (мясялян, башqa шяхслярин ишя qагышмасы, зярягчякмишин фял мцqavимяти, ona vaxтында tibbi yardım гюстярилмяси) баш vermир.

3. Қядян адам юлдцрмяни ehtiyatsызлыqдан зярягчякмиш шяхсин юлцмцня срябяб олан қядян саьламыьа аьыр зяряг vurmаdan фяrqляndирмяк lazымдыр. Нязря алмақ lazымдыр ki, қядян адам юлдцрмядя тяqsirкарын niyyәti зярягчякмиши һяyatдан мяһrum етмяуя

уюндийи halda, Azərbaycan Respublikası CM-nin 126.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan yamda yolcuğun baş verməsinə münasibəti ehtiyatsızlıqda ifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasında yeni Cinayət Məcəlləsinin qəbul edilməsi ilə rəqədar məhkəmə tərcübəsində cəza tərfini tənzimləyən normaların tətbiqi ilə bəli yeni məsələlər meydana çıxmışdır. Yeni cinayət qanunvericiliyində cinayətlərin təsnifatı və cəzaların növləri məsələlərində yəvylki qanunvericilikdən fərqli anlayışlar müqayyə edilmiş, yaxud qanunvericiliyə yeni istiləlar daxil edilmişdir.

Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzaları tərfin edilməsi məsələlərində yol verilən nöqsanların gyləşkdə aradan qaldırılması və bu sahədə qanunların eyni cür tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının tərfin edilməsi tərcübəsi haqqında» 25 iyun 2003-ü il tarixli 4N-li gylərəyində aşıabədakylar xüsusi vurьulanмышдыр:

1. Məhkəmələrə izah edilsin ki, hər bir konkret halda təqsirləndirilən şəxsə cəzaların tərfin edilməsinə fərdi yanaşılmalı, cinayət qanununun vəzifələri və cəzanın məqsədindən bəhs edən Cinayət Məcəlləsinin 2-ü və 41-ci maddələrinin müddələrinin həyata keçirilməsini sözsüz təmin etməlidirlər.

Cinayət qanununun rədalət prinsipindən bəhs edən CM-nin 8-ci maddəsində gylə cinayət törətmiş şəxs haqqında tətbiq edilən cəza cinayətin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dyləşsinə, onun törədilməsi şəraitinə, təqsirkərin şəxsiyyətinə uyğun olmalıdır.

Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakterini qəsdin obyektindən, təqsirin formasından və yaməlin Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsi ilə hansı cinayətlər kateqoriyasına aid edilməsindən asılıdır. Cinayətin ictimai təhlükəlilik dyləşsi isə onun törədilmə hallarına (məsələn, cinayətkar niyyətin həyata keçirilmə dyləşsi, üsulü, vurulmuş zylərin həcmi və baş verməmiş nəticələrin əylirlyəy, iştirakçylıqla törədilmiş cinayətlərdə təqsirli şəxslərin rolu və s.) əsasən müqayyə edilir.

Azərbaycan Respublikası CPM-nin 139 və 353-cü maddələrinin tələblərinə uyğun olaraq hlyökdə təqsirləndirilən şəxsin cəzasını yüngülləşdirən və əylrləşdirən hallar gyləstərilməlidir.

2. Şəxsin təqsirli bilindiyl maddənin sanksiyası azadlıqdan məhrumetmə ilə yanaşı yüngül cəza növləri də nəzərdə tutursa, hlyökm çıxarылarkən azadlıqdan məhrumetmə cəzası tərfin edildikdə bu qərar hlyökdə əsaslandırılmalıdır.

CM-nin 59-cü maddəsində gylə cinayətin yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilməsi cəzanı yüngülləşdirən hal hesab edildiyindən yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza tərfin edilyərkən məhkəmə ilk növbədə təqsirkərə azadlıqdan məhrumetmə ilə bəli olmayan cəza növü tərfin edilməsinin mümkünlücү məsələsini müzakirə etməlidir.

Cəzaların tətbiqi məsələsi müzakirə edilyərkən cəzanın növü və miqdarının seçilməsinin mümkün yəhəmiyyəti vardır. Cəza birinci növbədə təqsirləndirilən şəxsin islah olunmasına xidmət etməlidir. Cəzaların tətbiqi məsələləri müzakirə edilyərkən eyni zamanda, təqsirli şəxsin ailədə mənfi davranışını təsdiq edən məlumatların olub-olmaması (məsələn, slyxoshlyə qurşanması, ailə üzvlərinə qəddər münasibət gyləstərməsi, uşaqların tərbiyəsində mənfi təsir gyləstərən hyləkyətlərə yol verməsi və s.) kimi hallara da diqqət yetirilməlidir.

Bu gylərlərə istinaədən belyə nətiyəy əylinir ki, istyər gylədən adam yöldürmə, istyərə də eştiyətсызлыгдан adam yöldürmə yйнайтгylərinin иьтимаи-тящлүкылилик dyləşsi cəza çıxарылmalıdır. Məşкəmələr tərəfindən yəzaların təйини заманы təqsirli билинən şəxsə гə гануна мцвафиг сурятдэ yəzа təйин едилмэсиня кюмяк едэн дилэр шаллар шyртyəфли арашдырылmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Yəнайət Məyəlləsinin 124-ü maddəsində:

«Ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмя – 3 илядяк мцддята азадлыбын мящдудлащдырылмасы вя йа 3 илядяк мцддята азадлыгдан мящрум етмя иля ъязаландырылыр.

Ещтийатсызлыгдан ики вя йа даща чох адам юлдцрмя – 2 илдян 6 илядяк мцддята азадлыгдан мящрум етмя иля ъязаландырылыр» (1).

Ещтийатсызлыгдан адам юлдцрмя ъинайятинин субйекти 16 йашына чатмыш, анлаглы, физики шяхс ола бияр. Бязи щалпарда бу ъинайятин субйекти мцййян пешя сачибляри ола бияр (4, 111).

Беляпикля, гейд едилди ки, щйят ялейщиян олан ъинайятлярин обйекти истянилян инсанын щйяаты да ола бияр. Бязи ъинайятляр нятиъясиндя дяймиш зийаны щям мадди, щям дя мяняви щякилдя арадан агдырмаг мцмкцн олса да, тьяссцф ки, инсан щйятдан мящрум едилдикдян сонра, бу ъинайятлярин нятиъялярини арадан галдырмаг мцмкцн олмур. Одур ки, инсанын щйят вя савламлыбынын горунмасы цццн сюзц эедян ъинайятин баълы олдуьу юзцняэцвянмянин, етинасызлыбын кюкляри йаранмасын дейя ганулла горунан мянафея лагейд мцнасибят эюстярилмямялидир.

Истифадя олунмуш ядьябийят

1. Азярбайъан Республикасынын ъинайят Мяъялляси. Бакы: Щцгуг ядьябийяты, Бакы, 2008.
2. Яфяндийев Е.М. Азярбайъан Республикасы ъинайят Мяъяллясинин Щярци. Хцсуси щисся. Бакы: Щцгуг ядьябийяты, 2001.
3. Гящряманов Б.Р. Совет ъинайят щцгугу. Цмуми щисся. Бакы: «Маариф», 1967.
4. Гулийев Р.И., Иманов М.Н. ъинайят щцгугу. Дярслик. Хцсуси щисся. Бакы: Диеэста, 2001.
5. Сямяндяров Ф.Й. ъинайят щцгугу. Цмуми щисся. Бакы: Щцгуг ядьябийяты, 2002.
6. Сямяндяров Ф.Й. Азярбайъан Республикасынын ъинайят Мяъяллясинин Комментарийасы. Бакы: Диеэста, 2002.
7. Бородин С.В. Ответственность за убийства. Москва, 1994.
8. Василев Н.А. Умышленное убийство. Воронеж, 1994.
9. Загородников Н.И. Преступления против жизни по Советскому уголовному праву, Москва, 1981.
10. Марченко Д.И. Преступления против жизни. Ростов-на-Дону, 1993.

Севиндж ГУСЕЙНОВА

ПОНЯТИЕ ЛИШЕНИЯ ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА ИЗ-ЗА НЕОСТОРОЖНОСТИ И ЕГО ОБЩЕСТВЕННАЯ ОПАСНОСТЬ

Резюме

В статье указывается, что общественная безопасность преступлений лишения жизни человека из-за неосторожности сравнительно меньше чем умышленное убийство. Общественная безопасность этих преступлений больше всего связано с личностью обвиняемого, его отношением к определенным правилам и т.д. Здесь дано обширный

комментарий понятия совершенного преступления из-за неосторожности и указано на отличительные особенности видов неосторожности – преступной самонадеянности и преступного безразличия основываясь на статьи 26.2. и 26.3. Уголовного Кодекса. То есть разъяснены черта упомянутого преступления, его особенность как форма и определение такого вида преступления объективными и субъективными критериями.

В статье, принимая во внимание общественно-опасная степень таких преступлений как убийство человека, отмечается большая разница между преступлениями лишения жизни человека из-за неосторожности и умышленного убийства. Здесь и раскрывается эта разница. Одновременно подчеркивается, что подобно в других совершенных преступлениях, такие корни убийства человека, как легкомыслие, небрежность, так же связаны с безразличным отношением к интересу, который охраняется законом.

Sevinj HUSSEINOVA

NOTION OF MANSLAUGHTER BECAUSE OF IMPRUDENCE AND ITS SOCIAL DANGER

Summary

The paper states that public security of crimes of manslaughter because of imprudence is comparatively less than murder of malice pretense. Public security of these crimes is rather connected with personality of a defendant, his attitude towards definite rules, etc. Notion of committed crime because of imprudence has been commented broadly and distinctive features of types of imprudence – criminal self-sufficiency and criminal indifference have been stated basing on articles 26.2. and 26.3. of the Code of Crime. That is the feature and peculiarity of the mentioned crime and determining this type of crimes by objective and subjective criteria have been revealed.

In the paper taking into consideration the public-dangerous level of manslaughter an evident difference between crimes of manslaughter because of imprudence and murder of malice pretense is noted and revealed. At the same time in manslaughter like other committed crimes such roots as lightness, negligence are connected with indifferent attitude towards interest which is defended by law.

HƏSƏN HÜSEYN OĞLU QULİYEV

Amansız və vaxtsız ölüm AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun «İdrak nəzəriyyəsi və elmin fəlsəfəsi» şöbəsinin müdiri, professor Həsən Hüseyn oğlu Quliyevi sıralarımızdan aparmışdır.

Həsən Quliyev mənalı və şərəfli bir ömür yolu keçmişdir. O, 01 avqust 1941-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonunda ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1959-cu ildə İsmayılı rayonunun İvanovka kənd orta məktəbini müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Bundan sonra H.Quliyev Azərbaycan Dövlət Universitetinin fizika fakültəsinə daxil olmuş və 1965-ci ildə həmin universiteti fizika ixtisası üzrə uğurla bitirmişdir.

Həsən Quliyev 1967-ci ildə müvəffəqiyyətlə imtahan verərək SSRİ Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. O, həmin İnstitutda fizika elminin fəlsəfi problemləri kimi çətin bir sahə üzrə dünyada tanınmış görkəmli filosof alimlərdən yüksək təhsil almış, nəticədə 1971-ci ildə «Atomizm ideyalarının idrakı funksiyası» adlı namizədlik dissertasiyasını böyük uğurla müdafiə edib, fəlsəfə elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almışdır.

Həsən Quliyev öz tədqiqatlarını davam etdirərək SSRİ Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunda «Yeni biliyin verballaşmasının fəlsəfi problemləri» adlı doktorluq dissertasiyasını yüksək səviyyədə müdafiə etmiş və 1987-ci ildə ona fəlsəfə elmlər doktoru alimlik dərəsi verilmişdir.

Yüksək elmi ad almış gənc alim Moskvada uzun müddətli təhsil illərini başa vurduqdan sonra doğma vətənə qayıtmış və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. Onun parlaq isdedadı, işgüzarlığı, zəhmətsevərliyi və təşkilatçılıq qabiliyyəti diqqəti cəlb etmiş və 1973-cü ildə H.Quliyev şöbə müdiri vəzifəsinə irəli çəkilməmişdir.

İsdedadlı alim H.Quliyev 1979-1982-ci illərdə Ukraynanın Rovna şəhərindəki Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan fəlsəfə elminin beynəlxalq miqyasda tanınmasında əvəzsiz rol oynamışdır. 1982-ci ildə yenidən doğma Fəlsəfə və Hüquq İnstitutuna qayıdan professor Həsən Quliyev ömrünün sonunadək bu İnstitutun «İdrak nəzəriyyəsi və elmin fəlsəfəsi» kimi çətin və məsuliyyətli bir şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. O, İnstitut Elmi Şurasının və bir çox müdafiə şuralarının üzvü kimi yorulmaz fəaliyyət göstərmişdir.

İsdedadlı filosof, görkəmli alim və yaradıcı təşkilatçı olan professor Həsən Quliyevin «Metaflora və elmi idrak», «XX əsrin astanasında məktəblərin yeniləşməsi», «Qorqud nəslinin arxeotipləri», «Arxeotipik azəri mentalitetin simaları» və digər bu kimi böyük dəyəri olan sanballı monoqrafiyaları Azərbaycan xalqının milli mentalitetinin fəlsəfi problem-lərinin müxtəlif aspektlərinə həsr edilmiş və sahibinə böyük şöhrət gətirmişdir. Onun Moskvada, Varnada, Ukraynada, Almaniyada, Londonda, İsveçrədə və digər xarici ölkələrin elmi nəşrlərində dərc edilmiş 70-dən çox məqalə və çıxışları görkəmli alimə böyük nüfuz qazandırmışdır. Dünyanı maraqlandıran yeni elmi istiqamətlər, elmsünaslığın müasir problemləri, milli mentalitet və arxeotiplərin fəlsəfi problemləri kimi çətin mövzular şöhrətli alimin tədqiq etdiyi əsas problemlər idi. Bu sahədə əslində Həsən Quliyev ölkəmizə şöhrət qazandıran yeni elmi məktəblərin və yeni elmi istiqamətlərin əsasını qoyan alimlərimizdən idi. Onun rəhbərliyi və yaxından köməyi ilə onlarla elmlər

namizədi və elmlər doktorları öz tədqiqat işlərini yüksək səviyyədə müdafiə edib elmi dərəcə almışlar.

Həsən Quliyev sadə, təvəzökar, ədalətli, bəşəri hisslərlə yaşayan görkəmli bir şəxsiyyət idi. İstedadlı alim, bacarıqlı təşkilatçı, gözəl insan və mehriban ailə başçısı olan Həsən Hüseyn oğlu Quliyevin əziz xatirəsi onu tanıyanların qəlbində əbədi yaşayacaqdır. **Allah rəhmət eləsin!**

Kollektiv adından AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru, f.e.d., professor Y.İ.RÜSTƏMOV

ELMİ ƏSƏRLƏR

elmi-nəzəri jurnal

№ 1(11)

KOMPÜTER DİZAYNERİ VƏ OPERATORU:

Mehriban ƏLİYEVƏ

Yığılmağa verilmişdir: 05.03.2008.

Çapa imzalanmışdır: 16.04.2008.

Kağız formatı: 70x100 4/1.

Çap vərəqi: 13. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar
İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.

Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.

Tel.: 403-15-11, 510-28-41